

ISSN 1814-6961

**ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ**

**ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИЯ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

**HISTORY OF THE
HOMELAND
RESEARCH JOURNAL**

**Үш айда бір рет шығады
2013, № 3 (63)**

Қ ұ р ы л т а й ш ы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Б а с р е д а к т о р ы:

ХАНКЕЛДІ ӘБЖАНОВ

Р е д а к ц и я л ы қ а л қ а:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), М. Асылбеков, Б. Аяған, М. Әбусейітова,
С. Әжіғали, Н. Әлімбай, К. Бұрханов, Б. Байтанаев, М. Ескендіров,
Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан),
Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұхтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей),
О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), Чень Шиамин (Қытай), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары: С. Рүстемов

Жауапты редактор: Қ. Әлімғазин

Редакторлар: К. Нұрымбетова, З. Төленова

Редакцияның мекен жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
ҚР БҒМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@bk.ru
Электрондық мекен-жай: www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-Ж куәлігіне ие болды

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және
басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**Абылай хан – 300 жыл
Абылай хан – 300 лет
Abylai Khan – 300 Years**

Әбжанов Х.М. Абылай хан және тәуелсіз Қазақстан..... 5

**«Ұлттық тарихты зерделеу және институт ғалымдарының міндеттері» атты
дөңгелек үстел материалдары 18 маусым 2013 жыл
Материалы круглого стола «Изучение национальной истории
и задачи ученых Института» 18 июня 2013 года
Materials of the Round Table “The Study of National History
and the Objectives of the Institute’s Scientists,» June 18, 2013**

Асылбек М-А.Х. Тарих ғылымының Отанымыздағы маңызы жоғары көтерілмек..... 14
Кинаятулы З. Попытка новой интерпретации монгольской эпохи в истории Казахстана
(Концептуально-методологический аспект)..... 22
Алдажұманов Қ.С. Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарихын зерттеу мәселесіне..... 26
Мажитов С.Ф. О проекте Концепции исторической науки Казахстана по блоку «Новое время»..... 32
Алимгазинов К.Ш. Историческое знание: звенья исследовательских новаций..... 37
Смағұлов О. Отан тарихын жазудың жаңа кезеңі басталды..... 41
Құдайбергенова А.И. Ұлттық тарихтың халықтану саласындағы міндеттері туралы 44

**Қазақстан және әлем қауымдастығы
Казахстан и мировое сообщество
Kazakhstan and the World Community**

Пилипчук Я. В. Быт и хозяйство кыпчаков..... 48
Трепавлов В.В. Казахские ханы XVI в. в Литовской метрике..... 54
Ошан Ж. Меркіттердің этникалық шығу тегі және моңғол дәуіріндегі тайпалық құрамы..... 62
Thomas A. Taxing Nomads, 1921- 1923..... 75

**Тарих және тұлға
История и личность
History and Person**

Мұхтар Ә. Уәли Абылайұлының өмірі мен қызметі 81
Оспанов С.И. Ер Түлкібай – ар-намыс қорғаны..... 91

**Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies**

Еженханұлы Б. Ш.Ш. Уәлиханов пайдаланған көне қытай тарихи-географиялық деректер..... 99
Белоус С.Г., Грибанова М.Е. Письмо члена Казревкома Т. Седельникова В. Ленину: новое
прочтение..... 108

**Этнология және антропология
Этнология и антропология
Ethnology and Anthropology**

Егізбаева М., Бейсеғұлова А. XIX-XXШ ғ. басындағы Тарбағатай өңірі қазақтарының баспанасы..... 117

Хаитова Ф.Б. Обряды, совершаемые в местах паломничества: традиционность и трансформационные процессы.....	124
Абдулина А.Т. История становления этносоциологии в Казахстане.....	129
Касымова Д.Б., Исаева А.И. Доля за целое: женские ресурсы в адаптации репатриантов по материалам полевых исследований).....	136

Магистранттық зерттеулер
Исследования магистрантов
Articles of Master students

Мамбеталиев У.З. История административно-территориального районирования Пишпекского уезда в 1925-1926 гг.....	147
--	-----

Сын және библиография
Критика и библиографии
Critique and Bibliographies

Ысымұлы А. Түріктер тарихын жаңаша пайымдау.....	152
---	-----

Мерейтойлар
Юбилеи
Anniversaries

Асылбек М-А.Х. Тарих ғылымының майталманы.....	164
Төлєнова З.М. Ғалым бағындырған асулар. Көрнекті тарихшы-ғалым Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов – 60 жаста.....	170

АБЫЛАЙ ХАН – 300 ЖЫЛ

АБЫЛАЙ ХАН – 300 ЛЕТ

ABYLAI KHAN – 300 YEARS

ӘӨЖ 930(091); 94(574)

Әбжанов Х.М.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Абылай хан және тәуелсіз Қазақстан

Аннотация

Мақалада XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының әйгілі билеушісі Абылайдың өмір жолы мен мемлекеттік қызметі дәуірлері дәйектелген. Ханның қазақ жүздерін біріктірудегі, Қытай мен Ресей империялары саясатынан ұлттық мүддені қорғаудағы рөлін автор баса көрсеткен. Қазақстанда мемлекеттік билікті нығайтуға зардабын тигізген қиыншылықтар мен қайшылықтар анықталған.

Түйін сөздер: хан, хандық, саясат, би, батыр, бодандық, билік, экономика, мәдениет, дәстүр, тәуелсіздік, президент.

Сөз басы

Қазақ жерінде тұлғатануға қатысты тарихи ой-сананың пайда болуы әлденеше ғасырлар еншісіне тиесілі. Ал оның ғылым мәртебесімен жүйеленуі, кәсіби мамандар еңбектенетін дербес салаға айналуы XX ғасыр ортасында аяқталды. Мұның тамаша айғақ-дәлелі – Е. Бекмахановтың Кенесары хан жайлы 1947 жылы жарық көрген әйгілі монографиясы. Отандық тарих ғылымының тұлғалар тағдыры мен тағылымын зерттеудегі нағыз қайта өрлеуі тәуелсіздікпен өрілгеніне бәріміз куәміз. Қазіргі тарихи таным мен тұлғатану көкжиегінің кеңеюі, эврикалық қарымының артуы Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаев есімімен ажырағысыз байланыстағы құбылыс екені де айдан анық ақиқат. Ғасырлар тоғысында жарық көрген «Тарих толқынында» кітабы әлемдік және ұлттық тарих үдерісін талдау мәдениеті мен методологиясын асқаралы биікке көтерді, мұндағы: «ғалымдардан асырып ой өрбіту саясаткер үшін абырой әкеле қоятын іс емес», деген тұжырым тарихшылардың шығармашылық ізденісіне соны серпін берді. Өйткені тап сол 90-жылдары ақиқаттың соңғы нүктесін қойғандай өктемдіктің шеті көрінгенде, Бас хатшының айтқанын қайталауға машықтанған қарабайырлық жалғасын табар еді.

Елбасының тікелей қолдауымен тарихымызды зерделейтін ғылыми институттар, музейлер, мұрағаттар, орталықтар ашылды. Президент Жарлығымен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылын, Ұлттық тарих жылын атап өту, «Мәдени мұра» бағдарламасының жүзеге асуы әділетсіздікпен тарих тозаңына көмілген жүздеген есімдерді ақтауға мүмкіндік берді. Ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының 2013 жылы 5 маусымдағы кеңейтілген отырысы, Абылай ханның 300 жылдық мерейтойына халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның шақырылуы – бәрі Президент саясатында тарих ғылымына айрықша маңыз берілетінінің көрінісі.

Тарихқа тағзым бүгінгі қазақстандықтардың жүрегі мен санасына игі әсер етуімен қатар олардың болашаққа сенімін нығайтты, рухын асқақтатты, қиялына қанат бітірді. Мұндай қасиет пен мінезсіз жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанды, қалыптасқан мемлекетімізді, бір сөзбен айтқанда, әлем таныған қазақстандық жолды дүниеге келтіре алмас едік.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында Аңырақай шайқасын ұлы оқиға әрі бірліктің құдіреті деп ұлықтаған Елбасымыз жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру міндетін күн тәртібіне қойды. Бұл әсте кездейсоқтық емес. Сол шайқаста ұлттық бірлік жеңіс әкелді, оған Әбілмансұрдың, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» беріде қауіп-қатер тәлкегін аз көрмеген текті перзенттің тағдырындағы жеті жылға созылған **драмалық кезең** аяқталып, басына бақ қонды, батыр атағы шықты. «Абылайлаған» ұраны өзіне есім болып тұрақтанды, уақыт өте келе халқының қамал-қорғандай айбарына, ардақтысына айналды. Ендеше әйгілі батырларының алдында келе жатқан Абылайдың зәулім ескерткішін Аңырақай шайқасы өткен Балқаш көлінің ұрымтал жеріне неге орналастырмасқа? Ол тарихи сананы оң қалыптастыруға қызмет етіп, туризм кластерін жандандырар еді.

Аңырақай – Абылай құбылысының, жоңғармен соғыстағы ұлы жеңістердің басы. Бүгінгі Қазақстан да тәуекелі мол тарихи шешуші межеден аттап отыр. ЭКСПО-2017 көрмесін ұйымдастыру, ең дамыған 30 елдің қатарына кіру, әлемдік сын-қатерлерден аман-есен өту міндеттері «барша әлемге даң болған» Абылай дәстүріне олжа салған биіктен көрінуді талап етеді. Демек, ұлттық тарихты тәуелсіздіктің сенімді серігіне айналдыра білгеннің ұтары көп. Тарих пен тәуелсіздік – бір-біріне тіреудей құндылықтар.

I. Отарлау мен жаугершілік ғасыры

Осыдан тура 282 жыл бұрын 1731 жылғы 5 қазан күні Ресей сыртқы істер мемлекеттік алқасынан жіберілген тілмаш Мәмет Тевкелев Ырғыз өзенінің бойында отырған Әбілхайыр хан ордасына жетті. Кіші жүз қазақтарының Ресей құрамына кіру үдерісі басталды. Ал Әбілхайыр ханды Ресеймен жақындасуға итермелеген негізгі себеп ел мен жерді тоздырған жоңғармен, Еділ қалмағымен, башқұртпен соғыстар еді. XVIII ғасырдың басындағы қазақ қоғамы үшін соғыс және бейбітшілік мәселесі өмір мен өлімнің, азаттық пен құлдықтың бетпе-бет келген сәтіне айналды. Жанталас ғасырларға созылатынын ешкім білген жоқ. Өмір мен азаттық үшін күрес халқымыздың асыл перзенттерінің есімін мәңгіге қалдырды.

Әлемдік үдерістер биігінен қарайтын болсақ, Әбілмансұрды Абылай атандырған, қазақты «Елім-айлап» зарлатқан XVIII ғасыр барша адамзат үшін де үміт пен күдікке, кереғарлықтар мен қайшылықтарға толы. Оны бір-бірімен арпалысқан Еуропа мен Америка мемлекеттері тағдырынан, Азия мен Африка аумағын шарпыған тарихи-өркениеттік іркілістерден байқауға болады. Өнеркәсіптік төңкеріс артықшылығын басқалардан бұрынырақ ерттеп мінген Ұлыбритания мүмкіншілігі, дұрысы кемесі мен от қаруы жеткенше жат ел мен жерді отарлауын жалғастырып жатты. Еуропа мен Азияға терезе ашқан Ресей бөтеннің есебінен ұлғайып, империя мәртебесін иеленді. Шығыстағы көршіміз Қытай манжурлардың отарына айналғанына қарамастан басқаларды жұтып жіберуге бейім ниетін жасырмады.

XVIII ғасыр – ұлы тұлғалар мен идеялар ғасыры. Ресей мемлекетін өрге сүйреген Петр I, орыс ғылымын өркендеткен М.В. Ломоносов, Францияның бағы мен сорына айналған Наполеон, АҚШ-тың тұңғыш Президенті Дж. Вашингтон, ағартушылықтың негізін қалаушы Вольтер осы ғасыр перзенттері. Жаратылыстану ғылымындағы жаңалықтар эволюциялық идеяның, механика мен математикадағы ілгерілеулер өнеркәсіптік төңкерістің өмірге келуін тездетті.

Еуропалық жаңа империялар күн санап нығайып жатқанда, Азияда мүлде басқаша ахуал қалыптасты. Өндіргіш күштер, ғылым мен техника дағдарысқа ұшырап, бұрынғы күш-қуат сарқылды. Өзара талас-тартыстан Индиядағы моғолдар державасы, парсылық Нәдір шахтың державасы ыдырады. Осман империясының дәурені ұзаққа созылмайтыны белгілі болды [1].

Дегенмен байлық пен билікке талас дүбірі XVIII ғасырда төрткүл дүниені кернеп кетті. Отарлаумен келген байлықтан басы айналған, мехманасы тасыған француз королі Людовик XV: «Бізден кейін топан суы қаптаса да» («После нас хоть потоп», «Arzes nous le deluge») деп, тоғышарлықпен өзін-өзі әшкереледі. Ал ағылшындардан азаттығын енді ғана алған АҚШ-тың тәуелсіздік Декларациясында: «Барлық адамдар тең жаралған, олардың барлығына түпжаратушы өмір, азаттық және бақытқа ұмтылу тәрізді жатсындыруға болмайтын құқық сыйлаған», деген аталы сөздер жазылып, саяси мәдениет пен демократияның іргелі формуласы дәйектелді.

Осылайша, тарихи үдерісте адамгершілік пен ізгіліктің маңызы артқанымен дүлей күшке, зорлық-зомбылыққа сүйенумен байлық жинау, тұтас халықтардың тағдыр-талайын тәлкекке салу үдей түсті. Ұлы дала қанша кең болғанмен қазақтың да тынысы тарылды. Бұқар жырау айтқандай:

Кетпейін десе, жері тар,
Кетейін десе, алды-артын.
Қоршап алған кәпір бар.
Ұйлыққан қойдай қамалып,
Бүйірінен шаншу қадалып,
Сорлы қазақ қалды, ойла! –
дейтін екіұдай заман туды [2].

Ел мен жердің тағдыры Отан қорғауға халықты жұмылдыра алатын билеуші мен билердің, батырлар мен жыраулардың, байырғы түркі заманында айтылғандай, «батыл, игі кісілердің» қолында қалды. Абылайдай айбындыға зәрулік қоғам сұранысына айналды. Тарихи жауапкершілік үдесінен шыққан Абылай құбылысы – халқымыздың жасампаз табиғаты мен әлеуетінің, бәсекеге қабілеттілігінің мәнді белгісі, мәңгі ел мен ұлттық идеясының символы.

Адам – өз заманының перзенті. Өйткенмен, заманынан оза туатын дара тұлғалар да болатынын бекерлеу мүмкін емес. Егер өлмес мұра қалдыруымен заманынан оза тумаса, мыңдаған, жүздеген жыл ілгеріде ғұмыр кешкен Аристотелді, әл-Фарабиді, Коперникті, Ұлықбекті бүгінде кім білер еді? Есімін мәңгіге қалдырған тұлғалардың жұлдызды шоғырына Абылай да енуі керек.

II. Абылай асқан асулар

Жеке басына түскен жеті жылдық драмаға қарамастан Абылай жұлдызының жоғарыдан көрінуі әбден орынды: ол – ел билеген әулеттің ұрпағы, асылдың тұяғы. Бұған қоса ақсүйектік тәрбие мен білім ұясынан ерте ілгені бар еді. Бойындағы бұла күш пен таланты мезгілі жеткенде ежелгі дұшпанның қаскөйлігі сыртқа шығарды. Тұлғаны тарих сахнасына көтерген жау алыстан келмеді. XVII ғасыр ортасынан бірде табысып, бірде шабысып жүрген Жоңғар мемлекеті агрессиялық саясатын, барша қаһарын қазаққа төкті. Көшпелі өмір салтын кешкен жоңғарлар қазақ елінің ата жауына айналды. Бұлар отарлаудың ең сорақы жолын – төл мемлекетімізді күйретуді, қазақ халқын жер бетінен жоюды таңдады [3].

1723 жылғы апат «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» атауымен қазақ халқының санасы мен жылнамасына мәңгіге енді. Қазақ қазақ болғалы мұндай қасіретке, қырғынға тап болмаған еді. Халықтың үштен екісі қырылды, елден босып кетті. Алтай мен Жетісу, Арқаның біраз жері жау қолында қалды. Қазақ жасақтарының Бұланты өзеніндегі жеңісі жоңғармен соғысқа түбегейлі бетбұрыс әкелмеді. Ал Аңырақай шайқасындағы жеңіс, біріншіден, шаңырағы шайқалса да аман қалған мемлекетіміздің қайта нығайған әлеуетін паш етсе, екіншіден, Шарыштың басын қаққан Абылай тағдырының жұлдызды кезеңін ашты.

Бүгінгі ұрпақ Абылайдың қилы тағдырын замандасы Үмбетей жырау, ақылманы Бұқар жырау, серігі Тәтіқара ақын, басқа да білімпаздар шығармасынан біледі. Әсіресе Тәтіқара ақыннан жеткен:

Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда,
Шарыштың басын қаққанда,
Қанжығаңа бас байлап,
Жау қашты деп айғайлап,
Абылайлап шапқанда...
Сол ерлікпен хан болдың,
Әлем асқан жан болдың,
Барша әлемге даң болдың, -

деген жолдардың танымдық, деректік, эмоциялық, методологиялық бәсі мейілінше жоғары [4]. Даланың ауызша тарихнамасы ұлттық тарихымыздың сырын ашып, шырайын кіргізетін қазына екеніне көзімізді жеткізеді.

Аңырақайдан кейін тура жарты ғасыр бойы Абылай есімі жұрт аузынан түспеді. Арада 3-4 жыл өткен соң Орта жүздің ықпалды сұлтаны дәрежесіне көтеріледі. Шәкәрім қажы: «Абылайдың хан болғаны 1735 жылдың маңайы болар», деп пайымдаған екен. 22 жасар Абылай хан тағына отырмаса да Орта жүз ханы Әбілмәмбеттің сенімді серігі екені күмәнсіз. Өйткені 30-шы жылдар ішінде-ақ жазылған әлденеше ресми құжаттарда Әбілмәмбет пен Абылай есімдері қатар аталады. Іргелі мемлекеттік мәселелер бойынша екеуінің бірлесіп жазған хаттары Ресей әкімшілігіне жолданып отырған. Мәселен, 1737 жылы Ресей тыңшылары мәліметтерінде, Останков деген полковниктің жазғанында Әбілмәмбет пен Абылай Ресей патшасына бағынбақ ниетте екені ауызға алынса, екеуінің атынан жазылған бір хатта «Әбілмәмбет баһадүр сұлтан», деген жазулы мөр, «Сізге деген сеніммен Абылай сұлтан мөрімді бастым», деген жолдар бар [5]. Ал 1737 жылдың көктемінде Елек өзені бойында отырған Әбілмәмбет ханға, Барақ және Абылай сұлтандарға башқұрттың бір топ жақсы-жайсаңдары келіп, өздеріне хан болуға Абылайды шақыруы жас сұлтанның атақ-даңқы алысқа кеткенін айғақтап тұр.

XVIII ғасырдың 50-ші жылдары ол Орта жүздің билеушісі мәртебесімен атала бастады. 1758 жылғы Ресей сыртқы істер алқасының жарлығында «Орта жүздің бас әміршісі Абылай сұлтан ...» делінсе, сол жылы өзі жазған хат: «Орта жүздің билеушісі Абылай сұлтан ...» деген жолдармен басталыпты [5, 552, 553 бб.].

Қалай болғанда да, қазақтың тағдыры қылыш үстінде қылпылдаған 20-шы жылдар аяғынан өмірінің соңына дейін ұлттық саяси элита тобына кіргені, хан мәртебесін ресми алмай тұрып-ақ ханға тиесілі миссияны ішінара атқарғаны тарихи ақиқат. Саяси басшы ретінде қазақ қоғамының өміріне осыншама ұзақ уақыт пәрменді ықпал еткен Абылайдай тұлға ұлттық тарихымызда кездесе бермейді. Бұл – бір.

Екіншіден, халық әдебиетінде Көкшетауда 48 жыл хан болғаны ұлықталған. Бұл, әрине, байтақ зерттеуді талап ететін мәселе. Дегенмен 1760 жылғы желтоқсанда Ресей патшасы атынан жазылған құжаттағы: «...Абылай сұлтан, сізден сұрайтыным, арамыздағы көршілік татулықты бұзбас үшін қарауыңыздағы қазақтарға Ертістің шығыс жағына малымен өтпеді қатты тапсырыңыз... Қазір Петропавлға таяу Көкшетау ішінде қыстап отыр екенсіз... Өзіңіз маған келе алмайтын болсаңыз, бір сенімді кісіңізді жіберіңіз», деген жолдар, 1778 жылғы 5 наурызда губернатор П.Д. Мансуровқа келген ақпараттағы: «... Абылай сұлтанның Көкшетау ішіндегі қысқы ордасына жеттім ... Абылай сұлтан өзіне салынып берілген ағаш үйдің жасаулы бір бөлмесінде балаларымен отыр екен», деген мәліметтер фольклорлық деректі растайды [6]. Ендеше, Қазақ хандығы астаналарының қатарында Көкшетау қаласының да тұруына толық негіз бар.

Күндіз отырмастан, түнде ұйықтамастан Отан қорғауға, мемлекетті сақтауға жегілген жарты ғасыр ішінде Абылай қалың қол бастап жауға да шапты, орыс, қытай, манжур, қалмақ, башқұрт, қырғыз, жоңғар басшылары һәм делегацияларымен күрделі келіссөздер жүргізді, Қазақ елі азаматтарының егемендігі мен қауіпсіздігін қорғады, Персия, Ауғанстан, Түркия тәрізді ислам елдеріндегі, Еуропа мемлекеттеріндегі оқиғаларды жіті қадағалады, тіпті жоңғар тұтқынына түскені де бар. Осылардың бәрінде кемел тұлға, қарымды қайраткер, тереңнен толғайтын кемеңгер басшы қасиеттерімен ерекшеленді.

Әрине, өзін-өзі ұстауында, мінез-құлқында өзгерістер болмай тұрмады. Айталық, 1740 жылғы 27 жасар Абылайды орыс деректері алғыр да албырт жан ретінде сипаттайды: «Абылай сұлтан ханнан гөрі сөзшең екен және сұрақтарға ұшқыр жауап беріп, өзін көрсетіп отырды да: «Біздің іс-қылықтарымызды сөге көрмеңіздер, орыстармен қарым-қатынасқа үйренеміз, патша ағзамның мейіршапағатынан өнеге алып, бірте-бірте жақындасамыз», деп қалды да, тағы: «Үй ішінде бас киімшең отырғанымызды да түсініңіздер, біздің қалыптасқан дағдымыз осылай» - деді. Хан да басын ізеп құптады» [5, 192 б.].

Арада 17 жыл өткенде Қытай елшілері оны басқа қырынан көріпті: «Абылайдың жасы қырықтан асқан, бойы аласа, қаба сақалды, - дейді олар. – ол өте сергек, қисынымен сөйлейді. Бізді қабылдаған алғашқы екі күн ішінде ешқандай сырын білдіртпеді. Сонда ол, шамасы, біздің сөз-әрекеттерімізді сынап отырған». Сөз орайы келіп тұрғанда айта кетейік, Шоқан Уәлиханов атасы Абылайдың зор мәртебеге жеткенін жеке басының дара қасиеттерімен байланыстырады. Сан қиырдан жиналған ел ағалары, замандастары қаһармандығын, дариядай даналығын жарыса мақтап, мадақ жырына қосқанын, оның ерлігі туралы біріне-бірі айтып, тауыса алмағанын жазды.

Абылай құбылысының мәнісі дана даралығында ғана емес. Оғлан, батыр, сұлтан дәрежесінде жүргенде, хан тағында отырғанда айналасына үздік ақыл-ой иелері мен қайраткерлерді топтастыра білді. Қытай дерегінде айтылғандай, «араласатын адамдарының барлығы байлар» еді. Яғни билік, байлық, білік одағына сүйенді. Батырлары мен қолбасшылары қысылғанда қиыннан қиыстырып жол таба білсе, билері мен мәмілегерлері елішілік және халықаралық мәселелерді оңтайлы шеше алды.

Бүгінде XVIII ғасырдағы барша қазақ батырларын Абылайдың ту ұстаушысы болғандай тәптіштеу дағдыға айналып барады. Абылай жүздеген батырды білгеніне күмән жоқ. Бірақ стратегиялық әскери-соғыс мәселелері бойынша ұлы батырлармен жақын аралас-құралас болғанын да ерекше бағалауымыз керек. Нақтырақ келсек, Бұқар жырау мұрасында Абылай тұсындағы 20 шақты батырдың есімі аталады. Шоқан Уәлиханов та осыншама батырды айшықтаған. Бұлар қиын-қыстау сол заманда басқалардан оқ бойы озып шыққан сардарлар мен сарбаздар. Екінші бірін Абылай деңгейіне көтеріп, ұлылар қатарына қоса берсек, ұлттық тарихымыздың қадір-қасиетін жоғалтып алуымыз, қисынсыз баянмен әркімге күлкі болуымыз оп-оңай. Бірінші қадам ретінде дұрысы – әйгілі билеушіні XVIII ғасырдағы әлемдік тұлғалар деңгейіне көтеру міндетін шешу. Сонда қазақ қоғамының көшбасшысына лайықты көтерілгені кімге болсын түсінікті ашылары сөзсіз.

Біресе тоқтап, біресе күндей күркіреп, қайта басталған қазақ-жоңғар соғысы ғасырдан астам уақытқа созылды. Төрт ұрпақ толарсақтан саз кешті. Абылай ханның тарихи рөлі осы қанды майдан, жорықтарды, Еділ қалмақтарының кері қайтпақ жоспарын қазақтар үшін, қазақ халқының белсенді қатысуымен, толық жеңіспен аяқтағаны. Осынау бір ғана табысымен-ақ ұлттық тарихтан мәртебелі орын алуға лайық.

Абылай – мемлекетшіл тұлға. Тәуелсіздікті сақтап қалудың басты шарттарының бірі хандық билік тізгінін нық ұстау деп білді. Шынында да, мемлекеттің шаңырағын шайқаған «Ақтабан шұбырындыдан» кейін күшті хандық биліксіз қазақтың ел болуы екіталай еді. Әйгілі билеуші мақсатқа жету үшін барын салды. Шоқан Уәлиханов жазғандай, қазақтың ешбір ханы Абылай сияқты шексіз билік құзіретіне ие болған емес [7].

Абылайдың ана сүтімен дарыған, қатыгез ғасыр шыңдаған мемлекетшілдігі жоңғарлар талқандалғаннан кейін Алтай, Жетісу үшін Қытаймен теке-тірес кезінде толығымен ақталды. Ал қарсылас осал емес еді. Біріншіден, Қазақ елін өзіне қарату ниетін бірде ашық, бірде жасырын білдіріп жатты. Екіншіден, жоңғарлардан босаған жер бұрынғы иесі – қазақтарға қайтарылмайтынына сенімді болатын. Үшіншіден, кез-келген сылтаумен Қазақ хандығына қарсы әскерін қолданатынын алдын-ала ескертті. 1757 жылы Қытай әкімшілігі Абылайға жолдаған хатында кімнің кім екенін ашық жариялайды. «Егер сендерге моңғолға жасағандай ішкі жасақ тәртібін қолдансақ, - делінген хатта, - қысым көріп қаласыңдар. Демек, бұрынғы қоғамдық салт-жүйелеріңде бола беріңдер ... Ал, сенің елшің бізге жеткізген: «Тарбағатай тегінде біздің байырғы жайлауымыз еді, сол жерді патша бізге берсе», – деген сөзге келсек, бұл жерлер жаңа ғана тыныштандырылған. Әлі иен жатқан өңір. Патша, әсілі, ол жерді сендерге қиып бере салушы еді, бірақ сендер бізге еңбек сіңірген жоқсыңдар, ебін тауып ел болып алғансыңдар» [5, 497-498 бб.].

Міне, осындай қаһарлы қарсыластан жер жәннаты Жетісу мен еліміздің алтын алқасы Алтайды Қазақ хандығы аумағына қайтару айдаһардың аузынан жем алғаннан әсте жеңіл еместігін бүгінгі ұрпақ ұғынуы керек.

Абылайдың экономикалық ұстанымы мен көзқарасы өнеркәсіптік дамуды қолдау талабына жақын. Ол отырықшылықты, жер шаруашылығын өркендетуді жақтады, кенттік өмір салтының артықшылығын қапысыз түсінді. Жаз - жайлауда, қыс - қыстауда көшіп жүрсе де, Қызылжар, Көкшетау, Түркістан тәрізді қалалардан тым ұзап кеткен жоқ. Өндіріс жабдықтарын, еңбек құралдарын, өнеркәсіп тауарларын әр тараптан алдыруды қаперінен шығармады. Алайда соғыстар мен әскери қақтығыстар, мемлекеттік аппараттың дәрменсіздігі елдің экономикасын реформаторлықпен жаңғыртуға мүмкіндік бермеді.

Қазақ қоғамының экономикалық және интеллектуалдық әлеуетін аса жоғары тиімділікпен қолдана білгендіктен ел мен жер аман қалды. Ресей мен Қытайға бодандық номиналды сипат шеңберінен шықпады, ал «бодан» Абылай хан жоғарыдан пәрмен сұрамай-ақ қырғыздарды Шу өзені аңғарына дейін қуды, Жизаққа дейін барды, Ташкенттен алым алып тұрды. Алпауыт державалармен сауда-саттық, экономикалық байланыстар орнатты. 1777 жылы «менің елшілерім Қытай, Парсы т.б. елдердің патшаларына, тіпті мен оларға бағынбасам да, еркін барып-келіп жүреді», деп жазғаны бар [6, 344 б.].

Қарапайым адамдардың әлеуметтік сұранысын шешуге Абылайдың тікелей араласуы, мәселен, ұрлық-қарлыққа қарсы күресі, Қытайдан дәрі-дәрмек алдыруы, тұтқындарды босатуы – бәрі мемлекетшілдіктен туындаған әрекет. Бұл тәжірибе кеше де, бүгін де өзекті. Өйткені ол билік және адамдар арасындағы түсіністікті нығайтумен тыныштық пен тұрақтылықтың кепіліне айналады.

Абылай заманында Қазақ хандығының тыныс-тіршілігін құқықтық реттеу «Жеті жарғы» арнасында жүзеге асты. Төле, Қазыбек, Ақтайлақ, Бекболат, Құттыбай билер мемлекеттік маңызы зор шешім қабылдауға септескені сөзсіз. Абылай өз атынан жарлық шығарғаны ақылманы Бұқар жырау, қария тарихтың білімпазы Мәшһүр-Жүсіп мұрасында айтылады. Ең бастысы – ұлттық құқық пен тәртіп Ресейге қосылғаннан беріде де сақталып келе жатқанын Абылайдың өзі куәландырады. Ол 1778 жылы: «Міне, 46 жылдан бері шекарадағы Ресей бекіністері аман, адамдары орнында. Әрине, қазақтар тарапынан бекіністерді шауып, талаған, адамдарыңызды өлтірген, заңсыз ағаш кескен жағдайлар бұрын болды. Қазір олардың бәріне тыйым салынды», деп жазыпты [6, 353 б.].

Демек, қазіргі қолданымдағы Конституциямызда әлеуметтік, құқықтық мемлекет құруды көздейтініміз баса көрсетілуі бөтеннің, ілгеріге озғандардың тәжірибесін қайталағанымыз емес, төл тарихымыздан туындаған байлам-тұжырым.

Абылай бір орталыққа бағынған мемлекет құрғысы келді. 1771 жылы хан сайлануымен Орта жүз бен Ұлы жүз аймақтарында осынау ұлы идеяны бірсыдырғы жүзеге асырды да. Заң шығару, атқару, сот билігін қолына шоғырландыруға тырысқаны рас. Ал бұл әлемдік-тарихи маңызы бар талпыныс ретінде бағалануы керек. Көшпелі өмір салтындағы халықтар темірдей тәртіппен орталықтанған мемлекет құра алатынын XIII ғасырда Шыңғыс хан көрсетсе, отырықшы халықтың капиталистік қатынастарға аяқ басқанда да саяси бытыраңқылықтан шығуы оңай еместігін XVIII ғасырдағы Германия тағдыры дәлелдеді. Мұнда 300-ден астам князьдық бар еді [8].

Абылай тұсындағы қазақ мемлекетін құрылысы бойынша дәстүрлі деп атаған жөн болар. Оның орталықтанбау негізінде әлеуметтік-экономикалық факторлар жатыр. Өнеркәсіптік өндіріс бой көтермегендіктен әрі ұлттық валюта қабылданбағандықтан елдің ішкі нарығы әлжуаз күйде қалды, яғни өңірлер мен аймақтар араласуы мен жақындасуы тұрақтанбады. Өйтпесе қағаз, сия тәрізді ұсақ-түйекті хан басымен сырттан сұрар ма еді. Алым-салық реттелмей, мемлекеттік бюджет те түзілмеді. Соғыстан түскен олжа мемлекеттің байлығын, экономикалық негізін нығайтуға қызмет етпеді, сауғаға кетті. Бұл да билікті орталықтандыруға септеспеді.

Негізгі дені ауылда тұрған қазақ халқы рулық-тайпалық қатынастар шеңберінен шыға бермеді. Қауымдық тәртіпте, жергілікті өзін-өзі басқарудың, өзін-өзі ұйымдастырудың, өзін-өзі реттеудің қағидалары мен тетіктері мүлтіксіз жұмыс істеп тұрған ортада билік вертикалына сондайлық жүктеме артылмайды екен. Еуропа мен Америкада мемлекеттік құрылыстың болмыс-бітімін абсолюттік монархия немесе президенттік республика анықтаған XVIII ғасырда Қазақ еліндегі билік пен халықтың арақатынасы құқықтан гөрі көбінесе салт-дәстүрге құрылды. Мәселен, Франция королі заң шығарушы биліктің ең жоғарғы көзі деп есептелді, оның жарлықтары мен өкімдері «біздің еркіміз осындай» («Ибо такова наша воля», «Car tel est notre plaisir»), деген қағидатпен аяқталатын. Абылай басқарған Қазақ хандығының саяси тарихы мұндай заң күшін алға тарта алмайды. Ұлы идея құқықтық тұрғыдан бекемделмеді, бүкілхалықтық қолдау таппады.

Қазақ мемлекеттілігінің ең осал жері хандық орталық билік пен жергілікті өзін-өзі басқару арасындағы байланыстың һәм бағыныштылықтың бұзылғанында жатыр. Оны Абылай да реттей алмады. Бір орталыққа бағынған ұлттық мемлекетке тән соңғы іс-шаралар 1726 жылы Ордабасында, үш жыл өте Аңырақай шайқасының алдында үш Жүз билеушілерінің бас қосуымен, жоңғарларға бірлесе тойтарыс беру стратегиясын анықтаумен аяқталды. Бұдан кейінгі уақытта баршаға міндетті, «Жеті жарғыдай» пәрмені бар мемлекеттік құжат туындаған емес.

Бір орталыққа бағынған мемлекеттің қалыптаспағаны Абылайдың жанын күйзелтті, **саяси драмасына** айналды. Бұл оғлан кезіндегі драмадан әлде-қайда ауыр әрі салдары да салмақты еді. Мәселен, Қытай елшісінің 1757 жылғы күзде жазған мына мәліметінен біраз жайды ұғынуға болады: «Қазақтардың малы көп, бай тұрады, – делінген деректе. – Дегенмен, олар өзара тым берекелі емес. Ал Абылай болса, ол әрқашан әлгі қазақтардың мінез-құлқына бойсынып, солардың ыңғайларына қарай іс басқарады екен. Ол маған бірнеше мәрте: «Мен сендердің басқару жүйелеріңе өте қызығамын. Бірақ қазағым өз мінез-құлқынан айырыла алмас, оған амал қанша – маңқа ақты деп мұрныңды кесіп тастамайсың ғой», дегенді айтты».

Жоңғарлар талқандалғаннан соң араға 7-8 жыл салып Абылай қырғызбен және қоқанмен соғысты. Ол қазақ жерін сақтаудан, сауда-керуен жолдарын бақылауда ұстаудан туындай қалғаннан гөрі орталықтанған мемлекеттік билікті орнатуды аңсайтын саяси драманың жемісі еді.

Абылайдың Ботақан мен Жанайды жазалауы, сол үшін қаракесек руымен қарым-қатынасының бұзылуы, кейбір сұлтандармен тіл табыспауы жеке басының қамын күйттегеннен емес, күшті мемлекеттік билік мүддесін қорғағанының көрінісі.

Ірі елді мекендер мен өңірлерді басқаруға балаларын, жақындары мен туыстарын тағайындауы да орталық биліктің пәрменділігін көтере қоймады. Жақында табылған Қытай құжатында: «Қазақтар арасында Абылайды мақтайтындар өте көп. Дегенмен, сол қазақтар өздерінің көсемдерін қадір тұтуды білмейді екен», деген бағаның берілуі мемлекеттің болашағы бұлыңғыр күйде қалып отырғанын меңзейді деп пайымдаймын.

Абылайдың саяси драмасы қоғамдағы рухани-интеллектуалдық қиыншылықтармен және қайшылықтармен де асқынды. Поэзия мен саз өнерінің өзегін Отанды қорғау, азаттық, соғыс, батырлық тақырыптары құрап, мемлекет, заң, билік, қоғамдық-саяси өмір мәселелері терең талданбады. Оларды талдайтындай ғылым салалары жіктелмеген еді. Тап сол ғасырда ғылым мен техниканы, білім мен өнерді қамқорлығына алған құрылым да болмады.

Ал іргелес Ресейде Ғылым академиясы, университеттер шаңырақ көтерсе, Францияда көптомдық «Энциклопедия» жарық көрді, 1770 жылы 23 университет жұмыс істеп тұрды. Германияда олардың саны 40-қа жетті [8, 320 б.]. Мемлекет, құқық, еркіндік мәселелері қоғамдық сана мен ғылымның өзекті тақырыптары қатарына кірді. От қаруы адамзат тағдырын шешетін күдіретке айналды. Мемлекеттер мен халықтар арасындағы тарихи-өркениеттік алшақтық ұлғая түсті. Қысқасы, Абылай заманындағы мемлекеттік билік елішілік қажеттілікті қанағаттандырғанымен құрылымы, өкілеттілігі, ұйымдастырылуы, интеллектуалдық сарапталуы бойынша әлемдік бәсекеге төтеп беруі кемшін деңгейде қала берді. Соған қарамастан қос өкпеден қысқан екі алпауыт империяға дес бермегені Абылайдың тұлғалық теңдессіз қасиетін паш етеді.

Жасыратыны жоқ, патшалық Ресей мен императорлық Қытай да күшті хандық билік салтанат құрған біртұтас ұлттық мемлекеттің қазақ жерінде қайта өрлегенін қаламады. Билік пен билеушілерді өз ырқына көндіруге тырысты. Хан мен оның айналасындағыларға сұлтандарды, би-батырларды, рубасыларды қарсы қоюда Ресей әбжілдік танытты. Орта жүздің ханы Әбілмәмбетті Кіші жүздің ханы Әбілқайырмен дүрдараз қылуға, Құлсары мен Құлеке батырлар арқылы бүкіл Атығай баласын Абылайдан алыстатуға, Барақ сұлтанды империя мүддесіне пайдалануға мәмілегерлерді, тыңшыларды жекті, қаражатты аямай төкті, нәтижесіз де қалған жоқ. Мәселен, 1742 жылы Орынбор комиссиясының бастығы И.Неплюев

Ресей сыртқы істер алқасына жолдаған мәлімхатында Орта және Кіші жүз билеушілерін қалай, кіммен алмастыру жоспарын дәйектепті. «Әбілмәмбет хан жоғарыдағы себептермен біздің қарауымыздан ашықтан-ашық мүлде сытылып шығып кететін болса, ханды және оны екі жүзде де қолдаушыларды сатқын деп әйгілеу керек; Әбілмәмбетті хандықтан тайдырып, лауазымынан айыру керек... Әбілмәмбеттің орнына Орта жүздің ханы етіп, Ресейге кейінде ант берген Барақ сұлтанды жариялап жіберуге де болады... Ал, Барақ сұлтан да Әбілмәмбетті қолдап, Ресей бодандығынан бас тартатын болса, Батыр сұлтанды хан жасауға болады... Тіпті, Батыр сұлтанды да Әбілмәмбетке еріп, Ресейге қырын қарайтын болса, онда Әбілқайырдың ұлдарының бірін Орта жүзге хандыққа қоюға болады. Орта жүзде де Әбілқайыр ханды және Жәнібек тарханды қолдайтын, көпке белгілі, ықпалды адамдар аз емес... Сондай-ақ, бәрінің арасын тыныштандырып, екі жақты тең ұстап отыру үшін Жәнібек тарханның беделін пайдаланып отырған жөн», делінеді құжатта [5, 265-266 бб.].

Арада 37 жыл өткенде Ресей патшасының Орынбор губернаторына жіберген жарлығынан жымысқы саясаттың жалғаса бергенін, басты нысанасы Абылай екенін көреміз: «Орта жүз ішінде Абылайдың беделін түсіретіндей іс ойластырып, оған «бақталас» болатын мансапқор біреуді іздеп тауып, ондай адамды үкімет тарапынан қолпаштап отырған жөн... Өйткені, бұл «жыртқыштан» қауіп күшті» [6, 388 б.].

Қалай болғанда да, ұлттық тарихымызды жаңаша зерттеудің маңызды теориялық-методологиялық және іргелі бағытын Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу мен даму заңдылықтарына, ерекшеліктеріне, қайшылықтарына арнаған жөн. Әлемдік тәжірибе күшті мемлекеттік билік бар елде бәсекеге қабілеттілік артатынын, әсіресе қиын-қыстау өтпелі кезеңнен шығу міндеттері оңтайлы шешілетінін көрсетіп отыр. Мемлекеттің аумақтық негізін жер құраса, әлеуметтік негізі халықта. Ал сол жер мен халықтың тарихы һәм тағдыры мемлекеттік билік табиғатымен, құрылымымен, әрекетімен ажырағысыз байланыста болған және бола бермек.

Талантты адамды халқымыз: «сегіз қырлы, бір сырлы» деп сипаттайтыны белгілі. Тумысынан аса дарынды жаратылған Абылайдың бет қаратпас қабілет-қарымы қазақ әдебиеті мен фольклорында, ономастикасы мен топонимикасында, өнері мен ғылымында, қоғамдық санасы мен жадында тұнып тұр. Ғылыммен, шығармашылықпен арнайы айналыспаса да, бізге келіп жеткен сөздерінен, хаттарынан, шешімдерінен тарихи-философиялық көзқарасын, қоғамдық-саяси позициясын, Абай ұлықтаған «толық адам» болмыс-бітімін көруге болады. Осы қасиеттердің бәрін және әрқайсын қай ғылым тұрғысынан зерделегенде де әйгілі билеуші ең алдымен саясаткер екенін қаперден шығармаған ләзім.

Саясаткер үшін мәңгі дос та, мәңгі қас та жоқ. Ұлттық, мемлекеттік мүдде ғана бар. Сондықтан 1772 жылы Орынбор губернаторына жазылған: «Қытай богдыханымен мен мынадай мәмілеге келдім: бізге қандай да басқа патшалық зорлық қылатын болса, бірігіп қарсы тұрамыз. Мен богдыханнан қанша күш сұрасам, мейлі 10 немесе 20 мың болсын, сонша әскер береді» [6, 275 б.], 1776 жылы Ресей императорына жолдаған: «Ұлы мәртебелі патшамыз, мейірімді анамызға иіліп, тағзым етеміз. Көп жылдардан бері Сіздің мүбәрәк жүзіңізді көру құрметіне ие бола алмай жүрмін» [6, 323 б.], ал бұдан да ертеректе 1755 жылы Қытай императорына бағыттаған: «Арада асқар тау, алып өзендер көп, жер шалғай болғандықтан, тарту-таралғы апара алмадық. Міне, бүгін патшаның құдіреті шалғайды шарлап, Ілені сыпырып, Хуаңжилу дінін (Лама діні) көркейтті. Қазақтар мен жоңғарларға тыныштық орнатылды деп қуанып отыр. Шексіз бақыт деген, міне, осы. Мен шын ниетіммен мәртебелі патшаға қараймын» [5, 461 б.], деген Абылай мәлімдемелерінен қайшылық іздеудің, біресе қорқыту, біресе бағыну аражігін ажыратпағанын сынап-мінеудің реті жоқ. Саясаткер үшін бұл қалыпты монолог.

Тәуелсіздік тұсында хакім Абайды әлемге танытудың тамаша істері атқарылды. Осы тәжірибені, өркенді дәстүрді жалғастырып, ұлттық дипломатияның хас шебері Абылай есімін таяу-алыс шетелдерде насихаттаудың, ескерткіштерін орнатудың кезегі келді.

Түптеп келгенде, Абылай басқарған Қазақ хандығы да, қол астындағы халқы да тәуелсіздігін жоғалтпады. Ғасырлар барысында қалыптасқан шаруашылық жүйесі, мәдени-рухани болмыс-бітімі, әлеуметтік ұйымдасуы бөтеннің ырқына бағына қоймады. Патшалы Ресей әкімшілігінің Торғай облысындағы шенеунігі И.И. Крафт дөп басып жазғандай, Абылай Ресейге де, Қытайға да, Жоңғарға да бағынған жоқ. «Реті келсе-ақ үшеуін де тонап, пайда тапты» [6, 389 б.]. XVIII ғасырдағы халықаралық қатынастар мен дипломатияның түп көздегені осыған саятын. XXI ғасыр мемлекеттерінің ішінде пайда табудан бойын аулақ ұстайтынын көрген пенде жоқ шығар, сірә.

Абылай Қазақ хандығында тұрақтылық пен тыныштық орнатты. Өзі кенеттен қайтыс болғаннан кейінде елде саяси сілкініссіз, тіпті Ресейдің де, Қытайдың да өктемдігінсіз перзенті Уәлидің ата салтымен, бабалар дәстүрімен хан сайлануы қоғамда табиғи-ырғақты даму үрдісіне басымдық берілгенін бейнелейді. Бірақ ол ұзаққа созылмады.

III. Аманат пен мұратқа адалдық

Абылай аманаты мен мұраты тәуелсіздік тұсында толығымен жүзеге асырылды. Біріншіден, күшті президенттік республика құрылды. Қазір жұмыс істеп тұрған Конституцияның баптарына сәйкес Президент - мемлекет басшысы, мемлекетіміздің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағытын анықтаушы және Қазақстанды ел іші мен халықаралық қатынаста көрсетуші ең жоғары қызмет иесі. Сонысымен халық пен мемлекеттік биліктің бірлігін бейнелейді, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі болып табылады. Мемлекеттік билік тармақтарының өзара үйлесімді түрде әрекет етуін, билік органдарының Қазақстан халқы алдында жауапкершілікті сақтауын қамтамасыз етеді.

Екіншіден, экономикалық және әлеуметтік модернизация қомақты нәтижелерін әкелуде. Мәселен, азаттық алған алғашқы 20 жыл ішінде жан басына шаққандағы жиынтық өнім Оңтүстік Кореяда 3 есе ұлғайса, Малайзияда – 2 есе, Сингапурде – 4 есе өскен екен, ал бізде ол 16 есе көбейді. Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдық салтанатында Елбасымыз Н. Назарбаев айтқандай, «дүниежүзі тарихында ешбір мемлекет азаттығының алғашқы 20 жылында осыншама қарқынды өрлеу үлгісін көрсете алған емес». Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына быйылғы Жолдауында соңғы 15 жыл ішінде азаматтардың табысы 16 есе өскені, табысы күнкөріс деңгейінен төмен жандардың саны 7 есе азайғаны, жұмыссыздар қатары 2 есеге қысқарғаны, мемлекетіміз әлемдегі ең серпінді дамушы елдер бестігіне кіргені жарияланды [9].

Үшіншіден, әлем Қазақ елін таныды, Қазақстан әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесіне айналды. Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымына, Ислам ынтымақтастығы ұйымына, Ұжымдық қауіпсіздік ұйымына төрағалық етуіміз Абылай мұратының – қуатты мемлекеттің, татулық пен келісімнің, халықаралық беделдің салтанаты. Жасампаздық қабілеті ашылған халқымыз бұрынғы қырғи-қабақ «Біз және олар» ұстанымынан арылып, емен-жарқын «Мен» дейтін күнге жетті.

Төртіншіден, ең бастысы, біз өзімізді өзіміз тани, құрметтей бастадық. Ұлттың генетикалық коды – мәдениет пен дәстүр күш жинауда. Тарих заңы – бірлігімізді нығайту үстіндеміз. Абылайдың 300 жылдығын тойлауымыз – ұлттық тарихқа тағзым жасағанымыз, тәуелсіздікті тәу еткеніміз. Қазақстандық жол биікке өрлеп келеді.

Ойтүйін

Ұлттың ұлы тұлғаларын ұлықтаудың өзектілігі, тәжірибесі мен тәлімінен күш-қуат алудың үлгісі Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың шығармалары мен сөздерінде тамаша дәйектелген. Абылайға құрметтің орны алабөтен. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жарияланғанына екі ай толартолмастан – 1992 жылғы 14 ақпанда берген сұхбатында Н.Ә. Назарбаев былайша толғанған екен: «Қай заманда да болсын, ел басқару, мемлекет басқару ешкімге де оңайға түскен емес. «Абылайдың жолын ұстанып», соның саясатын сара басшылыққа алып отырмын деуге аузым бармайды. Өруағынан қорқамын. Өрі десе, Абылай заманы бір басқа, қазіргі заман бір басқа. Абылайдың тұсында Қазақстан жерінде 10 миллион өзге ұлттардың өкілдері отырған жоқ еді. Рас, жан-жағынан, қос өкпеден қысып тұрған империялар бар еді. Солармен тіл табысып, қиыннан қиыстырып, қиядан жол табу Абылайдай айбындының ғана қолынан келеді. Біз сияқты отты заманда туған ұрпағын рухы қолдай жүрсін» [10].

Елбасы анықтаған осы ұстанымнан қиналғанда да, қуанғанда да бір мысқал, қас-қағым сәтке ауытқыған емеспіз. Қазақ хандығының шаңырағын көтерген Керей мен Жәнібек сұлтандардан бастап, азаттық жолындағы күрестің соңғы құрбаны Қайрат Рысқұлбековтей асылдарымызға, айтулы оқиғалар құрметіне жүздеген іс-шаралар өтті, қаулы-қарарлар қабылданды, көркем туындылар арналды, еңселі ескерткіштер орнатылды.

Абылайтану – отандық тарихнаманың қастерлі саласы. Екі ғасырдан астам уақыт ішінде ол мақтауды да, даттауды да көтере білді. Осының өзі-ақ тарих ғылымының тағдыры ойыншық еместігін, қоғам мен азаматтар алдындағы биік жауапкершілігін, мезеттік саясат пен идеологиядан жоғары тұруы ғана ақиқатқа жеткізетінін көрсетеді. Зерттеу нысанының өзгешелігі мен ерекшелігін тиянақтайтын тарих ешқашан өзгеден артық түсуді көздемеуі керек. Сонда ынтымақтастық пен қауіпсіздіктің қайнар көзіне айналып, діні, ділі, нәсілі бөлек адамдарды жақындастырады.

Абылайтану – кешенді ғылым. Бұл салада әркімнің айтар ойы бар. Соның бәрін үйлесіммен интеграциялау мәселенің беймәлім қырларын ашуға мүмкіншілікті арттырады әрі инновациялық ғылыми нәтижелерді дүниеге әкеледі.

Абылайтанудың ғылыми өресі асқақтаған сайын оны оқыту мен насихаттаудың, қалың көпшіліктің санасы мен жүрегіне сіңірудің ауқымы ұлғаяры сөзсіз. Тұлғаның пайда болуы берісі – ұлтқа, әрісі – адамзат өркениетіне тарихтың тартқан сыйы. Оны дұрыс тани және лайықты бағалай білу уақыт пен ортаның, әсіресе мемлекеттік билік пен білімпаздардың тарих алдындағы борышы.

Қазақстанда биік тұғырына қайта қонған Абылай ханның бұдан былайғы мәңгілік ғұмыры жаһандану үдерісімен үндесіп, тәуелсіздігімізге нұрын төге берсін. Біз үшін Абылай – мәңгілік мақтаныш.

Әдебиеттер

- 1 Всемирная история. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – Т.V. – 203-237, 238-251, 265-296 б.
- 2 Бұқар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары. – Алматы, 1992. – 23 б.
- 3 Галиев В.З. Борьба казахского народа против жунгарского нашествия (1635-1758). – Астана: Арман-ПВ, 2013. – 200 с.
- 4 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 77 б.
- 5 Қазақтың ханы – Абылай: дәуірі, өмірі мен қызметі. – Алматы: Ел-шежіре ҚҚ, 2011. – Т.1. – 145, 165, 166 б.
- 6 Қазақтың ханы – Абылай: дәуірі, өмірі мен қызметі. – Алматы: Ел-шежіре ҚҚ, – 2011. – Т. 2. – 134-135, 360 б.
- 7 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – Т.4. – 119-124 б.
- 8 Всемирная история: учебник для студентов вузов / под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 314 б.
- 9 // Егемен Қазақстан. – 2012, желтоқсан – 15.
- 10 // Егеменді Қазақстан. – 1992, ақпан – 14.

References

- 1 Vsemirnaja istorija. – M.: Izd-vo social'no-jekonomicheskoy literatury, 1958. – T.V. –203-237, 238-251, 265-296 b.
- 2 Buqar zhyrau Qalqamanyly. Shygarmalary. – Almaty, 1992. – 23 b.
- 3 Galiev V.Z. Bor'ba kazahskogo naroda protiv zhungarskogo nashestvija (1635-1758). – Astana: Arman-PV, 2013. – 200 s.
- 4 Bes ғasyr zhyrlajdy. – Almaty: Zhazushy, 1989. – T.1. – 77 b.
- 5 Қазақтың ханы – Abylaj: дәуірі, өмірі мен қызметі. – Almaty: El-shezhire ҚҚ, 2011. – Т.1. – 145, 165, 166 б.
- 6 Қазақтың ханы – Abylaj: дәуірі, өмірі мен қызметі. – Almaty: El-shezhire ҚҚ, 2011. – Т. 2. – 134-135, 360 б.
- 7 Uәlihanov Sh.Sh. Kөp tomдық shyғarmalar zhinaғы. – Almaty: Tolafaj grupp, 2010. – Т.4. – 119-124 б.
- 8 Vsemirnaja istorija: uchebник dlja studentov vuzov / pod red. G.B. Poljaka, A.N. Markovoj. M.: JuNITI-DANA, 2009. – 314 b.
- 9 // Egemen Қазақстан. – 2012, zheltоқсан – 15.
- 10 // Egemendi Қазақстан. – 1992, ақпан – 14.

ХАНКЕЛДЫ АБЖАНОВ

Директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
член корреспондент НАН РК

АБЫЛАЙ ХАН И НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАХСТАН

Резюме

В статье прослежены этапы биографии и государственной деятельности знаменитого правителя Казахского ханства XVIII века Абылая. Автор подчеркивает роль хана в объединении трех казахских жузов, в защите национальных интересов перед натиском имперской политики Китая и России. Выявлены трудности и противоречия, тормозившие процесс централизации государственной власти в Казахстане эпохи Абылая.

Ключевые слова: хан, ханство, политика, бии и батыры, подданство, власть, экономика, культура, традиция, независимость, президент.

KHANKELDY ABZHANOV

Director of The Institute of History and Ethnology
named after Ch. Ch. Valikhanov,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences
of the Republic of Kazakhstan

ABYLAI KHAN AND THE INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Summary

In this article the author traced the biography and state activity stages of the famous ruler of the Kazakh Khanate of XVIII century Abylai. The author emphasizes the role of Khan in uniting three Kazakh zhuzes in the protection of national interests from the onslaught of the imperial policy of China and Russia. There were identified the difficulties and contradictions which hindered the process of state power centralization in Kazakhstan of Abylai's period.

Keywords: Khan, Khanate, politics, bis and batyrs, allegiance, power, economy, culture, tradition, independence, President.

**«ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРДЕЛЕУ ЖӘНЕ ИНСТИТУТ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ
МІНДЕТТЕРІ» АТТЫ ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ МАТЕРИАЛДАРЫ
18 МАУСЫМ 2013 ЖЫЛ**

**МАТЕРИАЛЫ КРУГЛОГО СТОЛА «ИЗУЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ИСТОРИИ И ЗАДАЧИ УЧЕНЫХ ИНСТИТУТА» 18 ИЮНЯ 2013 ГОДА**

**MATERIALS OF THE ROUND TABLE “THE STUDY OF NATIONAL HISTORY
AND THE OBJECTIVES OF THE INSTITUTE”S SCIENTISTS»
JUNE 18, 2013**

УДК 94(574)

Мемлекеттік хатшы М.М. Тәжиннің Астанадағы Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде 2013 жылдың 5 маусымында ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында жасаған баяндамасына орай Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында 2013 жылдың 18 маусымында өткен «Ұлттық тарихты зерделеу және институт ғалымдарының міндеттері» атты дөңгелек үстел материалдары ұсынылып отыр.

Асылбек М-А.Х.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері, ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор

Тарих ғылымының отанымыздағы маңызы жоғары көтерілмек

Мемлекеттік хатшы М.М. Тәжиннің Астанадағы Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде 2013 жылдың 5 маусымында ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында жасаған баяндамасы елімізде Отан тарихын оқыту мен зерттеудің ғылыми бағыттарын белгіледі, түптеп келгенде тарихи сананы қалыптастыру мен дамытудың жаңа бетбұрысының басы болды, - деген сенім қалың тарихшылар қауымында орын алуда. Мемлекеттік хатшының баяндамасы Елбасының «Бүкілқазақстандық бірегейлік халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналуға тиіс» деген тұжырымнан бастау алып, Отан тарихын оқыту мен зерттеудің негізгі бағыттары мен жолдарын белгілеп берді.

Біздің ойымызша, Отан тарихын зерделеудегі бұл бетбұрыс әлдеқашан пісіп жетілген-ді, - десек қателеспейміз. Себебі кейінгі жылдары Отан тарихын орта және жоғары мектептерде оқыту мен ғылыми зерттеу саласында күрделеніп, тарихшыларды алаңдататын, дүрліктіріп жүрген мәселелер орын алғанды. Соның ішінде: оқулықтардағы бірізділіктің жоқтығы, кейбір оқиғалар мен тұлғаларға әртүрлі баға берілуі, әсіресе жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихына бөлінген сағаттардың азаюы, тарихшы мамандығына гранттардың (студенттердің орны) кеми түскені, арнайы кафедралардың жабылып қалғаны, мемлекеттік емтиханның алынып тасталуы және т.б., осылардың нәтижесінде тарихшы-профессорлар, оқытушылар мен ассистенттердің жұмысынан қысқартылғаны едәуір белең алып, көптеген қиыншылықтарға ұшыратып отыр.

Мемлекеттік хатшының баяндамасы және отырыста қабылданған қарардағы белгіленген шаралар тек тарихшылар тарапынан ғана емес, зиялы қауымның да қолдауын табуда. Қазақстан тарихшылар Конгресі басшылығының бас қосқан мәжілісі өтіп, жақын арада Республика ғалымдарының арнайы жиналысын өткізу туралы шешім қабылданды. **Жақында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты мен «Егемен Қазақстан» газетінің Алматыдағы бөлімшесі ұйымдастырған «Ұлттық тарих: ақтаңдақтан ақиқатқа» деген тақырыпта дөңгелек үстел өтті.** Тіпті, оппозиция өкілдері де төл тарихымызды дамытуға ынталы екенін білдіре отырып, ұсыныстары мен күдіктерін де білдіріп үлгерді. («Жас Алаш» газетінің 13 маусымдағы Ә. Қосановтың «Табанында бүрі жоқ тарих немесе Марат Тәжиннің тағы бір бастамасы туралы» мақаласын айтып отырмыз).

Көптеген тарихшы ғалымдар өз пікірлерімен бөлісуде. Мен өзім де Астанадағы отырыста сөйлеп, төл тарихымызды зерделеудегі жетістіктерімізді көрсете келіп, пікірім мен ұсыныстарымды айтқан едім, ол «Егемен Қазақстанда» 18 маусымда жарияланған-ды. [1] Жоғарыда айтылған дөңгелек үстелде жасалған баяндамамды, мүмкіндігінше сол мақаланы қайталамауға тырысып, төл тарихымыздың даму жолдары туралы өз ұстанымымды білдірейін деген мақсатпен жариялауға ұсындым.

1. Тәуелсіздік жылдары Отан тарихы жаңа көзқараспен, ұлттық мүддеге сай және жан-жақты, объективті, тарихилық ұстанымдарымен жаңаша зерттеу нәтижесінде, едәуір жетістіктерге жетті.

Сол жаңа зерделеу арқасында:

– Қазақ мемлекеттілігінің түпкі негізі әлдеқайда ерте заманда жатқаны, ал оның нақты құрылуы Алтын Орданың ыдырауынан басталатыны анықталды;

– Қазақ хандары мен сұлтандарының, батырлары мен билерінің, ақын-жыраулары мен басқа қайраткерлерінің ел тұтастығы мен тәуелсіздігі үшін қызметі мен тарихта алатын орындары көрсетілді;

– Қазақстанның Ресейге қосылуының кезеңдері мен ерекшеліктері, отарлықтың нәтижелері мен зардаптары баяндалды;

– Ресейдің отарлық саясатына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстарының себептері, қозғаушы күштері, мақсаттары, жеңілу себептері мен маңызы қайта, терең зерттелді. Әсіресе Кенесары Қасымов бастаған көтеріліс қайтадан әділ бағасын алды;

– Ақпан және Қазан революциялары кезіндегі Қазақстандағы саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдай қайта қарастырылды, партиялар мен қозғалыстар терең талданды;

– Алаш партиясы мен «Алаш Орда» үкіметінің мақсаты мен міндеттері, іс-әрекеті, оның нәтижелері, саяси көзқарастары, әлсіздігі, жеңілу себептері қайта қарастырылды;

– 1918ж, 1921ж, әсіресе 1931-1933 жж. ашаршылықтың себептері мен зардаптары, демографиялық апат ретінде келтірген зияны терең талданды;

– Кеңес заманындағы ұжымдастыру, индустрияландыру және мәдени дамудың барысы, нәтижелері мен теріс әсері мен зардаптары да қайта қаралды;

– Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстандағы саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени жағдай да қайта зерттелді, Қазақстан жауынгерлерінің майдандағы ерлігі мен тылдағы еңбекшілердің ерен еңбегін баяндауға көп көңіл бөлінді;

– Қазақстан халқының демографиялық апаттарға ұшырауы, қазақтардың өз Отанында аз ұлтқа айналуы себептері мен салдарлары зерттеліп, нақтыланды;

– Тың және тыңайған жерлерді игерудің барысы, нәтижелері мен зардаптары қайта қаралды;

– «Тоқырау» жылдарындағы Қазақстандағы жағдай жаңаша зерделенді және т. б.

Отан тарихындағы осы проблемалар «Қазақстан тарихы. Очерк», 1993, «Қазақстан тарихы», бес томдық, 2010, және басқа да күрделі еңбектер мен М. Қозыбаев, Р. Сүлейменов, Б. Төлепбаев, К. Нүрпейісов, О. Исмағұлов, К. Байпақов және Б. Көмеков сияқты ҚР ҰҒА академиктерінің, ҚР ҰҒА корреспондент мүшелері Х. Әбжанов, Б. Байтанаев, Б. Кәрібаев, М. Қойгелдиев, Ж. Таймағамбетов, және көрнекті ғалымдар Т. Омарбеков, Қ. Алдажұманов, К. Пищулина, Д. Аманжолова, З. Қинаятұлы, Ә. Дәулетхан, А. Қапаева, С. Мажитов, В. Козина, В. Галиев, С. Әжіғали, А. Тоқтабай, С. Смағұлова және т. б. көптеген ғалымдардың монографиялары мен мақалаларында көрініс тапты. Бұл табыс, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты мен Астанадағы Мемлекет тарихы институты дайындап жатқан Он томдық (20 кітап) «Қазақстан тарихында» көрініс табады, – деп сенеміз.

2. Сонымен бірге Отан тарихында әлі де нақтылай түсетін, кейбір жағдайда орынсыз дау-дамай, артыс-тартыс туғызып жүрген, бірақ арнайы зерттеуді, салиқалы пікір алысуды қажет ететін мәселелер де баршылық. Олардың ішінде Ресейдің аттөбеліндей, бірақ биліктегі тарихшылары жасанды түрде жасырын пиғылмен туғызып жүрген бір күрделі жағдай – «Қазақстан Ресей империясының отары болды ма» деген негізінде ғылыми емес, саяси мәселе.

Сонымен, Қазақстан Ресей империясының отары болды ма? Бұл өте маңызды мәселе және ол Қазақстан Республикасының көптомдық тарихында, әсіресе Жаңа тарих пен Кеңестік дәуірлерге арналған томдарда жан-жақты баяндалуы керек. Ресей Ғылым Академиясы Ресей тарихы институты директоры Ю.А. Петров: «өте өткір мәселе – әртүрлі халықтар мен аймақтардың Ресей мемлекеті құрамында болуын түсіндіру», - деп өте дұрыс айтады, соны айта отырып, «Отан тарихшыларының көпшілігі (шамасы, Ресей федерациясын нұсқайды) Ресей империясын отарлық империя деп санауды қаламайды (бұл жерде Оттоман және Габсбург империялары сияқты, континенталдық – құрлық империя деген оңды болар еді), осыған орай олардың Ресей мемлекеті құрамында болған уақытын отарлық дәуір деп атауға болмайды», - деп қорытындылайды. [2]

Өкінішке орай, Ресейдің отандық тарих ғылымының аса құрметті жетекшісі Ю. А. Петров бұл жерде Ресей империясының мемлекеттік актілері мен оның көптеген ресми құжаттарын, сонымен қатар КСРО ҒА академиктері А. М. Панкратова, Н. М. Дружинин және атақты М. П. Вяткин мен басқа белгілі кеңес тарихшылары зерттеулерін жоққа шығарып, қарама-қарсы пікір айтып отыр.

«Көпшілік» емес, шынында да аттөбеліндей аз ғана ресейлік тарихшылар Ресей империясының отаршылдық сипатта болмағандығы туралы пікірді ұстанып отыр, олардың қатарында тек РҒА этнология және антропология институтының директоры В. Тишков, РҒА ТМД елдері институтының директоры К. Затулин, сонымен қатар, А. Князев, А. Лобанов, В. Третьяков, А. Д. Дугин, С. Козлов және басқалары бар, [3] бірақ оларды «көпшілік» деп атауға болмайды.

Сонымен, бұл ресейлік құрметті әріптес-ғалымдар тарих ғылымында А. И. Солженицыннің, М. С. Горбачевтың және В. В. Жириновскийдің айтқандарын өздерінше, жаңа сарынмен қайталауда. Соңғысы Қазақстанда «персона нон грата» (дипломатиялық өкілдіктің елге келуін үкімет қаламайтын адамы) атанды.

Бұрын тарих ғылымында, Ресей империясы мен КСРО-да, сонымен қатар Кеңес Одағына кіретін басқа ұлттық республикалар мен облыс – округтерде бұл мәселе ешқандай пікір-таластар да, келіспеушіліктер де тудырмаған, сонымен қатар сол кездің нақты шындығы ретінде дәлелденгенді. Тек кейінгі жылдары ғана Ресей мен Кеңес Одағында ғасырлар бойы қалыптасқан тарих ғылымындағы жан-жақты және нақтылы дәлелденген тұжырымды қайта қарауға әрекет жасалуда. Байқауымызша, бұл жаңа жағдай Ресей Федерациясы басшылығының Кедендік Одақ түріндегі экономикалық интеграцияны дамыту үшін ғана емес, Ортақ экономикалық кеңістік құру, Кеңес Одағына енген бұрынғы республикаларды өз төңірегіне жинау сияқты геосаяси мақсатқа байланысты өрбіп отырған сияқты.

Осыған байланысты әлемге әйгілі қоғамдық фактіні жасыруға болмас. Кеңес Одағына дейінгі дәуірде, Габсбург, Оттоман және Британ империялары секілді, Ресей де отарлық империя болып табылатын. Тек айырмашылық мынада болды: Британ империясы теңіздің ар жағындағы аймақтарды отар етті, ал басқалары – жақын және алыс шектескен елдерді отар етті. Кейбір қадірменді ресейлік тарихшылар мына бір жайтты ескермейді: Ресей халықтардың түрмесі болған, ал басқаны езіп отырған халық ешқашан азаттыққа қолы жетпейді, - деп көрсетеді классиктер.

Тек қана Ресей империясы ғана емес, сонымен қатар басқа империялар да полиэтникалық, поликонфессионалдық мемлекет болған, ал оның жеке бөлімдері, ұлттық өлкелері әлеуметтік-экономикалық дамуында әрқелкі болды, метрополиядан артта қалған еді. Бұл белгілі жағдай. Дау жоқ, великоросстар отар өлкелердің өкілдерімен салыстырғанда, көптеген артықшылықтарға ие болды. Мәселен, жұмыспен қамту мәселесінде, білім алуда, қызметте өсу бойынша және т. б. Тіл жағынан кемсітушілікті айтпаса да түсінікті. «Бұратаналарды» темір жолға, әсіресе поездар жүрісіне байланысты қызметтерге алмады. Басқа діни де, өзге де ұлттық та төзімділік болған жоқ. Киевтегі кірпіш зауыттың приказчигі, еврей М. Бейлис (1913 ж.) ісін еске алайық. XIX ғ. соңы XX ғ. басында Ресейде еврейлерді қырғынға ұшырату, басқа діндегілерді қуғындау, жабайы әрекеттерге бару оқиғалары орын алды. Естеріңізде болса, Ресейде басқа ұлттың өкілдерін былайша атаған: жидтер, самоедтер, калбиттер және т. б. В. И. Ленин 1922 жылы «ұлтшылдық жөнінде тарихи тәжірибеде әрдайым дерлік біз, үлкен ұлттың өкілдері, сансыз көп зорлық жасап кінәлі болып жүрміз, тіпті одан да асып – өзіміз байқамайтын сансыз көп зорлық, зәбір көрсетеміз, - бұл жөнінде менің Еділ бойындағы есте қалғандарымды еске алудың өзі-ақ жеткілікті: бізде бұратана халықтарды ылғи кемсітетін, полякты басқаша емес, «полячишка» деп атайтын, татарды басқаша емес, «князь» деп келемеждейтін, украинды басқаша емес, «хохол» деп атайтын, грузинді және Кавказдың басқа да халықтарын – «Капказ адамы» деп атайтын» – деп жазған-ды. [4] Ол кездегі Ресей империясында отар халықтардың мәселесі бойынша үйлесімді саясат та жүргізілген жоқ, керісінше казактардың «іздістіру шаралары» («поиски») жүргізілді, сонымен қатар ұлт-азаттық қозғалыстарға қарсы қатігез экспедициялар ұйымдастырылды, оларды патшалық Ресейдің ірі қандықол қолбасшылары – генерал-жаулаушылар Ермолов, Скобелев, Черняев және т. б. басқарды. Біздің көзқарасымызша, сондықтан, Ресей империясы құрамында «ұлттық құрылымдардың сіңісу» тезисі сын көтермейді. Бұл жағдайға, Ресей тарихшыларының кейбіреулері айтқандай, империяның билеуші топтары жүргізген этникалық элиталармен тығыз байланыста болу туралы дәстүрлі ұстаным болғаны да, осылардың нәтижесінде көпэтникалық жүйенің біріктірілгені де, империялық «беріктік» болғаны да шындыққа жанаспайды. Мұндай аты шулы империялық «беріктік» болған да жоқ. Бұл «беріктік» 1917 ж. Ақпан мен Қазанда тас-талқан болған-ды, оның күйреуіне Ресейдің құрамындағы езілген халықтардың ұлт-азаттық қозғалыстары да өзінің қомақты үлестерін қосты ғой. Езілген ұлттар, жұмысшы және шаруа қозғалысымен одақтаса отырып, басқа елдерді тонау үшін басталған бірінші дүниежүзілік соғысты тоқтату үшін күрес нәтижесінде, алдымен Ресей халықтарын «біріктірген» патшалық «феноменді», соңынан іріп-шіріген, дарынсыз Уақытша өкіметті құлатқан-ды.

1730 ж. 19 ақпанда Ресейдің бодандығын қабылдау туралы Анна Иоановна патшайымның Әбілқайыр ханға жіберген Грамотасы, 1917 ж. шейін патша билігінің барлық жарлықтары мен ережелерінде, генерал-губернаторлардың есептерінде және т.б. Қазақстанның отарлық жағдайлары көрсетіледі. Қазақстанды Ресейге бағындыру Империяның Азияның басқа елдеріндегі мүдделерін жүргізудегі стратегиялық мақсаты болатын. Петр I 1722 ж. ерекше басып көрсетті: «Барлық Азия елдері мен жерлеріне бұл (Қазақ) орда кілт және қақпа. Сол себепті бұл орданы Ресейге бағындыру қажет, сол арқылы барлық Азия елдеріне байланыс жасап, Ресей үшін пайдалы және жағымды шараларды іске асыру керек». Петр I А. Тевкелөвке төмендегідей тапсырма берді: «Егер ол орда нақтылы түрде бодандыққа кіргісі келмесе, онда, қанша болса да қаражатты аямай, миллион болса да, тек Ресей империясына бодан болуға міндеттенген бір бет қағаз берсе де болғаны» [5].

Қазақстан Ресейдің отары болғаны туралы патшаның генералдары, аға офицерлері, отарлық биліктегі шенеуніктер, ғалымдар және т.б. өз уақытысында жазған болатын. Солардың ішінен бірнешеуін атап өтетін болсақ: Терентьев М.А., Бартольд В.В., Абаза К.К. және т.б. Ресей империясының отарлау саясатында маңызды рөл атқарған казак әскерлері туралы еңбектерді де көрсетуімізге болады. [6]

Бұл туралы Қазақстанның кеңес тарихшыларының алғашқы буынынан С. Асфендияров, Т. Рысқұловтың және т.б. жазған зерттеулері жарияланды. П.Г. Галузо «Түркестан - колония» - деген (Ташкент, 1934 ж.) кітап шығарды. Қазақстандағы кеңес тарихшыларының екінші буыны өкілдерінің қатарында Б.С. Сүлейменов, Е. Бекмаханов және т.б. еңбектері Ресейдің Қазақстанды отарлау дәуіріне арналды; бұл жерде айта кететіні, олар Ресейге қосылуының прогресс болғанын да көрсетті. Бұл жерде айрықша мән беретін мәселе, КСРО ҒА-ның академигі А.М. Панкратова Қазақстан мен Ресейдің отары болғаны және де көп отарларының бірі болғаны туралы өз ұстанымында нық тұра алды. 1943 ж. М. Абдықалықов пен оның редакциялығымен Қазақстан тарихы туралы еңбек жарыққа шықты, 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан қилы кезеңдерде шыққан Қазақстан тарихы үш ірі дәуірге бөлінеді: I – Қазақстан халықтары тәуелсіздік кезеңінде (1860-шы жж. дейін); II – Қазақстан – Отар – (1860-шы жылдардан 1917 ж. дейін); III – Социалистік Қазақстан. Тәуелсіздік жылдарында бұл ғылыми тұжырым ары қарай дамыды:

Қазақстанды отарлау үрдісі казактарды қолдану арқылы XVII ғасырда басталған болатын. 1616 ж. Жайық бекінісінің (Орал қ. таяу маңдағы) салынды, қазақтардың Әбілқайыр ханның қарамағындағы бір бөлігі Ресейдің бодандығын өз еркімен қабылдауы; Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды жаулап алуы және т.б. мәселе бұрын да, Тәуелсіз Қазақстанда да шешілген. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев 2012 ж. 14 қазанында Стамбулда өткен қазақстандық-түрік бизнес форумында сөйлеген сөзінде: «Біз барлық түркі халқының отанында өмір сүреміз. 1861 жылы соңғы қазақ ханы өлтірілген соң, Ресей патшалығының, содан кейін Кеңес Одағының отары болдық. Қазақтар 150 жылда өзінің ұлттық салт-дәстүрінен, әдет-ғұрыптарынан, тілінен, дінінен айрылуға аз-ақ қалды. Құдай жар болып 1991 жылы өзіміздің тәуелсіздігімізді жарияладық. Сіздердің ата-бабаларыңыз тарихи отаны-Түрік қағанатынан кетерде, түркі халқының атауын ала кетті. Әлі күнге дейін түріктер ең жақсы жігіттерін «қазақ» деп атайды. Міне біз – сол қазақтармыз» [7]

Кеңес дәуірі бойынша біршама мәселелерді нақтылай түсу қажет сияқты, олардың ішінде: Алаш қайраткерлері мен қазақ коммунистері арасындағы айтыс-тартыс, саяси күрес, оның себептері мен салдары; Қазақстандағы 1918, 1921, әсіресе 1931-1933 жж. жаппай ашаршылықты Орталық билік – Мәскеу әдейі ұйымдастырған деген тұжырым қаншалықты дұрыс? 1970-1980 жж. Қазақстанда «тоқырау» болды ма? – деген сияқты көптеген мәселелерге біз дұрыс тұжырым жасауымыз керек, оны он томдықта көрсете отырып, оның ішінде бұл жергілікті коммунистер мен «Алаш» қозғалысының қайраткерлері арасындағы күресті анықтап алуды тағы да қажет етеді. Тарих ғылымы төңірегіндегі кейбір қаламгерлер Әліби Жангелдинді, Сәкен Сейфуллинді, Бақытжан Қаратаевты, Тұрар Рысқұловты, Мұхамедияр Тұңғаншинді және де басқа Кеңес билігінде болған қайраткерлерді «әшкерелейді», 1917-1930 жж. қарқынды саяси қарама-қайшылықтар арасындағы жағдайды саяси-таптық тұрғыдан қарастырмай, тарихымызды игере алмаймыз. Ұлт коммунистері де, «Алаш» қайраткерлері де, олардың барлығы өздерінше қазақ халқының әлеуметтік-мәдени және саяси дамуы үшін, жарқын болашағы үшін еңбек етті және күресті. Бұл мәселеде РКФСР-ң Халкомның төрағасы – Т. Рысқұлов пен Қоқан автономия үкіметінің төрағасы, Уақытша үкіметтің Жетісудағы комиссары – М. Тынышбаевтың – Түркістан-Сібір темір жолын салудағы бірлесіп атқарған қызметі жарқын үлгі бола алады. Қазақ элитасының осы екі тобының қасіретті тағдыры тек бірін-бірі жойғанында ғана емес, «бөліп ал да, билей бер» деген Орталық саясаттың іске асуында да жатыр. Бұл Орталықтың ұлттық республикаларды басқарудағы сынақтан өткізу әдісі, әр 5-10 жыл сайын қазақтың ұлттық қаймағы – қазақтар интелегенциясы өкілдерін жойып отырды. Дәл осы жағдай Кеңес Одағының басқа ұлттық

республикаларында да, облыстары мен округтарында да орын алған еді. Осы көптомдық «Қазақстан тарихында» М. Шоқай да лайықты орнын алуы керек. Бізге Кеңес уақытысындағы Мұса Жалилді ардақтай алған татар тарихшыларының қызметі үлгі бола алады. Жалпы соғыста жау қолына тұтқынға түскен өз азаматтарына көрсеткен қуғын-сүргіні бойынша, Кеңес өкіметі шектен шыққан қатігездік көрсеткенін арнайы зерттеген жөн.

Жаппай ашаршылық жылдарында қазақ халқы жартысынан айрылды. Бұл орасан зор қайғылы оқиға, бірақ оны арнайы ұйымдастырылды, жерді орыстарға босату үшін қазақты жоюды көздеді, - деуге болмайды. Аштық алдында, оның кезінде және кейін де үкіметтің төтенше шаралар қолданып, халықты аман алып қалу жөніндегі әрекеттері туралы деректер жеткілікті. Бір мысал келтіре кетсем: 1928 ж. өзінде Жетісу облысында халыққа азық-түлік жетіспеу сезіле бастады, миллиондаған сом Қытайдан астық әкелуге бөлінді, ал жергілікті биліктің қылмысы – сол астықты уақытылы сатып алуды ұйымдастыра алмауында, ақшаны игере алмауында еді.

Екінші дүниежүзілік соғыстың, әсіресе Кеңес Одағының фашистік Германияға қарсы 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан жағдайы жөнінде әлі де зерттей түсетін мәселелер де жеткілікті, соның ішінде соғыстың нәтижесінде жау қолына түскен тұтқындар тағдыры, елдегі әлеуметтік-демографиялық жағдай, қазақтардың шығыны және т.б.

Кейбір тарихшылар екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбымен арнайы және терең айналыспағандықтан, ешбір сенім тудырмайтын әдеби шығармаларға сүйеніп қана, Ұлы Отан соғысының сипаты мен мақсаты жөнінде алып-қашпа пікірлер айтып жүр. Мақала көлемі мүмкіндік бермегендіктен (бұл жөнінде арнайы жазу керек шығар) тек Ұлы Отан соғысының кері пікір тудыратын бір-екі мәселесіне ғана тоқталайық. «Қазақ жауынгерлері Ұлы Отан соғысы майданында» деген «тарихи-құжаттық зерттеуде» (редакторы да, алғы сөздің авторы да, құрастырушылардың бірі де тарих ғылымдарының докторы, профессор Б. Ғ. Аяған, яғни, орысша мақал бойынша, «и кузнец, и жнец, и на дуде игрец»-қазақшасы: «ұста да өзі, орақшы да өзі, сырнайшы да өзі») Молотов-Риббентроп пактісі Кеңес Одағы үшін зиян болды, соғыс басталғаннан кейін бірнеше күн И. Сталин Кремльден көрінбеді деп, жалпы Кеңес Одағы мен фашистік Германияны агрессиялық мақсаты жағынан теңестіре отырып, Кеңес Одағы жағынан бұл соғыстың Ұлы Отан соғысы болғанына күдік келтіргендей болады. У. Черчилльдің бұл соғыстағы рөлін әсіре бағалайды және т.б. [8]. Сол Б. Ғ. Аяған мырза мадақтаған У. Черчилльдің өзі Молотов-Риббентроп пактісін тіпті басқаша бағалаған: «...Олардың екеуі де [Сталин мен Гитлер] бұл [келісім] жағдайға байланысты туған уақытша шара екенін түсінген еді... *Осындай келісімнің мүмкін болуы ағылшын және француз саясаты мен дипломатиясының бірнеше жыл бұрын күйреуінің тереңдігін көрсетеді...* Кеңестер пайдасына мынаны айтуға болады: Кеңес Одағы үшін мүмкіндігінше герман әскерлерінің шабуылға шығар позицияларын неғұрлым батысқа алыстатып, орыстар уақыт ұтып және өздерінің ұлан-ғайыр империясының түкпір-түкпірінен күш жинау мүмкіндігін алды... Оларға күшпен, немесе алдап болса да, Балтық жағалауы мемлекеттері мен Польшаның көп бөлігін, [Германия] жаулап алғанға дейін, басып алу қажет болды. Егер олардың саясаты қатаң есеп болса да, ол сол кезде жоғары дәрежедегі реалистік саясат болатын» [9]. Черчилльдің осы пікірі «тарихи-құжаттық зерттеуде» келтірілген. Сонда редактор да, алғы сөз авторы (Б. Ғ. Аяған) оны оқымаған ба? Сондықтан У. Черчилль сияқты халықаралық деңгейдегі сұңғыла саясаткер пікірі мен шетелдік белгілі ғалымдардың (Америкалық профессор Р. Россер, француз тарихшысы Шевер, батыс-герман тарихшысы Никиш және т.б.) [10] Молотов-Риббентроп пактісі туралы пайымдаулары тарихи шындыққа келеді. У. Черчилльді асыра мадақтаудың да шындыққа жақындамайтыны белгілі. Ол өз елінің мүддесін қорғаған қайраткер, сол мақсатында Гитлерге қарсы одақ құруға күрескені де рас, бірақ сонымен қатар екінші майданды кешіктіріп, не 1942, не 1943 ж. емес, тек 1944 ж. 6 маусымда ашуға күш салған еді. 1944 ж. – Кеңес Одағы әскерлері өз территориясын азат етіп, Польша шекарасына жақындаған кез еді: Черчилль екінші майданды Балкан жағынан ашып, Кеңес әскерлерін Еуропа елдеріне жібермеуді көздегені де рас. Басқа да кедергілер жасап, Кеңес Одағын әлсірете түсуге айла-амал жасады. Ал соғыс аяқталған соң Кеңес Одағына қарсы қырғи қабақ соғысты бастаған да Черчилль емес пе?! Тіпті У. Черчилль Ялта конференциясынан кейін (1945 ж. ақпан айы) Кеңес Одағы әскерлеріне тұтқиылдан шабуыл жасауға бұйрық беріп, бір миллионнан астам қолға түскен неміс әскерлерін қарусыздандырмай, оларды да сол арам пиғылға пайдалануға тырысты. Бірақ Кеңес әскерлерінің көптігінен және күштілігінен бұл авантюралық әрекетінен бас тартуға мәжбүр болды [11].

И.В. Сталинді, басқа Кеңес басшыларын Молотов-Риббентроп пактісін-Кеңес Одағы мен Германия арасындағы бір-біріне шабуыл жасамау жөніндегі келісім жасағаны үшін айыптаушылар сол кездегі халықаралық жағдайды жете білмегендіктерін анық көрсетеді. Нақ осындай, Германиямен шабуыл жасамау туралы келісімдерге Англия 1938 ж. 30 қыркүйекте Мюнхенде, ал Франция 1938 ж. 6

желтоқсанда асығыс, Кеңес Одағынан бір жылдан аса бұрын қол қойған еді. Мюнхен Келісімінен кейін Германиямен шабуыл жасамау туралы келісімге келмеген тек Кеңес Одағы ғана қалған еді. Сыншылар бұл бүкіл дүниежүзіне белгілі дипломатиялық жағдайды не білмейді, не білгісі келмейді, яғни «көрмес-түйені де көрмес», - дегеннің кебі келіп тұр. Англия мен Франция Германиямен шабуыл жасамау жөнінде келісімге келсе, олардікі дұрыс болады, ал Кеңес Одағынікі бұрыс болғаны ма?!

Осыған байланысты И.В. Сталинге Германиямен соғысқа дайындала алмады, соғыстың қашан басталарын білмеді, «Красная капелла» мәліметтеріне сенбеді және т.б., «кінәлар» тағу да арнайы әдебиеттерді білмегендіктен туған, үстірт, жеңіл-желпі, қатардағы тоғышарларға арналған «жаңалықтар» екені де белгілі болып тұр. Бұл жөнінде деректер жеткілікті. Ұлы Отан соғысы жүріп жатқан кезде И. В. Сталин У. Черчилльге: «Маған ешқандай ескертулердің қажеті жоқ болды. Мен соғыстың басталатынын білдім, тек мен және алты ай, не соған жуық уақыт ұтуға болады, - деп ойладым», - деген-ді [12].

Жалпы И. В. Сталин туралы көп жазылған, оның қан құйлы іс-әрекетіне жан-жақты баға берілген. Тіпті Қазақстандағы байларды тәркілеу, күштеп ұжымдастыру мен орнықтыру, соның нәтижесіндегі 1931-1933 жж. жаппай ашаршылық, қазақтың жартысына жуығы қырылғаны, 1930-жж. қуғын сүргін, оның құрбандары және т.б. мәселелер жөнінде И. В. Сталинге, оның орталықтан жіберген Голощекин сияқты эмиссарларына тиісті баға берілді. Бұл шынайы тарихи шындық. Ұлы Отан соғысы тарихына да сондай әділеттілік, шынайы шындық керек. Осы жерде «Зерттеудің» редакторы да, алғы сөз авторы да Б. Ф. Аяған тарихқа екінші қиянат жасайды. И. В. Сталинді даттаудың кең жолына түскен ол тарихи шындықты өрескел бұрмалауға барған. И.В. Сталиннің соғыс басталған соң бірнеше күн Кремльде болмай, «тығылып жатқаны» да, Н.С. Хрущевтың өз аузымен таратқан өтірік-жаласын қайталау болып табылады. И.В. Сталиннің соғыс басталарында, онан соң 21 маусымнан бастап 28 маусымға дейін Кремльде үзбей болғаны жөнінде деректер де, әдебиеттер де жеткілікті. Ең негізгісі Сталиннің қабылдауында болғандарды тіркеген кезекші хатшылардың жазғандары баспада жарияланған өте құнды, сенімді дерек. Сонымен қатар Кеңес қолбасшыларының естеліктерінен бөлек К. Романенконың «Великая война Сталина» деген кітабы және В. Карповтың «Генералиссимус» деген еңбегінде 1941 ж. 21 маусымының 18 сағат 27 маусымынан 28 маусымының 00:50 дейін И. В. Сталиннің 191 [13] Кеңес одағы басшылары мен әскери қолбасшыларын қабылдаған тізімін жариялаған: Бұл жөнінде «Қазақ жауынгері Ұлы Отан соғысы майданында» деген «тарихи-құжаттық зерттеуде» берілген белгілі қоғам қайраткері, Ұлы Отан соғысының ардагері, философия ғылымдарының докторы, профессор, академик Сағындық Кенжебаев ағамыздың «Ана тілі» газетінде (2010 ж., 6 мамыр) жарияланған «Соғыс осылай басталды» деген естелігінде де өте анық, дәлелді айтылады. Сағындық ағамыз: «Берия мен Хрущевтың: Сталин сасқалақтап қалды. Бірнеше күн басшылықтардан қол үзді. Кунцево саяжайында жасырынып жатып алды» деуі – барып тұрған өтірік, жала. Мұны көпке белгілі құжаттар дәлелдейді», - дей қорытындылайды» [14]. Сонда бұл «зерттеудің» алғы сөзінің авторы, редакторы Б. Ф. Аяған С. Кенжебаев ағамыздың жазғанын оқымаған ба?! Бір «зерттеудің» өзінде, екі мәселе жөнінде екінші рет қарама-қарсы екі пікір орын алғаны өрескел қате, тіпті ұят емес пе?!

Жалпы екінші дүниежүзілік соғыстың халықаралық деңгейдегі мәселелері 12 томдық еңбекте, ал Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы туралы сол сияқты көптомдықта, арнайы зерттеулер мен мемуарлық (естелік) әдебиетте жан-жақты зерттелген, соғыстың сипаты, себептері, барысы, нәтижелері мен маңызы жан-жақты талданған. Жаңа деректерсіз, белгілі бір теріс бағыттағы естеліктер жетегінде ғана, әсіресе Резун сияқты Отанын сатқанның «Ледокол» сияқты жалған еңбектеріне сүйеніп, бұл соғыстың кейбір ұсақ мәселелері бойынша өз бетінше «жаңалық ашу», «пайымдай салу» жоғарыдағы қателіктерге соқтырғаны өкінішті. Мемлекет тарихы Институты шығарған бұл «тарихи-құжаттық зерттеудің» басқа да кемшіліктері арнайы қарастыруды қажет етеді.

Жалпы «тарихи-құжаттық зерттеудің» айналдырған он беттік қана алғы сөзінде Ұлы Отан соғысының күрделі мәселелеріне, әсіресе И.В. Сталин сияқты халықаралық деңгейдегі қайраткерге ат үсті баға бере салу дұрыс емес. Бұл мәселелер көп томдық зерттеулермен және көптеген әскери қолбасшылардың естеліктерінде жан-жақты анықталған. Б. Ф. Аяған мадақтаған Кеңес Одағының қас жауы У. Черчилльдің де «Сынақтар жылы Ресейді Сталиндей данышпан және мызғымас қолбасшы басқарғаны Ресей үшін зор бақыт болды» - деп айтқанын [11, 763 б.] алғы сөз авторы, редакторы білмейді ме?! Бұл «зерттеудің» осы он беттік алғы сөзі ішінде, өкінішке қарай, кереғарыс теріс пікірлер мен қайшылықтар жеткілікті.

Жалпы бұл «зерттеуде» Ұлы Отан соғысы, И.В. Сталин сияқты және басқа да дүниежүзілік күрделі, бірақ негізінен зерттелген мәселелерге килігіп, шатасқанша, Қазақстанның осы соғыс кезіндегі жағдайы, жеңіске қосқан үлесі, көрген қиыншылықтары мен қайғы-қасіреті және құрбандар саны,

демографиялық ойсыраудың әсері және т.б. нақтылы мәселерді жаңаша көзқараспен, жаңа деректермен ғылыми жоғары деңгейде зерттегені жөн емес пе еді?!

Осы Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстанның Жеңіске қосқан үлесі еліміздің жастарын патриоттық сезімге тәрбиелейтін күшті фактор екенін баса айтқымыз келеді. Мұны кезінде студент жастарды коммунистік рухта тәрбиелеудің маманы болған (кандидаттық диссертациясы: «Қазақстан студенттерінің идеялық-саяси тәрбиесін партиялық басқару (1976-1985 жж.)» (Алматы, 1989) қазіргі профессор Б. Ғ. Аяған жақсы білсе керек. Қазіргі кезде Балтық бойы мемлекеттерінде, Украина мен Грузияда Отан соғысы деген мағынадан бас тартып, бұл соғыстың мақсаты мен нәтижелерін қайта қарап жатқанда, Өзбекстанда генерал Рақымовтың ескерткішін алып тастап, оның атын жойып жатқанда (айта кетейік-Шымкентте оған ескерткіш қойылды), біз, тарихшылар, Ұлы Отан соғысы мәселелеріне бұрынғыдан да көп көңіл бөлуіміз керек, - деп ойлаймын. Осы жағдайға байланысты мемлекеттік хатшының «өткен күнге объективті қарауымыз керек, аға буынның наным-сенімдеріне құрметпен қарап қана қоймай, тарихта тек қара мен ақ түстің ғана болмайтынын ұғынуымыз керек», - деген сөзі орынды-ақ болып тұр. Екінші дүниежүзілік соғыстың, әсіресе Ұлы Отан соғысының күрделі, дүниежүзілік және Кеңес Одағына байланысты халықаралық деңгейдегі мәселелері негізінде шешілген, Жаңа деректер тауып, жаңа тұжырым жасауға, әрине, болады. Бірақ көптен белгілі, шынайы тарихи көзқарастан алыс, сенімсіз деректерге негізделген жоғарыдағы «пайымдауларды» қайталамаған жөн. Оның орнына Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан тарихына терең зерттеу жүргізген жөн.

3. Тарихымызды жаңаша зерделеуде төрт ғылыми зерттеу институттары мен университеттердегі тарих кафедраларының жауапкершілігін күшейту қажет. Әсіресе Астанадағы «Мемлекет тарихы институтының» орны бөлек, оның билікке жақындығы да, қаражат пен кадр молшылығы да осы бетбұрыс жағдайда үлкен рольге ие етеді. «Кімге көп беріледі – содан көп сұралады», - деген орыс мақалы бар. Қазіргі мемлекетіміздің күнтізбесін, құжаттар жинағын шығарып, үгіт-насихат негізін салып, едәуір жұмыс істеп жатқаны да белгілі, бірақ мемлекеттік проблемаларға арналған монографиялар әзірше аз. Ұлы Отан соғысына арналған «тарихи-құжаттық зерттеудің» кейбір кемшіліктері жөнінде жоғарыда қысқаша болса да айттық. Тікелей мемлекеттің тарихына қатысы жоқ ұсақ мәселелермен айналысу орнына, Институттың ғылыми бағытын әлі де болса нақтылай түскені, мемлекеттік күрделі проблемаларды кеңінен зерттегені жөн. Бұл біздің сол институтқа деген ізгі тілегіміз, әйтпесе алты - аласымыз, бес - бересіміз жоқ, ешкімнің айтуынсыз, «жасырын ойынсыз» өздігімізден осы мәселені тура қойып, институт жұмысының табысты болуына тілектеспіз. Бізді дұрыс түсінсе – рахмет, ұсынысымызды қабылдасамса да өкпе жоқ – өздері білсін.

4. Істі бітіретін-кадрлар деп бекер айтпаған, қазіргі жағдайда, тарихымызды жаңаша зерделеуде кадрлар тапшылығы – маман тарихшылар (Батыс Европа мен Шығыс тілдерін білетін, деректанушы, антрополог және т.б.) жетіспеуі белгілі жағдай. Докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғайтын арнайы ғылыми кеңестер жабылғалы біраз уақыт өтті. Диссертациялары даяр, жарияланған еңбектері жеткілікті ізденушілер бар, бірақ олардың қорғауға мүмкіндігі жоқ, шетелдерде қорғауға рұқсат берілмейді. Осының бәрі еліміздегі докторлар мен кандидаттардың санын күннен күнге, табиғи түрде азайта түсуде, қорғап жатқан доктор PhD-дер де шамалы, олардың деңгейі кандидаттан әлде қайда төмен. Біздің министрлік ең жоғарғы ғылыми дәреже – ғылым саласындағы доктор (доктор по профилю) жөнінде ешнәрсе, бір сөз айтпайды, не білмейді, не жасырады. Бұл ғылыми дәреженің шыңы ғой, онсыз Қазақстан тек доктор PhD-бен шектеліп қала бермек пе?! Сонымен біраз жылдан соң студенттерге лекция оқитын, не ғылыми зерттеу жүргізетін магистр, тіпті бакалавр болатын жағдайға ұшырауымыз әбден мүмкін. Осы жағдайға байланысты төмендегі шараларды ұсынамыз: 1) 2-3 жылға доктор-кандидат ғылыми дәрежесін қорғайтын кеңестерді қайта ашу керек, яғни Болон жүйесіне көшу асығыстық болғаны екені рас, дегенмен сол жүйемен қабат, ескі (доктор, кандидат) жүйені қайта қалпына келтірген жөн. Бұл үшін Астана мен Алматыда 2-3 ғылыми кеңес ашса болғаны. Сонымен бірге шетелдерде де қорғауға мүмкіндік беру керек.

Қорытындыда айтарымыз-халқымыздың тарихи санасын қалыптастырудағы бетбұрыстың алғашқы қадамдары зиялы қауымның сенімі мен қолдауына ие болып отыр. Дегенмен 5 маусымдағы Астанадағы отырыстан кейінгі кейбір келеңсіз жағдайлар бұл бетбұрыстың оңай іс емес екенін де көрсетеді. Мысалы, жақын арада ғана, сол отырыстан кейін, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінде Қазақстан тарихы кафедрасы жабылып, әлем тарихы кафедрасына қосылды. Кейбір мәліметтерге қарағанда, Министрліктен жоғарғы оқу орындарындағы тарихшыларға бөлінген орын былтырғы (2012 ж.) деңгейде қалдырылған. Осы фактілер біздің көптен күткен тарихты зерделеудегі бұл бетбұрыс кезектегі бір науқан сияқты болмас па екен, - деген күдік тудырады. Дегенмен халқымыздың тарихи санасын қалыптастырудағы бұл бетбұрыс кедергілердің бәрін жеңіп, кеңінен дамиды деп сенеміз.

Әдебиеттер

- 1 Асылбек Мәлік-Айдар. Отан тарихы туралы ой // Егемен Қазақстан. –2013, маусым – 18.
- 2 Петров Ю. А. О концепции многотомной академической «Истории России» // Теоретико-прикладные аспекты социально-экономического и политического развития стран Центральной Азии и СНГ. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященный 85-летию Заслуженного деятеля Казахстана, д.и.н., профессора М.С. Бесбаева. 15 марта 2013 г. – Алматы – Москва – Барнаул, 2013. – Т. 1. – С. 13-22. Источник – regnum. Постоянный адрес статьи – [http // www.centasia.ru \newsA.php?st=1350219540](http://www.centasia.ru/newsA.php?st=1350219540)
- 3 Бесбаев М.С. Крушение империи. – Алматы, 2011. – Т.2. С. – 76-80.
- 4 Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1970. – Т.45, издание пятое. – С. 359.
- 5 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата, 1961. – С. 31, 40-41 и др.
- 6 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб. 1906. – Т. 1. Бартольд В. В. Туземец о русском завоевании. – Соч. Т. 2. – Ч. 2; Русский Туркестан. Приложение к третьему сборника «Русский Туркестан». – Ташкент, 1913; Веселовский Н. И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестане. – СПб., 1894; Туркестанский край. Сборник материалов его завоевания / Сост. А.Г. Серебренников. – Ташкент, 1914. – Т. 17. – Ч.1; Абаза К.К. Завоевание Туркестана: рассказы о военной истории... – СПб., 1902; Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 год. – СПб., 1908; Казин В.Х. Казачьи войска. Краткая хроника. – СПб., 1912; Бородин Н. Уральское казачье войско. Статическое описание в 2-х тома. – Т. 1-2, Уральск, 1891; Рябинин А. Уральское казачье войско. – СПб., 1866; Стариков Ф. Историко-статистический очерк Оренбургского казачьего войска. – Оренбург, 1891.
- 7 Источник – regnum.ru. Постоянный адрес статьи - [http // www.centasia.ru \newsA.php?st=1350219540](http://www.centasia.ru/newsA.php?st=1350219540)
- 8 Қазақ жауынгері Ұлы Отан соғысы майданында (тарихи-құжаттық зерттеу). – Алматы: Өнер, 2010. – 4б.
- 9 Бұл да сонда. – 26-27 бб.
- 10 История второй мировой войны. 1939-1945. Том второй накануне войны. – М., 1974. – С. 285.
- 11 Романенко К. Великая война Сталина. Триумф Верховного Главнокомандующего. – М. 2008. – 748-751 бб; История второй Мировой войны. 1939-1945. Том десятый. – М., 1979. – 367-368 бб; Уинстон Черчилль. Вторая мировая война. Книга Третья. Тома 5-6. – М. 1991. – С. 574-575 и др.
- 12 Романенко К. Великая война Сталина. Триумф Верховного Главно командующего. – М. 2008. – 130 б.
- 13 Романенко К. Великая война Сталина. Триумф Верховного Главно командующего. – М., 2008. – 227 б., Карпов В. Генералиссимус. – М.: 2003. – 326-333 бб.
- 14 Қазақ жауынгері Ұлы Отан соғысы майданында (тарихи құжаттық зерттеу). – Алматы: Өнер, 2010. – 41б.

References

- 1 Asylbek Məlik-Ajdar. Otan tarihy turaly oj // Egemen Kazahstan. –2013, mausym – 18.
- 2 Petrov Ju. A. O koncepcii mnogotomnoj akademicheskoy «Istorii Rossii» // Teoretiko-prikladnye aspekty social'no-jekonomicheskogo i politicheskogo razvitija stran Central'noj Azii i SNG. Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvjashhennyj 85-letiju Zasluzhennogo dejatelja Kazahstana, d.i.n., professora M.S. Besbaeva. 15 marta 2013 g. – Almaty – Moskva – Barnaul, 2013. – Т. 1. – С. 13-22. Istochnik – regnum. Postojannyj adres stat'i – [http // www.centasia.ru \newsA.php?st=1350219540](http://www.centasia.ru/newsA.php?st=1350219540)
- 3 Besbaev M.S. Krushenne imperii. – Almaty, 2011. – Т.2. S. – 76-80.
- 4 Lenin V. I. Polnoe sobranie sochenenij. – М., 1970. – Т.45, izdanie pjatoe. – S. 359.
- 5 Kazahsko-russkoe otnoshenija v XVI-XVIII vekah. Sbornik dokumentov i materialov. – Alma-Ata, 1961. – S. 31, 40-41 i dr.
- 6 Terent'ev M.A. Istorija zavoevanija Srednej Azii. – SPb. 1906. – Т. 1. Bartol'd V. V. Tuzemec o rusском zavoevanii. – Soch. Т. 2. – Ch. 2; Russkij Turkestan. Prilozhenie k tret'emu sbornika «Russkij Turkestan». – Tashkent, 1913; Veselovskij N. I. Kirgizskij rasskaz o russkih zavoevanijah v Turkestane. – SPb., 1894; Turkestanskij kraj. Sbornik materialov ego zavoevanii / Sost. A.G. Serebrennikov. – Tashkent, 1914. – Т. 17. – Ch. 1; Abaza K.K. Zavoevanie Turkestana: rasskazy o voennoj istorii... – SPb., 1902; Katanaev G.E. Kratkij istoricheskij obzor sluzhby Sibirskogo kazach'ego vojska s 1582 po 1908 god. – SPb., 1908; Kazin V.H. Kazach'i vojska. Kratkaja hronika. – SPb., 1912; Borodin N. Ural'skoe kazach'e vojsko. Staticheskoe opisanie v 2-h toma. – Т. 1-2, Ural'sk, 1891; Rjabinin A. Ural'skoe kazach'e vojsko. – SPb., 1866; Starikov F. Istoriko-statisticheskij ocherk Orenburskogo kazach'ego vojska. – Orenburg, 1891.
- 7 Istochnik – regnum.ru. Postojannyj adres stat'i - [http // www.centasia.ru \newsA.php?st=1350219540](http://www.centasia.ru/newsA.php?st=1350219540)
- 8 Қазақ zhauyngeri Ұлы Отан sofysy mайданында (tarihi-құzhattyқ zertteu). – Almaty: Өнер, 2010. – 4b.
- 9 Бұл да сонда. – 26-27 bb.
- 10 Istorija vtoroj mirovoj vojny. 1939-1945. Том vtoroj nakanune vojny. – М., 1974. – S. 285.
- 11 Romanenko K. Velikaja vojna Stalina. Triumf Verhovnogo Glavnokomandujushhko. – М. 2008. – 748-751 bb; Istorija vtoroj Mirovoj vojny. 1939-1945. Том desjatyj. – М., 1979. – 367-368 bb; Uinston Churchill'. Vtoraja mirovaja vojna. Kniga Tret'ja. Toma 5-6. – М. 1991. – S. 574-575 i dr.
- 12 Romanenko K. Velikaja vojna Stalina. Triumf Verhovnogo Glavno komandujushhego. – М. 2008. – 130 b.
- 13 Romanenko K. Velikaja vojna Stalina. Triumf Verhovnogo Glavno komandujushhego. – М., 2008. – 227 b., Karpov V. Generalissimus. – М.: 2003. – 326-333 bb.
- 14 Қазақ zhauyngeri Ұлы Отан sofysy mайданында (tarihi құzhattyқ zertteu). – Almaty: Өнер, 2010. – 41b

Қинаятұлы З.

Главный научный сотрудник института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н.

Попытка новой интерпретации монгольской эпохи в истории Казахстана («концептуально- методологический аспект»)

В казахстанской историографии не сложилась собственная и самостоятельная традиция монголистики и чингисоведения, их зачатки далеки от уровня подлинного историзма, не сформулированы теоретико-методологические подходы к изучению этого периода. Данной проблемой мы серьезно начали заниматься только в годы независимости. В результате такого поиска появились новые монографические труды по монголоведению. В рамках государственной программы «Культурное наследие» вышла трехтомная книга «Монгольские источники и материалы, относящиеся к истории Казахстана». В прошлом году вышел монографический сборник коллектива авторов «История казахской государственности» на казахском и русском языках. В данной монографии есть раздел «Казахстан в составе Монгольской империи». Ваш покорный слуга в моем лице 2004 году выпустил монографию «Казахское государство и Джучи хан». И в настоящее время мной завершена двухтомная монографическая работа «Казахи и Монголы на перекрестке исторической судьбы». Первый том посвящается целиком политической биографии Чингис-хана, а второй называется «Казахстан в эпоху монгольского владычества». При изучении этих проблем у меня возникло немало новых соображений и мнений, некоторые из них я изложу далее.

Монгольская эпоха - одна из значительных и сложных эпох в истории казахского народа. Этот период охватывает промежуток с 20-х годов XIII в. (время образования государства Ак-Орда) до образования Казахского ханства в 1465-1466 гг. Это целые 2,5 века истории народа. Нет единого мнения и однозначной трактовки в освещении данной проблемы. Часть историков восторгалась завоевательными походами Чингиз-хана, другая отрицала значимость последствий улусной системы, созданной на завоеванных территориях. Поэтому многие стороны Казахского государства, появившегося в то время, оставались нераскрытыми. По причине того, что казахские ханы являлись потомками Чингиз-хана и представителями высшего сословия, их деятельность не могла получить достойной оценки. Особенно яростно факты об их деятельности были вычеркнуты из истории в советский период. Видимо, по этой причине, когда наша страна получила независимость и пришло время пересмотреть и переосмыслить прошлое, исследователи оказались к этому не готовы, из за огромного количества «белых пятен» в истории. В итоге, к этому вопросу в общественном сознании стали формироваться противоположные точки зрения. Одни высказывают мнение о том, что Чингис-хан является неким «кровным казахом», а созданное им Монгольское государство – казахское, другие еще под влиянием советской историографии, пытаются обозначить некий «образ врага». Я, как историк, не могу согласиться ни с одним из них. В исторической науке не стоял и не стоит вопрос: «Чингис-хан монгол или нет?» Он был рожден монголом, посвятил полностью всю свою жизнь делу монгольской государственности. В своем завещании перед смертью он (Чингис-хан) говорил «Кажется настал день моей смерти. Я своих монголов объединил в одно государство. Создал империю, протяженность которого составляет год пути. Когда умру, похороните на моей родной земле – Их Отоге, не отрывайте меня от моего народа» [1].

Многие наши авторы, считающие Чингис-хана «казахом», опираются на мифическо-генеологическую легенду о тюрко-огузском происхождении его предков. Да, тюркские народы оставили глубокие культурные корни на земле монголов. На данной территории со II по X век н.э. были образованы восемь раннефеодальных государств: От Гуннов до найманов и керейтов. Хотя эти государства состояли из трех этнических групп: тюрков, тунгусов и монголо-киданов, весь культурно-исторический процесс до создания Чингис-ханом Монгольского государства прошел под подавляющим культурно-политическим влиянием народов тюркского происхождения. Это Гунны тюркский каганат ранее феодальные государства Найманов и Керейтов. Культура тюркских народов на территории Монголии

весьма богата и многопрофильна, она охватывает широкий арсенал элементов древней культуры: надписи на камнях, многочисленные памятники, элементы урбанизации древности, материалы от степной грамоты до современной письменности.

В результате образования единого монгольского государства, охватившего весь монгольский хребет, а затем и переселение последних тюркских племен на запад на вновь приобретенные кочевья, давняя традиция преобладания тюрков здесь на Монгольской территории была прервана. Этот промежуток времени от IV до начала XVII вв., т.е. от тюрко-уйгурской эпохи до начала буддийского ренессанса в Монголии Б.Я. Владимирцов, В.Л. Котвич назвали «темным периодом для Монголии» [2]. Но, несмотря на всякие реформации языка и культуры монголов до сегодняшнего дня в словарном запасе современного монгольского языка имеются около 3000 слов с древнетюркскими корнями. Язык это не единственный, а один из этноформирующих факторов, динамично развивающийся в результате взаимопроникновения. Поэтому семантическое (смысловое) сходство отдельных слов и «Дикая этимология» не могут служить определением этноисторической характеристики нации и народов. Монгольскую эпоху и роль потомков Чингис-хана мы должны искать не в «Казахх Чингисхана», как пытаются сделать некоторые, а в глубинах истории. Только тогда история будет правдивой, когда уменьшается фальсификация и ложь. События монгольской эпохи, по законам исторической науки, не могут быть оценены только по отдельным эпизодам и частям, например, завоеванием монголами Отрара или Ургенджа и т. д. Поэтому общие выводы по монгольской эпохе, занимающей значительное место в мировой истории, могут быть сделаны только при рассмотрении событий в рамках отдельных периодов. П. Пельо, То Жи, П. Рачневский, К. Широтори, В. Бартольд, Б. Владимирцов, Майский и другие исследователи рассматривали историю Монгольской империи и деятельность ее основателя - Чингиз-хана расчленением ее на два основных периода. Именно такой подход к монгольской истории утвердился как концепция в исторической науке в советский период. Согласно ей, в первый период, который закончился в 1206 г., Чингиз-хан внес определенный вклад в дело объединения монголов и в дело создания первого Монгольского государства. Во втором периоде, начинающемся после 1206 г. и принявшем особенно агрессивный характер с 1211 г., он сыграл отрицательную роль.

Начало монгольской эпохи в истории Казахстана связано с вторым завоевательным периодом Монгольской империи. По китайским и монгольским источникам этот период состоит из трех наиболее важных походов – Малый Сибирско-Семиреченский, Хорезмский и Великий западный. Все эти три похода непосредственно связаны с историческими судьбами народов, проживавших на территории Казахстана. Говоря о Западном походе монголов необходимо отметить три наиболее важных момента. Первое касается даты начала Западного похода монголов. По нашему мнению, он начался уже с войны против найманского ханства в 1204 г. По основным монгольским источникам найманы воспринимались самими монголами как внешние враги – иноверцы и инородцы (жат найман – чужой найман) [3]. Войну монголов с найманским ханом Таяном можно считать внешней войной (Л.Гумилев) [4] и началом завонвания Чингис-хана чужих и иноземных народов. В этом контексте находится второй момент. Согласно исторической традиции, берущей свое начало от авторов «Тайной истории монголов» и «Сборника летописей» Рашида ад-Дина, предводитель найманов Курчулук-хан, бежавший от преследования монголов на запад, воспринимался как беглец и неудачник. Подобное преследование господствует и в наши дни. Оно наверно и сложилось под идеологическим давлением мифа и тотальной непобедимости Чингис-хана. Ныне оно нуждается в своей коренной переоценке. Да, найманские ханы проиграли войну с монголами, но часть их войска отступила во главе с Кучлуком на Запад, в пределы Жетысу, на земле родственных тюркоязычных народов. И здесь на протяжении 14 лет он был щитом восточной границы тюркских народов, преграждая путь монголов на запад. Он не сдавался, неоднократно принимая удары монгольской конницы на себя, пока в конце концов, монголы не вынудили его отступить в Памирские горы, где он был настигнут и убит монгольскими полководцами. По нашему мнению Кучлук должен восприниматься не как авантюрист а как один из борцов за независимость своего народа. Его историческая роль все еще требует к себе объективного подхода. Только уничтожив Кучлука монголам удалось подчинить каракитаев, кара-киргизов, алтайцев, кимаков, уйгуров, карлуков и всю территорию Восточного Туркестана. Только теперь монголом был открыт путь на запад. Хорезм шах лишь, когда Кучулук-хан был настигнут монголами и завоевано государство Ляо (каракитаев) всерьез задумался о монгольской проблеме, но время

было упущено, и военно-политическая и дипломатическая инициатива перешла к монголам. Монголы не могли не воспользоваться этим и сразу начали свое агрессивное нападение на государство Хорезмшахов, принеся большие страдания народам Казахстана и Средней Азии.

В истории известно, что образование Монгольской империи не завершилось завоеванием Средней Азии, а продолжалось дальше. В результате похода Бату и покорения обширных земель произошло значительное расширение Улуса Джучи и образование государства, которое в русской традиции получило название Золотая Орда. На Западе границы Золотой Орды доходили до Днестра, захватывали Крым, на востоке - до Иртыша на северо-востоке в Золотую Орду входило Булгарское княжество, на юге - Северный Кавказ до Дербента, на юго-востоке - Северный Хорезм с Ургенчем и нижнее течение Сырдарьи. Данниками Золотой Орды были также русские княжества.

Так была образована Монгольская империя (Да Мэнгу Го), протянувшаяся от Ляодунского полуострова до Кавказских гор и реки Днестра. Так завершился великий западный поход Чингиз-хана и его потомков. Он явился своеобразным финалом громадных потрясений, подготовленных в великой степи в эпохи великих Гуннов и восточных тюрков, а Чингиз-хан с помощью тюрков блистательно завершил этот процесс.

Интересно замечание А.Г. Юрченко, который пишет «На самом же деле в 1240 г. на Русь пришли не кочевники, а армии монгольской империи... Послание Венгерскому Королю, армянскому Царю и Багдадскому Халифу направлял не племенной вождь, а монгольский император» [5]. Да, действительно в 1235 г. на Европу напали не только монголы, а транснациональная сила, объединенная под флагом Монгольской Империи. Более 80% состав армии Бату хана при Западном походе составляли кочевые и оседлые тюрки. И поэтому исторически верным будет называть это явление не татар-монгольским нашествием, а тюрко-монгольским. Потом для полного освобождения русской земли от ига тюркизированных потомков Чингиз-хана потребовалось не мало, не много 240 лет до ухода хана Ахмата с берегов Угры 11 ноября 1480 годы.

Историческую роль монгольской империи в мировой истории и истории Казахстана, в частности, уместно рассматривать в двух аспектах:

1) годы завоевания (1204-1242);

2) годы правления, полные забот о своей империи. Этот второй аспект для Казахстана можно назвать реставрационным. Раньше данная концепция в истории Казахстана исключалась.

Если в первый период монгольского нашествия народ был озабочен спасением, то во втором были прекращены бессмысленные войны, укрепились национальные границы, появились региональные государственные структуры. Монголы на завоеванной территории вели свою систему управления и делопроизводства.

Чем характеризуется второй этап государственности, динамика которого развернулась под влиянием монгольской государственной улусной системы. Она была образцом средневековой кочевой государственности с централизованным руководством, с крепкой военно-демократической дисциплиной, исторически унаследованной от древнетюркских государств, прошедшей через основу монгольских улусов, и его систему административно-территориального управления составляли традиции кочевой государственности. Большинство ее населения составляли кочевники. Территория Казахстана, его население, ставшее значительной составной частью империи монголов, являлась в этом отношении важным ретранслятором подобных традиций. После распада Монгольской империи, Улуса Джучи, кочевое население казахских степей стало основным правопреемником, особенно в территориальном отношении. Уже с XIV-XV веков «оказахившиеся» потомки старшего сына Чингиз-хана Джучи-хана, его орда-еженовской ветви в первых рядах боролись за самостоятельность казахов, за создание собственной казахской государственности. Процесс формирования нынешней этнотерритории Казахстана и сплочения будущей казахской нации берет свое начало с периода улуса Джучи, его левого крыла Ак-Орды (в русских источниках именуется Синей Ордой). Улусу Ак-Орда принадлежала западно-восточная часть Жетысу, долина реки Иртыш и просторная степь до Улытау и Каратау. Земля, принадлежащая улусу Ак-Орда, расширялась. При внуке Орда-Ежена Кониша территория Ак-Орды достигла Джэнды и Узгенды в среднем течении р. Сырдарьи. Позднее ставка Белой Орды была перенесена в эти местности.

В начале Ак-Орда как местная династия оставалась на положении зависимой и платящей дань Золотой Орде, а в середине XIV в. при Урус-хане в результате длительной борьбы не только получила полную политическую независимость, но и сумела завладеть Золотой Ордой.

Формирование основных атрибутов государственности относится к этим периодам. Поэтому есть все основания полагать, что левое крыло улуса Джучи - Ак-Орда - является началом собственно казахской государственности, а Казахское ханство есть качественно новый этап ее развития и прямой наследник Ак-Орды [6].

А все казахские ханы, начиная с Джанибека и Кирея до самого последнего - Кенесары Касымова являются прямыми потомками старшего сына Джучи-хана - Орды-Ежена. Конечно, эти потомки Чингиз-хана уже были казахами и не отделяли себя от казахского народа, борясь за целостность казахской земли, за независимость казахского государства и народа и за развитие ее этнической культуры. Они в сложных условиях, ведя за собой свой народ, сумели сохранить ее целостность. Так как же мы можем им сказать «да, вы наши вожди, но ваши предки были нашими врагами». История сама требует прощения. Разве потомки Чингиз-хана своим трудом не оправдали ошибки, допущенные своим предком. Они возвели в казахских степях город Сарайчик, который являлся воротами Евразии, благодаря их деятельности расцвели Сауран и Сыгнак. Определив политические рамки казахского государства, они подняли народ до уровня независимой нации.

Литература

- 1 Чингис-хааны найман цагаан орд. ОМСХХ., 1998. I булэг. 1-5 бб. Нацагдорж Ш. Чингис Цадиг. УБ., 1991-б; Чулууны Далай Монголын түүх: Их Монгол Улс. 1206-1260., Дэд дэвтэр. – УБ., 1994., 114-115-бб.
- 2 Владимирцов Б.Я. Монгольскій сборникъ рассказовъ изъ Pancatantra. – Петроградъ, 1921. – С. 42-43.
- 3 Монголын нууц товчоо. – Уланбатор. УХГ. – 1990. §190-191.
- 4 Гумилев Л.Н. «Пиредар Иоанның Мемлекеті» туралы аңыз. Қиял патшалығын іздеу. – Алматы: Балауса, 1992., 176 б.
- 5 Юрченко А.Г. Историческая география политического мифа. Образ Чигис-хана в мировой литературе XIII-XV вв. – СПб: Евразия, 2006 – С. 20.
- 6 Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата, 1977. – С. 256; З. Қинаятұлы. Қазақ мемлекеті және Жошы хан (монография). – Елорда, 2004. – 174-227-бб.

References

- 1 Chingis-haany najman cagaan ord. OMSHH., 1998. I buljeg. 1-5 bb. Nacagdorzh Sh. Chingis Cadig. UB., 1991-b; Chuluuny Dalaj Mongolyn tyyh: Ih Mongol Uls. 1206-1260., Djed djevtjer. – UB., 1994., 114-115-bb.
- 2 Vladimircov B.Ja. Mongol'skij sbornik# raskazov# iz# Pancatantra. – Petrograd#, 1921. – S. 42-43.
- 3 Mongolyn nuuc товчоо. – Ulanbator. UHG. – 1990. §190-191.
- 4 Gumilev L.N. «Piredar Ioannuң Memleketi» turaly aңыз. Kijjal patshalyғыn izdeu. – Almaty: Balausa, 1992., 176 b.
- 5 Jurchenko A.G. Istoricheskaja geografija politicheskogo mifa. Obraz Chigis-hana v mirovoj literature XIII-XV vv. – SPB: Evrazija, 2006 – S. 20.
- 6 Pishhulina K.A. Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV – nachale XVI vekov (Voprosy politicheskoy i social'no-jekonomicheskoy istorii). – Alma-Ata, 1977. – S. 256; Z. Қинаятұлы. Қазақ мемлекеті және Жосшы хан (монография). – Elorda, 2004. – 174-227-bb.

Алдажұманов Қ.С.

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарихын зерттеу мәселесіне

Бүгінде Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарихын зерттеу мәселесі шынайы ғылыми тұрғыдан ғана емес, саяси және моральдық-этикалық жағынан да аса маңызды мәселеге айналғаны жасырын емес. Сол кездегі тарих ғылымына да, жалпы кеңестік қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың бәріне де бүгінгі көзқарас әртүрлі. Оның себебін әрқилы түсіндіруге болады. Ең алдымен, кеңестік кезеңде арғы-бергі тарихымыздың көптеген мәселелері тәлкекке түсті, жасырылып қалды, бұрмалауға ұшырады. Осының салдарынан «қайта құру» мен тәуелсіздік жылдары кеңестік тарихнамаға деген орынды сенімсіздік пайда болды. Ал оның орнына шынайы тарихнама орнықты ма деген мәселенің өзіне де толық жауап бере алмаймыз. Осыдан барып, мынадай екінші қорытынды жасауға болады: кеңестік кезең тарихнамасы қазір көбінесе батыс империяларының КСРО мен тайталас барысында орныққан «қырғиқабақ соғыс» идеологиясы ықпалында жүр. Көп жағдайда солай.

Батыс тарихнамасы КСРО ыдырап, оның орнында пайда болған тәуелсіз мемлекеттер өз тарихын объективтік тұрғыдан қайта қарастыруға ұмтылған жағдайды ұтымды пайдаланып, өздерінің «қырғиқабақ соғыс» кезінде қалыптастырған тұжырымдарының үстемдік етуіне тырысып бағуда. Ал өздері болса, заман өзгерсе де, бұрынғы тұжырымдық принциптерін өзгертпейді, оған құлқы да жоқ. Себебі стратегиялық геосаяси мақсат олар үшін бірінші кезекте. Ал бүгінгі қазақстандық кеңес тарихнамасы әлі күнге дейін өзіндік тәуелсіз, ешкімнің ыңғайына жығылмайтын, объективтік пайымдауын қалыптастыра қойған жоқ.

Отарлық бұғаудан босаған елдердің дербес тарихи сана-сезімін қалыптастыруға көптеген кедергілер бар. Бірі – бұрынғы «аға ұлт» жетегінде жүріп үйренген әдеттен арыла алмау, құлдық психологияның жаңа жағдайда «жаңа аға ұлт» («старший брат») жетегінде жүруге бейімделуі. Екіншісі – қаражат «қол байлау» болған жағдайда қайсыбір ғалымдардың әртүрлі шетелдік қорлардың гранттарының «дәмін татуы», үкіметтік емес ұйымдардың шетелдің күдікті қорларынан қаражат алып, солардың сөзін сөйлеуі. Осындай және басқа да себептер дербес, тәуелсіз, объективтік тарихнаманың қалыптасуына кері әсерін тигізуде. Бұған мысал ретінде Сорос қоры арқылы шыққан тарихты аңыздандыру мәселесіне арналған және басқа да кітаптарды айтуға болады. Шетелдік грант алу құптарлық іс, бірақ ақиқаттан аттамау керек. Үшіншісі, бүгінгі тарих ғылымына басшылық ету ісіне қатысы бар кейбір адамдардың өз пікірі болмауы, дайын тұрған, бұрынғы «қырғиқабақ соғыс» кезінде қалыптасқан батыстық, бірақ ол да барынша ескірген, насихаттың жетегінде жүруі. Бұл жаңа, тәуелсіз, шынайы қазақстандық тарихнаманың қалыптасуына кедергі болуымен қоймай, оқырманды, әсіресе жас ғалымдарды, шатастыруға үлкен жол ашуда. Олар үшін объективтік тарихи зерделеу емес, әйтеуір батыс ғалымы, әсіресе алыс шетел ғалымы, бірдеңе айтса болды, соны қайталау, дәріптеу ғанибет. М.Х. Асылбеков айтқандай, осындай сарын профессор Б. Аяғанның жазған мақалаларынан, әсіресе АҚШ-тық саясаттанушы Р. Конквестті орынсыз көкке көтеруінен айқын байқалады.

Кеңестік кезеңде жазылған көптеген жұмыстардың жақсысы да, жаманы да бар. Олардың көбінің, әсіресе Компартияның студент жастарға патриоттық тәрбие беруі сияқты «еңбектердің», бүгін ескіргені ақиқат. Бірақ сонымен бірге ол кезде басқа да құнды зерттеулер жасалды емес пе? Осыған орай жақында бір журналисттің сұхбат кезінде «кеңестік кезеңде ұлттық тарихымызды кімдер және қалай жазғанын білеміз ғой» - деген немқұрайды сөздері еске түседі. Жалпы осы сұрақтың өзінің астарында кешегі кеңестік кезеңде жазылған еңбектерге деген кекесін мен кемсітушілік айқын байқалады. Ал олардың бәрі біркелкі емес қой. Өкінішке орай, бүгінгі жас тарихшылар да, жазушы, журналист ағайындардың да кейбірі кеңестік кезеңде отандық тарихнаманың қалай қалыптасқанын, оның қырсырын біле бермейді. Соның нәтижесінде осындай астамшылық пікірге жол беріледі. Кеңестік кезеңде зерттеу жүргізген тарихшы ғалымдар өз еңбектерінде Қазақстан тарихын әдейі бұрмалап жазғысы, немесе ақиқатты айтпай жасырып қалғысы келген жоқ. Ақиқатты айтып жазған ғалымдардың өздерінің де, олардың еңбектерінің де қайғылы тағдыры бүгінгі көзқарас тұрғысынан тәлкек етуді, немесе жол-жөнекей «теуіп» өтуді көтермейді. Ондайға жол беруге болмайды. 30-50жылдардың бас кезіндегі тарихшыларымыз С. Асфендияров, М. Тынышбаев, Б. Сүлейменов, Е. Бекмахановтардың қилы тағды-

рынан басқа, бұл туралы бір-ақ мысал келтірейін: 1973 жылы көрнекті этнограф-ғалым Халел Арғынбаевтың «Ғылым» баспасынан шыққан «Қазақ халқындағы семья мен неке» монографиясы қолма-қол тәркіленіп, баспаның подвалында бір жыл бойы жатты. Сондағы бар «айыбы» кітаптың екі жерінде Әлихан Бөкейхановтың «Дала уалаяты газетінде» шыққан мақаласына сілтеме жасап, атын көрсеткені еді. Бұл жерде ешқандай саясатты кітаптың мазмұнынан іздеудің қажеті жоқ болатын. «Қырағы» шағым айтушылардың жазуы бойынша осындай шара қолданылып, ақыры бір жылдан соң жаңағы кітаптың екі бетінің жартысы қиылып тасталды да, қайтадан саудаға шықты. Қазір кітапханадан сол кітапты алып қарасаңыз, осының куәсі боласыз. Сол сияқты, антрополог О. Исмағұловтың (1973 ж.), тарихшылар М. Қозыбаев, Р. Сүлейменовтің (1974 ж.) және басқаларының да еңбектерінің тәркіленіп, жойылғанын айтуға болады. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болар еді [1].

Дегенмен, бүгінгі талғампаздық пен тәуелсіздік тұрғысынан кеңестік кезеңдегі көптеген іргелі зерттеулердің әлі де өз маңызын жоймағанын байқауға болады. Олардың көпшілігі бүгін де қолданыста. Әлкей Марғұланның Беғазы-Дәндібай мәдениеті, Клавдия Пищулианың Қазақ хандығы, Бек Сүлейменов пен Петр Галузоның Қазақстандағы аграрлық мәселе туралы зерттеулерінің маңызы бүгін де ерекше сипатқа ие. Олар бүгінгі зерттеушілердің сүйенер тірегі. Сол сияқты кеңестік кезең тарихына қатысты іргелі зерттеулер жазған академиктер Ақай Нүсіпбековтің ұлттық жұмысшы табының қалыптасуы, Григорий Дахшлейгердің ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы ауыл мен деревнядағы әлеуметтік-экономикалық қатынастар туралы, Мәлік-Айдар Асылбековтің Қазақстандағы индустрияландыру тарихы туралы, профессор Төлтай Балақаевтың колхозшы шаруалар туралы зерттеулері қоғамға, ғылымға бүгін де қажет.

Қазақстан тарихындағы қордаланып қалған, немесе кеңестік идеологияның әдейі жауып тастаған проблемаларын қайта зерттеуді қолға алу 80-жылдардың соңында басталған болатын. 1988 ж. қарашада сол кездегі институт директоры, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері академик Манаш Қозыбаев 30-жылдардағы ашаршылық мәселесін зерттеуді қолға алу жөнінде Одақтық деңгейде үлкен ғылыми конференция өткізді. Онан кейінгі жүргізілген зерттеулер Қазақстандағы алапат ашаршылықтың мән-жәйін, себеп-салдарын айқындады. Ең алғаш рет «ақтаңдақ» ретінде Қазақстандағы 1929-1931 жылдардағы көтерілістер тарихы оқырманға ұсынылды.

Жалпы тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында тарихтағы «ақтаңдақтардан» арылу бағдарламасы жасалып, іске асырылды. Осының нәтижесінде ең алдымен Кенесары, Абылайға қатысты бұрынғы кеңестік тұжырымдар қайта қаралып, іргелі зерттеулер жүргізілді. Кенесары көтерілісі туралы көлемді құжаттар жинағы, Мәскеудегі орталық баспадан Едіге Уәлихановтың Кенесары туралы монографиясы жарық көрді. Басқа да ұлт-азаттық көтерілістері мен олардың басшылары туралы зерттеулер жүргізілді.

1993-1994 жылдары институт ғалымдары «Қазақстан тарихы. Очерктер» деген атаумен қазақ және орыс тілдерінде көлемді оқулық кітабын шығарды. Ол «Дәуір» баспасынан әлі күнге дейін қайтара басылып, қолданыста жүр. Оның бір ерекшелігі-ғылыми негізімен қоса, ешқандай алып-қашпасыз, объективтік түрде жазылуы деп айтуға болады. Мұны оған деген сұраныстың жоғары болғандығымен түсіндіруге болады.

90-жылдардың бас кезіндегі аса маңызды мәселе – бұл бүгінгі Қазақ мемлекетінің территориялық тұтастығы, оның мемлекеттік шекаралары туралы мәселе болатын. Сол кездері жаңа ғана жарияланған тәуелсіз мемлекетке көз алартушы, оның территориялық тұтастығына күмән келтіруші А. Солженицын, М. Горбачев сияқтылардың мәлімдемесіне, кезінде қазақ жерін отарлап, орнығып алған соң, билігін жүргізген казачество ұйымдарының жат пиғылына қарсы ғылыми дәйекті дәлел айту, тойтарыс беру кезек күттірмейтін мәселеге айналды. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғалымдары М. Қозыбаев, М. Мұқанов, Н. Әлімбаев, Е. Уәлиханов, А. Елагин және басқалары осы бір саяси маңызы ерекше мәселенің тыңғылықты шешілуіне көп үлес қосты. Сол кездері және кейінірек Андрей Елагиннің Қазақстандағы орыс казачествосының тарихын әшкерелеп жазған кітапшасы, Марат Мұқановтың Қазақстанның этникалық территориясының қалыптасуы туралы көпшілікке арналған зерттеуі, тарихшылар Мұрат Әбдіровтің, Жапсарбай Қуанышевтің казачество туралы іргелі зерттеулері, Павел Беланның, Нұрлан Сейдіннің Қазақстанның мемлекеттік шекараларының қалыптасуы туралы кітаптары бұл мәселеге бұдан былай ешкім күмән келтірмейтіндей пікірдің қалыптасуына зор үлес қосты [2].

Осы мәселеге, жалпы ұлттық тарихымызға байланысты Тарих және этнология институты ғалымдарының тұжырымдық принципі – Қазақстан тарихы әлемдік үрдістердің құрамдас бөлігі деген қағидатқа негізделді. Осыдан туындайтын ұғым – Қазақ мемлекеттілігінің қайнар көздері ежелгі тарихымызда деген түсінікті қалыптастыруға бағытталды. 1995 жылы Институт ғалымдары академик

М. Қозыбаевтың басшылығымен «Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасының» жобасын жасап, оны Президент жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық Комиссия бекіткен болатын. Бұл Қазақстан халқы Ассамблеясының алдындағы комиссия еді. Бүгін де отандық тарих ғылымы саласында атқарылған істердің бәрі осы тұжырымдама аясында орындалды.

Соған сәйкес кеңестік кезеңдегі «ақтаңдақтар» да зерттелді, әлі де зерттелуде. Олардың қатарында жаппай саяси репрессия құрбандары тарихы, Қазақстанға жер аударылған халықтар мен этникалық топтар тарихы, 1941-1945 жылдардағы соғыс тарихының көлеңкелі тұстары (ұлттық құрамалар, Еңбек армиясы, соғыс тұтқындары т.б.) туралы зерттеулердің нәтижелі екендігін айтуға болады. Институт ғалымдары соғыс пен репрессия құрбандары туралы «Боздақтар», «Азалы кітап» (10 том) басылымдарын шығаруға қатынасты. Сол сияқты жеке тұлғаларды зерттеу, олардың шығармашылық мұрасын жариялауда да көп жұмыс атқарылды. Соның бірі Тұрар Рысқұловтың 5 томдығы.

Осы атқарылған істердің қорытындысы ретінде көне заманнан бүгінге дейінгі «Қазақстан тарихының» 5 томдығы жарық көрді. Мұның бәрі бір институт үшін аз шаруа емес.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы да сол айтылған тұжырымдама негізінде дүниеге келді. Оны орындауға институт ғалымдары ерекше белсенділік көрсетті. Бұл жұмыстың нәтижесі бүгін де белгілі.

Жалпы Мемлекеттік хатшы М.Тәжиннің баяндамасында қойылған мәселе Ұлттық тарихымызды зерделеудің жаңа сатысына көтерілуінің белгісі деп қабылдаған жөн. Осыған сәйкес елімізде тарихи сананы қалыптастыруды жаңа деңгейге көтеру мәселесі туындайды.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру үрдісі өткен тәжірибеге сүйенуі және соның логикалық жалғасы болуы керек. 1995 ж. Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңесте қабылданған «Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру Тұжырымдамасы» («Концепция становления исторического сознания в Казахстане») өз міндетін атқарды. Тәуелсіз мемлекеттің сол кездегі қалыптасу және өркендеу талаптарына, сұранысына орай жазылған ол «Тұжырымдама» негізінде көптеген іргелі жұмыстар, шаралар іске асырылды. Тарихымыздағы «ақтаңдақтардан» арылу, ұлттық тарихымызды зерделеу, «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру – осының бәрі сол құжат аясында өткізілді.

Сонан бері өткен уақыт ішінде қоғам дамуы мен мемлекеттің өркендеу мүддесі, жаһандану заманындағы жаңа сындарға төтеп беру шаралары, оның ішінде ең алдымен ұлттық сәйкестілікті сақтай отырып, өз заманына сай даму деңгейі мен қарқынына лайықты ұлттық идея мен идеологияны орнықтыру тарихи сананы қалыптастырудың жаңа Тұжырымдамасын жасауды талап етуде.

Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарихы Отан тарихының құрамдас бөлігі және аса маңызды белесіне жатады. Себебі бұрынғы Ресей империясы аталған мемлекет көлемінде дүниеге келген КСРО құрамында Қазақстан да, қазақ халқы да, өз басынан тарихтың өрлеу кезеңі мен азапты трагедиясын қатар өткерді.

Кеңестік кезеңде СОКП идеологиясының шеңберінде ғана дамып, қызмет еткен тарих ғылымы, басқа да гуманитарлық саладағыдай сияқты, Қазақстан тарихын да сол жүйе аясында ғана жазып келді. Ол кезге тән таптық төзімсіздік пен жоққа шығару тарих беттерін де, дәлірек айтсақ, оқиғалар мен оның кейіпкерлерін де бір ғана принциппен – «өзіміздікі» немесе «жат» және «жау» деген тұрғыда бейнеледі.

Бұған: ХХ ғ. тарихының әр кезеңіндегі Алаш қозғалысы, ХХ ғ. бас кезіндегі қоғамдық ой мен мәдениет қайраткерлері, 1917 ж. революциялар кезінде кеңес өкіметіне қарсы болғандар, 1920-1980 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық ахуал, оның ішінде 20-30 жылдардағы алапат ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, соғыстың көлеңкелі тұстары, соғыстан кейінгі тың игеру, кең көлемдегі өнеркәсіп құрылысы, республиканың КСРО империясының шикізат шылауы дәрежесіне түсуі, қазақ халқының өз жерінде азшылыққа ұшырап, сүреңсіз күн кешуі, республиканың осында жер аударылғандар мен табыс іздеп сырттан келушілер аймағына айналуы, нәтижесінде қазақ тілінің аясының тарылуы, келімсектердің Қазақстанның әр жерінде жергілікті республика құрушы халықты кей кезде жер-жебіріне жеткізіп, қорлау фактілерінен туындаған этникалық және әлеуметтік кикілжіңдер мен жанжалдардың және т.б. осындай оқиғалардың айтылмауы, айтылса да, өңі бұрмаланып басқаша жазылуы куә.

Бүгінгі тәуелсіздік жағдайында ұлттық тарихымыз қалай зерделенуі керек, ХХ ғ. кеңестік кезеңге деген көзқарас пен сана қалай қалыптасуы керек – осының бәрі, сайып келгенде, зерттеушілерге де, тарихты насихаттаушыларға да бағыт беретін, ой салатын жаңа тұжырымдама қажет екеніне тіреледі.

ХХ ғ. 80-жылдарының соңында КСРО-дағы қоғамдық-саяси ахуалдың күрт өзгеріп, оның тарихындағы келеңсіз оқиғалар барынша әшкереленіп, жазыла бастаған кезде Қазақстан қоғамы да

мұндай өзгерістен тыс қалмады. Қазақ тарихындағы, әсіресе кеңестік кезеңдегі зұлмат жылдары, халықтың басына түскен ауыртпалық айқын да ашық жазыла бастады. Оған 1920-1950 жылдары саяси қуғын-сүргін мен қудалау тарихы қосылып, кеңестік кезеңге деген қоғамдық пікір барынша теріс көрсетілетін болды.

Кеңестік кезеңде барынша теріс сипатта жазылып, «буржуазиялық ұлтшылдар» деген айдармен көрсетілген Алаш қозғалысы мен Алашорда қызметі, оның қайраткерлері 90-жылдардан бастап тарихымызда өзінің объективтік орнын алды. Уақыт өте келе, тіптен кеңестік жүйенің алғашқы жылдарында іске асырылған шаралардың көпшілігін соларға телітін, кейбірін тым әсірелеп (идеализация) көрсету нышаны белең алды. Сөйтіп тарих ғылымындағы бір ұшқары қанаттан екіншісіне күрт ауытқушылық үстем ете бастаған көрініс қоғамдық пікірге де, оның бірлігіне де керісінше ықпал ететін болды. Олармен қатар кеңестік тұлғалар да еліне қызмет еткеніне, кеңестік кезеңнің тағдырлы белестері де ұлттық тарихымыздың құрамдас бөлігі екеніне мән берілмеді, тіптен ұмыт қалдыратын жағдайға алып келетін қауіп орын алды.

Уақыт өте келе, осы жағдаят белгілі бір сабағына түсудің орнына жалғаса берді, көп жағдайда әлі күнге дейін осылай қалып отыр. Оның үстіне кеңестік кезең тарихының белгілі бір тұлғаларын барынша даттай отырып, екінші біреулерін орынсыз көкке көтеру пайда болды. Осының бәрі өтпелі кезеңнің нарықтық қатынастарға негізделген қатаң бәсекелестік жағдайында халықтың санасына сызат түсіретіні белгілі. Мұндай жәйт бұхара санасына сызат түсіріп қана қоймай, оны қақ жарып, айырылу жағдайына түсіретіні жасырын емес. Бұл қоғамға өте қатерлі, оны біріктірудің орнына әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы алшақтықты ұлғайта беретін жағдайға алып келуі мүмкін. Сондықтан кеңестік кезең тарихының ұлттық тарихымыздағы орыны қандай, оның бүгінгі қоғамның ынтымақтасу жолына түсуіне қандай әсері бар деген орынды сауал туындайды.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы М.Тәжиннің Ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында жасаған терең ғылыми негіздегі баяндамасы бұл сұраққа нақты жауап береді. Тікелей кеңестік кезең тарихына арнайы тоқталмаса да, онда «өткенді идеализациялаудан аулақ» бола отырып, XX ғасырдың қасіретті тарихы туралы ашық айту керектігіне, тарихта біріңғай «қара, немесе ақ түсті бояу» болмайтынына назар аударылған.

Өздеріне халықты біріктіретін, объективті тарих жазу міндеті жүктелгенін ғалымдар қауымы барынша түсінеді және қолдайды. XX ғасыр тарихы тек ақ немесе қара түспен емес, барлық бояу реңімен, бүкіл оқиғалар жиынтығы және кейіпкерлерімен толық көрсетілуі қажет. Мұнда кеңестік кезеңдегі тұлғалар мен оқиғаларға дұрыс баға беріп, түсіндіруге, бір жақтылыққа ұрындыратын субъективті пайымдарсыз, «баррикаданың» екі жағындағылардың да іс-қимылын, нәліктен олар әртүрлі қадамдарға барды, оның тағлымы қандай деген ұстаныммен түсіндіруге талпыныс жасалуы керек.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, Қазақстан тарихының XX ғасырдағы кезеңі тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы тұрғысынан Отан тарихының бетбұрыс кезеңдері болып саналатын, немесе еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму жолында елеулі із қалдырып, оның келешегіне ықпал еткен мынадай негізгі оқиғалар мен үрдістерді тірек базасы ретінде қабылдау арқылы жасалуы қажет [3]. Олар:

1. XX ғ. басындағы Ресей империясындағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық ахуал, оның бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында шиеленісуінің шарықтау кезеңі мен себептері.

1916 ж. ұлт-азаттық көтерілісі мен оның қозғаушы күштерін, басты кейіпкерлерін, 1916 ж. көтерілістің кеңес заманында дәріптелген Торғайдағы А.Иманов сияқты кейіпкерлерімен қоса, Ә.Жанбосынов, Жетісудағы А.Қосанов, Б. Әшекеев сынды басшыларын да объективті түрде көрсете білу, олардың арасындағы қайшылықтың неден туындағанын бүкпесіз, ашық түсіндіру қажет. Осы арқылы Торғайдағы көтеріліс туралы күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан екі тұлғаның ұрпақтары мен жақтастары арасындағы бітіспес дауға, жанжалға (ал бұл қоғамдағы екі айырылу көрінісі) нүкте қойылады. Сонда Әбдіғаппарды өлтірткен Ә.Жанкелдин, немесе Аманкелдіге үкім шығартқан М.Дулатов деген дақпыртқа ақиқат тұрғысынан жауап беріледі.

2. 1917 ж. Ресей орталығындағы революциялар мен оның Қазақстанға әсері, ұлттық интеллигенция өкілдерінің Алаш қозғалысы (Алашорда) мен Кеңес өкіметі жағына бөліну себептері (бүгінгі кейбір тарихшылар мен жазушы-журналистер жазып жүргендей, бірін барынша қаралап, таптап, екіншілерін орынсыз көкке көтермей) түсінікті етіп жазылуы, қарастырылуы тиіс.

3. Қазақ Кеңес автономиялық («социалистік» деген атаумен болса да) республикасының құрылуы тарихтан өзінің лайықты орнын алуы керек.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында кеңестік кезең тарихын түкке алғысыз ету науқаны қызған кезде Алашорда автономиясының тарихы барынша дәріптеле бастады. Шындығында алаш

автономиясы өзінің ұйымдастыру кезеңінен өтіп болды ма, оған объективтік мүмкіндіктер бар ма еді деген сұраққа әлі ешкім жауап берген жоқ. Алғашында 90-жылдардың бас кезеңінде, бұл мәселе бұрмалаусыз орынды жазылған да болатын. Алаш пен Алашорда тарихын алғаш зерттеген К. Нұрпейіс Алаш партиясы ұйымдық түрде қалыптасып бітпеген партия деп ашық жазды. Уақыт өте келе біріңғай басқарған территориясы болмаса да (Орынбар Ташкент темір жолының оң жағындағы жерлерде азамат соғысы жылдары кеңес өкіметі құлаған жоқ), бүгінде тіптен Алашорда тәуелсіз мемлекет етіп жарияланды, оны құрушылар тәуелсіздік үшін күресті деген деңгейге жеттік. Мұны айтып жүргендер осы мәселемен кәсіби айналысқан ғалымдар емес. Сонда да бұл қоғамдық пікір тудырады. Ал осы ақиқатқа сая ма? Алаш көсемдері, әрине, жалпы ұлттық мүддені көтерді. Бірақ дәл сол жағдайда тәуелсіз қазақ мемлекетін жариялаған жоқ. Оған дәрмен де, жағдай да жоқ болатын. Сондықтан Ресей империясы федерациялық мемлекет болса, соның құрамында автономия боламыз деген мақсатты ұстанды.

Алаш қозғалысы, Алашорда автономиясы орынсыз дәріптеуді, болмағанды болды етіп көрсетуді қажет етпейді. Жан-жақтан отарлық күштер қоршаған, оған большевиктік диктатура қосылған жағдайда алаштықтардың автономия үшін күресуінің өзі көзсіз ерлік. Ал оны Кеңестік автономиямен салыстыруға, қарама-қарсы қоюға негіз жоқ. Бұл жерде басты ұстаным – Қазақ АКСР –ның құрылуының маңызына саяды. Себебі Қазақ Кеңес Автономиясы тәуелсіз Қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіру жолындағы өтпелі саты. Қазақ АКСР-ы құрылғаннан соң межелеген, КСРО мемлекетінің өкілетті органдары бекітіп, заңды күшіне енген Қазақ Автономиясының, кейінен одақтық республиканың шекаралары 1991ж. тәуелсіз мемлекетімізге (ешқандай қантөгіссіз, көрші елдермен мынау сенің жерің, мынау менің жерім деп егеспей-ақ) дербес ел болып шығуына мүмкіндік берді.

4. Қазақ жеріндегі 20-30 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, оның қыйындықтары (ашаршылық тарихы, шаруа көтерілістері, дәстүрлі халық тыныс-тіршілігіне күштеп енгізілген өзгерістер) бүгінде объективті бағасын алып, жан-жақты зерделенуі қажет. Сталиндік қасірет тарихта мәңгі қалды. Оны ешкім ақтамайды. Бірақ 30-жылдар трагедиясын бірыңғай «жауыз Сталин» мен «жауыз Голощекиннен» ғана көре бермей, жаттанды айыптаулардан арылып, сол кездегі оқиғалардың бәрінің себептері, жергілікті өкімет органдары мен жоғарғы биліктің, ауылдағы «шолақ белсенділер» мен большевиктердің іс-әрекеттері, КСРО-ның халықаралық қатынастары, олардың 30-жылдар трагедиясына ықпалы жан-жақты талдануы тиіс. Осы жағдаяттарды синхрондық және диахрондық зерттеу әдістерін басшылыққа ала отырып, жаңа методологиялық аспап пен көзқарас тұрғысынан пайымдау керек.

XX ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ нәубетінің табиғаты мен себеп-салдарын анықтағанда, әбден қатып-семіп қалған еуроцентристік көзқарас арқылы дүниеге келген «көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылығы, немесе қауымы» деген ұғымды ұжымдастыру кезеңіне қолданбайтын уақыт жетті. Себебі XX ғ. 20-жылдарының соңына қарай көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруалары халықтың 30% ғана құраған. Ал оның ішінде 4% ғана 70-100 км радиуста көшіп-қонып жүрген. Көпшілік шаруалар 10-20 км қашықтықта ғана, өз қыстауларының маңайынан асып шықпайтын болған. Кеңестік идеологияның 30-жылдардағы қазақ трагедиясына сылтау еткен көшпелі шаруалар ұғымын теориялық тұрғыдан зерттеп, жоққа шығаратын уақыт жетті. Мұны өзіміздің арамызда жүрген кейбір тарихшылар әлі күнге дейін уағыздайды. Ашаршылық трагедиясының себептері көшпелі шаруашылықта емес, кеңес өкіметі мен большевиктер партиясының теріс саясатының жемісі.

Осыған байланысты тағы бір мәселе: қазақ халқының басынан өткерген қайғылы 30-жылдар тарихы да бүгін саудаға түсуде, аяққа тапталуда. Мысалы, «Central Asia Monitor» газетінің биылғы 26-27 санында саясаттанушы Ю. Булуктаев деген біреу ашаршылық трагедиясын, қуғын-сүргін нәубетін зерттеуді мазақ етіп, енді репрессия құрбандарын еске алу күні Ұлы Жеңіс күнін жоқ етеді деген пікірін жариялапты. Қазақ рухына жат көзбен қарайтын мұндай ғалымсымақтардың ұлттық тарих туралы пікір айтуының өзі әдепке жатпайды. Сондықтан ұлттық тарихты ұлттық рухы бар ғалымдар жазуы керек.

«2007 ж. «Дайк пресс» баспасынан Н. Масанов, Ж. Әбілхожин, И. Ерофееваның «Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана» деген кітабы «Сорос» қоры арқылы шықты. Кітап дұрыс мақсатқа арналғанымен, авторлардың қазақ тарихына, оны зерттеушілерге деген жат көзқарасы шектен шығып тұрғаны бірден байқалады. Онда қазақ тілінен мақрұм авторлар қазақ тілінде шыққан зерттеулер мен кітаптардың бәрін аңыздан құралған деп жоққа шығарады. Өздері орыс тіліндегі, кезінде отаршылдардың көзқарасымен жазылған басылымдарды басшылыққа ала отырып, қазақ тарихын сол қалпынан шығарғысы келмеуге тырысады. Мұны орыс тілді авторлардың ұлттық тарихқа жанашырлық танытудың орнына, өздерінің қазақ тілінде жаза алмайтындығын (тіптен

менсінбейтіндігін), қазақ тіліндегі зерттеулердің оларсыз дербес шығып жатқандарына қарсы қарымта қайтаруын осылай бүркемелеген әрекеті деп бағалуға болады. Әрине, қазақ тілінде шығып жатқан зерттеулерде кемшіліктер бар, оын ешкім жоққа шығармайды. Алайда еуроцентристік көзқарастың бұлай беталды шабуылға шығуына тойтарыс берілуі қажет. Оған жоғары деңгейдегі зерттеулер ғана тосқауыл қоя алады.

5. Қазақстанның 1941-1945 жж. Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысындағы тарихы ұлттық тұрғыдан жаңа көзқараспен жазылуы тиіс.

Соғыс жылдарындағы Еңбек армиясы, қазақ жауынгерлерінің, ұлттық құрамалардың ерлігі мен майдан жолдары зерделенуі тиіс.

Бүгінде соғыс тарихымен, жалпы әскери тарихпен санаулы ғана ғалымдар болмаса, Қазақстанда жүйелі түрде ешқандай мекеме айналыспайды. ҚР Қорғаныс министрлігінде отырған жауапты адамдар, мысалы, 106 қазақ атты әскер дивизиясы туралы «ол Қазақстанда белгісіз еді, ешкім оны білмейді» - деп, Президент Әкімшілігінің өзіне теріс ақпарат беріп, Харьков қаласының «жоғалып кеткен» 106 дивизияны біз таптық деген екі тұрғынының дақпыртына дем беруі осының куәсі. Бұл дивизия ғана емес, барлық ұлттық құрамалар, Қазақстанның әскери тарихы туралы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында зерттеулер бұрыннан жүргізілген. Мәселе – осындай жұмыстарды оқырманға ғана емес, тиісті билік органдарына да таныстыруда. Ол үшін дұрыс бағыттағы ғылыми-зерттеу мен оны үйлестіру шаралары қажет.

Соғыс жылдарында тұтқында болған, партизан отрядтарында шайқасқан қазақ жауынгерлері туралы құжаттар мен материалдар шетел мұрағаттарынан әкелінуі тиіс.

6. Соғыстан кейінгі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы, өнеркәсіп кешендері мен олардың сипаты, билік органдарының қызметіндегі қиғаштықтар мен кемшіліктер объективті тұрғыдан қарастырылуы қажет. Себебі осындай теріс басқару әдістерінің нәтижесінде 1954-1989 жылдары Қазақстанда орын алған Жетіқара, Риддер, Қарағанды, Теміртау, Шымкент, Жаңаөзен (1989 ж.), Ұзынағаштағы әлеуметтік және этникалық жанжалдар мен кикілжіңдер бүкпесіз жазылуы керек. Бұл тарих тағлымы, ұлтаралық қатынастардағы келеңсіздіктердің алдын алу үшін қажет.

Жалпы кеңестік кезең тарихын пайымдауда оның тарихи тағлымдары тұрғысынан жеке бір тұлғаны, немесе бір оқиғаны әсірелеп көрсетуден аулақ болған жөн. Бұл Мемлекеттік хатшы М. Тәжиннің де баяндамасында нақты айтылған. Кеңестік кезең тарихы Отан тарихының құрамдас бөлігі ретінде бүгінгі және келер ұрпаққа өзінің шынайы тарихымен қызмет етуі қажет.

Әдебиеттер

1 Толығырақ қараңыз: Алдажуманов К.С. Казахстан в 60-80-х годах XX века: история и историки // Қазақтың әйгілі тұлғалары. Т.ӘИ. Алматы. 2013. С.23-29; Алдажуманов К.С. Они писали летопись страны // Казахстанская правда. 2013. №248. С. 13.

2 Қараңыз: Қазақстанның тарих ғылымы. Т.ӘИ. – Алматы: Мер Сал баспа үйі, 2005. – 418-419, 443-444, 483-484 т.бб. (600).

3 Баяндаманың тұжырымдары мерзімді баспасөзде жарияланды: Алдажуманов Қ. Жаңа тарих тек шындыққа құрылады // Алматы ақшамы. – 2013. – №84. – 30-31 б.

References

1 Tolyғyрақ қараңыз: Aldazhumanov K.S. Kazakhstan v 60-80-h godah HH veka: istorija i istoriki // Қазақтың әйгілі тұлғалары. Т.ӘИ. Алматы. 2013. С.23-29; Aldazhumanov K.S. Oni pisali letopis' strany // Kazahstanskaja pravda. 2013. №248. С. 13.

2 Қараңыз: Қазақстанның тарих ғылымы. Т.ӘИ. – Алматы: Мер Сал баспа үйі, 2005. – 418-419, 443-444, 483-484 т.бб. (600).

3 Bajandamanуң тұzhyrymdary merzimdi baspasөзде zharijalandy: Aldazhұmanov Қ. Zhaңa tarih tek shyndyққа құrylady // Almaty aқshamy. – 2013. – №84. – 30-31 b.

Мажитов С.Ф.

академик РАЕН и МАИН, д.и.н., профессор
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК (г. Алматы)

О проекте концепции исторической науки Казахстана по блоку «Новое время»

О современном состоянии исторической науки Казахстана

Современное состояние исторической науки Казахстана определяется общими тенденциями социально-экономического, политического и культурного развития казахстанского общества, а также темпами его модернизации. Непосредственное влияние на темпы и особенности развития исторической науки оказывает процесс становления Казахстана как суверенного и независимого государства. Главная особенность состоит в том, что история как наука одновременно является частью современной истории Казахстана. Развиваясь как научное направление, отечественная история переживает процесс своего творения и сиюминутного осмысления. Ей приходится быть субъектом переживаемой исторической эпохи, в то же время, выполняя функции свидетеля времени. Подобное состояние тем более сложно и ответственно, когда речь идет об осознании процесса становления независимого государства на всем протяжении новейшей истории.

Обретение Казахстаном независимости объективно создало условия для раскрытия особой грани в творческом арсенале ученых-историков, потому что главной наставницей новой жизни стала, в первую очередь, именно история. Именно ей предстояло внести свою лепту в дело будущности независимости, обеспечения целостности территории государства, единства народа и стабильности общества, национальной безопасности в целом. На передний план выступили задачи обоснования исторической преемственности международных связей и определения места Казахстана в мировой истории. В этих условиях необходимо было мобилизовать и создать мощный корпус историков новой генерации, выработать новую концепцию формирования исторического сознания в независимой республике, определиться с координатами исторических исследований, их тематикой, т.е. предстояла огромная работа.

В выступлении Президента Казахстана Н.А. Назарбаева на Баоском Азиатском форуме в Китае было отмечено, что одним из выходов из кризиса, охватившего современный мир, является пристальное внимание к достижениям науки и образования. «Эволюционный путь развития предъявляет повышенные требования к инвестициям в науку и образование. Необходимо активизировать взаимодействие в научной, исследовательской и инновационной работе. Для этого целесообразно разработать Азиатскую программу действий в области развития инновационного сотрудничества» [1].

Историческое время, переживаемое современными поколениями людей, в разных плоскостях опирается на достижения предыдущих эпох и исторических периодов. Современное историческое сознание обнаруживает не просто интерес к страницам исторического прошлого, оно предъявляет потребность в знании объективной правды о деталях и нюансах прошлой истории. В этой ситуации историки и историческая наука призваны стать новаторами в осмыслении прошлого. Рынок исторической информации стал многообразным. Востребованность историка-профессионала ныне зависит от того, насколько он владеет мощным инструментарием как методологии, так и теории исторического знания.

Сказанное имеет актуальное значение для историков-профессионалов в части наполнения содержания научных исследований новыми идеями и востребованными научными результатами. История Казахстана и ее значительный блок, называемый Новой историей, здесь не является исключением. Когда мы говорим об инновационном содержании данного пласта научного и общественного интереса, на первый план проступает современное звучание и новое прочтение, казалось бы, уже известных проблем и вопросов.

О блоке «Казахстан в Новое время».

«История тюркско-славянского взаимодействия». Так определен в докладе Государственного секретаря Республики Казахстана период, называемый в исторической науке Казахстане, хронография которого охватывает время с начала XVIII по начало XX века. Если иметь в виду, что

большинство проблем, связанных с противоречиями и геополитической ситуацией в современный период связан именно с этим временем, то становится понятным, почему Госсекретарь сказал, что «это не только история войн, военных побед и поражений» [2]. Далее он подчеркнул: «Упускается из вида, что это, прежде всего история многогранного взаимодействия – торгового, политического, военного, культурного. К сожалению, получается, что положительные точки соприкосновения наших культур и цивилизаций мы опускаем. Мы изучаем только конфликт и затем переносим многие симпатии и антипатии сегодняшнего дня на прошлое, что недопустимо и не профессионально» [2]. Следует согласиться с тем, что часто на ниве травмирующего опыта истории в реалиях исторического писания современности имеют место войны памяти, исторические обиды и другие проявления негативов исторического сознания. Все это ведет к разъединению народов, отдалению соседствующих народов друг от друга. В условиях современного глобализированного мира и интернационализации социально-экономических отношений это приводит в лоно исторической конфронтации. Однако, историческая справедливость требует максимальной объективности и профессионализма историков. Правда о прошлом должна говориться, но не на пользу реанимации исторических обид и сведения политических счетов на почве исторических просчетов. И здесь специалистам по истории Казахстана Нового времени, безусловно, приходится быть чуть ли не ювелирами. Грани истории должны сверкать лаврами от побед, но не должны привязывать к историческо-политическим реваншам. Профессионализм историка, специалиста по сложному и во все времена актуальному блоку истории должен отражаться в правильной постановке проблем и написании трудов, отличающихся четкостью выражений, смыслов и соответствующего содержания. Акцент труда современного историка по истории Казахстана Нового времени должен быть смещен в сторону примирительной и комплиментарной истории.

«Новым временем» или «Новой историей» называют один из периодов всемирной истории человечества, который следует за средними веками и предшествует Новейшей истории. Применительно к Казахстану «Новой историей» называется период с начала XVIII века по 1914 год. Правда, в конце 90-х годов XX века академическая наука Казахстана стала относить к Новому времени период до 1917 года. Так, в третьем томе «Истории Казахстана» Новое время завершается событиями Февральской революции и культурной жизни Казахстана начала XX века [3]. В современной западной историографии существуют и иные точки зрения, согласно которым хронология Нового времени доводится вплоть до конца XX века. Однако, это спорное явление, которое проистекает во многом из дискуссий и дискурсов, связанных с определением периодизации Новейшего времени.

По причине неравномерности исторического развития отдельно взятых стран и государств, меняются хронологические рамки Новой истории. Например, для большинства стран Европы и Америки исследователи применяют дату 1640-1914 гг., поскольку переход от средних веков к Новой истории был ознаменован переходом от классического феодализма к классическому капитализму. Это стало возможным благодаря результатам буржуазных революций. В ходе Новой истории в странах Запада стал наблюдаться гигантский рост производительных сил. Между тем, уровень экономического развития и докапиталистические отношения в государствах Азии, Африки, Латинской Америки значительно отставали и не соответствовали общим темпам общечеловеческого прогресса. Лидирующие позиции в мире занимало капиталистическое хозяйство.

История Казахстана в Новое время характеризуется распадом единого Казахского ханства и образованием отдельных ханств, в которых усилились центробежные тенденции. Сложность и противоречивость внутреннего и внешнего положения Казахстана в первой четверти XVIII века привели к вхождению Казахстана в состав Российской империи.

История Казахстана XVIII – начала XX вв. содержит ряд событий, которые носили судьбоносный характер для нашего Отечества. К ним относятся: вступление Казахстана в мировой поток Новой истории; противоречия внутреннего развития казахского общества; сложные взаимоотношения с соседними государствами; признание значительной частью казахских правителей превосходства Российской империи; утеря независимости, признаков суверенной государственности; превращение Казахстана в окраину Российской империи, ставшую ее сырьевым придатком.

Вместе с тем, страницы истории Казахстана рассматриваемого периода наполнены самоотверженной борьбой казахского народа за восстановление государственности, независимость и суверенитет. Несмотря на трудные повороты истории, не прекращались развиваться самобытная культура, традиции, взаимосвязи народов. Казахский народ не оставался без поддержки и понимания со стороны других государств и народов. В своем движении к суверенитету и независимости великий дух, приведший Казахстан к свободе питался из общего культурно-исторического прошлого всего человечества. Особое влияние на казахский народ оказали сопредельные и родственные народы.

Цель и основные задачи.

В целях уточнения цельности исторического процесса в пределах территории Казахстана, его национальной истории в качестве основного при отборе материалов необходимо сделать акцент на определение места Казахстана в общем потоке мировой истории в эпоху Нового времени, что является важной стратегической задачей.

- В качестве методологического обеспечения проблем, необходимы постоянно действующие теоретические семинары, а также участие и проведение конференций с приглашением специалистов, признанных научным сообществом и соответствующего профиля. Такое соотношение исторических наработок с теоретическими исследованиями позволит генерировать новые и справедливые знания. Методология исследования важная и необходимая часть исторических исследований, которые должны объективно и непредвзято формировать историческое сознание. При этом следует строго разграничивать то, что составляет методологию и собственно теорию исторического исследования.

- Наряду с исследованиями теоретического характера необходимо изучать в полном объеме источники по различным вопросам истории Казахстана нового времени, которые должны составить основную документальную базу по истории Казахстана. В этом направлении необходим не только фрагментарный поиск, но и целенаправленная работа по публикации всех документов по изучаемым проблемам, как крупное направление в работе отдела истории Казахстана Нового времени Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, с привлечением большого количества научных сил и материальных ресурсов.

- При исследовании истории Казахстана Нового времени необходимо уделять особое внимание конкретным проявлениям социальных и политических вопросов в жизни общества и государства. Наиболее сложной и требующей специального изучения является проблема идентичности в период колониализма. Эта проблема имеет весьма щепетильное политическое и социальное значение. Изучение проблем истории Казахстана Нового времени в исторической ретроспективе должно быть направлено на получение важных и значительных результатов прорывного и инновационного плана.

- Наряду с разработкой проблем истории Казахстана Нового времени имеют востребованность и перспективу исследования по вопросам социально-экономической истории Казахстана с применением информационно-коммуникационных технологий и математических методов (контент-анализ по вопросам землепользования, обеспечения производства и производительными силами и т.д.). Разработка этой проблемы становится возможной через использование материалов экспедиций Ф.А. Щербины, А. Кузнецова, П. Румянцева, П. Скрыплева и др. источников. К казахстанским научным разработкам и в особенности тем, что сделаны в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в области анализа материалов по истории данных экспедиций проявляют интерес современные западные научные центры, в частности, бельгийские ученые.

- Необходимо обратить внимание на возможность проследить единый процесс казахской государственности в компаративе с другими регионами. Исследуемый материал должен последовательно отражать эволюцию исторических коллизий, которые привели к ликвидации символов и признаков казахской государственности. На основе фактического материала важно показать, каким образом Казахстан и его народ лишились государственной самостоятельности [4].

Приоритетные направления деятельности.

Опираясь на современное видение этого периода в общественно-политической, исторической, философской литературе, на анализ новых источников и ставшие доступными для широкого читателя труды зарубежных историков, можно выделить следующий круг приоритетных проблем истории Казахстана XVIII – начала XX вв., которые следует исследовать на основе новых подходов:

- История казахов и народа Казахстана в Новое время.
- Периодизация и историография истории Казахстана Нового времени.
- Становление и эволюция теоретико-методологических подходов в изучении истории Казахстана Нового времени.
- Новое прочтение источников и документов.
- Казахская традиция передачи исторической информации и устная народная историология.
- Особенности социально-экономического и политического развития казахского общества.
- Трансформация власти и общества казахов в Новое время.
- Казахстан и казахи в системе международных отношений в Новое время.
- История казахской дипломатии Нового времени.
- Казахстан и Россия в условиях мирового потока колониализма.

-
- Казахстан в составе Российской империи.
 - Протекторат как историческое явление и реальность казахской истории Нового времени.
 - Эволюция идеи суверенитета и государственной независимости Казахстана в условиях Нового времени.
 - Борьба за независимость казахского народа в Новое время как исторический и социально-политический феномен.
 - Этнические процессы и демографическая ситуация в Казахстане в XVIII-начале XX вв.
 - Религиозный фактор в общественной жизни Казахстана в XVIII-начале XX вв. Конфессиональная политика царизма в Казахстане.
 - Культурные процессы в казахском обществе Нового времени.
 - Повседневная история Казахстана в Новое время.
 - Человек и личность эпохи Нового времени в Казахстане.
 - Роль женщины в истории Казахстана Нового времени.
 - Старики и дети в социально-политических процессах Нового времени.
 - Ментальность казахов в Новое время.
 - Изобретения и новые открытия в казахском обществе Нового времени.
 - Трансформация закона и права в новых условиях.
 - Эволюция традиций, обычаев, нравов
 - Мифологизация и антинаучные подходы в изучении истории Казахстана и казахов в Новое время.

Фундаментальные направления научно-исследовательской работы:

- Взаимодействие и взаимовлияние народов, культур и цивилизаций на территории Казахстана и Евразии в XVIII – начале XX вв.
- Идея о встречной комплиментарности между народами как приоритетная проблема истории Казахстана в Новое время.
- Торговое, политическое, военное взаимодействие тюрко-славянского мира в эпоху Нового времени.
- Повседневная история казахско-русских отношений в XVIII – начале XX вв.
- Конфликт как источник симпатий и антипатий по истории Казахстана Нового времени.
- «Войны памяти» по истории Казахстана Нового времени в исследованиях, учебной литературе и средствах массовой информации.
- Травмирующий опыт истории Казахстана Нового времени как историческая и историографическая проблема.
- Культурная трансформация и эволюция казахского общества в Новое время.

Прикладные направления научно-исследовательской работы:

- Роль и значение истории Нового времени в формировании исторического сознания Республики Казахстан.
- Методология истории Казахстана в Новое время.
- Пути и решения по обновлению концептуального и фактического контента истории Казахстана Нового времени (XVIII – начало XX вв.).
- Инновационные подходы в разработке проблем истории Казахстана Нового времени (XVIII – начало XX вв.).
- Проблемы формирования содержания и реализации учебного процесса по преподаванию истории Казахстана Нового времени (XVIII – начало XX вв.) в вузах и школах.
- Методики и технологии изучения истории Казахстана в Новое время.
- История Казахстана в Новое время: взгляд со стороны.
- Истории Казахстана Нового времени в системе Интернет: истина и вымысел.

Ожидаемые результаты.

Среди исследователей, как прошлых лет, так и современных часто расходятся мнения по тому или иному вопросу, исторической проблеме, связанной с историей Казахстана в Новое время. Поэтому в настоящее время важно подвергнуть новому научному и экспертному анализу весь комплекс информации, связанный с видением тех или иных вопросов. Это позволит выработать новые стратегии поиска научной информации и определить механизмы ее внедрения в научно-исследовательский процесс.

Результатами исследований по вышеназванным приоритетам и фундаментально-прикладным направлениям научно-исследовательской работы в области истории Казахстана Нового времени станут:

- Введение в научно-образовательную и общественно-политическую практику новых методов и принципов исследования по вышеобозначенным проблемам и тематическим блокам.
- Рынок исторической информации современного Казахстана наполнится качественно новыми видами научной и учебной продукции с обновленным содержанием.
- Будут разработаны новые теоретико-методологические и практические подходы и предложения относительно механизмов реализации проектов по истории Казахстана Нового времени.
- Будет систематизирован и обновлен банк сферы научно-теоретического и практического информационного обеспечения казахстанского и мирового сообщества объективными знаниями по истории Казахстана в Новое время.
- Достигнут качественно новый уровень развития исторической науки в сфере исследования проблем истории Казахстана в Новое время.
- Появится новая генерация специалистов-профи по исследованию, изучению, преподаванию и обучению истории Казахстана рассматриваемого периода.
- Казахстанское общество обретет новый импульс к укреплению основ толерантности и согласия в стране и за ее пределами.
- Будут выработаны пути преодоления конфликтов исторической памяти на страницах учебников и средств массовой информации.

Заключительные положения.

Современная жизнь казахстанского общества проявила себя тем, что актуализировала многие проблемы отечественной истории Нового времени. К комплексным вопросам истории Казахстана XVIII – начала XX вв. относятся проблемы социально-политического и экономического, культурного развития, духовной жизни, взаимоотношения людей (индивидуальные, внутри и между социальными слоями и группами), повседневная история и т.д. В более углубленном виде эти проблемы составляют основу исследовательской, научной и эвристической работы в области истории Казахстана Нового времени.

В условиях дисперсности фундаментальной и прикладной науки методологическое обеспечение проблем становится стратегической частью научно-исторических исследований. Применение принципов и методов современной исторической, социологической, культурологической мысли в исследовательской работе является настоящим требованием к исследованиям истории Казахстана Нового времени современного уровня.

Источники

1 Назарбаев Н.А. Выступление на XII Сессии Бояоского азиатского форума (БАФ) в КНР / Tengrinews.kz. 7 апреля 2013, 08:25 (мск). Обращение: 7 апреля 2013 г.; Назарбаев вновь призвал реформировать мировую валютную систему // <http://tobolinfo.kz/news/economy/5278/>. Обращение: 7 апреля 2013 г.

2 Кадыров Б., Курпякова Н. Народ в потоке истории // Казахстанская правда. – 2013, июня – 6; <http://kazpravda.kz/c/1370472643>. Обращение: 17 июня 2013 г.

3 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5-ти томах. – Алматы: Атамұра, 2000. – Т. 3.

4 Мажитов С.Ф. Kazakhstan's Historical Science in the Situation of Formation of the Information and Innovation Paradigm // Проблемы методологии изучения и преподавания современной истории. Часть 1.: Стенограмма международной конференции 29 сентября 2010 г. / Фонд современной истории (ФСИ). - М.: Фонд современной истории, 2010. 292 с.: илл. – С. 116-138; Мажитов С.Ф. Тарихи жад – сананы қалыптастырады / Қазақ әдебиеті. – 2011, қыркүйек – 2-8. – № 35 (3251).

References

1 Nazarbaev N.A. Vystuplenie na XII Sessii Boaoskogo aziatskogo foruma (BAF) v KNR / Tengrinews.kz. 7 aprelja 2013, 08:25 (msk). Obrashhenie: 7 aprelja 2013 g.; Nazarbaev vnov' prizval reformirovat' mirovujvu valjutnuju sistemu // <http://tobolinfo.kz/news/economy/5278/>. Obrashhenie: 7 aprelja 2013 g.

2 Kadyrov B., Kurpyakova N. Narod v potoke istorii // Kazahstanskaja pravda. – 2013, ijunja – 6; <http://kazpravda.kz/c/1370472643>. Obrashhenie: 17 ijunja 2013 g.

3 Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnejj). V 5-ti tomah. – Almaty: Atamura, 2000. – T. 3.

4 Mazhitov S.F. Kazakhstan's Historical Science in the Situation of Formation of the Information and Innovation Paradigm // Problemy metodologii izuchenija i prepodavanija sovremennoj istorii. Chast' 1.: Stenogramma mezhdunarodnoj konferencii 29 sentjabrja 2010 g. / Fond sovremennoj istorii (FSI). - M.: Fond sovremennoj istorii, 2010. 292 s.: ill. – S. 116-138; Mazhitov S.F. Tarihi zhad – sanany kalypstastyrady / Kazak әдебиеті. – 2011, qyrkүйек – 2-8. – № 35 (3251).

Алимгазинов К.Ш.

заведующий отдела историографии, источниковедения и современной методологии
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н.

Историческое знание: звенья исследовательских новаций

Преамбула

Поиск новых алгоритмов изучения прошлого определил формирование современных установок сознания ученых-гуманитариев. Пожалуй, этим можно объяснить смену номотетического подхода в исторических исследованиях, представленного в советской историографии марксистской его интерпретацией по преимуществу исследовательским выбором феноменологического направления исторического исследования – попытке понять человека прошлого и в этой плоскости проводить интерпретацию исторического явления.

Центральной проблемой стало изучение человека во всем многообразии его проявлений. Тут в качестве методологии выступает положение цивилизационного подхода о выявлении самоценности общества, его места в мировой истории и культуре. Обоснование национальной модели исторического сознания путем интерпретации своего прошлого через автохтонные механизмы исторического поведения нации следует рассматривать как расширение вектора культурно-исторических и антропологических исследований.

В то же время реконструирование фактов, самих событий уже не является целью или результатом работы: исследовательский дискурс заключен в изучении социальной психологии как внутреннего механизма функционирования и поведения общества на историческом отрезке времени. На этом фоне достаточно симптоматичными выглядят различные толкования о самом предмете истории. Еще в конце 1980-х начале 1990-х гг. прошли серьезные теоретические дискуссии в ряде международных академических изданий: «History and Theory», «American Historical Review». Предметный разговор не обошел и русскоязычный сектор научных журналов: «Общественные науки и современность», «Отечественная история» и другие.

Знаковой переменной можно назвать стремление придать научность истории путем интеграции исследовательской работы историка в методологию точных наук, где базовым конструктом теории и выводов ученого выступает принцип верификации полученных данных. Однако в отличие от естественных наук, история не имеет в арсенале средств эксперимента: даже самое основательное исследование может получить только фрагмент, отблеск прошлого. Но развитие идеи в истории можно проследить, даже имея фрагментарный материал. Таким образом, историк получает не образ происшедшего самого по себе, а образ его восприятия и мысленной переработки. Иначе говоря, воссоздание цельной картины исторического прошлого всегда основано на отрывочных, дискретных сведениях, получаемых из исторического источника как «реализованного продукта человеческой психики». Последним, собственно, и объясняется, стремление к выведению особых, в отличие от естественных наук, критериев научности исторического исследования. «Поскольку субъективизм («наполнение определенным смыслом... фактов и событий прошлого»), ... чаще всего расходится с объективным ходом общественно-исторического развития, постольку объем истинного объективного знания... будет относиться лишь к фактам, отражающим явления реальности, а не к ее сущности».

Общей платформой озвученных концепций выступает постулат об отсутствии четкой дистанцированности субъект-объектных отношений в процессе исторического исследования, когда «...мы произвольно подгоняем взгляды и условия прошлого к нашему собственному настоящему и передаем, таким образом, наше понимание прошлого». Признавая взаимную связь и обусловленность совершающихся в общественной жизни событий, М. Блок мотивировал необходимость исторического подхода ко всем социальным явлениям, рассматривая историю как совокупность эволюционных изменений. Утверждение о том, что в исследовании социальной эволюции выражается суть исторического мышления, обосновывает необходимость изучения исторического многообразия социальной действительности.

Тут можно выделить две составляющие, которые способны выступить интегративной основой для казахстанской историографии: это признание расширения проблематики исторических исследований как важнейшего показателя прогресса исторической науки и на этой базе формирование новых исто-

рических субдисциплин. Очевидно, что теоретико-концептуальной основой будет выступать исследовательский потенциал анналистов, как ее основоположников М. Блока и Л. Февра, так и поздних представителей Ф. Броделя и Ж. ле Гоффа. Если же трактовка исторического процесса учеными, причастными к «школе Анналов» на всех этапах ее существования, отличалась критикой представлений об истории как событийно-описательной или «объясняющей», то в отличие от французской исторической школы, гносеологическая рефлексия казахстанских исследователей нам представляется как гармоничное сплетение идей постмодернизма, синергетики, и, собственно, «школы Анналов». Последнее, в свою очередь, позволит иначе взглянуть на предметное поле исторических исследований и как следствие – изменение отношения исследователя к источникам как гносео-эвристическим и культурологическим установкам прошлого, что уже получает место в историко-источниковедческих коллективных и монографических исследованиях.

Паттерны прошлого и современность: системность научных ризом

Одной из актуальных проблем фундаментальной исторической науки выступают теоретико-методологические проблемы исторического познания становления и развития государственной независимости Казахстана. В данном аспекте задача состоит не в том, чтобы дать простой фактологический анализ распада империи и возникновения не ее месте малых государств с идентичной предопределенностью судеб. Феномен Казахстана в том и состоит, что вопреки ожиданиям глубокого экономического коллапса и, как следствие, внутренней детонации полиэтнического социума, страна сумела бескровно и почти без всплесков гражданского неповиновения пройти труднопреодолимый путь признания государства в международном сообществе как равноправного члена. Даже тот короткий отрезок времени, за который республика состоялась как суверенное государство, лишний раз свидетельствует о том, что, с одной стороны, происходит осмысление истории как единого всемирного процесса, а, с другой – все более подчеркивается локальность всякого исторического знания.

К настоящему времени остро назрела необходимость наполнения содержания казахстанской модели развития в новейшее время реальным научно-историческим знанием, которое состояло бы в установлении главных причин и факторов успешности преодоления постимперского этапа и выхода Казахстана на магистраль самодостаточности. В ряду приоритетных задач можно выделить следующие:

- унитарный характер государственного строительства как гаранта целостности страны;
- формирование казахстанского социума не как новой этнической общности, а как общности граждан разных национальностей на основе их гражданского самоопределения;
- модернизация народнохозяйственного комплекса;
- обусловленность проведения поэтапных политических реформ по фарватеру экономического благоприятствования;
- становление Казахстана как реально действующего актора на международной арене.

Не секрет, что по данным направлениям, равно как и по другим аспектам новейшей истории отечества ведется ожесточенная борьба мировоззрений не только среди радетелей и недоброжелателей, но и между настоящими патриотами страны. Во многом это обусловлено фрагментированным историческим знанием о недавнем прошлом. Поэтому задача официальной исторической науки видится в создании целостной картины отечественной истории конца прошлого и начала нынешнего столетия во всем ее многообразии. При этом необходимо выявление структурных моментов развития казахстанского общества. Это позволит представить историю как особую сферу, наделенную своей бытийной спецификой, а с другой – показать ее упорядоченность и, соответственно, изобразить ее как нечто понятное и рациональное.

В настоящее время подобный концептуальный анализ объективного исторического процесса невозможен без учета общемировой тенденции интернационализации всех сторон жизни. Для Казахстана в данном случае он обуславливается сопряжением двух составляющих: движения в сторону глобализации и приверженности Республики Казахстан идеям нового евразийства. Историческая наука в этом отношении уже сыграла важную роль в качестве мобилизующего общественное сознание фактора. Особенность момента состояла в том, что на вызовы современности по унификации социокультурных процессов она предложила парадигму вхождения в будущее общечеловеческой цивилизации на основе сохранения имманентных черт и национальной самобытности. Одновременно она выступила против цивилизационного противостояния Востока и Запада, континентализма и атлантизма.

В данном контексте задача историков состоит в модернизации этих двух понятий от уровня некоей «мессианской роли» и «особого мироощущения» до понятных всем сентенций полицентрического мира. В пространственно-временном измерении это означает, что глобализация в историческом измерении коррелирует не с новыми империями и мировыми жандармами, а с сухопутными торговыми маршрутами по странам-сателлитам Великого Шелкового пути, не с хронологией и картографией завоевательных походов, а с кросс-культурным взаимообогащением и культивацией общемировых гражданских ценностей. Методологические подходы здесь далеко не беспроблемны, особенно в вопросе о взаимоотношениях между восточной и западной цивилизациями. Роль историков в данном случае найти точки соприкосновения между социально-культурными реалиями, геополитическими интересами и современными ценностно-нормативными приоритетами на основе истории народов евразийского субконтинента. При этом следует учитывать и тот факт, что эскалация национальных и этнических проблем во многом явилась реакцией на тенденции нарастающей унификации духовной и материальной культуры в условиях глобализации. Историческая наука Казахстана в этом отношении может не противопоставить себя западной техногенной цивилизации, а выступить ее равным партнером, продолжая вносить, но уже в более интенсивном режиме, в копилку мировых ценностей веками копившийся духовно-культурный потенциал общежития и толерантности. Обуславливается это тем, что в глобальном знании не может быть объекта без субъекта познания и что целостность мира, человечества предполагает в своей основе взаимозависимость образов и сущностей этой целостности.

...Крушение советской системы, как никогда ранее, актуализировало потребность в ретроинформации как в силу необходимости лучше познать современность, так и как воплощение преемственности исторического процесса. Понимание того, что история как прошлое находится в тесной связи с современностью, интегрирована и тесно переплетена с ней, находит отражение в общественных, экономических, социальных, культурных, политических процессах современности.

Приоритеты исследования при понимании исторических процессов определили два фундаментальных вектора исторической эпистемологии: принятие априори идеи обособленности гуманитарного знания и свойственных ему особой эмпирики как доказательной основы исследований с обязательными элементами визуализации результатов работы, и второе – использование методов точных наук как вероятностный подход объективности и научности исторического исследования.

Последнее часто связывают со сциентизацией истории, проведением междисциплинарных исследований и возникновением на этой основе новых исторических субдисциплин: психоистория, история ментальностей, гендерная история, клиометрия и т.д. «Методологическая революция» 60-70-х гг. XX века в западной историографии, в 1970-1980 годы получила продолжение в работах И.Д. Ковальченко, с именем которого заслуженно связывают становление советской школы количественной истории, активной интеграции исторических исследований в методологию естественнонаучных дисциплин.

Особенностью современного этапа истории выступает тесная интегрированность, а порой – зависимость протекания исторических процессов от информационных технологий как ключевого базиса поступательного развития общества. По выражению того же М. Кастельса, информационные технологии формируют не только образ современного общества, но определяют модели поведения и особенности его развития. Фундаментальная черта, которую привнесли в общество информационные технологии – интеграция как стирание физических границ и идеологических барьеров, привносит в исследование процессов современной истории целый комплекс несвойственных традиционной истории терминов, категорий и положений, без которых понимание современной истории порой становится невозможным.

Информационные процессы в историческом прошлом, как срез историко-тематического вектора исследований, получают ныне свое логическое развитие. При этом предлагают различные интерпретации самого исследовательского нарратива: от применимости теории информации в истории до использования синергетики как общей методологии исследований. Гносеологический тезис выстроен на определении задач исторического исследования. Точнее, представления о том, что поскольку исследование прошлого базируется на информации как таковой, то и соответственно, данная категория должна выступать интегративной основой исследовательского посыла анализа исторических процессов. Все социальные процессы, связанные с хранением, передачей, переработкой социальной информации в прошлом, должны быть проанализированы с точки зрения их информационного содержания, материализации значения, знакового выражения, различий интерпретаций.

Источниковедческая эвристика выстроена в рамках инновационных представлений о формах и возможностях анализа содержания источника исторической информации, которое материализовано в электронной форме. Рефлексия познания выражена как перенос акцентов на процессы функционирования, трансформации исторического источника в социокультурном контексте.

Эволюция машиночитаемых источников в новый, электронный формат и обособление последних как самостоятельной формы источников, расширяет информационные координаты исторических исследований в Казахстане. Пристальный интерес, проявляемый государством и обществом к своей истории, особенно актуализирует постановку вопроса анализа исторического процесса как многовариантной интерпретации исторической действительности. В этом контексте электронный источник отражает многообразие информационного потока о процессах и явлениях в современной истории Казахстана, выступает репродукцией состояния и динамики исторической компоненты, содержательно отраженной во множестве однопорядковых, взаимообусловленных векторов синергий посредством ее материализации через цифровую среду.

Информационное обеспечение гуманитарной науки Казахстана напрямую связано с исследованием специфики исторического мышления, поиском научных методов постижения исторического процесса в контексте философии истории. Не секрет, что до сегодняшнего времени специалисты-гуманитарии не в состоянии оперировать научным инструментарием, наработанным в мире за годы советской изоляции. И даже сегодня информация о мировых достижениях доходит до них опосредованно, порой через тенденциозно интерпретирующие каналы. Между тем, информационный ресурс общества наряду с природным и техногенным становится цивилизационнообразующим фактором.

Небывалый рост исторических источников массового характера, характеризующих массовые явления и процессы, содержат как качественную, но в большей степени, количественную информацию. Это статистические материалы и данные конкретно-социологических обследований, делопроизводственная документация различных учреждений и организаций, документы личного учета и многие другие. Многообразие таких источников, получивших название «массовые», поставило перед теоретическим и прикладным источниковедением проблему выработки комплексного, интегрального подхода к их изучению.

В качестве общенаучной методологии источниковедческого исследования в данном случае выступает теория информации, которая позволяет классифицировать исторические источники: по целям создания, по способам фиксации информации, по каналам передачи, по формам отражения информации, по объекту отражения информации, по целевому назначению информации, по методам и принципам фиксации информации, по содержанию и характеру информации. Информационная деятельность как процесс производства, распространения, хранения и использования информации реализуется через многообразие средств, способов, носителей социальной информации. Вкупе вся совокупность их представляет собой особый источник исторических данных, специфика появления и формирования которых обуславливает и соответствующие подходы и приемы исследования.

Вместе с тем, до сих пор в изучении информации преобладает технократический подход, сужающий понимание сущности информации, ее роли в развитии общества. Попытки синтеза представлений об информации, способах анализа ее жизнедеятельности, роли в системе коммуникаций требуют усиления междисциплинарности и поиска общенаучного метода. Подобный синтез подходов к изучению информации возможен лишь в гуманитарной сфере, в сфере исторического знания, что предполагает расширение объекта исследования и обновления методов источниковедческих, что в свою очередь, приводит к усложнению структуры источника, увеличению их количества и видов по мере развития общества и возникновения новых способов информации.

Научно-историческое описание новой формы информационной деятельности общества видится в двух исследовательских аспектах: в историко-описательном хронологическом срезе как социальной действительности; в источниковедческой традиции как предметного пространства способов объективации и приемов извлечения контекстных данных в динамике анализа коммуникативного воздействия на социальные процессы в истории.

Смағұлов О.

Қазақстан ҰҒА академигі, Болония Академиясының
мүше корреспонденті

Отан тарихын жазудың жаңа кезеңі басталды

Ағынан жарыла әділін айтар болсақ, қазақ тарихшылары күні бүгінге дейін қазақ елінің егемендігіне лайықты Отан тарихын жазып бере алған жоқ. Оның толып жатқан объективті және субъективті себептері, кесепатты кедергілері болғандығы да баршамыздың есімізде. Бір сүйініштісі - осы жағдайларды байсалдылықпен сараптап, жан-жақтылы дайындық жасаған өкіметіміз бүкіл қазақ халқын оның зиялы қауымы мен маман тарихшыларын қазақ тарихын жаңаша жазудың қажеттілігі мен зәрулігін зерттеп-зерделей отырып нақты іске кірісуге шақырды.

Астана қаласында 2013 жылдың 5-маусымында мемлекеттік хатшы М.Тәжин тарихшылар мен тиісті мемлекеттік органдардың алдында жасаған аса байыпты баяндамасында бұл мәселенің бүге-шігесіне дейін тоқталып нақты тапсырмалар бергеніне куә болдым. Көптен көңілімді күпті қылып жүрген түткілдерге нақты жауап тапқандай қанаттанып, өткен-кеткенге және бүгінгі хал-жайымызға ой көзімен шолу жасадым. Сөйтіп, өзім не бітірдім, замандастарым мен әріптестерім не тындырды дегенге жауап іздедім.

Тарихшы әріптестерімнің соңғы жылдары баспадан шыққан зерттеу еңбектерін шөла қарастыра келе, өзім бұрыннан жақсы білетін танымал түрколог һам синолог, тарихшы Әлімғазы Дәулетханның «Ежелгі және Ортағасырдағы түркілер: тарихи зерттеулер» (Алматы. 2011ж. 301б.) атты кітабын қолыма алып шұқшия оқып шықтым. Жасыратын несі бар Кеңес үкіметі кезіндегі Отан тарихы саласының тым артта қалғанын, әсіресе түркология ғылымының шет қақпай көріп дамымай қалғанын мойындай отырып Әлімғазының осы еңбегінің мән-маңызына арнайы тоқтала кетуді жөн санадым.

Бұл күндері баршаға мәлім болғанындай қазақ тарихы мен түркология ғылымы орыстық және еуропа центристік астамшылықтың қыспағына түсіп, алға жылжудың орнына, басқан аяғы кері кетіп тоқырауға ұшырады.

Осы салаға қалам тартқан ғалымдар қуғын-сүргінге ұшырап кітаптары станокта туралып жатқаны кешегі күннің «қалыпты» жағдайы болатын.

Баспа бетін көріп насихатталған кеңестің түркологиялық зерттеулер ресей ғалымдарының қолымен тек қана орыс тілінде жазылған борлатын. Ал, осы зерттеусымақтардың бәрінде дерлік түрік халықтарын кемсітіп, олардың көне тарихы, мәдениеті жоқ, жартылай жабайы тобырлар ретінде көрсетіліп келгенін білеміз.

Ресей түркологтарының арасынан бір ғана шығыстанушы С.Е. Малов түрік халықтарының ең байырғы халықтардың бірі екенін жан-жақтылы дәлелдейтін көптеген бағалы зерттеулер жазып жариялады.

Ол былай деп ашық жазған болатын: «Я не знаю, могу ли ответить, где впервые появились, образовались и жили турки: На Востоке центральной или Средней Азии и Сибири или на западе - в Южнорусских степях или в Волжского - Уральской бассейне. Могу только сказать, что и за пять веков до н. э. турки жили там же, где они живут тем же образом (с малыми исключениями) и теперь». (Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. 1952. Вып. 2 (март-апрель). 136 б.)

С.Е. Маловтың бұл жазғандарына қарамастан өткен ғасырдың ортасына ала түркі халықтарының көне тарихын зерттеушілер алдына аттап өте алмас «шлагбаум» қойылған болатын. Сол бойынша шектеулі аймақтың шегі сызылып, түркі халықтарының көне тарихы тек заманымыздың VI-VII ғасырлынан басталады дегенді дәлелдеуге барын салды. С.Е. Маловтың аспиранты болған бүгінгі т.ғ.д. С.Г. Кляшторный осы сыңаржақ пікірін кітаптан кітапқа көшіріп оқырмандарға тықпалап келе жатыр.

Осының бәрі Отан тарихына үлкен қасірет болды, тек бұл күнде олар артта қалған келмеске кеткен дәуір болып саналады. Осының нақты бір көрінісін аталмыш кітаптың атауынан-ақ және жарияланып отырған еңбектен мазмұнынан айқын көре аламыз. Бұл жерде баса айтып кететін жай ол Ә.Дәулетханның түрколог-синолог болып қалыптасқан мамандығының арқасында әр тарихи дәуірлерде, әлемдік бірнеше тілде жазылған деректерді қаз-қалпында оқи алатындығы, яғни қазақша, қытайша, түрікше, ұйғырша, өзбекше, татарша, орысша т.б. құжаттарды пайдаланғанда олардың тіл үндестіктеріне шейін аса мән беріліп, жан-жақты сараланып және салыстырмалы түрде қарастырылатыны өте ұтымды ізденіс болып саналады.

Сонымен қатар менің аңғарғаным, Ө.Дәулетханның жеке басының рухани негізі мен ғылыми ынталылығы тек ұлттық-түркілік тұғырнама аясында қалыптасқанын байқатады. Мұндай азаматтық сезім қазақ халқының сырлы да, қилы тарихын жанашырлықпен жазуға бағыттайды. Өйткені, егеменді заманға дейін бұрын-соңды халқымыздың көне тарихы мен этномәдениетін, шынтуайтына келгенде, ұлттық мамандардың тұрғысынан жазу мүмкіншілігі өте аз болғандығы және олардың бәрі опасыз кеңес дәуірінде орынсыз репрессияға ұшырап дүниеден озғандары барлығымызға мәлім. Осыншама қиыншылықтан кейін Ө.Дәулетханның аталмыш монографиясының ғылыми мән-мағынасына қарағанда бүгінде Қазақ елінің Отан тарихы тепе-теңдік деңгейінде бастау алып жазылған еңбектердің бірі деп бағалаймыз.

Ал, аталмыш еңбектің ғылыми құндылығына келетін болсақ онда, кітапта Түркеш қағанатына толық ізденіс жасағанының өзінен-ақ байқауға болады. Мұнда түркі тайпаларының танымалы сергіліс алған кезеңнің бірі VIII ғ. болғандығы жазылған Түркеш қағанатының қауымдастық құрылымы мен оның әлеуметтік және экономикалық тіршілігі бұрын-соңды нақтылы сипатталмаған болатын. Алғаш рет өз заманында Түркеш қағанаты 75 жылдай өзіндік билігі мен қуаттылығын Таң патшалығының алдында айқын көрсете білгендігі кітапта орынды жазылған. Сөйтіп, Түркеш қағанаты Көне Қазақ жұртында өзінің егемендік талпынысының алғашқы үлгісін айтарлықтай көрсете білген және оны Ө. Дәулетхан алғаш рет бүгінгі оқырмандарға дәлелді түрде паш етіп жазған. Сөйтіп, Отан тарихында Түркеш қағанатының алатын орны айқындалып, айтарлықтай ғылыми жаңалық ретінде қабылданды. Өйткені, кешегі кеңес дәуірінде б. э. I мыңжылдығында Батыс және Шығыс түрік қағанаттарынан басқа түркі тектес халықтарының ешбір мемлекеті болмаған деген ұғымның дәлелсіздігін, Көне Қазақ жұртында өмір сүрген Түркеш қағанатының қоғамдық құрылымы айқын дәлел бола алады. Түркеш қағанатының бұл тарихи белесін Ө.Дәулетхан барынша толықтырып ғылыми айналымға кіргізіп отыр. Кітаптың бірінші бөліміндегі (8-135 бб.) Түркеш қағанатының тарихи анықтамалары егемендіктің арқасында болып жатқан Отандық тарихымыздағы алғашқы жемістерінің бірі болып саналады. Сондықтан, келешекте халқымыздың ортағасырдағы этномәдениетін сипаттағанда Түркеш қағанаты өзінің тиісті тарихи орнын таба алады деген үміттеміз.

Кітаптың екінші бөлімінде (148-301 бб.) Ежелгі және Орта ғасырлардағы түркі тайпаларының бұрын-соңды ескерілмей келе жатқан үлкенді-кішілі он бес шақты тарихи деректер мен сын пікірлерге орынды назар аударылған. Әрине, бұл арада олардың бәріне сипаттамалар беруге біздің мүмкіншілігіміз жоқ. Сондықтан олардың арасында тарихнамада көптен бері ғалымдардың назарынан тыс қалмай келе жатса да дұрыс шешімін таба алмай жүрген этнотерминнің бірі және оны сан-саққа жүгіртіп жазып келе жатқан **х ұ н** атты тайпаға назар аударғанды орынды көріп отырмыз. Өйткені, бұл этнотермин туралы күні бүгінге дейін талай атақты еуразия ғалымдары нақтылы ештеңе айта алмағаны аян. Ал, қытай жылнамаларына терең үңіліп аталмыш этнотерминнің үндестігіне шейін назар аударып хұн атауына алғашқы қанағаттанарлық этнотарихи түсінікті беріп отырған Ө. Дәулетхан десек болар. (165-183 бб.) Дәл осы автордай хұн тайпасының бүгі мен шігіне дейін ешкім айқындаған емес. Және атақты түркі елінің танымал тарихшысы Баһаддин Өгелдің «Ұлы Хұн империясының тарихы» (1998 ж) атты екі томдығын қазақшаға аударған да Ө.Дәулетхан болып саналады. Бұл аталмыш түркі ғалымының еңбектерінен оқып, олардан дұрыс түсінік алған авторымыздың айтуынша: «...көп томдықтарын зерделеп оқыған адам... Хұндар ешқашан да моңғол текті, тұңғұс текті де, тіпті кейбір еуропалық зерттеушілер болжамдағандай фин, иран, угор текті емес, нағыз түркі нәсілді халық болғанына анық көз жеткізе алар еді» (167 б.) деп жазады Ө. Дәулетхан. Автордың бұл тұжырымы біздіңше өте орынды айтылған ұғым және тарихнамада ескерілетін жай.

Ө. Дәулетханның көптеген қытай жазба деректерінің тікелей түп нұсқасына сүйеніп ғұн этнотерминіне орай оның тағы бір жазғандарына сүйенер болсақ, онда ол «Хұн» сөзінің айтылуы мен жазылуында үлкен мән берілгені оқырмандарды қатты қызықтырады. Өйткені, әрбір зерттеушілер қытай иероглифін оқығанда осылай деп өзінің ыңғайына қарай бұрмалап иероглифт түпнұсқасын жаза беретіні бар. Жалпы хұндарға байланысты аталмыш автордың мына бір жазғандары тарихнамада ескерілуі қажет. «Хұн сөзінің айтылуы мен оның этимологиясы жөнінде - деп жазады синологіміз - ғасырлардан бері айтылған сөздер өте көп болса да соңғы кезде «Хұн» сөзінің түріктердің «Күн» сөзінен келіп шыққанына тоқтаушылар басым. Оған екі уәж келтіруге болады: біріншісі - Хұндар тәңірлік наным-сенімдері бойынша көкке табынушылар болғандықтан өздерін «Күндер», «Күн перзенттері» деп атауы табиғи нәрсе. Міне, сол «Күндер» басқа халықтардың дыбыстау, сөйлеу мәнерлері бойынша «һундер, ғұндар, гүндер, хоньюндер, хуннулар, сюннулар» т. б. деп атап жазуы әбден мүмкін» (166 б.) деген ескертуді айтады авторымыз. Сонымен бірге оның жазғаны: «Хұндардың

прототүрік тілінде сөйлегендігі бұл күндері онша талас тудырмайтын ақиқатқа айналғандығын ескерсек «Хұн» сөзінің әуелгі аталуы «Күн» екендігі де күмән тудырмайды» (166 б.) - дейді автор.

Қытай түркология ғылымының деңгейінде ізденіс жүргізіп жүрген Ә. Дәулетханның хұндардың тілі мен жазуына орай ғылымдағы талас-тартыстың дәлелсіздігінің себебін де орынды көрсете білген. «Оның ең басты себебі - дейді Ә. Дәулетхан - хұндардың бізге жеткен тілдік материалдарының өте тапшы болуы. Қолда бар Хұн сөзі делінген бірер жүз (кейде - 20-30 деп те айтылады) атаудың өзі негізінен қытайша жазылған атау сөздер, ру-ұлыс аттары, адам аттары, мансап аттары, ішінара қару-жарақ, мал өнімдері, музыка аспаптары атаулары ғана. Ал ол, қытайша таңбаларды бүгінгі қытай тілінің оқу, дыбыс заңдылығымен оқып түсіндірілуі де мүмкін емес. Өйткені, хұн сөзі делінген атаулар қытайдың екі хан патшалығы (б.з.д. 220 - б.з. 25-220 ж.ж.) заманында қағазға түскен. Бір екіншісі сол заманға тән дыбыстық екпіндеу ережесі жазылған кітап бүгінге жетпеген, немесе жазылмаған да болар» (169 б.) деп жорамалдайды авторымыз. Жалпы Хұн мәселесінің ғылыми шешу жолдарының қыйыншылықтарын Ә. Дәулетхан былай тұжырымдайды: «Бір ғана «Хұн, Ху» атауының этимологиясын ашу жолында әлі талай ұрпақ басын қатырар» (158 б.) дейді.

Аталмыш кітаптың II бөліміне топтастырылған зерттеу мақалалары қамтыған тақырыптардың әр қайсысына жеке-жеке тоқталып жатуға мүмкіндік жоқ. Өйтсе де, ондағы «Қытай жылнамаларындағы мәдениетімізге қатысты деректер», «Атлах-Талас шайқасы», «Үйсін-Дулат шежіресінің зерттелуі жөнінде», «Чигу қаласының тарихи орны туралы» және «табғаш, чин-машин, қытай, қара қытай атаулары жөнінде» атты зерттеу еңбектерінің танымдық ғылыми мән-мағынасын ерекше атап өтуге тиіспіз. Әсіресе, «Атлах-Талас шайқасының» (751-жылғы) қалай болғаны: оның Орталық Азия мен қазақ елі аумағында жасап жатқан түрік халықтарының аумақтық, саяси, мәдени-рухани өрлеуіне еткен орасан зор ықпал-әсерін өте нанымды тарихи жазба деректер арқылы тиянақты дәлелдеген.

Ал, бір ғана «Табғаш» атауына қатысты шатасқан қаншама атаулардың этимологиясы мен тарихи, саяси, еларалық қарым-қатынастарға байланысын ашып көрсете алғаны түркологтар мен отандық тарихшылардың назарын аударуға тиіс деп қараймыз.

Қазақ елі тарихының арғы бастаулары мен қат-қабаттарында жасырынып жатқан дерек көздерін айналымға түсірмей толық кемел тарих жазу мүмкін емес екенін ұғынатын уақыт болды ғой, ағайын! Ол үшін отандық тарихшы Әлімғазы Дәулетханша бірқанша тілді меңгеріп, сол тілдерде жазылып қалдырылған мол деректерді салыстыра, салғастыра саралап барып өзіндік, дербес ой қорыту, тәуелсіз елдің тәуелсіз тарихшыларына қойылар басты талап болмақ.

Сонымен, ойымызды түйіндей келе айтарым, Ә. Дәулетханды қытай түркологиясы мен отандық түркологияның екі тізгін бір шылбырын мықтап ұстаған халықаралық деңгейдегі ғалым болып қалыптасқандығын мақтаныш етуге тиіспіз. Осыған орай, әріптестеріме ұсыныс ретінде айтарым ғалымның басты еңбектерін дәлме-дәл (адекватна) орыс және ағылшын тілдеріне аударып республика баспасөзінде жариялануы өте қажет әрі орынды деп санаймын. Мұның бәрі, алда жазылар Отан тарихының мүддесі мен талаптарына сай жасалатын ғылыми әрекет деп түсінген жөн.

Құдайбергенова А.И.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Халықтану және тұлғатану бөлімінің меңгерушісі, т.ғ.д., доцент

Ұлттық тарихтың халықтану саласындағы міндеттері туралы

Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің 2013 ж. 5 маусымда Қазақстан Республикасының ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында жасаған баяндамасында: «Нағыз ұлттық қадір-қасиет нағыз ұлттық тарихтан басталады» деп атап көрсетілді. М. Тәжиннің сөзі орнықты, тарих ғылымының болашақ дамуының кепілі іспеттес болып, көңілге қонымды болды. Ұлттық қадір-қасиеттің көзі - ұлттық тарихты зерделеудегі бетбұрыс кезеңге бастау болатын осы жиында тарихшылар алдына бірқатар міндеттер қойылды. Ол міндеттердің халықтану саласына тікелей қатысы бар.

Халықтану немесе тарихи демография тарих толқынындағы халықтың өсіп-өнуін зерттеуші тарих ғылымының саласы. Тарих ғылымының құрамдас бөлігі ретінде ХХ ғ. 80-жж. дами бастаған тарихи демографияның маңызы мен рөлінің орныққандығы Мемлекеттік хатшының сөзінен анық көрінді.

Тарихи демография адамзаттың барлық дәуірлердегі табиғи жолмен және көші-қон үдерісі арқасында өсіп-өну тарихын зерттейді. Тарихи демографияның қарастыратын мәселесінің мерзімін шектейтін тарихи уақыт емес, деректану саласының жетістіктерінің шектеулігі. Дерек көзі тарихи дәуірлер бойынша неғұрлым бай болған сайын, тарихи демографияның қарастыратын мәселесі мен зерделену мүмкіндігі соғұрлым зор. Сондықтан ұлттық тарихқа қатысты деректерді жинақтау жұмысы қолға алынғаны өте құптарлық жағдай. Осы шара негізінде орта және жаңа заман тарихы заманындағы халықтың дамуы мен өсіп-өнуі туралы мағлұматтар жинақталса құба-құп болар еді. Оған қосарымыз: деректерді тек шет елдерден ғана емес, ел ішінен де жинаған жөн.

Халықтану саласындағы зерттеулер қазіргі қазақстандық тарих ғылымының ішкі өзгерістерімен қатар тарихи білімді жаңарту үдерісін басынан өткізіп жатқан әлемдік тарих ғылымындағы өзгерістермен тығыз байланысты жүргізілуде. Қазақстанның ХVІІІ ғ. екінші жартысынан бастап қазірге дейінгі: Ресей империясының қоластында болған кезеңдегі, Кеңес дәуірі мен тәуелсіздік жылдарындағы халықтың табиғи жолмен өсіп-өнуі мен көші-қон қозғалысының ел халқының құрамына тигізген әсері бірқатар қарастырылды. Бірақ, өз кезегін күтіп тұрған зерттеулер баршылық. Осы мәселеге кеңірек тоқталайық.

Тарихтың ащы тұстары көп. Ұлттық намысты қоздыратын, елдің өткен қаралы тарихи беттерінде қазақ үшін қайғылы болған тұстары жетерлік. Ол, тарихтың өн бойын алып жатыр. «Мың өліп, мың тірілген қазағым» деп бекер айтылмаған. Соның бірі – кеңестік биліктің орнығуы тұсындағы халық құрамындағы өзгерістер тізбегіне көз салайықшы. Кеңес өкіметінің ұжымдастыру мен байларды тәркілеу шаралары нәтижесінде орын алған ашаршылықтар кезінде қазақ халқы қынадай қырылды, өз елінде тыныштық көрмегендер ел асты, қағажу көрді. Ата мекенінде қазақтардың жартысынан астамы ғана қалды. Шетелде қазақ қауымы қалыптасты.

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанда осы тарихи әділетсіздікті қалпына келтіру шаралары жүзеге асырылуда. Шетелдердегі қазақтардың бір бөлігі туған жеріне қайта оралды. Бірақ кемшіліктерсіз емес. Сонымен бірге, алдымен патшалы Ресейдің, сонан соң кеңестік саясаттың арқасында қазақ жеріне бағытталған көші-қон тасқындары бар. Бұл үдерістердің республиканы мекендеуші халықтың құрамына тигізген әсері ерекше.

Қазіргі Қазақстан халқы елдің тарихи иесі - қазақ ұлты мен көші-қон нәтижесінде орналасып, қалыптасып, тарихтың «тезінен» өтіп, біртұтастанған диаспора өкілдері мен этностардың тарихи бірлестігі, біртұтастануы. Бұл тарихи нәтиже және тарихи жетістік. Осы жетістікті қолда ұстау, оны шынайы бірлікке ұластыру мемлекетті құраушы ұлт қазақ пен Қазақстанды отаным деп сезінетін, қабылдайтын және сол үшін еңбек етіп, өмірін сарп ететін, этносаралық достық пен біртұтастықты ұран тұтатын барша диаспора өкілдерінің міндеті мен мақсаты. Нағыз отансүйгіштік патриотизм қазақстандықтардың отанымыздың болашақ дамуы үшін біртұтастануын қамтамасыз етуде. Міне, осындай жағдайда ұлттық тарих өткеннің құрғақ тарихи оқиғалар тізбесін емес, біріншіден, талай «тар жол - тайғақ кешуді» басынан өткізген қазақтың шынайы тарихын ашады. Екіншіден, тағдырдың жазуымен қазақ жерін мекендеген өзге этнос өкілдерінің ғаламданған замандағы Қазақстан халқының

біртұтас болашағы үшін өмір сүруде екендігін насихаттау құралына айналады. Себебі, Қазақстан Республикасы әр азаматтың ортақ тағдыры мен ортақ Отаны.

Осыдан ұсыныс та туады, алдағы зерттеулер шоғыры да көрінеді.

Соның бірі - ұлттық тарихтың XX ғасырдағы, соның ішінде кеңес дәуіріне қатысты тарихында ашылмаған тұстарына қатысты. Биліктің саяси-экономикалық және әлеуметтік саясатының халықтың өсіп-өнуіне, табиғи өсім мен көші-қонның халық құрамына, оның сапалық сипаттамаларының өзгерістеріне әсері мен халықтың тілдік, рухани, мәдени, этникалық болмысына тизгізген ықпалын анық көрсету керек. Мысалы, ашаршылықтар кезіндегі ұлттық құрамдағы өзгерістер, қазақтың босуы мен кемуі, бірмезгілде сырттан көші-қоншылардың келуі, оның демографиялық салдарлары. Сондай-ақ, кешегі Кеңес Одағының құлауымен орын алған Қазақстандағы ұлттық қатынастардағы түбірлі өзгерістер, Қазақстан Республикасы азаматтарының ұлттық, әлеуметтік-саяси бірегейлік сана-сезімдерінде дағдарыс нышандарын тереңдете түскені белгілі. Бұл қалыптасқан жағдайда объективті және субъективті себептерге байланысты туындаған ұлттық қатынастағы қайшылықтардың алдын алу, сол мақсатта мемлекет өз шеңберінде өмір сүретін әр түрлі этникалық және әр тілде сөйлейтін қауымдастықтардың өзара этносаралық келісім негізінде еркін дамуына алғышарттар жасауды, интеграциялану үрдісі арқылы бірегейлік сана-сезімін қалыптастыруды, біртұтас шоғырланған Қазақстан Республикасы халқын, азаматын қалыптастыру мәселесін күн тәртібіне қойды.

Бұл аталған міндеттердің идеялық негізі Елбасымыздың «Қазақстанның дамуы – қоғамның идеялық бірлігінде», «Ғасырлар тоғысында», «Тарих толқынында» еңбектерінде және «Ел бірлігі» ұлттық доктринасында көрсетілді. Онда бүгінгі Қазақстан қоғамында қазақ этносының ұлттық сана-сезімінің өскені баяндалып, ұлттық бірегейленудің қазақстандық үлгісін іздестіру мен қалыптастыру қажеттілігі атап көрсетіледі. Біздің еліміздің ерекшелігін (тарихи, географиялық және көпэтностық құрамын) атай келе, Н.Ә. Назарбаев одан әрі бірегейлік мәселесіне екі деңгей тұрғысынан келе отырып, шешу қажет дейді. «Бірінші деңгей, ол Қазақстан халқын біртұтас азаматтық және саяси бірегей қауымдастық ретінде қалыптастыру болмақ. Суперэтникалық қауымдастық емес, ең бірінші орында нақ осы халық ретінде...», – делінеді Н.Ә. Назарбаевтың «Тарих толқыны» атты еңбегінде. Яғни, ең алдымен, мемлекет тек таза формальді бірлестіктен жалпыға ортақ құндылықтар негізінде біріккен сапалы деңгейдегі жаңа бірлестік болмақ.

Екінші деңгей қазақстандық және шетелдік қазақтардың ұлттық бірегейлігімен тығыз байланысты. Осы жерде қазақ ұлтының ішкі ұлттық бірегейленуі мәселесін шеше отырып, бірегейленудің алғашқы деңгейі – қазақ халқының азаматтық және саяси топтасуы мәселесін есте естен шығаруға болмайды. Олар өзара тәуелді байланыста.

Сонымен, мемлекетті құраушы қазақ ұлты мен барлық этнос өкілдерінің бірлесе өсіп-өну тарихын зерттеу – халықтану саласының қарастыратын мәселелерінің бірі. Бұл орайда этникалық белгісіне, шыққан тегіне, діни ұстанымына және әлеуметтік жағдайына қарамай барлық азаматтарға тең мүмкіндік беру ел дамуының басты қағидаты екені басты назарда болуы керек. Тәуелсіздік ғасырлар бойындағы қазақтың еркіндік үшін күресінің нәтижесі болса, тәуелсіз Қазақстанның халқы ғасырлар бойы қазақ жерінде жүрген саяси, әлеуметтік, экономикалық дамудың әсеріне ұшыраған мемлекет құраушы ұлт қазақтар мен тарихи кезеңдерде қазақ жеріне келіп, мекендеп, тұрақтанған этнос өкілдерінің біртұтастануы болып табылады. Олай болса, ең алдымен қазақтың өсіп-өнуін түгелдемейінше, қазақ жерін мекендеген халықтардың өсіп-өну тарихы мен заңдылықтарын анықтау жалаң болып қалады.

Міне осылайша, тарихи демография саласы бойынша зерттеулердің басым бағыттары анықталады.

Тарих ғылымында бұрыннан қарастырылған тақырыптардың басым көпшілігі жаңаша, қазіргі заман көзқарасы тұрғысынан қайта қаралатын болса, халықтану саласында әлі зерттелмеген, алғаш рет зерделеуге түсуі тиіс мәселелер ерекше көп.

Біріншіден, бір ғана XX ғасырдың өзінде тарихтың «тезіне» түскен қазақ халқының табиғи өсіп-өнуі мен көші-қонуының демографиялық салдарлары зерттелгенімен, әлі де толықтырар және тереңдетер тұстары көп екенін айтуымыз керек. Ол, әсіресе Кеңес дәуірінің орнығуы тұсындағы, азамат соғысы мен ашаршылыққа толы социалистік қоғамды орнату, Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі жылдары, тың және тыңайған жерлерді игеру және т.б. шаралар кезіндегі демографиялық ахуалға қатысты. Қазақ ұлтының шынайы тарихын зерделеу негізінде тарихи жады мен тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы ауқымды жұмыстың басы ғана басталды.

Екіншіден, полиэтникалық Қазақстан қоғамы жағдайында ұлттық, жалпыұлттық идея және одан туындайтын ұлттық бірегейлік мәселесі саяси деңгейде қоғамның ең бір өзекті тақырыптары болып отыр. Ол, ең алдымен, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған ұлттық саясатының негізгі мақсат-міндеттеріне сәйкес келуімен байланысты болса, екіншіден, әлемдік

деңгейде кеңінен орын алып отырған жаһандану жағдайында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін қазақстандық қоғамды біртұтас мақсат төңірегінде шоғырландыру және интеграциялау үрдісі мен ел азаматтарының ұлттық бірегейлігіне сәйкес деңгейін қалыптастыру арқылы жүзеге асырумен тығыз байланысты. Демек, халықтану саласындағы басты тұжырым – **Қазақстан халқының біртұтастығы мен бірегейлігі** тұжырымы. Біртұтастық пен бірегейлік қазақ ұлтының жанына топтасудан басталады. Мәселенің бұлайша қойылысы халықтану саласында төмендегідей тақырыптардың өзектілігін негіздейді.

Отандық тарих ғылымында ХХ ғасырда орын алған ашаршылықтардың зардаптары бірсыдырғы зерттелгенімен, осы күнге дейін 1917-1918 жж. ашаршылықтың зардаптарына назар аударылмай келуде. Соның салдарынан, оқу құралдарында бұл мәселе тіпті айтылмайды. Осыған орай, Халықтану және тарихи тұлғатану мәселелері бөлімі алдағы кезде «Қазақстандағы ашаршылықтар: зардаптары, әлеуметтік-демографиялық ахуалға және этностық құрамға ықпалы» деген тақырыптағы ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуге әзір.

Тарихи демографияның аймақтарға сәйкес ерекшеліктері, жекелеген этностардың қазақ жеріндегі қалыптасу тарихы, қазақтардың сыртқа көші-қоны мен репатриациясы мәселесі де терең зерттеуді күтіп тұр.

Қазақстанның ХІХ-ХХІ ғғ. тарихи-географиялық мәселелері де зерделеуге тұрарлық тақырып. Себебі, шекаралық және әкімшілік-территориялық бөліктердің өзгерістерін анықтау халықтың саны мен сапалық құрамының динамикасын анағұрлым нақты ашуға көмектеседі. Сондай-ақ, Қазақстан халқының ХІХ-ХХІ ғ. әлеуметтік құрлымындағы өзгерістердің демографиялық қыры да өзекті.

Тарих ғылымында адамзат тарихы адамдарға арнап жазылады. Ал халықтану саласы сол тарихи процестер кезіндегі халықтың құрамы, соның ішінде этникалық, әлеуметтік, жастық-жыныстық, білім-мамандықты және т.б. құрылымы мен сол құрылымына әсер еткен саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, факторлар мен себептерді, оның нәтижелері мен сабақтарын т.т. зерттейді. Сондықтан, халықтану саласындағы негізгі мәліметтерді пайдалана отырып, тарихи демографияны арнайы тарихи пән ретінде оқу орындарында оқытқан жөн деп есептеймін. Мұнда ірі тарихи кезеңдерге сәйкес айқындалған тарихи оқиғалар халық құрамындағы өзгерістер, заңдылықтармен байланыстырыла қарастырылады. Тарихты халықтанудағы өзгерістер тұрғысынан оқыту қызығырақ болар ма еді. Тарихты қызықсыз, тек қана фактілер тізбегі деп қарап, оны оқудың қажеттілігі тек оқу орны бітіру мен оқу орнына түсу үшін керек деп түсінетін және оны тест сұрақтарын жаттау арқылы білетін немесе қалай жаттаса, солай ұмытатын жағдайдан арылу мүмкін деп есептеймін.

Тәуелсіздік жылдары тарихи зерттеулер негізінде анықталып, ашылып жатқан «ақтандақтардың» ол мәселелердің шындығы ашылмай тұрған кезде білім алған ұрпақ үшін маңызы зор және мәліметтердің арасындағы айырмашылықтары жер мен көктей болғандықтан, ерекше құнды. Өскелең ұрпақтан ұлттық тарихтың қазіргі кезеңдегі ашылған жаңалықтарының маңызын ерекше қабылдап, көңіліне тоқу керек деген талап-қалау (өтініш) үлкен және орта жастағы тарихшылар буынының тілегі мен күтетін нәтижесі. Ал, қазіргі ұрпақ үшін кейіннен анықталған тарихи оқиға оқулыққа енген сәттен бастап кітаптағы мәлімет болып қана қабылданылуы мүмкін. Мұны ескеру қажет. Сонымен бірге, тарихшы мамандығына түсуші талапкерлердің азаюының бір себебі мамандықты таңдау барысындағы талдауда «тарих» мамандығына деген қоғамдық пікірдің төмендігі, тестті жаттау арқылы ұлттық тарихтың маңызына мән бермеу мен тарихты оқудың тек оқу орнына түсудегі қажеттілігінде ғана жатыр. Сондықтан, қазақстандық қоғамдағы ұлттық тарихқа деген көзқарастың, оның мәні мен мазмұнына қызығушылықты арттырудың қажеттігі білім беру жүйесіне халықтану пәнін енгізу арқылы да жүзеге асыруға болады деп ойлаймын. Сонда келер ұрпақ ұлттық тарихты саяси, экономикалық, мәдени тарих тұрғысынан ғана емес, қазақ этногенезі, рулар тарихы, ірі тұлғалардың тарихы процестегі орны, этностардың қалыптасуы, дамуы және т.б. халықтану саласындағы жетістіктерімен танысу арқылы оқыса нәтижелірек болар еді деп есептеймін. Патриоттық сезім мен өткен тарихқа деген қызығушылықты тудыратын ірі фактор - өз ата бабаларының ерлік істерін мақтан тұтудан басталады.

Тарихи демография бірқатар кедергілермен дамуда. Тек қана сандық мәліметтерді ғана айта бересіңдер. Оларда не бар деп, қолжеткен жетістіктерді төмендетушілер де кездеседі. Мәселе мынада: алдымен сандық мәліметтерді анықтадық. Енді сол сандарды күмбірлетуге келгендегі кемшілік тарихи демограф-мамандардың елімізде арнайы даярланбауында деп ойлаймын. Бөлімнің қызметкерлері тарих факультетін бітіргендер, тарихшы маман ретінде даярланғандар. Демография пәні статистер мен экономистер даярлайтын оқу орындарында ғана оқытылады. Сондықтан, тарихи демография пән ретінде арнайы оқытылса нәтижесі оң болар еді деп ойлаймын. Себебі, тарих ғылымының зерттеу нысаны адамзат қоғамының сан-салалы дамуы болса, ол халықтану саласымен тығыз байланысты.

Ал, тарихтың М.Тәжиннің сөзінде айтқандай ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындаудағы ролі ерекше. Айта кету керек, оқытатын маманы бар кейбір жоғары оқу орындарында тарихи демография арнайы пән ретінде оқытылып та жатыр. Енді оның оқулығын, әдістемесін нақтылаған жөн. Сонымен бірге, тарихи демография саласындағы зерттеулер жүргізу орталығы құрылса, құба-құп болар еді.

Тарихи демография саласындағы мәселелерді зерделеу кезінде зерттеушілерге қойылар талап күшті. Сол талапқа сай келу үшін, *біліктілікті жетілдіру шараларына да көңіл аударылса керек*. Тарихи демографияда сандардың сапалық көрсеткіштерін жете, нақты және жылдам анықтауға мүмкіндік беретіндей инновациялық информациялық жетістіктерді пайдаланған жөн екені белгілі. Шетелдік әріптестердің, мысалы, Ресейде Москва, Пенза қалаларында арнайы зертханалар бар. Сол зертханаларға іс-сапарларға жіберіп, зерттеу әдістерінің инновациялық жолдарымен, технологияның құдіретін зерделеуде пайдалануға үйрену қажет екені рас. Тіпті Мәскеулік әріптестер Пенза қаласындағы демографиялық мәліметтерді есептеу зертханасы жоғары негізде жабдықталған деп есептейді. Біз әлемдегі жаңалықтарды оқып, үйреніп, технологиясымен танысып, өзімізге де сатып алып, оны зерттеуде пайдалануға машықтануымыз керек. Бұл бағытта Тарих және этнология институтында арнайы шаралар жүргізіле бастады. Оның ұлттық тарихқа қызығушылықты тудыруда көмегі тиері сөзсіз.

Дер уақытында игерілмеген мәліметтің тез арада ескіретіні бар. Осы орайда мәліметтерді көзге көрсетіп, ішіне еніп, сандар мен оның түсініктемелерінің ғаламтор ресурстары арқылы көзге көрінуіне мүмкіндік беретін инфографиканы ұшқырлықпен қолдану қажеттігі туындайды. Инфографиканы тарихи демографияда қолдану мүмкіндігі зор. Оның графика – сызба түріндегі, видео түріндегі және т.б. түрлері көп. Инфографика арқылы нәтижелерді «қысқа да нұсқа» түсіндіруге болады (презентация деп те айтуға болады). Мағлұматтарды мәтін түрінде баяндаумен қатар, қазіргі замандағы анағұрлым ақпараттанған және соған бейім ұрпақтың мүмкіндігі мен жетілдірілудегі озық технологияны қолдануға байланысты оқырманға мәліметтерді инфографика арқылы толық, жылдам және жинақы беру түрі. Инновациялы-ақпаратты жүйенің жетістіктерін қолдану жаһандану жағдайында мәліметтерді визуализациялауға (көзге көрінетіндей етіп беруге) және тарихи процестер мен құбылыстарды графикалық түрде бейнелеуге мүмкіндік береді. Графика түрінде деген сөз шартты түрде қолданылып отыр. Бұл жердегі графика ұғымы инфографикада пайдаланылатын барлық бейнелеу әдістерін қамтиды. Яғни, тарихты баяндау мен оның түрлері де өзгеруде. Инфографиканы қолдану арқылы барлық мәліметтерді талдап, жинақтау, процестің нақты бейнесін анықтауға болады. Бұл тарихи зерттеулердің сипатын едәуір өзгертіп, фактілерді тізбелеп, суреттеп, оқиғаларды тек «тіркеп» қана емес, ендігі жерде «пайымдауға», сол арқылы нақты қоғамның құндылықтарын, жөн-жосықтарын, моральін «түсінуге» қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Халықтану саласында инфографиканың әрі зерттеу әдісі, әрі баяндау тәсілі ретінде қолданылады. Демографиялық құбылыстарды зерттеуде дерек болатын кестелер, графиктер, диаграммалар, статистикалық жинақтар мәліметтерін өңдеуден өткізу осының дәлелі. Ендігі жерде ғаламдық деңгейде жаңашаланған ақпараттанған оқырмандардың қабылдауы мен пайымдауына қажетті мәліметтер мен түсініктемелерді инфографика және т.б. зерттеу әдістері негізінде пайдалануға болады.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ

КАЗАХСТАН И МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО

KAZAKHSTAN AND THE WORLD COMMUNITY

УДК 94 (4)

Пилипчук Я. В.

младший научный сотрудник отдела Евразийской степи
Института востоковедения НАН Украины, к.и.н.

Быт и хозяйство кыпчаков

Аннотация

Данная статья посвящена быту и хозяйству кыпчаков. Доминирующие в степях этнические группы кочевали и занимались скотоводством. Земледелие и оседлость рассматривались ними как нежелательная альтернатива. Показателем социального статуса была возможность быстро кочевать. Главным богатством были стада скота, жилищем – войлочные юрты на возах, развлечением – охота. Кочевники имели установленные маршруты кочевания, нарушение которых угрожало войной.

Ключевые слова: оседлость, кочевничество, земледелие, скотоводство, кочевники, кыпчаки, Дешт-и-Кыпчак.

Как известно, кыпчаки были кочевниками. Хозяйство кыпчаков получил освещение в нескольких работах казахских и украинских исследователей [4; 1; 13]. Также этот аспект исследовался русскими и румынскими учеными [19; 20; 27; 30; 31]. Задачей данной публикации является исследование кочевого быта кыпчаков и анализ его характерных черт.

В славянских летописях сообщалось, что кыпчаки владели ''скотами'', овцами, конями, верблюдами. ''Скоты'' это рогатый скот. Кроме ''скотов'' в составе стад кыпчаков упоминались верблюды, кони и овцы [8, стб. 255]. В грузинских источниках упоминались сазамтро та сазапхуло, то есть зимние и летние стойбища [1, с. 255-259].

Маршруты кочевания кыпчаков были установлены еще в домонгольскую эпоху. Монголы только переняли их от кыпчакской аристократии после завоевания территорий Дешт-и-Кыпчак [6, с. 91-92; 26, с. 54; 13, с. 477]. Расстояния сезонного кочевания кимаков и восточных кыпчаков фактически совпадали с той, что существовала у казахов Среднего Жуза (1000-1500 км.) Относительно же кочевников Подунавья и Причерноморья, то маршруты их сезонных кочевий были между 250 и 600 км. (для каждого сезона). Расстояния сезонных перекочевков зависела от климата и флоры каждого отдельного региона [31, р. 210].

Кыпчаки откочевывали с места на место с животными, которые обеспечивали их всем необходимым. От овцы можно было получить шерсть. Из нее изготовлялась одежда. За счет овец можно было быстро пополнить запасы мяса и жира. Большой рогатый скот не был настолько многочисленным как овцы и кони. Ибн Баттута сообщал, что волы и верблюды перевозили арбы кочевников [13, с. 475]. Сведения о составе стад кыпчаков содержатся в славянских летописях. В их составе были кони, волы, овцы и верблюды [30, р. 225-226]. Среди еды кимаков и кыпчаков анонимный персидский географ называл летом молоко, а зимой – мясо [29, Глава 18]. Гардизи также указывал, что кимаки питаются мясом зимой, а кобыльим молоком летом [2].

Робер де Клари указывал на то, что мясо готовилось благодаря тому, что оно ложилось под седло и во время езды отбивалось. Он сообщал, что кыпчаки не сеют и не пашут. Их едой он называл мясо и молоко. Крестоносец также информировал читателей о том, что одеждой кыпчакам служит баранья шкура и каждый из них владеет десятком или дюжиной коней. Во время переходов, по его информации, кыпчаки подвешивали к морде коня мешочки с кормом, чтобы конь не голодал. Во время откочевков кыпчаки преодолевали за один день путь на который у европейцев уходила неделя [10, Глава LXV].

Раби Петахья упоминал, что кедары (кыпчаки) употребляли в еду мясо. Отбивалось мясо в походный с описаным Робером де Клари способ. Еврейский путешественник также упоминал о сыре и молоке как еде кедаров [12]. Важным продуктом питания был кумыс [4, с. 219; 2]. Михаил Хониат отмечал

неприхотливость и простой быт кочевников. Он отмечал, что кыпчаки соблюдают клятвы и, что жених платил калым родственникам невесты. Калым выплачивался в форме скота (или золота и серебра). Византийский клирик ставил кыпчаков в пример своим соотечественникам [3].

Гардизи сообщал, что в пределах владений кимаков не водятся верблюды и что если купец приводит в эти земли верблюда, то он не выживал и сезона [2]. Но сведения Гардизи не совсем согласуются с данными новгородского летописца о верблюдах, которые Котян подарил Мстиславу Удатному. Другими подарками этому князю были буйволы, женщины и кони [18, с. 62, 265]. Верблюды были зафиксированы и у "лукоморских" кыпчаков [8, стб. 255]. Археологические исследования зафиксировали остатки верблюда на территории Подунавья [30, р. 226]. На протяжении 10 дней верблюд мог не пить пресную воду, переносить засухи и холода, мог пить соленую воду и нести на себе груз в 250-300 кг. Единственным минусом была низкая рождаемость. Куда более важным было использование коней. Для кочевника конь был и средством передвижения и источником прибыли [17, с. 67-72]. Ибн Фадлан исчислял богатство кочевников в количестве поголовья скота [23].

Коней кыпчаки продавали в Индию. Обычные кони оценивались в 100 динариев серебром. Хороший конь оценивался в 500 динариев. Кыпчакские кони высоко ценились кочевниками. Джучи пригнал в подарок своему отцу 20 тыс. белых коней из Дешт-и-Кыпчак [13, с. 475]. Кони обеспечивали мобильность движения. Кони и верблюды были собственностью мужчин. Женщины владали большим и мелким рогатым скотом. Кони служили средством передвижения богатых людей. Отары овец, коз и большого рогатого скота разводили менее обеспеченные кочевники. Время кочевания ограничивалось теплой порой года и в зависимости от природных условий продолжалось 6-9 месяцев. Каждый род имел свои зимовники. Наибольшая концентрация кочевников в одном месте наблюдалась летом, когда отдельные роды объединялись в племя [17, с. 67-219].

Собственность на скот обозначался тамгами. Каждый род и племя имели свои собственные тамги. Если вор, который украл скот, был пойман, его обязывали возместить ущерб отдав кроме украденного еще девять коней. Если же вор не имел скота, то у него отбирали детей. Кыпчакская аристократия была верховным собственником и именно она определяла маршруты кочеваний [13, с. 477]. Большое значение для кыпчаков имела охота. На ней кыпчаки совершенствовали физическую форму и умения стрельбы из лука. На охоте молодежь осваивала основные тактические навыки и училась маневрам [1, с. 259-261]. Кедары (кыпчаки) переправлялись через реки при помощи коней и мешков из шкур, так что большие реки не были для них непреодолимым препятствием [12].

По свидетельству Раби Петахьи, кедары были такими искусными лучниками, что могли попасть в птицу в полете и благодаря острому зрению видели добычу на расстоянии [12]. В центральноазиатских (в русской терминологии сенеазиатских или казахских) степях кочевники охотились на куланов, сайгаков и джейранов, в лесостепях – на оленей и лосей, а в горах – на горных козлов и архаров. Во время охоты кыпчаки использовали охотничьих птиц и собак [1, с. 259-261]. Это были хищные птицы – соколы, беркуты, ястребы. Во время охоты в лесах и лесостепях кыпчаки добывали мех соболей, горностаев, лисиц и куниц. Мех Махмуд ал-Кашгари на тюркском называл иджук, а составители арабо-кыпчакских словарей использовали обозначение курс [13, с. 476]. У кочевников существовал институт облавной охоты. Охоту возглавляли вожди и их беки. Существовала должность сокольничьего (кушбеги). За поддержанием дисциплины и субординации жестко следили, а нарушителей наказывали [14].

Важным для кочевника был обряд инициации. Мальчик только тогда становился мужчиной и менял детское имя на мужское, когда проливал первую кровь. Нужно было убить животное или врага. Он получал статус и мог прибавлять к имени титулы [11, с. 473-474]. Каждый род и племя охраняли свои владения. Если же границы владений нарушались, то за этим следовала война [26, с. 541].

Джиованни де Плано Карпини и Вильгельм Рубрук указывали, что кочевники в углах головы оставляли волосы, которые потом заплетали в две косы. Три типа причесок изображены на кыпчакских каменных изваяниях: 1) три косы и три ее подтипа: а) три равных по длине и толщине косы; б) средняя коса на затылке толстая, две другие параллельные и тонкие, короче чем толстая коса; в) средняя коса, как и в предыдущем типе, но две боковых еще тоньше и короче, заплетенные почти у висков, на шее, подведены под углом к центральной косе и опущены на спину; 2) две на висках, одна всередине. Соединяются на шее или немного ниже в одну косу; 3) одна долгая коса. Наиболее распространенным типом прически у кыпчакских аристократов была прическа из трех кос. Также было распространено бритье волос налысо. Кыпчаки также брили бороды и носили шерстяные колпаки. Возможно именно с обычаем налысо брить волосы на голове связана кличка Боняк Шолудивый. На кыпчакских каменных изваяниях кыпчаки часто изображены с усами [4, с. 188-189, 237-238; 19, с. 33-34, 71].

Основными предметами для ухода за волосами были ножницы и ножи. В кыпчакских погребениях были найдены ножницы, которые принадлежали к нескольким типам. Первый тип был пружинным. Он был похожим на ножницы, которые использовались для стрижки овец. Второй тип был шарнирным с отогнутыми скобами. Третий тип характеризовался похожими на современные шарнирами с приваренными кольцами-скобами. Первые два типа были известны еще печенегам и применялись торками-огузами. Третий тип был характерен уже для XIV в. и потомков кыпчаков – татар Улуса Джучи [27, с. 84].

На кыпчакских мужских каменных изваяниях изображались ножи. Они были помещены как слева, так и справа. Изображения ножей делятся исследователями на несколько типов. Также на изваяниях изображены гребени двух типов. Г. Федоров-Давыдов делил кресала по своей классификации на двулезвийные и однолезвийные. Кресала часто находили в погребениях, но на каменных изваяниях они фиксировались редко. Кресала носились в мешочках, прикрепленных к поясу [19, с. 31-33, 49; 27, с. 84-85]. Предметы быта кочевников были найдены в погребении знатного кочевника на реке Молочной. Кочевник погребался вместе с конем и инвентарем. В могиле были найдены: седло, котел, деревянная миска, лепной сосуд, оружие, колеса повозки, одежда, обувь [24, с. 207-230].

Во время остановок во время перекочевки и самого кочевания кыпчаки любили развлекаться песнями. Одним из степных kobzareй был Ор, которого Сырчан послал к Отроку в Грузию [8, с. 716]. У кыпчаков были два вида музыкальных инструментов. Один из них был похож на гусли, а второй был смычковым. У кочевников он назывался комуз или кобыз [9, с. 281-283].

Жилища кыпчаков много раз изображались на миниатюрах Радзивилловской летописи и назывались "вежами". Средством передвижения обычно были кони, верблюды, быки, которые впрягались в упряжку для передвижения возов. Для небольшой юрты было достаточно одного быка, для больших – три или четыре быка. Воз обычно имел два или четыре колеса. Во время остановки возы ставились в форме круга. Современники упоминали о кыпчаках, как о людях, которые жили в войлочных юртах и возах [10, Глава LXV; 31, р. 219-221; 30, р. 222]. Кочевнические повозки отличались разнообразием. Кочевников даже погребали в кузовах – решетчатых гробах. Телеги изготовлялись из деревьев твердых пород. Это был товар дефицитный в степи. Поэтому телеги берегли и ремонтировали. Как одно из занятий кыпчакских мужчин Вильгельм Рубрук называл их изготовление. В случае поломки телеги дерево не использовали как топливо. По назначению телеги подразделялись на кибитки- "вежи" и хозяйственные телеги. Хозяйственные телеги перевозили оружие и стрелы. Они были, как правило, двоколесными. Жилые кибитки были как двоколесными, так и четырехколесными [28, с. 193-206]. Юрты кыпчаков изготовлялись из войлока и прутьев. Они выглядели как шатры. Юрты были небольшими и большими. Первые разбирались, чинились и перевозились на вьючных животных, а другие транспортировались на возах. Размер юрты зависел от богатства ее хозяина. Мужчина мигрировал вместе со своей семьей. На возах кочевники везли с собой все свое имущество [1, с. 249-251].

Земледелие у кыпчаков играло вспомогательную роль и было примитивным. Раби Петахья указывал, что кедары сеяли просо и рис. Просо и рис они вываривали в молоке [Петахья 2004]. Просо было распространенной культурой в степи. В отличие от оселых жителей кыпчаки не особо заботились о посевах, а доверяли природе и работе других людей. Только обедневшие кочевники занимались земледелием. Если же они снова мог разбогатеть, то они возвращались к кочевничеству [1, с. 255-259]. По сведениям ал-Умари, никто не обрабатывал поля, но указывал, что до монгольского завоевания местное население выращивало груши, яблоки, абрикосы, орехи, айву. Эти плоды выращивали жители городищ и горных местностей [26, с. 233-234]. Ал-Умари указывал, что у татар мало ячменя и пшеницы, а больше всего проса. Также существовала специальная терминология, обозначающая отдельные культуры растений [13, с. 476].

Мы пришли к следующим выводам: доминирующие в степях этнические группы кочевали. Земледелие и оселость рассматривались ими как нежелательная альтернатива. Таким образом, быт кыпчаков существенно не отличался от быта других кочевников. Показателем социального статуса была возможность быстро кочевать. Главным богатством были стада скота, жилищем – войлочные юрты на возах, развлечением – охота. Кочевники имели установленные маршруты кочевания, нарушение которых угрожало войной.

Литература

1 Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995. – 296 с. ISBN: 5-628-01576-8

2 Гардизи... Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. – М., 1973 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frame1.htm>

3 Византийцы и их соседи в проповедях Михаила Хониата Причерноморье в средние века. Вып. VII. М., 2009. Из XIII огласительной беседы Михаила Хониата http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Honiat_2/text.phtml?id=7931

4 Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Монография/ П. В. Голубовский. К.: Унив. типография, 1884. II, 254 с.

5 Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии Степи Европы в эпоху Средневековья / Институт археологии НАН Украины, Донецкий Национальный университет. – Донецк, 2008. – Т.6.: Золотоордынское время. – С. 309-340.

6 Джiovanni де Плано Карпини. История монгалов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А. И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч. Н. П. Шастиной. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 270 с.

7 Жития царя-царей Давида. Символ. (1998). №40. // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frame1.htm>

8 Ипатьевская летопись Полное Собрание Русских Летописей – М.: Восточная литература, 1962. – Т. 2. XVI, 938, 87, IV с.

9 Нвдокимов Г. Л. «...Співай же йому пісні половецькі» /Літопис Нестора/ Золото степу. К: Інститут археології Академії Наук України, 1991 Шлезвіг: Археологічний музей. – С. 281-283.

10 Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М. А. – Москва: Наука, 1986. – 170 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm> , <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm> .

11Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.

12 Кругосветное путешествие Петахьи Регенсбургского. Три еврейских путешественника / Пер. и прим. П. В. Марголина. – Москва: Гешарим, Мосты культуры, 2004. 332 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083

13 Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав История татар/ Институт истории им. Ш. Марджани Академии Наук РТ.– Казань, 2006. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – С. 472-481.

14 Кушкумбаев А. К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование. – Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 170 с.

15 Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Под. ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926-1928 г. // Полное собрание русских летописей. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.1. VIII. – 578 с.

16 Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. // <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>

17 Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов. – М. Алматы: Горизонт-Социнвест, 1995. – 319 с.

18 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов/ Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. 640 с.

19 Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. – М.: Наука, 1974. – 200 с.

20 Плетнева С. А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

21 Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім» – К: Обереги, 2008. – 360 с.

22 Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.) / Публ. О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. – М.: Восточная литература, 1971. – 135 с.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame2.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameposl.htm>

23 Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Пер. и комм. А. П. Ковалевского] Под ред. И. Ю. Крачковского. – М.Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1939. – 228 с. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm>

24 Рассмакин Ю. Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса // Степи Европы в эпоху Средневековья/ Институт археологии НАН Украины, Донецкий Национальный университет. – Донецк, 2003. – Т. 3.: Половецкое время. – С. 207-230.

25 Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы "поля половецкого" Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н. П. Кондакова/ Kondakov Institute. – Прага, 1937. – Т. 9. – С. 71-85.

26 Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб.: Издано на иждивении С. Г. Строганова, 1884. – Т. I: Извлечения из сочинений арабских. XVI, 563, [1] с.

27 Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1966. – 274 с.

28 Шалобудов В. Н., Лесничий П. П. Опыт реконструкции позднекочевнических повозок // Степи Европы в эпоху Средневековья/ Институт археологии НАН Украины, Донецкий Национальный университет – Донецк, 2003. – Т. 3.: Половецкое время. – С. 193-206.

29 Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. - 982 A. D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V. V. Barthold. –London: Luzac & co., 1937. [VII]-XX p., 1 l., 524 p.// <http://odnapl.tyazyk.narod.ru/hududalal.htm>

30 Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century/ V. Spinei. Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute , Istros Publishing House, 2003. 546 p: ill., maps.

31 Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century/ V. Spinei. Leiden-Boston: Brill, 2009. XVII, 545 p.: ilustr.

References

- 1 Ahinjanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. **1995**. 296 (In Russ.)
- 2 Gardizi... Izvlechenie iz sochinenia Gardizi «Zayn al-akhbar». Prilozhenie k "Otchetu o poezdke v Srednyuyu Aziyu s naucnoy celju. 1893–1894 gg." Akademik V.V. Barthold. Sochinenia T. VIII. Raboty po istochnikovedeniyu. **1973** http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frame1text_1.htm. (In Russ.)
- 3 Vizantijcy i ih sosedi v propovediah Mikhaila Khoniata Prichernomorie v Srednie Veka . Vyp. VII. **2009**. Iz XIII oglasitel'noy besedy Mikhaila Khoniata http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Honiata_2/text.phtml?id=7931. (In Russ.)
- 4 Golubovskiy P.V. Pechenegi, torki i polovcy do nashestvia tatar. Monografiya. **1884**. II, 254 (In Russ.)
- 5 Golden P. Religija kipchakov srednevekovoy Evrazii Stepi Evropy v epohu Srednevekovja. **2008**. T.6.: Zolotoordynskoe vremja. 309-340. (In Russ.)
- 6 Giovanni de Plano Carpini. Istorija mongalov. Willhel'm de Roubruc. Puteshestvije v Vostochnye strany / Per. s lat. A. I. Maleina. Red., vstupit. st. i primech N. P. Shastinoy. **1957**. 270 (In Russ.)
- 7 Jitiya car'a-carej Davida. Simvol. **1998**. №40. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frame1text1.htm>. (In Russ.)
- 8 Ipatjevskaja letopis' Polnoje Sobranije Russkich Letopisej. **1962**. T.2. XVI, 938, 87, IV (In Russ.)
- 9 Yevdokymov G.L. «...Spivay je yomu pisni polovec'ki» Zoloto stepu. **1991**. 281-283. (In Ukr.)
- 10 Klari Rober de. Zavoevanie Konstantinopolja / Per., stattia i comment. Zaborova M. A. **1986**. 170 <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm> , <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm> . (In Russ.)
- 11 Klyashtornyj S.G. Istorija Centralnoj Azii i pamjatniki runicheskogo pis'ma **2003**. 560 (In Russ.)
- 12 Krugosvetnoye puteshestvije Petahii Regensburgskogo. Tri evrejskih puteshestvennika / Per. i prim. P. V. Margolina. **2004**. 332 http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083 . (In Russ.)
- 13 Kumekev B. E. Kypchaki: hozyajstvo, obshchestvennyj story, plemennoj sostav Istorija tatar. **2006**. T.2.Voljzskaya Bulgariya I Velikaya Step' . 472-481 (In Russ.)
- 14 Kushkumbayev A. K. Institut oblavnyh ohot i voennoe delo kochevnikov Central'noy Azii. Sravnitel'noe issledovaniye **2009**. 170 (In Russ.)
- 15 Lavrent'evskaya i Suzdal'skaya letopis' po Academicheskomu spisku/ Pod. red. acad. E. F. Karskogo. Vosproizvedenie teksta izd. 1926-1928 gg. // Polnoe sobranie russkich letopisej. **1962**. T.1. VIII, 578 (In Russ.)
- 16 Marquart I. O proishojdennii naroda kumanov / Per. A. Nemirovoj. <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>. (In Russ.)
- 17 Masanov N.E. Kochevaja civilizacia kazakhov **1995**. 319 (In Russ.)
- 18 Novhorodskaya pervaja letopis' starshego i mladshhego izvodov/ Pod red. i s pred. A. N. Nasonova. **1950**. 640 (In Russ.)
- 19 Pletnyova S. A. Polovetskie kammenye izvayaniaya **1974**. 200 (In Russ.)
- 20 Plernyova S. A. Polovtsy **1990**. 208 (In Russ.)
- 21 Pritsak O. Koly i kym bulo napysano «Slovo o polku Igorevim» **2008**. 360 (In Ukr.)
- 22 Puteshestvie Abu Khamida al-Garnati v Vostochnuyu i Cenral'noyu Evropu (1131-1153 gg.) / Publikacija O.G. Bol'shakova I A.L. Mongajta. **1971**. 135. (In Russ.)
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1text1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1text2.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1text3.htm>
- 23 Puteshestvije Ibn Fadlana na Volgu / [Per. i comm. A. P. Kovalevskogo] Pod red. I. Yu. Krachkovskogo. **1939**. 228. <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/fadlan.htm>(In Russ.)
- 24 Rassamakin Yu. Ya. Pogrebenie znatnogo kochevnika na reke Molochnoj : opyt rekonstrukcii veshchevogo kompleksa // Stepi Evropy v epohu Srednevekovja . **2003**. T. 3.: Polovetskoe vremja. 207-230. (In Russ.)
- 25 Rasovskiy D. A. Polovtsy. III. Predely "polja polovetskago" Seminarium Kondakovianum/ Annaly instituta im. N. P. Kondakova. **1937**. T. 9. 71-85. (In Russ.)

26. Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, odnosyaschihsja k istorii Zolotoy Ordy. **1884**. T.I: Izvlechenie iz sochinenij arabskih. XVI, 563, [1]. (In Russ.)

27. Fedorov-Davydov G. A. Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlast'yu zolotoordynskih khanov. Archaologicheskie pamjatniki. **1966**. 274 (In Russ.)

28. Shalobudov V. N., Lesnichij P. P. Opyt rekonstrukcii pozdnekochevnicheskikh povozok // Step'i Evropy v epohu Srednevekovja. **2003**. T. 3.: Polovetskoje vremja. s. 193-206. (In Russ.)

29. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. - 982 A. D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V. V. Barthold. **1937**. [VII], XX p., 1 l., 524 <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm> (In Eng.)

30. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. **2003**. 546 (In Eng.)

31. Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century. **2009**. XVII, 545 (In Eng.)

ПИЛИПЧУК Я. В.

Украина ҰҒА Шығыстану институтының Евразия далалары бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

ҚЫПШАҚТАРДЫҢ ТҰРМЫСЫ МЕН ШАРУАШЫЛЫҒЫ

Түйін

Айтылмыш мақала қыпшақтардың тұрмысы мен шаруашылығына арналған. Далалықта көпшілік болған этникалық топтар көшіп-қонып жүріп мал шаруашылығымен айналысты. Егін шаруашылығы және отырықшылық балама түрде қарастырылды. Әлеуметтік мәртебенің көрсеткіші тез арада көшу мүмкіндігіне ие болумен есептелінді. Ал басты байлық көзі мал табындары болса, ал тұрмыста - арбаларда орналасқан киіз үйлер, ойын-сауық түрі – аң аулау болды. Көшпелілердің тағайындалған көшудің жол бағдарлары болды, оны бұзу соғысқа әкелетін еді.

Түйін сөздер: отырықшылық, көшіп-қону, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, көшпелілер, қыпшақтар, Дешт-и-Кыпчак.

PILIPCHUK Y.V.

Crimean Institute of Oriental Studies National Academy of Sciences of Ukraine
Dept. of Eurasian Steppe, Junior Researcher, Ph.D. of History

LIFESTYLE AND HOUSEHOLD OF QIPCHAQS

Summary

This article is dedicated to the life and household of Qipchaqs. The dominant ethnic group in the steppes roamed and were engaged in cattle breeding. Agriculture and settling was considered as undesirable alternative. Ability to quickly migrate was an indicator of social status. The main wealth were herds of cattle, main housing - felt yurts on carts, and the main entertainment - hunting. Nomads had the established routes of roaming, violation of which could start war.

Keywords: sedentary, nomadic, agriculture, animal breeding, nomads, Qipchaqs, Dasht-i-Qipchaq.

Трепавлов В.В.

Институт российской истории РАН (Москва)

Казахские ханы XVI в. в Литовской метрике

Аннотация

В 7-й Книге записей Литовской метрики, кроме прочих документов, содержится переписка крымского хана Мухаммед-Гирея I и польско-литовского короля и великого князя Сигизмунда I за 1520–1522 гг. В ней встречаются упоминания об исторических лицах и событиях, связанных с Казахским ханством. Из посланий явствует, что могущественный казахский хан Касим умер в начале 1521 г., а одного из его преемников Буйдаша изгнали ногаи. Их предводители объявили о желании стать вассалами Мухаммед-Гирея, что оказалось тактической уловкой с целью его последующего разгрома под Астраханью в 1523 г.

Ключевые слова: Литовская метрика, Казахское ханство, хан Мухаммед-Гирей, король Сигизмунд I, хан Касим, хан Буйдаш, ногаи.

Архив Великого княжества Литовского – Литовская метрика (далее ЛМ) содержит немало данных о тюркских ханствах Восточной Европы XV–XVI вв. Это главным образом документы, связанные с внешними сношениями государства и освещающие его контакты прежде всего с Крымским юртом – ближайшим соседом и геополитическим партнером (то союзником, то противником) литовских господарей [5; 12; 28; 31]. Ценные сведения можно отыскать в ЛМ также о Большой и Ногайской Ордах [6; 23]. Представлена, хотя и крайне фрагментарно, информация, отражающая контакты Вильны и Кракова с Казанским [24] и Астраханским ханствами. Кроме того, имеются единичные упоминания о казахах, их правителях и некоторых подробностях истории Казахского ханства в первой четверти XVI в. Некоторые из этих данных были введены нами в научный оборот после знакомства с архивным подлинником 7-й Книги записей ЛМ [25, с. 20]. После недавнего издания этого источника в Вильнюсе [30] они стали доступнее для исследования.

7-я Книга записей, хранящаяся в Российском государственном архиве древних актов (фонд 389 «Литовская метрика»), озаглавлена: «Книги справ поселских так теж данин и иньших листовъ поточныхъ за панованья короля его милости Жыкгимонта Старого, почавшы от року тисеча пять сот шостого ажъ до року 1513, розных дат писаные». Она содержит тексты, созданные в 1506–1539 гг. Среди них преобладают документы, освещающие связи Польско-Литовского государства¹ с соседними странами; имеется также ряд актов, которые касаются внутригосударственных дел (поземельных, административных и др.). В книге помещены, в частности, многочисленные материалы дипломатической переписки и посольской деятельности в отношениях с государствами, которые образовались на месте распавшейся Золотой Орды.

К Казахскому ханству имеют отношение несколько фрагментов из обширной переписки между крымским ханом Мухаммед-Гиреем I (1515–1523) и королем польским и великим князем литовским Сигизмундом I (1506–1548). Эти лаконичные пассажи из ханских и королевских посланий дают возможность узнать о некоторых деталях бурной политической истории государства казахов в первом столетии его существования, особенно в самый «темный период» – междоусобицы, разразившейся после кончины могущественного хана Касима, и резкого ослабления Казахского ханства.

Время смерти хана Касима. В ЛМ встречается несколько упоминаний о Касиме, позволяющих определить приблизительное время его смерти. В источниках и литературе это событие датируется по-разному, в интервале 1518–1524 гг. [10, с. 270; 13, с. 275; 15, с. 222, 353; 19, с. 212, 215; 20, с. 112; 21, с. 135]. А.И.Исин обратил внимание на донесение московского осведомителя З.Зубова, который после четырехмесячного астраханского плена поселился в Азове и весной 1521 г. сообщил великому князю Василию III: «А казацкого (в публикации: казанцкого. – В. Т.) царя Касыма сее зимы не стало. А его два салтана, и они ся еще меж собою бранят, а на царство никто не сел» [9, с. 67; 18, с. 679]². Исследователь резонно отдает предпочтение информации Зудова перед восточными хронистами, упомянувшими о кончине хана, – Гаффари, Джалаири, Рази и др., т.к. Зудов был гораздо более осведомлен по сравнению с ними, потому что находился как раз «сее зимы» в Хаджи-Тархане~Астрахани, в непосредственной близости от Казахского ханства и недалеко от города Сарайчика на Яике – последней резиденции Касима.

Н.А.Атыгаев, специально исследовавший хронологию казахских ханов первой половины XVI в., поддержал датировку А.И.Исина, приведя косвенное подтверждение ей. – В июне 1521 г. в инструкции послу Василия III в Стамбул В.Третьяку Губину содержался, кроме прочего, наказ «казацкую орду ему пытати, кто ныне в казакех государь и где кочует» [2, с. 55; 18, с. 700]. То есть русское правительство не сомневалось в достоверности сведений, полученных от Зудова, и интересовалось, кто стал преемником Касима.

Тем не менее различные авторы по-прежнему датируют окончание правления хана более ранним или поздним периодом. Посмотрим, что имеется на этот счет в 7-й Книге записей ЛМ.

Послание Мухаммед-Гирея I Сигизмунду I (до 21 октября 1520 г.):

«Ино з Боже ласки козаньский цар Касымъ, аштарханьский Дженибекъ, цар, послы свои до мене прислали, по нас присяги и впокою просечы...»³ [30, с. 389]. (Также по Божией милости казанский царь Касым и астраханский Джанибек-царь прислали ко мне своих послов, прося у нас присяги и мира).

В источнике явная описка, и речь идет не о казанском, а о казахском хане Касиме, т.к. в Казани в то время правил Шах-Али; ханов же с именем Касим там никогда не было. Показательна та же ошибка (описка?), что в изложении донесения Зудова, – смешение эпитетов «казанский» и «казацкий». Возможно, это свидетельствует об общем источнике информации московского соглядатая и крымских политиков, а также о том, что получатели этой информации не сориентировались среди персон окрестных ханов. Астраханский же Джанибек-хан (1515–1523) в цитируемом послании указан по срокам правления верно. Данное упоминание о Касиме доказывает, что в то время, до октября 1520 г., он был еще жив.

Послание Сигизмунда I Мухаммед-Гирею I (22 апреля 1521 г.):

«И пишете даючи намъ ведати о своемъ здоровьи, и о новинахъ тамошнихъ сторон, о смерти царя турецкого и царя Касыма казацкого, и о посы[ла]нне брата своего Сапъ К[г]иреи солтана на Казани царем быти, и о Нагайскую Орду, которую вамъ Богъ дал взяти» [30, с. 395–396]. (И вы пишете, давая нам знать о своем здоровье и о новостях тамошних стран, о смерти царя турецкого и царя Касыма казахского, и об отправлении брата своего Сахиб-Гирей-султана, чтобы быть ханом в Казани, и о Ногайской Орде, которую Бог вам помог покорить).

В данной грамоте содержится ответ короля на не сохранившееся в ЛМ ханское послание с принятым по тогдашнему дипломатическому протоколу пересказом его содержания. Три из названных в ней событий более-менее надежно датируются. Крымский царевич Сахиб-Гирей б. Менгли-Гирей был отправлен из Бахчисарая править в Казань весной 1521 г. [26, с. 80]. «Царь турецкий» здесь – это османский султан Селим I Явуз, умерший 20 сентября 1520 г. Под «покорением» Ногайской Орды подразумевается предоставление места для проживания ногаев, которые в 1519 г. бежали в крымские владения из-за Волги от наступавшего Касима [22, с. 158–161]. В одном ряду с этими близкими по времени происшествиями находится и упомянутая здесь кончина казахского правителя, которая, получается, произошла в конце 1520 или начале 1521 г., но, разумеется, до 21 апреля 1520 г., когда был написан ответ Сигизмунда. Из всех предлагаемых в историографии дат этого печального события ближе к данному периоду находится версия Н.А.Атыгаева: «...дату смерти Касим-хана предпочтительно определить началом (январь – февраль) 1521 г.» [2, с. 55].

Ситуация в Казахском ханстве после смерти Касима. С уходом из жизни этого грозного государя казахов в 1521 г. все достигнутое и завоеванное им стало рушиться. Преемники хана, не унаследовавшие его управленческих и полководческих дарований, вступили в борьбу за власть. Ногаи, некогда вытесненные Касимом за Волгу, воспользовались этой сумятицей и занялись восстановлением своей Орды, громя раздробленных и ослабленных, отступающих на юг казахов. Этот драматический период в истории Казахского ханства очень слабо отражен в источниках и в то же время многократно описан исследователями. Привлекая все известные сведения о 1520–1540-х годах, они восстановили ход событий и приблизительную последовательность ханов, наследовавших Касиму [1; 2, с. 55–59, с. 10, с. 271–273 (автор соответствующего текста – К.А.Пищулина); 20, с. 116, 177; 22, с. 161, 162, 201–203].

Из сообщений хроник явствует, что после Касима на казахский престол вступил его сын Мамаш, а после скорой смерти последнего – Тахир, сын Касимова брата Адика. Даты их пребывания в ханском ранге неизвестны, мы знаем лишь некоторые минимальные подробности их правлений. Н.А.Атыгаев на основании сведений хронистов определил время смерти Мамаша самым концом 1521 или 1522 годом [2, с. 55, 56]. После неудачливого ханствования Тахира казахов, живших в Семиречье, возглавил в 1530-х годах Буйдаш б. Адик. Одновременно с ним упоминается еще несколько ханов. Фактическими правителями большей частью Дешт-и Кипчака во второй четверти XVI в. были бии Ногайской Орды.

В ЛМ ситуация после смерти Касима нашла отражение в переписке все тех же государей – крымского хана Мухаммед-Гирея и короля Сигизмунда.

Послание Мухаммед-Гирея I Сигизмунду I (1522):

«А даемъ тебе, брату нашему, ведати, што жь козацькии князь Алач а братъ его Акгишъ Атачикъ, а с ними тридцать и два мурзы царя Буйдаша Касымовича прогнали своего царя, а жону его взяли, и с пятьдесят тысячей воиска своего мають. Тыи князи вси козацькии зо всимъ воискомъ своимъ за мене ся закладывають, и мене хотят служить, и с тымъ до мене человека своего прислали, а ты бы о томъ, брат нашъ, ведал. <...> И котории князи козацькии ко мне идууть, ино какъ тыи ко мне приидууть, в тыхъ кони добры находники есть, я, в нихъ побравши кони, к тебе упоминька пошлю» [30, с. 416]. (И сообщаем тебе, брату нашему, что казахский князь Алач и его брат Агиш Атачик, и с ними тридцать два мурзы прогнали своего царя Буйдаша Касымовича и пленили его жену, а войска своего имеют пятьдесят тысяч. Все те казахские князья со всем своим войском закладываются за меня и хотят мне служить, и с тем прислали ко мне своего человека, и ты бы, брат наш, знал о том. <...> И у тех казахских князей, которые придут ко мне, есть хорошие кони иноходцы и я, взяв у них коней, пошлю тебе упоминок).

Послание Сигизмунда I Мухаммед-Гирею I (1522 г.):

«Тежъ при том у томъ же листе своемъ, брат нашъ, пишешъ к намъ, иже князи козацькии царя своего Буйдаша Касымовича от себе отогнали, и жону его взяли, и тыи князи и с петъдесятъма тысячьма людеи к тебе, брату нашему, человека своего прислали, закладываючи ся за тебе и тебе хочачи служить. Ино мы, брате, то слышачи, с того милого Бога – велико его хвалимъ, и тому ся сердечъне радуемъ» [30, с. 417]. (Также в том же своем послании ты, брат наш, пишешъ нам, что казахские князья своего царя Буйдаша Касымовича прогнали от себя и пленили его жену, и те князья с пятьюдесятью тысячами людей к тебе, брату нашему, прислали своего человека, закладываясь за тебя и желая тебе служить. И мы, брат, услышав о том, милосердного Бога за то благодарим и сердечно тому радуемся).

Публикаторы 7-й Книги записей датировали оба документа «предположительно» 1522 годом (второй текст – первой половиной года). В качестве основания они привели явно написанное позже послание Сигизмунда Мухаммед-Гирею от 9 октября 1522 г. (сохранившееся в 11-й Книге записей ЛМ [29, с. 117–119]), а также смерть Касима в 1521 г. В последнем случае они сослались на мою публикацию (в которой я, в свою очередь, ссылался на аргументы А.И.Исина) [30, с. 714]. Эту дату действительно можно условно принять как срединный срок между смертью казахского хана в конце 1520 или начале 1521 г. и убийством ногаями Мухаммед-Гирея I в Астрахани в марте 1523 г.

«Царь Буйдаш Касымович» (хан Буйдаш б. Касим) не находит точного соответствия среди исторических персонажей, которые действовали в то время. Единственный известный хан Буйдаш – это вышеупомянутый сын султана Адика б. Джанибека (т.е. не «Касымович»). Его беспокойное и неудачливое правление пришлое приблизительно на первую половину 1530-х годов. Источники свидетельствуют, что под его началом находилось лишь двадцать или тридцать тысяч казахов [10, с. 272; 15, с. 195, 223]. Из сыновей же Касима в источниках упоминаются только Мамаш и Хакк-Назар. Можно было бы допустить, что «насаб» (или «отчество») «Касымович» оказалось обозначением принадлежности к семье, из которой происходил знаменитый покойный хан, – Касымовичам (Касым улы). Однако едва ли такое обозначение могло возникнуть уже через несколько месяцев после его смерти. И сомнительно, чтобы племянник Буйдаш присоединил к своему имени имя своего дяди Касима, а не отца – Адика. Поэтому остается только строить догадки. Или у Касима имелся сын Буйдаш, не замеченный другими источниками (однако З.Зудов сообщал, что после Касима остались именно два принца («его два салтана»)). Или же в сообщении из Бахчисарая вкралась путаница, и Буйдаш б. Адик оказался в ханском послании «Касымовичем» по причине неверного понимания какой-то информации из восточных степей.

Судя по письму Мухаммед-Гирея, на 1522 г. пришлось начало жестоких конфликтов среди казахской знати. Как раз в то время, если следовать версии Н.А.Атыгаева, умер Мамаш-хан. Хайдар Рази, датируя смерть Мамаша 928 г.х. (1 декабря 1521 – 2 января 1522), отмечает, что после нее «в том государстве началось большое несогласие, султаны Дашт-и Кипчака, которые известны под именем казаков, много воевали друг с другом» [11, с. 411]. Именно на тот период приходится разбираемая переписка хана и короля.

Из крымской грамоты явствует, что беки («князья») и мирзы, располагающие пятидесятитысячным войском, изгнали хана и решили перейти под патронат Крыма. Не вижу ничего невероятного в том, что этим правителем, утратившим трон, мог быть тот самый Буйдаш б. Адик, который через десять лет снова воцарился. Именно в 1520-х годах в политику вступило поколение детей и племянников Касима.

То была эпоха отвоевания ногаями своих кочевий у казахов. Ранее, на рубеже 1510–1520-х гг., Касим вытеснил значительную часть населения Ногайской Орды за Волгу и присоединил Орду к Казахскому ханству. Точнее, он придал реальный характер ее чисто формальному дотолу подданству и вассалитету⁴. Дождавшись кончины завоевателя, мангытские бии и мирзы развернули своего рода «реконкисту» – череду успешных военных кампаний за возвращение себе пастбищных угодий в Западном и Центральном Казахстане и политического влияния (которое вскоре переросло в их неоспоримую гегемонию в степях между Волгой и Иртышом).

Наследники Касима, Мамаш и Тахир, показали себя абсолютно неспособными к сопротивлению. Пришлое казахское население под ударами ногаев начало быстро откатываться на юго-восток. Мамаш погиб в военном походе [15, с. 222], а сменивший его Тахир бежал в Моголистан. В начале 1524 г. он уже обретался в тамошнем городе Кочкаре [13, с. 277]. Мухаммед-Хайдар ясно объясняет откочевку туда Тахира с двумястами тысячами подданных: «В связи с восстанием мангытов узбек-казаки не могли более оставаться в Дешт-и Кипчаке» [32, с. 134–135]. Проживавшая в Мавераннахре вдова казахского султана Адика и позднее хана Касима, мачеха Тахира Султан-Нигар-ханым посоветовала пасынку отдаться под покровительство могульских ханов, «поскольку... ты потерпел поражение от мангытов и не можешь выставить против них армию. Раньше она насчитывала десять лаков (т.е. один миллион. – В. Т.), а ныне только четыре лака (т.е. четыреста тысяч. – В. Т.), поэтому ты не способен сопротивляться им» [32, с. 228]. Тахир последовал ее совету и встретил у местного хана Султан-Саида радушный прием, скрепленный браком Тахировой сестры с его сыном.

Только что приведенные подсчеты ханши показывают, какой колоссальной силы лишился казахский правитель после выступления мангытов-ногаев. Теперь эта сила поднялась против него. «Во время этого Тахир-хана казахи претерпели большие невзгоды» [15, с. 195]. Окончательный разгром Тахира пришелся, очевидно, на 1523 г.: Мухаммед-Хайдар пишет, что хан прибыл к мачехе в середине зимы 930/1523-24 г.⁵

Упомянутые в ханском письме братья Алач и Агиш Атачик не известны среди казахской знати. Зато есть многочисленные сведения о «князьях» с такими именами у ногаев. Алач и Агиш – это ногайские предводители, сыновья Ямгурчи, который был ногайским верховным бием приблизительно в 1502–1504 гг. Агиш при отце состоял «правителем улуса» [17, с. 155], т.е., по моему мнению, распоряжался делами собственно Мангытского юрта в междуречье Яика и Эмбы (в то время как Ямгурчи управлял всем народом огромной Орды)⁶.

Почему Алач и Агиш названы казахскими князьями? Очевидно, по причине продолжавшегося номинального подданства Ногайской Орды казахским ханам. По этой причине они, принадлежа к элю мангытов, считались «казахами». Те из жителей Ногайской Орды, кто переселился в крымские владения и оказался вне территории расширившегося при Касиме Казахского ханства, оставались «ногаями» (по принадлежности к своей Орде) или «мангытами» (по ногайскому правящему клану)⁷.

Как известно, Ногайская Орда не представляла собой легитимного ханства. Во второй половине XV в. и эпизодически в первой половине следующего столетия ногаи признавали над собой номинальный сюзеренитет какого-нибудь государя – сначала реального правителя одного из соседних юртов, затем марионеточного хана, который не имел собственных владений и проживал в ногайских кочевьях. До 1520-х гг. в роли таких формальных ногайских монархов выступали в разное время и поочередно узбекские ханы Ядгар и Аминек, тюменские Ибрагим-Ибак и Мамук, казахские – Джанибек, его племянник Бурундук и, наконец, сын Джанибека Касим.

Бесславное правление преемников Касима побудило ногайскую (официально в то время все еще «казахскую») знать искать другого сюзерена. Алач, Агиш и их соратники, несомненно, не желали превращаться в *кырымлы* – крымских татар, но удовлетворились бы ни к чему не обязывающим верховенством далекого Гирея. Не случайно в русском переводе ханской грамоты употреблено понятие «закладываться», означавшее вассальное подчинение, но никак не подданство (в тогдашнем московском и литовско-русском лексиконе подданство обозначалось понятием *холопство*, в тюркских текстах ему соответствовало *куллук*)⁸.

Дружелюбные намерения заволжских аристократов по отношению к Крыму вызывают сомнение. Дело в том, что именно Агиш, вместе со своим двоюродным братом Мамаем, стал вскоре после цитируемой переписки инициатором убийства Мухаммед-Гирея в Астрахани и разгрома его войска весной 1523 г. Не исключено, что именно пришельцы с востока – тридцать два мирзы во главе с Агишем, напросившиеся «в заклад» к крымскому хану, и образовали костяк заговорщиков против него во время астраханского похода крымцев. Тем более что для этого у заволжских ногаев имелись мощные союзники. Эмигранты из Ногайской Орды, которые некогда бежали от наступавшего Касим-

хана, образовали при бахчисарайском дворе своего рода преторианскую гвардию, которой хан безоговорочно доверял, – «которые у него хлеб соль ели», «которых он кормил и жаловал»: «кримских татар не любити начат, но паче начат любити ногайских татар, их же бяше множество у него, и близ себя держаше их и яко доброхоты себе вменяя их» [16, т. 21: 603; РГАДА, ф. 123, д. 6, л. 8, 10 об.;]. Лидером этих «доброхотов» являлся мирза Мамай, сын могущественного ногайского бия Мусы, фактического основателя Орды.

Конечно, не все пятидесятитысячное войско Алача, Агиша и солидарных с ними мирз явилось на Волгу. Русские летописи сообщают, что ногаев-мятежников насчитывалось лишь две тысячи (в то время как крымская рать якобы состояла из ста тридцати тысяч воинов) [16, т. 26: 312; т. 34: 14]. Возможно, именно ногаи-пришельцы из-за Волги и составляли двухтысячную конницу, т.к. для иноземных наблюдателей затруднительно было бы выделить ногайские отряды Мамаю из общей массы ханского воинства.

Ранее я предлагал объяснение «астраханской катастрофы» стремлением ногаев избавиться от обременительного крымского покровительства в условиях успешного восстановления их Орды, когда после смерти Касима Казахское ханство резко ослабело [22, с. 166–171]. Однако оставалось неясным, как могли осмелиться «прикормленные» Мухаммед-Гиреем беженцы восстать против своего могущественного и победоносного сюзерена – завоевателя Астрахани и недавнего (1521 г.) разорителя Москвы. Появление с востока подкрепления послужило стимулом для их вооруженного выступления.

В таком случае заявленное намерение «заложиться» за Гирея выглядит как военная хитрость, призванная усыпить бдительность хана, чтобы он позволил «козацким князьям» приблизиться к его войску и объединиться с ногаями Мамаю – якобы ради пополнения ханской рати, а на самом деле для помощи в разгроме крымцев.

Если наша реконструкция событий верна, то замысел Мамаю и Агиша полностью удался. То, что произошло в Астрахани, наиболее подробно описано у С. Герберштейна. По Герберштейну, Мухаммед-Гирей возомнил себя сильнейшим государем, и его охватило «страстное желание расширить свою державу». Он взял в союзники «ногайского князя Мамаю», вместе с которым занял Астрахань. Другой «ногайский князь» Агиш, двоюродный брат Мамаю, стал упрекать того за опрометчивую помощь завоевателю, «ибо при его безумном нраве, может статься, он повернет оружие против него и брата, сгонит их с царства и либо убьет, либо обратит в рабство». Кузены решили расправиться с ханом, пока тот пребывал в упоении от легкой победы. Агиш начал подтягивать к городу заранее собранные отряды (как мы теперь знаем, приведенные из-за Волги), а Мамай тем временем убедил Гирея переселиться самому и вывести воинов из крепости в степные стойбища – «чтобы они не развратились из-за отсутствия (войсковой) дисциплины». Как только крымская армия разместилась в степи, Мамай с Агишем напали на нее и рассеяли. Тут же зарубили и хана с его сыном Бахадур-Гиреем, который уже занял было престол Хаджи-Тархана [4, с. 183, 184].

Остается неясным, где в это время был Алач, названный в цитированных выше документах ЛМ первым среди «козацких князей». Он не упоминается в источниках ни при описании антикрымского мятежа, ни последовавшего затем разорения ногаями Крыма. Вероятно, Алач так и не пришел к Волге, оставшись в восточных степях.

Там, в глубинах Дешт-и Кипчака, укрепляла свое господство Ногайская Орда, а в раздробленном Казахском ханстве шла борьба султанов за власть. Один из таких султанов, загадочный Буйдаш Касимович, попытался было занять отцовский (дядин?) трон, но был изгнан окрепнувшими ногаями. Очевидно, они в то время не смогли найти в казахском царственном семействе подходящей кандидатуры для своего номинального государя. В 1527 г. ногаи провозгласили ханом последнего правителя Большой Орды Шейх-Ахмеда, который вернулся в родные степи из многолетнего литовского плена (но вскоре умер) [23, с. 97, 98]. Через несколько лет эти «хакимы Дешт-и Кипчака» остановили свой выбор на казахском султанине – Хакк-Назаре б. Касиме. Он был возведен ими на трон и до 1550-х гг. соблюдал полную лояльность к своим ногайским покровителям.

Казахам предстояло пережить еще немало потрясений – до тех пор, пока во второй половине XVI в. Хакк-Назар не превратился в полностью самостоятельного государя. Воспользовавшись смутой в Ногайской Орде, он возродил военную мощь своего ханства и расширил его территорию почти до границ 1510-х годов.

¹ В соответствии с Кревской (1385 г.) и Виленско-Радомской (1401 г.) униями Великое княжество Литовское со столицей в Вильне и Польское королевство со столицей в Кракове составляли одно государство.

² Это донесение было доставлено в Москву 10 мая 1521 г.

³ Запятые, поставленные публикаторами после слов «Дженибекъ» и «цар», представляются мне ненужными.

⁴ Ногайская Орда (Мангытский юрт) составляла правое крыло (*он қол*) в Узбекском и Казахском ханствах, которые располагались на территории бывшего левого крыла (*сол қол*) Улуса Джучи. В XV–XVI вв., в условиях деградации джучидской государственности, улусно-крыльевая структура становилась все более номинальной.

⁵ Поэтому представляется слишком поздней датировка победы ногаев над Тахиром 1525 годом у М.П.Вяткина и А.И.Исина [3, с. 88; 8, с. 47].

⁶ Об Алаче и Агише до и после рассматриваемых здесь событий см.: [22, указатель].

⁷ В Восточном Дешт-и Кипчаке долго сохранялось обозначение жителей страны «узбеки». Некоторые тюрко- и персоязычные авторы XVI в. именуют Ногайскую Орду Узбекистаном, а ее жителей – мангытскими узбеками (*узбакан-и мангити*) [27, с. 201, 347]. Кроме того, подданные Казахского ханства предстают в источниках о раннем периоде его истории как узбек-казаки.

⁸ В нашем случае «закладываться» означало переходить под покровительство, становиться в зависимости от покровителя, освобождаясь при этом от выплаты государственных налогов и повинностей [7, с. 304]. Наряду с этим толкованием, данное понятие имело в то время и другие значения, которые подробно изучены А.А.Любой. Из ее исследования следует, что институт закладничества практиковался в крымско-литовских отношениях в 1480–1530-х гг. Под закладниками понимали, во-первых, татар-дипломатов, которые обменивались на литовских послов для обеспечения надлежащих условий их нахождения в Крыму и для гарантии их своевременного возвращения; во-вторых, царевичей-Гиреев, проживавших в Великом княжестве Литовском и тем самым гарантировавших соблюдение договоров [14].

Сокращения

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

Литература

1 Атыгаев Н.А. О преемнике Тахир-хана // Вопросы истории Казахстана. Исследования молодых ученых. – Алматы: Институт истории и археологии им. Ч.Ч.Валиханова, 2002. – Ч. III. – С. 48–62.

2 Атыгаев Н.А. Хронология правления казахских ханов (XV – середина XVI в.) // Тюркологический сборник, 2006. – М.: Восточная литература, 2007. – С. 50–62.

3 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. – М.; Л., 1941. – 367 с.

4 Герберштейн С. Записки о Московии. Пер. А.И. Малейна, А.В. Назаренко. – М.: Изд. МГУ, 1988. – 430 с.

5 Довнар-Запольский М.В. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг. – Симферополь, 1898. – 98 с.

6 Зайцев И.В. Шайх-Ахмад – последний хан Золотой Орды (Орда, Крымское ханство, Османская империя и Польско-Литовское государство в начале XVI в.) // От Стамбула до Москвы. Сб. статей в честь 100-летия проф. А.Ф.Миллера. – М.: Муравей, 2003. – С. 31–52.

7 Закладничество // Большая советская энциклопедия. – М.: Большая советская энциклопедия, 1972. – Т. 9. – С. 304.

8 Исин А.И. Казахско-ногайское соперничество в первой половине XVI века // Вопросы истории Казахстана в русской дворянско-буржуазной и современной историографии советологов. – Алма-Ата: Изд. АН Казахской ССР, 1985. – С. 37–49.

9 Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV – XVI в. – Семипалатинск: Тенгри, 2002. – 140 с.

10 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Т. 2. Развитие феодальных отношений. Образование казахской народности и Казахского ханства. – Алма-Ата: Изд. «Наука» Казахской ССР, 1979. – 424 с.

11 История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Т. IV. – 620 с.

12 Каралюс Л. Несколько замечаний по поводу исламской терминологии в книгах Литовской Метрики XV–XVI вв.: русское сеит, литовское *sajidas*, английское *sayuid*, польское *sejjid*, русское сейид (саййид) – «потомки Пророка Мухаммеда и семьи халифа Али» // Новости Литовской Метрики. – 2010. – №12. – С. 26–35.

13 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 384 с.

14 Любая А.А. Институт закладничества в дипломатических отношениях Великого княжества Литовского и Крымского ханства в конце XV – первой трети XVI вв. // Средневековые тюрко-татарские государства. – Казань: Ихлас, 2011. – Вып. 3. – С. 56–74.

15 Материалы по истории казахских ханств XV–XVII вв.: (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Сост. С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. – Алма-Ата: Изд. Наука Казахской ССР, 1969. – 654 с.

- 16 Полное собрание русских летописей. Книга степенная царского родословия. – СПб., 1913 – Т. 21. – 2-я половина. – 368 с.; Вологодско-Пермская летопись. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1959. – Т. 26. – 414 с.; Постниковский, Пискаревский, Московский и Бельский летописцы. – М.: Наука, 1978. – Т. 34 – 240 с.
- 17 Сборник летописей. – Казань, 1854. – (Библиотека восточных историков, изд. И.Н.Березиным, т. 2, ч. 1). – 178 с.
- 18 Сборник Русского исторического общества. – Т. 95. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею. – СПб., 1895. – Т. II. – 786 с.
- 19 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Пер. В.Г.Тизенгаузена. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1941. – Т. 2. – 308 с.
- 20 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в ??-???? вв. (вопросы этнической и социальной истории). – М.: Наука, 1982. – 138 с.
- 21 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.
- 22 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература, 2001. – 752 с.
- 23 Трепавлов В.В. Большая Орда – Тахт эли. Очерк истории. – Тула: Гриф и К?, 2010. – 112 с.
- 24 Трепавлов В.В. «Хочем с тобою быти у братстве и в приязни» (Послания короля Сигизмунда I хану Мухаммед-Амину) // Гасырлар авызы = Эхо веков. – 2010. – № 3/4. – С. 92–101.
- 25 Трепавлов В.В. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды. – Казань: Фолиант, 2011. – 252 с.
- 26 Худяков М.Г. Очерки по истории Казанского ханства. – М.: Инсан, 1991. – 320 с.
- 27 DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – University Park (Pennsylvania): The Pennsylvania State University Press, 1994. – 656 p.
- 28 Kolodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): a Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. – Leiden; Boston: Brill, 2011. – 1080 p.
- 29 Lietuvos Metrika. Knyga Nr 11 (1518–1523). Parengė A.Dubonis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidybos institutas, 1997. – 228 p.
- 30 Lietuvos Metrika. Knyga Nr 7 (1506–1539). Parengė I.Illariene, L.Karalius, D.Antanavicius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, 2011. – 1012 p.
- 31 Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarow perekopskich (1469–1515). – Krakow; Warszawa: Drukarnia Wl. Lozinskiego, 1881. – 451 s.
- 32 The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia. – London; New York: Sampson Low, 1895. – 685 p.

References

- 1 Atygaev N.A. O preemnike Tahir-hana. *Voprosy istorii Ka-zahstana. Issledovaniya molodyh uchenykh*. Almaty: Institut istorii i arheologii im. Ch.Ch.Valihanova, **2002**. Ch. III. S. 48–62 (in Russ.).
- 2 Atygaev N.A. Hronologija pravleniya kazahskikh hanov (XV – seredina XVI v.). *Tyurkologicheskij sbornik 2006*. M.: Vostochnaja literatura, **2007**. S. 50–62.
- 3 Vjatkin M.P. *Ocherki po istorii Kazahskoj SSR*. M.; L., **1941**. 367 s.
- 4 Gerbershtejn S. *Zapiski o Moskovii*. Per. A.I.Maleina, A.V.Nazarenko. M.: Izd. MGU, **1988**. 430 s.
- 5 Dovnar-Zapol'skij M.V. *Litovskie upominki tatarskim ordam. Skarbovyja kniga Metriki Litovskoy 1502–1509 gg*. Simferopol', **1898**. 98 s.
- 6 Zajcev I.V. Shajh-Ahmad – poslednij han Zolotoy Ordy (Orda, Krymskoe hanstvo, Osmanskaya imperiya i Pol'sko-Litovskoe gosudarstvo v nachale XVI v.). *Ot Stambula do Moskvyy. Sb. statey v chest' 100-letya prof. A.F.Millera*. M.: Muravej, **2003**. S. 31–52.
- 7 Zakladnichestvo. *Bol'shaya sovetskaya enciklopediya*. M.: Bol'shaya sovetskaya enciklopediya, **1972**. T. 9. S. 304.
- 8 Isin A.I. Kazahsko-nogajskoe sopernichestvo v pervoj polovine XVI veka. *Voprosy istorii Kazahstana v russoj dvoryansko-burzhuznoj i sovremennoj istoriografii sovetskogo*. Alma-Ata: Izd. AN Kazahskoy SSR, **1985**. S. 37–49.
- 9 Isin A.I. *Kazahskoe hanstvo i Nogayskaya Orda vo vtoroy polovine XV – XVI v.* Semipalatinsk: Tengri, **2002**. 140 s.
- 10 *Istoriya Kazahskoy SSR s drevneyshih vremen do nashih dney. T. 2. Razvitie feodal'nyh otnosheniy. Obrazovanie kazahskoy narodnosti i Kazahskogo hanstva*. Alma-Ata: Izd. «Nauka» Kazahskoy SSR, **1979**. 424 s.
- 11 *Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah*. Almaty: Dajk-Press, **2006**. T. IV. 620 s.
- 12 Karalyus L. Neskol'ko zamechaniy po povodu islamskoy terminologii v knigah Litovskoy Metriki XV–XVI vv.: russkoe seit, litovskoe sajidas, angliyskoe sayyid, pol'skoe sejjid, russkoe sejjid (sajjid) – «potomki Proroka Muhammeda i sem'i halifa Ali». *Novosti Litovskoy Metriki*. **2010**. №12. S. 26–35.
- 13 Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. *Kazahstan: letopis' treh tysyacheletiy*. Alma-Ata: Rauan, **1992**. 384 s.
- 14 Lyubaya A.A. Institut zakladnichestva v diplomaticeskikh otnosheniyah Velikogo knyazhestva Litovskogo i Krymskogo hanstva v konce XV – pervoy treti XVI vv. *Srednevekoveye tyurko-tatarskie gosudarstva*. Kazan': Ihtas, **2011**. Vyp. 3. S. 56–74.

- 15 *Materialy po istorii kazahskikh hanstv XV–XVII vv.: (Iz vlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy)*. Sost. S.K.Ibragimov, N.N.Mingulov, K.A.Pishhulina, V.P.Judin. Alma-Ata: Izd. «Nauka» Kazahskoy SSR, **1969**. 654 s.
- 16 *Polnoe sobranie russkikh letopisey. T. 21. 2-ya polovina. Kniga stepennaya carskogo rodosloviya*. SPb., **1913**. 368 s.; t. 26. *Vologodsko-Permskaya letopis'*. M.; L.: Izd. AN SSSR, **1959**. 414 s.; t. 34. *Postnikovskiy, Piskarevskiy, Moskovskiy i Bel'skiy letopisy*. M.: Nauka, **1978**. 240 s.
- 17 *Sbornik letopisey*. Kazan', **1854**. 178 s. (Biblioteka vostochnykh istorikov, izd. I.N.Berezinyam, t. 2, ch. 1).
- 18 *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshhestva. T. 95. Pamyatniki diplomaticheskikh snosheniy Moskovskogo gosudarstva s Krymom, Nagayami i Turcieyu. T. II*. SPb., **1895**. 786 s.
- 19 *Sbornik materialov, otnosyashhhsya k istorii Zolotoy Ordy*. Per. V.G.Tizengauzena. T. 2. M.; L.: Izd. AN SSSR, **1941**. 308 s.
- 20 Sultanov T.I. *Kochevye plemena Priaral'tya v XV–XVII vv. (voprosy etnicheskoy i social'noy istorii)*. M.: Nauka, **1982**. 138 s.
- 21 Sultanov T.I. *Podnyatye na beloy koshme. Potomki Chingiz-hana*. Almaty: Dajk-Press, **2001**. 276s.
- 22 Trepavlov V.V. *Istoriya Nogayskoy Ordy*. M.: Vostochnaya literatura, **2001**. 752 s.
- 23 Trepavlov V.V. *Bol'shaya Orda – Taht eli. Ocherk istorii*. Tula: Grif i K?, **2010**. 112 s.
- 24 Trepavlov V.V. «Hochem s toboyu byti u bratstve i v priyazni» (Poslaniya korolya Sigizmunda I hanu Muhammed-Aminu). *Gasyrlar avyzy = Eho vekov*. **2010**. № 3/4. S. 92–101.
- 25 Trepavlov V.V. *Tyurkskie narody srednevekovoy Evrazii. Izbrannye trudy*. Kazan': Foliant, **2011**. 252 s.
- 26 Hudjakov M.G. *Ocherki po istorii Kazanskogo hanstva*. M.: Insan, **1991**. 320 s.
- 27 DeWeese D. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park (Pennsylvania): The Pennsylvania State University Press, **1994**. 656 r.
- 28 Kolodziejczyk D. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): a Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden; Boston: Brill, **2011**. 1080 p.
- 29 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 11 (1518–1523)*. Parengė A.Dubonis. Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidybos institutas, **1997**. 228 r.
- 30 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 7 (1506–1539)*. Parengė I.Iliariene, L.Karalius, D.Antanavicius. Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla, **2011**. 1012 p.
- 31 Pulaski K. *Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarow perekop-skich (1469–1515)*. Krakow; Warszawa: Drukarnia WI. Lozinskiego, **1881**. 451 s.
- 32 *The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A History of the Moghuls of Central Asia*. London; New York: Sampson Low, **1895**. 685 p.

ТРЕПАВЛОВ В.В.

Ресей тарихы институты (Мәскеу қ.)

ЛИТВА МЕТРИКАСЫНДАҒЫ XVI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ

Түйін

Литва метрикасы жазбасының 7-й кітабында, басқа өзге құжаттармен қатар, Қырымның ханы Мухаммед-Гирей I мен польшалық-литва ханының және ұлы князь Сигизмунд I-шінің 1520-1522 гг. аралығындағы хат алысулары беріледі. Онда қазақ хандығына байланысты тарихи тұлғалар мен оқиғалар туралы да айтылады. Жолдаулардан анық болғаны, құдіретті қазақтың Қасым ханы 1521 жылдың басында қайтыс болып, ал оның ізбасарларының бірі Буйдашаны ногаилар құғынға ұратқандығы айтылады. Олардың басшылары Мухаммед-Гирей вассалдығына өту туралы көңіл білдірді, осындай тактикалық айламен 1523ж. Астрахань түбінде талқандау жөнінде мақсат қойылған еді.

Түйін сөздер: литва метрикасы, қазақ хандығы, хан Мухаммед-гирей, хан Сигизмунд I. Қасым хан, хан Буйдаш, ногаилар.

TREPAVLOV V.V.

Institute of Russian History, RAS (Moscow)

KAZAKH KHANS OF THE XVI CENTURY IN THE LITHUANIAN METRIC

Summary

The 7th Book of records of the Lithuanian Metrica, among other documents, contains the correspondence of the Crimean Khan Mohammed Giray I and Paul-Lithuanian King and Grand Duke Sigismund I in 1520-1522. There are mentions of historical persons and events associated with the Kazakh Khanate. From the epistles, it is clear that the powerful Kazakh Khan Qasim died in early 1521, and one of his successors Buidas was expelled by the Nogais. Their leaders announced their desire to become vassals of Mohammed Giray has proved to be a tactical ploy to his subsequent defeat in Astrakhan in 1523.

Keywords: Lithuanian metric, Kazakh Khanate, Mukhammed-Girei Khan, King Sigismund I, Kassym Khan, Buydash Khan, Nogais.

Ошан Ж.

Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

Меркіттердің этникалық шығу тегі және моңғол дәуіріндегі тайпалық құрамы

Аннотация

XI-XIII ғасырлар көлеміндегі Орталық Азия мен Орта Азия тарихына қатысты әдебиеттер ұсынған мәліметтер меркіттердің Селенге өзені бойын орталық еткен ұлысы тарихының сұлбасын анықтауға мүмкіндіктер береді. Бір кездері далалық аймақта өз ұлысын құра отырып көшпенділер арасында аса зор бәсекелестік әлеуетін көрсеткен осынау прото қазақ тайпасының құрамын анықтау олардың көне тарихын аша түседі.

Түйін сөздер: мукри, мума туцзюэ, меркіт, Моңғолия, моңғол дәуірі

Меркіт тайпасы туралы мәліметтер X-XIII ғасыр көлеміндегі Орталық Азиямен Орта азия тарихына қатысты әр ел әдебиеттерде жиі кездесіп отырады. Тарихи шығармалар ұсынған мұндай мәліметтер-меркіттер мен олардың Селенге өзені бойында құрған ұлысы тарихының біраз бетін анықтауға мүмкіндік береді. Сөйтіп меркіттер XIII ғасырдың басында Темүжін бастаған моңғолдар бас көтергенге дейін көшпенділердің арыдан қалған дәстүрлі үлгісінде жасақталған өз ұлысын құра отырып, далалық аймақ билігіне ұмтылған негізгі бәсекелестің бірі ретінде өз кескін-келбетін сомдап, аймақта өзінің аса зор әлеуетін көрсете білген елдің бірі ретінде танылады.

Қазірге дейінгі қалыптасқан пікір бойынша оларды түркі тайпасы және моңғол тайпасы деген екі түрлі пікір қатар сақталып келеді. Сол сияқты меркіт сөзінің этимологиясын да екі түрлі мағнада түсіндіріп отыр. Мұның біріншісі меркіт сөзі бүркіт (беркүт) сөзінен келіп шыққан деген көзқарасқа саяды да бұл сөздің этноним ретінде қалыптасуы олардың арғы ата-бабаларының бүркітті (беркүт) тотем етуімен қатысты баяндалады. Ал, көне түркі тілдеріндегі бүркіт (беркүт) атауының «меркіт» деген түрге өзгеруі де қалыпты жағдай ретінде пайымдалады. Мұнда түркі тілдерінің түрлі диалекттеріндегі «б» және «м» дыбыстарының бір-бірімен жиі орын ауыстырып отыратын заңдылығына сәйкес беркут//бургуд сөзі меркут//мургуд болып түрленіп өзгерістерге түсіп отырған. Меркіт сөзінің этимологиясын анықтауды мақсат еткен ғалымдардың келесі тобы бұл сөздің түп төркінін «мерген» сөзінен іздестіреді. Олардың анықтауы бойынша «мерген» сөзі күні бүгінге дейін түркі, моңғол, тұңғыс тілдері тобында сөйлейтін бір қатар халықтың сөздік қорында ортақ сақталып келген ең байырғы сөздердің бірі болған¹.

I

Тарихи деректемелерде соның ішінде, түркі халықтары туралы ең көп мәліметтер жазып қалдырған қытай деректемелерінде «меркіт» этнониміне мейілінше жақын келетін «милицзи» деген ел атауы мен оларға қатысты мағлұматтар XI ғасырдың соңғы жылдарына жататын тарихи уақиғаларға байланысты ресми түрде дерек беттерінде тіркелген. Онда келтірілген мәліметте 1092-1100 жылдары аралығында Орталық Моңғолияда билік құрған Керей хандығының кезекті ханы Марғұз Бұйрық хан мен кидандардың Орталық қытайдағы Ляо патшалығы аралығында болған соғыстың соңғы мезгіліне, нақтап айтқанда 1096 жылға тән тарихи уақиғаны баяндау кезінде меркіттермен олардың билеушісінің атын атап өткен [1, 25 с.]. Ғалымдар осындағы «милицзи» деген тіркесті «меркіт» тайпасы атауының ресми түрде тіркелуді есептеп келеді.

¹Мерген (мирген, мергин, бэргэн) сөзінің түркі тіліндегі мәнісі мынадай болған: ақылгөй, епті, мінсіз, мерген, қайратты, палуан, өжет, ер жүрек т.б.; моңғол тіліндегі – mergen сөзі: ақылгөй, ақылды, тәжірибелі, дарынды; қалмақ тілінде «мергн» сөзінің мәнісі: мерген, атқыш; бурят тіліндегі мэргэ(н) сөзі «атқыш» деген мағнада болған. Бұл сөз жалпы моңғол халықтары арасында «батыр», «баһадүр» деген мағнада қолданылған. Мэргэн сөзінің тунғус-мәнжүр тілінде «ер жігіт», батыр, данагөй, қайсар, өжет деген мағнасы болған [4, Т. I. с. 571]; көне үнді тілінде «mr̥gáyuṣ» деген сөз аңшы мағнасында, «mr̥gáti» деген сөз аң аулау деген мағнада қолданылған [5, с. 58].

Дегенмен, бұған дейін меркіт этнониміне анақұрлым жақындау келетін «мукри»(moukri)» деген бір ел туралы мәлімет VI ғасырға жататын батыс деректерінде кездескен болатын. Осыған орай меркіттер туралы алғашқы мәліметтерді осы жерден бастау мәселесі де ортаға қойылған еді.

Аталған «мукри» (moukri)»елі туралы мұндай мәліметтің «Theophylacte Simocatta» деп аталатын шығарма мазмұнынан орын алуына сол тұстағы Батыс түрік қағанатының Византияға аттандырған кезекті елшілері себепкер болған. Белгілі болғанындай, Батыс түрік қағанатының айтулы елшілері 598 жылдың басында Батыс түрік қағанының Византия императорына жолдаған хатын табыстаған. Хатта шығыстағы әйгілі түрік қағаны мен Естеми қаған күш біріктіре отырып аварларды бағындырғаны, жеңіліп қашқан аварлардың бір бөлімі Табғаш(taugas) еліне барғаны, олардың қалған бір бөлімі мукри(moukri)еліне қашып кеткені баяндалған. Хат мазмұнында мукри деп аталған бұл елдің Табғаш еліне таяу орналасқаны, олардың аса жауынгер халық екеніде айтылған [2, с. 220-221].

Жоғарыда ескертілгендей меркіттер туралы бұған дейінгі зерттеулерде осы мукри елін меркіттермен байланысты деген пайымдаулар жасалған болатын. Бұл туралы алғаш рет бастама көтерген әйлілі шығыстанушы П. Пельо пайымдауы біраз уақыт өміршеңдік танытып келді [3, р. 145]. Алайда, мукри туралы соңғы уақытта қолға алынған зерттеулерде аталған елді VI ғасырдан бастап қытай жылнамаларында «мохэ (奚末鞞)» деген атпен кездесіп отыратын тұңғыс тілді ел ретінде қарастырған пікір ортаға қойылып, жан-жақты қолдау таба бастады.

Қытай жылнамаларындағы бұл «мохэ(奚末鞞)» елі туралы хатқа түскен алғашқы мәлімет 563 жылға жатады [6, ц., 92 б.]. Ал, көне түркі ескерткіштерін зерттеу кезінде «Күлтегін» ескерткіші мәтінінде кездесетін «bokli» деген елатын бастапқыда «когеріо» есімімен байланыстыратын пікір жарыққа шығып, бірқатар ғалымдардың қолдауын тапқан болатын [7, 133-156 бб.]. Алайда, бұл екі елатауының дыбыстық жақтан бір-біріне мүлде сәйкеспей ешқандайғылыми түсініктеме беруге келмейтін еді. Осы орайда түркі ескерткішіндегі «bokli» атауын қытай деректерінде кездесетін «мохэ» атауымен байланыстыра қарау анағұрлым нанымды бола түсті. Қытай ғалымдарының ең соңғы зерттеу жетістігі бойынша «мохэ (奚末鞞)» деген екі иероглифтің өзі көне қытай фонотикасында «bokli» немесе «bokri» деп оқылғаны анықтала бастады [8, 2005, 53 б.]. Бұл жәйттің анықталуы мукри немесе мүркі деп аталған бұл елді мейілінше соңғы кезде әйгілі болған меркітпен тікелей байланыстыратын көзқарасты өткен күннің еншісіне қалдыра отырып, батыс деректерінде аты аталған мүркі(murki), «күлтегін» ескерткішіндегі «bokli» және қытай жылнамаларындағы «мохэ» осылардың барлығы бір халық деп қарауға мүмкіндік берді.

Қытай деректерінің берген мәліметтері бойынша түркі қағанаты мен аталған халық арасындағы қатынас VI ғасырдың орта шенінен бастап айқын болған. Ондағы мағлұматтар бойынша түркі қағанатын Циминь қағаны² тіке басқарып отырған. Сөйтіп олардың тарихы көп замандар бойы түркі қағанатының тарихымен тығыз байланыста болып келді. Мысал ретінде айта кетер болсақ, 619 жылы Түркі қағанатының қытай еліне жасалған жорығына Түркі қағанатының кезекті Тули қағанның басқаруындағы татабы, си, кидан, мохэ қатарлы халықтардың қолы жаппай жұмылдырылғаны туралы мәлімет кездеседі [9, 56 ц.].

Олардың арасында қалыптасқан мұндай байланысты түркі халықтары тарихында жиі орын алған биліктегі әулеттік өзгерістер де өзгерткен жоқ. Міне солай Моңғолияның шығысындағы моңғол және тұңғыс тілді халықтарға Тули қағандар тағайындау арқылы басқару шарасы Сюэянто қағанаты дәуірінде онан әрі жалғасты. Осындай мақсатта Сюэянто қағаны Чжэньчжу (Инжу Білге қаған) қаған өзінің Емаң (曳莽) есімді тұңғышын Тули қаған деп тағайындап «шығыстағы құрама руларды» басқаруға жіберген [10, 189 ц.]. Бұл үрдіс Ұйғыр қағанатының ғасырлық тарихында да тиянақты түрде жалғасты. Түркі тілді халықтар билікте болған тұтас тарихи кезеңде мохэ, кидан, бохай қатарлы елдердің түркілердің боданы ретіндегі тарихы, моңғол-тұңғыс тілді тайпалардың түркілермен етене араласуына жеткілікті шарт-жағдайлар әзірлей отырып, олардың саяси, рухани, мәдени өміріне трансформациялық өзгерістер

²Циминь кэхань(纥臣可汗) деп аталған түркі қағанының бұрынғы атақ дәрежесі «Тули қаған 突利可汗» және Или қағандар (伊利可汗, ол Шабо қаған (沙钵可汗 деп те аталған) билеген тұста (VII-ғасырдың бірінші жартысында) қағанаттың шығыс жағындағы татабы, си, кидан, мохэ қатарлы халықтарды қағанаттың шығыс аймақтарын басқаратын Тули қағандар (қытайша: «Тули кэхань (突利可汗) деп хазылады, бұл атау «тулиши (突利失)» яғни «төліш (吐利失)» дегенмен қатысты, «төліш (吐利失)» сөзінің көне түрік тіліндегі мағынасы «жоғары жақ» немесе «шығыс тарап» дегенді білдірген.

туғызды. Осындай тарихи себептермен олардың жекелеген топтарының ұлы даланың мүлде басқа бір аймағынан, басқа бір қырынан, түркілік келбетте кездесуі қалыпты жағдайға айналды, прото қазақ тайпалары тарихындағы түйткілді сауалдың біразына тарихта жиі қайталанған осындай мәдени трансформациялық өзгерістер себепкер болды.

Қытай деректемелеріндегі IX ғасырдың бірінші жартысына жататын мәліметтердің бірі меркіт атауына анағұрлым жақын келетін тайпаны «му́ма туцзуэ»³ деген ортақ атпен аталатын үш рулы түркі тайпасының бірі ретінде көрсетіп, оның атын «ми-ле-гэ» деген қытай иероглифтерімен жазып қалдырған⁴ әрі олардың қырғыздарға қарасты тайпа екенін баса көрсеткен. Алайда, біз «ми-ле-гэ» деп көрсетіп отырған тайпа атын ғалымдардың елеулі тобы «ми-ле» деп көрсетуді жолға қойып келді. Себебі аталған деректе «му́ма туцзуэ» деп есептелген үш тайпаның аты бірден тізбектеліп көрсетілген. Өкінішке орай қытай көне жазба әдебиетінде мәтінге тыныс белгілерін қою дәстүрінің болмауына байланысты, мәтіндегі үш тайпаның аты жазылған жеті иероглифтен тұратын тіркестің ара жігін анықтап, тыныс белгісін қою, сол арқылы тайпалардың атын нақтылау күні бүгінге дейін талас-тартыс туындатып келеді. Мәтіндегі бірінші тайпа ретінде көрсетілген «дубо» тайпасы туралы еш қандай дау туған емес. Бұл тайпа бұған дейін және кейінгі дәуірлерге жататын еңбектерде аталған аймақты тұрақты қоныстанып келген түркі тайпасы ретінде көп еңбектерде кездесіп отырады. Мәтінтанушы ғалымдар арасында туындаған даудың түйткілді тұсы тіркесте көрсетілген екінші тайпа мен үшінші тайпаның атын қай иероглифтен жіктеу керек деген мәселе төңірегінде туындап, екі ұдай пікір сақталып келеді. Соған байланысты мәтінде көрсетілген үш тайпаның атын «дубо, миле, гээчжи»⁵ және «дубо, милегэ, эчжи»⁶ деп екі түрлі жіктеу қатар орын алуда. Біз осы екі ұдай пікірдің соңғысына қолдау көрсетуді жөн деп санаймыз. Себебі, соңғы пікір ең бірінші «ми-ле-гэ» деген меркіт сөзінің қытайша транскрипциясы деуге негіз бола алады. Қала берді, бұл тағы тіркестегі үшінші тайпаның атын «ачжи» деп көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл бізге «ми-ле-гэ» деген «меркіт» атауының баламасы деген көзқарасқа тұрақтамас бұрын, «Синь Таншу» кітабы көрсетіп кеткен үшінші тайпа – «ачжи» тайпасы туралы сәл де болса тоқталып өтудің орынды екенін ескертеді.

Қатысты тарихи шығармаларда «ачжи» этониміне жақын келетін этноним атауы алғаш рет Қытай деректемелерінде қырғыз билеушілерінің титулына байланысты жазылған. Мұнда «Синь Таншу» кітабы: олардың [қырғыздардың] билеушісі Ажэ деп аталады⁷ деп тәптештеп жазға келіп, одан әрі «Ажэ сөзі» кейін келе олардың әулет атына айналып кеткенін ескертіп өтеді [11, 217 ц.; 12, 385 б.]. Бұл дерек аса маңызды информациялар бере отырып бір қатар түйткілдерді де қоса ұсынған, сол себепті ондағы мәселелерді ғалымдар тақырыптық деңгейде зерттеп келеді.

«Синь Таншу» кітабы қырғыздарға бағынышты тайпа ретінде «му́ма туцзюэ» деп көрсеткен үш тайпаның атын тұңғыш рет көне қырғыз тайпалары қатарынан іздеген түрколог ғалымның бірі В. В. Радлов Енесей ескерткіштерінің бірі болған Елегеш ескерткішінде кездескен екі сөзді «Ач, баліг» деп транскрипциялап, «ач» және «беліг» тіркестерін арнаулы этноним ретінде қарастырған болатын [16, с. 314]. Осы бастамаға сәйкес ғалымдар аталған ескерткіштер табылған аймақтарда өткен заманда «ач» және «білік» деп аталған халықтар қоныстанған деген қорытынды шығаруға әрекеттенгені белгілі [17, с. 602]. Қалыптасқан пікірге сәйкес неміс қытайтанушысы Ф. Хиот бұл екі тайпаны көне қытай деректемелерінде айтылатын «милегэ» және «эчжи» тайпасы ретінде қарастыруды көздеді, бірақ,

³ Кітап мәтінінде «Му́ма туцзюэ (木馬突厥) деп жазылған. Му́ма туцзуэ сөзінің баспа бас аудармасы «ағаш атты түріктер» болып шығады, шын мәнінде олардың «шаңғы тартатын» ерекшеліктеріне қарай отырып осылай деп атаған, сондықтан бұл сөзді «шаңғы тартатын түріктер» деп аударуға болады.

⁴ Еңбекте бұл тайпаның аты 弥列哥 (ми-ле-гэ) деген үш иероглифпен хатталған.

⁵ «Синь таншу» кітабының 1977 жылы жарық көрген ЧХШЦ нұсқасы аталған үш тайпа аттарының арасына тыныс белгілерін осылай қойған. Мақала авторы бұған дейін «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында осы деректі қазақ тіліне аударған кезде, деректемелерді еңбектің ЧХШЦ нұсқасы негізінде аударғандықтан, аталған үш тайпаны ЧХШЦ нұсқасы бойынша: дубо (都播), миле (弥列), гээчжи (哥俄支) деп көрсетілген еді (12, 386 б.).

⁶ Жапон ғалымы Сагучи Тору қатарлы ғалымдар соңғы екі тайпа атының арасын милегэ (弥列哥), эчжи (俄支) деп ажыратып көрсеткен (13, 174 б.).

⁷ Мәтінде 阿热 (А-жэ) деп хатталған. Қырғыз билеушілерінің бұл лауазымы туралы пікір біркелкі емес. Сагучи Тору оны «Инал» деген сөздің транскрипциясы деген пікірді жақтайды (13, 177 б., 54-түсіндірме). Қытайдағы қырғыз аудармашылары бұл сөзді «Ер» деп аударса (114, 222 б.), ал, қытайдағы қазақ аудармашылары «аз» деп аударған (15, 630 б.).

түрколог С. Е. Маловтың әлгіндей транскрипция мен соған сәйкес жасалған «ач халқы» деген аудармаға күдікпен қарауы бірқатар ғалымдардың бастапқы ойынан бас тартуына түрткі болды⁸. Кейін келе Л.Гамбис С.Е. Маловтың аталған күдіктерін онан әрі тиянақтандыра түскендей болды [18, р. 313-320]. Соған қарамастан, түркі ескерткіштері мазмұнынан «эчи» этнонимінің баламасын іздеу және оны ескерткіш мәтінінде кездесетін «аз» сөзімен байланысты қарастыру әрекеті тоқталған жоқ. Осы мақсатта жасалған зерттеу кезінде ескерткіштер мәтінінің ішінара тұстарындағы «az qırqız», «az budum» деген тіркестердің сақталуы «аз» сөзін «азғана» деген сыяқты мағнасынан бөле қарап, оны арнаулы этноним ретінде қарастыратын пікірді онан әрі орнықтыра түсті [19, с. 30.; 20, 126-, 132-, 133 бб.]. Сол себепті, Г. Е. Грумм-Гржимайло, Цэнь Чжунмянь, Хань Жулинь, С.В. Кисилев, Н.А. Сердобов, Д.Г. Савинов, Ю.С. Худяков, В.Я. Бутанаев қатарлы ғалымдардың барлығы қырғыздарды «ач» немесе «аз» деп аталған елдің руникалық текстерінен іздеу керек деп кеңес береді.

Бұл мәселе туралы бір аз ғалымдар «Синь Таншу» кітабындағы: «олардың билеушісі Ажэ деп аталады» және «Ажэ сөзі кейін келе олардың әулет атына айналып кетті» деген мәліметтің өзіне ғана сүйеніп, Енесей ескерткіштері мәтініндегі «аз» немесе «ач» атауын қырғыз мемлекеті билеушілерінің әулеттік фамлиясы ретінде қарап, оның қытай жазбаларындағы баламасын «ажэ» деп пайымдаса, жекелеген ғалымдар мұндай жәйтті түркі ескерткіштері мәтінінің өзінен кездестіруге болатынын алға тартады. В.Я. Бутанаев пен Ю. Худяков Күл Тегіннің құрметіне қойылған ескерткіш мәтініндегі «аз» қырғыздың элитарлық тобы деген ұғымға сәйкес келетінін баса көрсетеді [21, с. 72.].

Қырғыздардың шын мәнінде «аз» деп аталғанын «Бадаи ат-таварих» (XVII ғ.) атты тарихи шығарманың мәліметі де растай алады. В.В. Бартольд түркештердің арасында аты аталған аздарды Батыс Моңғолияда жасаған аздардың Жетісудағы ұрпағы ретінде қарастырған [23, с. 281-282]. Л.П. Потапов, С.М. Абрамзон, О.К. Караев, С.А. Аттокуров, Э.Ж. Маанаев қатарлы ғалымдарда дәл осындай пікірде. Олардың пікірі бойынша 715 жылы Күл Тегіннің Қараколде жүргізген жеңісті соғысынан кейін аздар Түркеш қағанаты аумағындағы Тянь-Шань тау қойнауларына қашып барған. Бұл мәселеге қатысты отандық түрколог Ю.А. Зуев өз зерттеулерінің бірінде Батыс түрік қағанаты құрамындағы «асицзе» деп аталатын тайпаның әуелгі формасы азгыр (аз+гур), ол Орхон-Енесей текстеріндегі «аз» болып табылады деген пікірін ұсынады [24, с. 66-67]. Ал, Г.Е. Грумм-Гржимайло аздарды ерте заманғы қырғыздардың бір бірлестігі ретінде қарайды. Цэнь Чжунмянь да осы тектес пікірде, ол «аз» деген қырғыздармен тығыз қатынаста болып келген аз тайпасымен байланысты деп санаған [25, 730 б.]. Бұл мәселе туралы Д.Г. Савинов өз пікірін: VII-IX ғасырларда «ач» (аз) бүдүн қырғыз этносының ең негізгі құрамдас бөлігі болғандықтан жазған [26, с. 77-78.].

Тарихшы ғалымдардың бұл пайымдаулары аздардың Енесей қырғыздарының бірігу үдерісінде аса маңызды рөл атқарғандығын толық мақұлдайды, сонымен бірге, олардың бұған дейін шығарған ғылыми қорытындылары «аздардың» Енесей қырғыздарының ақсүйек тайпасы болғандығын орныққан көзқарас ретінде бағалауға мүмкіндіктер береді. «Синь таншу» кітабында «муа туцзуэ» деген ортақ атпен көрсетілген үш тайпаның аты жазылған тіркестегі бірінші тайпаны «дубо» деп тұрақтандырумен бірге үшінші тайпаны «эчи» деп қарап, оны Орхон-Енесей ескерткіштерінде кездесетін «аз» тайпасының баламасы ретінде қарастыру тіркестегі тайпа аттарының аражігін ажыратудағы түйткілді мәселені шешуге өзіндік көмегін тигізеді, бұл тіркесте көрсетілген екінші тайпаның атын «ми-ле-гэ» деп танудың дұрыстығын онан әрі дәлелдей түседі.

Өкінішке орай аталған дәуірге жататын түркі жазбалары мен қытай деректемелерінен «ми-ле-гэ» туралы қосымша мәлімет табудың сәті түскен емес. Осындай жағдайға байланысты «ми-ле-ге» тайпасы төңірегінде жасалған зерттеулердің қазіргіден кейінде бұл тайпаны қытай тарихнамаларында XI ғасырдан бастап аты әйгілі бола бастаған меркіт тайпасы ретінде қараудың ана мүмкіндігі ескерілген. «Ми-ли-гэ» тайпасын меркіт тайпасымен байланыстырмақшы болған ең бірінші қытай ғалымы ретінде Цэнь Чжунмяньнің атын атауға тура келеді. Ол «Синь Таншу» кітабының қатысты мазмұнына мәтінтанулық зерттеу жасап, үш тайпадан құралған тіркесті жіктеу кезінде оны «миле» деп көрсетіп, бұл туралы: «Миле, Юань династиясы дәуірінде ме-эр-кэ (merkits) деген тайпа кездеседі, егер ортасындағы «к»

⁸ Малов аталған сөздерді: «*Älim okurunıta cü bolup ärlärim ääküm jok çäliir (Aç äliir)ää.* (Оркун, III, 180: *bildigä*) бір *tägmä* (Оркун. *bärtigimä*) säkiz äp ärdm(iz)» деп транскрипциялап: «В жизни моего государства, во время, у меня не оказалось героев-удальцов. В сражении всего-навсего нас восемь героев» деп аударған (22, с. 26.); Малов Кара-Юса ескерткішінің қатысты мазмұнындағы оған дейін «ач» халқы деп аударылып келген сөздер туралы: Я весьма сомнительно отношусь к народу «ач» в переводе других лиц деген пікірін білдірген (22, с. 69.).

дыбысы болмағанда бұл тіркес «merit» болып шығар еді де «миле» атымен сәйкес келер еді, аталған тайпа моңғолдардың солтүстігінде қоныстанған, олардың қоныстары да бір-біріне сәйкес келеді, екіншіше орай «Тундянь» кітабы аталған екі тайпаның атын атамаған, сондықтан, өз басым тыныс белгісін «ле (列)» иероглифінен кейін қою керек пе деген туралы нақты шешім жасай алмадым» деп ескерткен [25, 732 б.]. Көріп отырғаныңыздай Цэнь Чжунмяньнің аталған тайпа атын «merit» деп атауы мәтіндегі екі тайпа атының аражігін ажырату кезіндегі тыныс белгісін қай иероглифтен кейін қоюға байланысты туындаған. Ол егер бұл тайпа атын «миле» түрінде емес «ми-ле-гэ» түрінде қарастырған жағдайда аталған тіркесті реконструкциялау кезінде «merit» дегеннен өзгеше реконструкция жасар еді.

Ми-ле-гэ тайпасын меркіт деп соңғы рет нақты түрде қорытынды шығарған моңғол танушы ғалым Юй Дацзюнь «Құпия шежіренің» өзі аударған нұсқасындағы меркіт тайпасы туралы түсініктемесінде: меркіттер «Таң патшалығы дәуірінде ми-ле-гэ (merki) деп аталды, олар құриқандармен бірге қазіргі Оңтүстік Сибиря жерінде отырды» деп толық сеніммен жазған болатын [27, 25 б.].

«Синь Таншу» кітабы «мула туцзуэлер» туралы берген мәліметінде: [қырғыздардан] шығысқа қарай жүргенде мула туцзюе деп аталатын үш арыс қоныстанған жерлерге баруға болады. Олар жеке-жеке дубо, миле-гэ, э-чжи деп аталады. Бұл елдердің билеушілері цзецзинь (ірік) деп аталады. Үйлерінің төбесін қайың тозбен жабады. Арғымақ жылқылары көбірек болады. Мұз бетінде ағаш атпен жүруге дағдыланған. Мұнда олар аяқтарына тақтайшаны байлап алып, қолтығындағы имек таяқпен жерді тіреп тұрып, бір сырғанағанда аса тез жылдамдықпен бірнеше жүз қадам жерге дейін сырғып барады. Олар түнде шығып қарақшылық жасап, күндіз үйлерінде тығылып жатады. Цзянькуньдер (қырғыздар) оларды бағындырып, өздеріне бодан етіп алған деп жазған [11, 217 ц.; 12, 385 б.].

Аталмыш аймақтың халқы арасында ағаш атпен, яғни шаңғымен (Ski) жүретіндер тек бір ғана «мула туцзуэ» ғана емес болатын, керісінше ағаш атқа міну өнері осы аймақтағы бірқатар халықтың ортақ ерекшелігі ретінде баяндалған. ТПХЮЦ кітабының басмылдар туралы баянында бұл аймақтың адамдары аң аулағанды жақсы көреді, олардың барлығы ағаш атқа мініп алып, тау беткейлерінде жоғары-төмен құйғытып ұшқан құстай зымырап, емен-еркін аң қуып жүреді деп сипаттаған [28, 199 ц.]. Дәл осы дәуірден мәліметтер берген қытай дерек көздері Енесей қырғыздарының қар үстінде ағаш атқа мінітіні туралы бір мұнша мәліметтерді жазып қалдырған [29, 100 ц.]. ТПХЮЦ кітабы басмылдар «ағашты ат ретінде мінеді» дей келіп олардың шаңғы сияқты қар үсті көлігі туралы егжей-тегжейлі баяндаған [28, 199 ц.]. Мұндай мәліметтер соңғы дәуірлердегі парсы тарихшылары еңбектері мен «Құпия шежірегеде» жазылған.

«Синь таншу» кітабындағы мәліметтер бізге олардың жері Енесей өзенінің жоғары бойынан шығысқа қарайғы аймақта болғанын меңзейді. Бұл жағын «Тундянь» кітабының дуболар туралы берген «дуболардан оңтүстікке ұйғырларға дейін 13 күндік жол» деген нақты мәліметті де растай түседі [30, 199 ц.]. Осы мәліметке сәйкес Цэнь Чжунмянь дуболардың бұл қонысы Байқал көлінің оңтүстік батысына тура кедеді деген пайымдауды ұсынса [25, 732 б.], Хань Жулинь жалпы «мула туцзуэлердің» қоныстары қырғыздармен іргелес жатқаны еш күман тудырмайды деп жазады [31, 328 б.]. Сөйтіп «Синь таншу» көрсеткен «мула туцзуэлердің» мекенін Енесей өзенінің жоғарғы бойы, Саян жоталары мен Хубсугул көлі маңынан Байқал көлінің оңтүстік батыс жағалауларына қарай созылып жатқан аймақтан іздестіруге тура келеді. Бұл қоныстар моңғол дәуірі қарсаңындағы меркіттердің қоныстарынан соншалықты шалғайда емес.

Орманды аймақ халқына қатысты соңғы уақытта жазылған деректемелерге негізделгенде моңғол жорығы қарсаңына дейін бұл аймақтың тұрғындарын «ағаш ері (agaj-ari)» деген ортақ атпен көбірек атап келгені белгілі. «Синь таншу» кітабындағы «мула туцзюе» деген топтық атау «ағаш ері» деген көнеден келе жатқан атаудың қытайша мағналық аудармасы болуы да ықтимал. Себебі, «ағаш ері» деген ат орманды аймақтағы халықтың кейбір ерекшеліктеріне қарай қойылған, бұл далалық аймақтың тұрғындарын олардың киіз үйіне қарай отырып «киіз туырлықтылар» деп атаумен негіздес. Көне түрік тілінде «ағаш ері» деп аталған бұл атаудың моңғолша баламасы «хойин еркін» деп жазылған. Мұсылман және моңғол авторы бұл сөздің моңғолша мәнін «орман тайпалары» деп түсіндіреді.

Рашид ад-дин берген мәлімет бойынша: Ерте заманда ағаш ері деген мұндай атау болмаған, оғыз тайпалары аталған аймаққа келген кезде, олардың бір тайпасының орманда қонысы [журты] болыпты, сөйтіп осы атпен атала бастапты, «Агач-эри» дегеннің мәнісі «орман адамы» деген мағнада. Бұл құдды кей моңғол тайпаларының, олардың юрттарының орман маңында болғаны себепті «хойин еркін», яғни орман тайпалары деп атағаны сияқты еді, мұның жәйі осылай еді делінеді [32, с. 85].

Жоғарыда көрсетілгендей әлемдегі бір қатар ғалымдар «Синь таншу» кітабында көрсетілген «мели-гэ» тайпасын соңғы дәуірдегі меркіттер ретінде қарастырып отыр. Бұл тайпа өз заманында қырғыздарға қарасты болып, олармен тығыз этно саяси, этно мәдени байланысқа түскен байырғы

түркі тайпасы болып табылады, қытай авторларының оларды «муа туцзуэ» яғни «ағаш атты түріктер» қатарына енгізіп ерекше сипаттауының мәнісі міне осында.

Тарихтың келесі парақтарында меркіт тайпасының тарихы мейлінше айқындала түсіп, Ляо патшалығы дәуіріндегі (907-1125 жж.) деректемелерде «цзубу» деген ортақ атпен аталатын тайпалардың бірі ретінде бой көрсете бастайды. Ляо патшалығының әулеттік жылнамасы болған «Ляоши» меркіт этнонимін «ми-ли-цзи» және «ми-эр-цзи» деген екі түрде хатқа түсіреді⁹. Моңғол дәуіріне тән қытай деректемелерінен біз аталған этнонимнің әралуан формадағы жаңа транскрипциясымен мольға түскеніне куә болып, ме-ли-ци, ме-эр-ци, ме-ли-цзи, мо-эр-цзи, май-ли-цзи деген түрлерін кездестіреміз¹⁰.

Рашид ад-дин бұл тайпаны меркіт деп жаза отырып «кейбір моңғолдардың меркіттерді мекрит (*mäkrit*) деп те атайтынын ескертеді [32, с. 114.]. Атордың пікірі бойынша болғанда «мекрит» дегенді меркіт сөзінің моңғол тіліндегі келесі бір формасы деп қарастыруға тура келеді. Рашид ад-дин пікіріне ұқсас деректі Әбілғазы да жазған [33, 44 б.]. «Мекрит» атауы Марко Поло естелігінде кездеседі. Онда: олардың Барху жазығында тұратын тұрғындары мекриттер (mekrites) деп аталған, олар жабайылар (barbarian), баққан малына сүйеніп жан бағады. Олардың тұрмыс-тіршілігі татарлармен¹¹ ұқсас, ұлы ханға бағынады. Бидай екпейді, шарап ашытпайды, жаз айында аң құсты аса көп мөлшерде аулап алады, ал қыс айларында күн өте суық болатындықтан, напақасын сонша көп таба алмайды деп жазған [34, с. 239].

Осы тектес атау «Юаньши» кітабының қатысты тарауларына¹² және Сюй Южэнь кітабындағы «Атахаяның ескерткіші» атты деректемеге жазылған [35, ц. 49]. Назар аударарлығы бұл еңбектердің бәрі меркіт атауын «мецили (灭乞里)» түрінде жазған. Бұл атаулар мен Рашид ад-дин көрсеткен «мекрит» атауы арасында бір ізділік сақтаған. Өрбасқа тарихи дереккөзде сақталған мұндай ұқсастық сірә кездейсоқтыққа жатпауға тиіс, осы жәйттерді ескере отырып Рашид ад-дин баяндаған «меркіт» пен «мекрит» атауына қатысты жағдайды тарихи шындық ретінде қабылдаған орынды деуге тура келеді.

Парсы тарихшысы меркіт, мекрит деген тайпа атынан тыс «бекрин» деген үшінші бір тайпаның атын атап олар туралы да мәліметтер берген:

Бекрин (*b(a)krin*), олар мекрин (*m(a)krin*) деп те аталады. Олардың қоныстары Ұйғырстанның биік тау қойнауларында. Олар моңғолдарға да, ұйғырларға да жатпайды. Олар биік тау шындары өте көп аймақта тіршілік еткендіктен, тау жолында жүруге өте шебер, олардың барлығы аса қатерлі құздарға өрмелеуді жетік меңгерген. [Бұл тайпада] жалпы жиыны бір мыңдық бар. Олар Шыңғысханға бағынып [оған] бодан болды, олардың билеушісі Шыңғысханның құзырына жүгінді. Олардың қоныстанған аймағы Қайду ұлысына жақын болғандықтан, Қайду оларды өзіне қосып алды. Ол замандағы олардың әмірінің аты Жінанчи еді. Шыңғысхан дәуірінде, аталған тайпаның көсемі [өз қызын] Шыңғысханға берді. Шыңғысхан оны өте ұнатты, өте жақсы көрді; оның аты Мұкай қатұн (*mūkāi*) еді; дегенмен ол одан ұл-қыз сүйген жоқ. Өткен заманда Шыңғысхан өз ұлдарына ұнатқан адамын таңдап алу үшін, бекрин тайпасына қыздарын түгел жинап алып келуді бұйырған екен. Шыңғысхан дүниеден озғаннан кейін [оның] бұл қатұнын Үгедей хан өз әмеңгерлігіне алды [32, с. 149].

Біз Рашид ад-дин еңбегінің аталған мазмұнынан Бекриндердің Шығыс Тянь-Шань тау сілемінде қоныстанған тайпа екендігін көреміз. Онда көрсетілгеніндей олар моңғолдарға да, ұйғырларға да жатпайтын бөлек тайпа делінген. 1220 жылы Орта азия жеріне елшілік сапармен болып қайтқан шүршіт елшісі Угусун Чжундуанның көрген-білгендері негізінде жазылған жол жазбада да «молиси (磨里奚)» және «мокэли (磨可里)» деген екі тайпаның аты аталған. Қазіргі кезде мұндағы бірінші тайпаны «меркіт», келесісін «мекрин» деп қарап келеді [36, 680 б.; 37, 26 б.]. «Юаньши» кітабының «Толишигуан шежіресі» және «Минань шежіресінде» моңғол дәуірінде Шығыс Тянь-Шань таулы өңірін қоныстанған «мецили (灭乞里)» деген тайпаның аты жиі аталады. Алайда, аталған еңбектің келесі бір тарауында осы аймақта

⁹ «Ляоши» әулеттік жылнамаларда «милици (梅里乞)» және «миэрци (密儿纪)» деген екі түрде хатқа түсті.

¹⁰ Көрсетілген дәуірдегі тарихи әдебиеттерде меркіт этнонимінің: мелици (蔑里乞), мээрци (蔑儿乞), мелици (灭里吉), моэрци (默而吉), майлици (迈礼吉) деген транскрипциясы кеңірек қолданылған.

¹¹ Бұл жердегі татар бір ғана татар немесе моңғолдар емес жалпы Орталық азиядағы күллі көшпенділерге қаратылған.

¹² Юаньши, Шыңзу шежіресі, Чжыюань жылнамасының 18 жылы тамыз айынан 27 жылы желтоқсанға дейінгі аралыққа (1296-1306 жж.) тура келетін мәліметтері [38, I т., 232 б - II т., 356 бб. және XI т., 3228 б.].

қоныстанған Бекэлинь (别克邻) атты тайпаның XIII ғасырдың 50–60 жылдарында моңғол билігіне қарсы көтеріліске шыққаны туралы мағлұмат кездеседі [38, 133 ц. және 135 ц.]. Бұл бізге Рашид ад-дин бекрин (b(a)krīn) немесе мекрин m(a)krīn деп көрсекен тайпаның моңғол дәуірінде Шығыс Тянь-Шань тау қойнауларын мекен еткенін онан әрі растай түседі. Солай дегенмен меркіт, мекріт (mäkrit), бекрин (b(a)krīn) және мекрин (m(a)krīn) мәселесі жан-жақты анықтауды қажет ететін тақырып болып қала береді.

Меркіттердің этникалық шығу тегі мәселесі туралы оларды түркі тілді тайпа немесе моңғол тілді тайпа деп қарайтын екі түрлі пікір сақталған [39, р. 192]. Соңғы кездегі зерттеулерде меркіттерді ұйғыр қағанаты күйрегеннен кейін Моңғолияда жалғасты қоныстанып қалған ұйғыр тайпаларының; Моңғолиядағы көне ұйғыр тайпалар мен басқа тайпалардың қосылуынан жаңадан ұйымдасқан тайпа; батысқа ертерек қоныс аударған моңғол тайпалары; мохэ тайпалары деген сияқты бірқатар пікірлер қалыптасып отыр.

Шындығында меркіттердің этногенезі мәселесі туралы пікір алауыздығы моңғол дәуіріндегі авторлардан бастау алғаны белгілі. Рашид ад-дин өз еңбегінде [меркіттер] олар моңғол [тайпаларының] бір табы деп жазады [32, с. 114.]. Оның бұл пікіріне қарап меркіттер болымысынан моңғол тайпасы деген ұғым мүлде шықпайды. Себебі автор бұл жерде «моңғолдар» дегенді «қазіргі кезде моңғол атана бастаған түркі тайпалар» категориясында қарастырған. Мұндағы автордың көрсетіп отырған уақыты автор өзі жасаған дәуірді немесе аталмыш еңбегін жазған уақытты көрсететін еді. Бұл моңғолдар билік басына шыққаннан кейінгі бір ғасырдан кейінгі жағдай болып табылады¹³. Сөйтіп, автор айтулы кезеңде «моңғол» деп атана бастаған түркі тайпалары туралы «қазіргі уақытта моңғол деп аталып жүрген бұл түркі тайпаларының көне замандарда әр бірінің өз алдына [өзінің] айырым аты бар болатын, олардың әрбіреуінің [өз] билеушісі мен әмірлері болған еді, олардың әр қайсысы өз ішінен жекелеген [аталар] рулар мен тайпаларға бөлінген еді» деп жаза келе одан әрі мұндай тайпа қатарында меркіттермен бірге жалайыр, ойрат, татар қатарлы тайпаларды жатқызған. Автор еңбегінің осы тұсында «моңғолдар» деген тарихи ұғым туралы: «олардың түр түсі, тілі моңғолдарға ұқсас, себебі ол заманда [көне заманда], моңғолдар түркі тайпаларына жататын рудың бірі еді; қазіргі кезде олардың бағының жануы, күшеюі мен ұлық болуы себепті, басқа тайпалардың барлығы олардың атымен атала бастады» деп тұжырымдаған [32, с. 92]. Бұл тұжырымдама бізге меркіттердің шығу тегін толық түсіндіріп береді.

Меркіттердің этногенезі мәселесінде оларды моңғол тайпалары қатарына жатқызушылардың келесі уәкілі XIV ғасырда жасаған этникалық қытай авторы Тао Цзун-и болатын. Ол өз еңбегінде меркіттерді моңғолдың 72 тобының қатарынан орын берген. Меркіттерді өз ішіне алған бірқатар тайпалардың этногенезі мәселесі төңірегінде біраз ғалымдар, соның ішінде қытай ғалымдары Тао Цзун-и пікірін басты дәйек ретінде көрсетуді жолға қойы келеді. Дегенмен, Тао Цзун-и берген мағлұматтар да XIII ғасыр қарсаңындағы нақты жағдайды мүлде әйгілеп бере алмайды. Себебі, оңтүстік қытайда туып өскен автордың Юань дәуіріндегі қытай жерінде жасаған моңғолдар мен олардың тайпалары туралы соншалықты сенімді мәлімет бере алатынына сену қиын еді. Бірінші кезекте ондағы мәліметтер моңғолдар қытай жерінде құрған Юань династиясының XIV ғасырдағы тайпалық жағдайынан мәліметтер беруге арналғандықтан, XIV ғасырдағы қытай жеріне тарыдай шашылған меркіт сияқты тайпалардың жағдайы, XII ғасырдың соңы мен XIII ғасыр басындағы Моңғолиядағы іргелі меркіт сияқты ұлыстардың нақты болымысын көрсете алмайтын-ды. Қалаберді, аталмыш қытай авторының моңғолдар мен моңғол мемлекетінде жасаған түркі-моңғол тайпалары туралы танымы сол дәуірде жасаған Оңтүстік Қытайдағы этникалық қытайлар сияқты мүлде қарабайыр болатын. Сол себепті аталған автор тұтас Юань династиясы аумағындағы әр алуан этнос уәкілдерін бірнеше топқа бөлгенімен, олардың аражігін нақтылы көрсетуге мүлде шарасыздық танытқан. Мұндағы автордың өзі бағамдай алмаған түйткілді мәселенің бірі «сымужэнь» мен «моңғолдар» мәселесі еді, соған қарамастан, ол моңғолдар ретінде 72 тайпаның атын, ал сымужэньдер қатарында 31 тайпаның атын атаған. Алайда, автор еңбегінің кінәратты тұстары ретінде атап көрсетер жәйттер баршылық. Соның ішіндегі ең үлкен кінәраттың бірі ол қатысты еңбектердегі ұқсас бір тайпа атауының әртүрлі иероглифпен хатталуына қарап оларды жеке-жеке екі не үшінші бір тайпа ретінде қарастырған. Меркіт тайпасына қатысты ол меркіт атының «мелицзитай» және «мелицзи» деп екі түрлі жазылуына қарап ол екеуін екі тайпа ретінде

¹³Автор айтып отырған «қазіргі кезде моңғол атана бастаған түркі тайпалар» шын мәнінде Рашид ад-дин жасаған XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV бастапқы 20 жылдарындағы немесе атаулы еңбек жазылған 1304-1316 жылдар аралығындағы жағдайды көрсетіп отыр.

көрсеткен [40, 12 б.]. Бұдан да сорақысы ұқсас бір тайпаға моңғолдың 72 тайпасының қатарынан да, «сымужэнь» деп көрсеткен 31 тайпаның қатарынан да орын берген. Сол себепті Тао Цзун-и берген мәліметке қарай отырып моңғол дәуіріндегі түркі-моңғол тайпаларының этногенезі туралы қандай бір қорытынды шығару мүмкін емес екенін ескеру керек.

Тарихи деректерде көрсетілген түрлі мәліметтер меркіттерді байырғы түркі тайпасы ретінде қарастыруға толық мүмкіншіліктер береді. Жоғарыда көрсетіп өткендей меркіттердің «ме-ли-гэ» деген атпен «мума туцзэ» деген түркі тайпаларының бірі ретінде сипатталуының өзі олардың IX-X ғасырдың өзінде түркі тайпаларының бірі ретінде ұйғыр және қырғыз қағанаттары құрамында болып, олармен тығыз этно саяси, этно мәдени байланыста болғанын көрсетіп береді. Ал моңғол дәуірінің алдындағы жағдайы олардың этникалық сипатын онан әрі аша түседі. Соның ішінде меркіттердің қоныстанған аймақтағы топонимдер мен меркіт тайпаларының тайпа атаулары, аталған дәуірде өмірсүрген тарихи тұлғалардың есімдері осылардың барлығы меркіттердің түркі тілді болғандығынан хабарлар береді.

Қазіргі зерттеу жетістігінде меркіттерді түркі тайпалары деп қарастырушылардың саны артып отыр. Солардың біраз бөлігі меркіттерді түрік тілді тайпа деп қараса, енді біреулері оларды моңғол текті тайпа ретінде қарағанымен, олардың түркілік тегін де мүлде жоққа шығармайды. Бұған дейін меркіт этногенезі мәселесін талқылаудан өткізген Ресей ғалымы А.В. Тиваненко моңғол дәуірі қарсаңында меркіттердің құрамында «уйкур» деп аталған тайпаның болуына қарай отырып оларды көне ұйғырлардың ұрпақтары деп есептейді [41, с.57]. Моңғол танудың көрнекті уәкілдерінің бірі Хань Жулинь аталған мәселеге қатысты: «олар моңғол [тайпаларының] бір табы» деп жазған Рашид ад-дин мәліметін мақұлдайды. Сонымен бірге: «әрине, олардың қоныстанған аймағына қарағанда, олардың батысқа қоныс аударған уақыты ертеректе болған, сол себепті олар керейлер сияқты көптеген түркі тайпалардан құрам тапты» деп жазады [42, 23 б.].

II

«Құпия шежіре» өзінің қатысты мазмұнында меркіттерді «үш меркіт» деп көрсеткен. Онда баяндалған тарихи уақиғаға қатысқан «үш меркіт» қатарында удуит мэргид (Uduyt-Merkid), уас мэргид (Uwas-Merkid) // (Ou'as-Merkit), хафат мэргид (Qa?at-Merkit//Qa'at-Merkit) қатарлы тайпа атты аталады. Дегенмен, бұған қарап меркіттерді үш тайпадан құралған ел ретінде қарастырудың нәтиже берген емес. Себебі, ең бірінші осындай хабарды ұсынған «Құпия шежіре» мәтінінің аталған тұсында «үш меркіт» деген мәлімет меркіттердің жалпы тайпалық құрамы туралы емес, керісінше Бөрте Үжүнді тартып алуға қатысқан меркіттердің кімдер екеніне қатысты көрсетілген болатын. Сондай дегенмен, меркіттердің осы үш тобы соңғы уақытта орын алған бір қатар тарихи уақиғаларға да жиі қатысып отырады, соған қарағанда меркіттердің аталған үш тобын меркіт елінің негізін қалаған ең басты тайпалар ретінде қарауға тура келеді.

Рашид ад-дин меркіттер туралы: Олар тағы удуит деп те аталады, бір бөлім моңғолдар меркіттерді меркіт деп те атайды, дегенмен ол екеуінің мәнісі бір деп жазады. Рашид ад-дин одан әрі: удуит меркіт төмендегі төрт тайпадан құралады, олар мыналар: уйкур, мудан, тудаклин, джиюн деп көрсетеді [32, с. 114]. Бұл мәліметке қарағанда меркіттердің өз ішінен төрт тайпаға бөлінген деудің реті келеді.

Бұл туралы біз үшінші елдің, яғни қытайдың дерек көздеріне жүгінер болсақ, олар «үш меркіт» немесе «төрт меркіт» деген сияқты нақты мәліметтер жазбаған. Есесіне моңғол деректері мен мұсылман деректеріне жазылмаған басқада меркіт тайпаларының атын тіркегенін көреміз. Бұның өзі бір кездері асақуатты ел болған меркіттер «үш» немесе «төрт» ғана тайпадан құралмаған, олардың тайпалық құрамы бірқатар тайпалардан құралған деуге негіз болады.

Удуит-меркіт. Бұл тайпаның атыпарсы, қытай және моңғол деректерінің барлығында кездеседі. Парсы тарихшысы жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей: «меркіттер тағы удуит деп те аталады» деп жазады. Бізге белгілі болғанындай удуит-меркіттер меркіт елінің ең негізгі тайпасы саналған. Аталған кезеңдегі меркіт тайпаларының билеушісі саналатын Тоқто-бек осы удуит тайпасынан шыққан тарихи тұлға. Соған байланысты деректерде кейде «удуит-меркіт» деген түрде меркіт деген жалпы атпен қосарлана аталса, енді бірде «меркіт» атауының баламасы ретінде бүкіл меркіт қауымын «удуит» деп атайтын жағдай орын алған. Сол себепті Рашид ад-дин: «удуит меркіт ретінде уйкур, мудан, тудаклин, джиюн деген төрт тайпаның атын атаған. Ол көрсеткен удуит-меркіттердің қатарына «Құпия шежіре» атап көрсеткен «үш меркіттің» жекелеген топтарыда кездеседі. Ю. Клапрот удуит меркіт тайпасы Селенге өзенінің сол жақ тармағы болған Уда өзенімен байланысты деп көрсеткен, алайда одан ары тарқатып түсіндірмеген [43, р. 274].

Ууас меркіт. Бұл тайпаның аты «Құпия шежіреде» негізінен «ууас» меркіт деп жазылған. Алайда, еңбектің келесі бір жеріне оны бөлекше формада «қоғас» деп жазған. Мұндай жағдай автордың тарихи атауларда бір ізділікті сақтамауынан болуы, немесе соңғы кезде жасалған көшіру жұмыстары кезінде

орын алуы да мүмкін, бұл жағы зерттеуді қажет етеді. Деректер ұуас меркітті меркіт елінің ең әйгілі тайпасы қатарындасипаттаған. Қытай деректерінде, нақтап айтқанда «Циньчжэнлу» кітабында бұл тайпаның атын «ву-хуа-сы(兀花思)» деп жазған. Бұл тайпаның атын Рашид ад-дин бір жерде ғана атап, «уваз-меркіт (aūūāz-mrkīt)» [44, с. 149] деп көрсеткен.

Қағат меркіт. Меркіттердің келесі бір тайпасы ретінде осы тайпаның атауға тура келеді. Себебі моңғолдар тарих сақнасына шыққанға дейінгі кезеңдегі тарихи уақиғалар ауқымында аталған тайпаның аты осы тайпаның билеушісі Қағат Дармаланың қимылдарымен әйгілі болып келді. Бұл тайпаның түрлі атауын «қыят» деп қалпына келтіруге де болады. Деректерде «қағас (Qa'as)» деген тағы бір тайпаның аты кездеседі. Алайда қазірге дейін бұл тайпа «Құпия шежіреде» кездесетін «қағат» тайпасы ретінде қарастырылып келеді.

Мудан. Мұндай тайпаны Рашид-ад-дин удуит-меркіттің төрт тайпасының бірі ретінде көрсеткен. Бұған ұқсас тайпа аты «Циньчжэнлу» кітабына «майгудань»¹⁴ деп жазылған. Ғалымдар бұл тайпаны «моғудан (mo'udan)» деп реконструкциялап келеді [45, с. 90].

Тудақлін. Рашид ад-дин: Тудақлиндудуит-меркіттің бір табы деп көрсеткен [32, с. 114]. Солай дегенмен, жоғарыда көрсетіп өткендей удуит тайпасының өзі меркіт деген жалпы тайпаның тең деңгейдегі баламасы ретінде қарастырылғандықтан, ол көрсетіп кеткен тайпалартұтас меркіт тайпаларының бір тайпасы ма, немесе удуит деп аталған меркіт тайпасының құрамындағы кіші ру ма, олардың аражігін ажырату сәлде болса қиынық тудырады.

Рашидад-дин кітабының келесі мазмұнында аталған тайпа атын «тодолинь» деп те жазған [44, с. 149]. Ең бастысы, мұндай тайпаның аты қытай деректерінде де кездеседі. Атап көрсетер болсақ, «Даоюаньлэйгао» деп аталатын кітапта «тодоволин» деген тайпаның аты жазылған¹⁵. Бұл екі тайпаның аты дыбысталуы жағынан неғұрлым жақын келеді. Келесі бір қытай дерегі «Циньчжэнлу» кітабы де меркіт тайпасы ретінде «толибоцзинь»¹⁶ деген тайпаны көрсеткен. Вань Говэй «Циньчжэнлу» кітабына деректанулық зерттеу жасаған кезде тайпа аты болған «толибоцзинь» деген тіркесті «тотоли» және «чжанцзинь» деген екі тайпа атауының қосындысы ретінде қарастырған¹⁷. Ван Говэй көрсеткен «тотоли» деген тайпа атына сәлде болса сәйкес келетін тайпа атауы «Юаньши» кітабының біраз тарауларында: «тотолитай», «аньтань-тотоли» және «тототэ» деген аттармен кездеседі¹⁸. Бұлардың барлығы меркіттің аталған тайпасын білдіруге тиіс. Тотолидеген тайпа атауына сәйкес келетін тайпа аты қытайдың басқада бірқатар тарихи шығармаларында кездеседі¹⁹.

Қазіргі кезде Рашид ад-дин кітабындағы «тудақлин» немесе «тодолинь» деген тайпа атауы мен қытай деректеріндегі жоғарыда аты аталған тайпа аттары бір ғана тайпа атауының әртүрлі хатталуы ретінде қарастырылып келеді. Дегенмен, осы тайпа атауларын «тотоли» деген атауға жинақтай отырып, оған «Тоқторы (Toqtori)» деген реконструкция жасау арқылы, оны меркіттің айырым бір тайпасы ретінде қарастырған пікір де бар [47, 108 б.].

Раджун. Рашид ад-дин кітабы меркіт тайпалары ретінде «раджун» деген тағы бір тайпаның атын атаған. Еңбектің әр түрлі нұсқаларында ол тайпа аты «ржүн (rjūn)» түрінде хатқа түсірілген. Березин өз еңбегінде бұл тайпаның атын «хүн (hū'n)» деп жазған. Ал, «Циньчжэнлу» кітабында меркіт тайпасы

¹⁴Қытайша 麦古丹(Майгудань) деген үш иероглифпен хатталған.

¹⁵Аталған еңбекте бұл тайпаның аты «То до во линь(訶憐沃麟)» деген иероглифтермен жазылған (46, 26 ц.).

¹⁶Қытайшасы «(脫力字斤(то ли бо цзинь)» деп хатталады.

¹⁷Бұл тайпалардың аты қытайша «тотоли (脫脫里)» және «чжанцзинь (掌斤)» деп хатталады.

¹⁸«Бучжээрдің өмірбаянында»: Бучжээртайддың шыққан тегін «Тотолитай руы (按捺脫脫里氏)» деп көрсеткен [38, X т., 3021 б.]; «Кокобухуаның өмірбаяны» оның шыққан руын «аньтань тотоли руы(按捺脫脫里氏)» деп көрсеткен [38, X т., 3023 б.]; ал, «Боэрсудың өмірбаяны» аталған тұлғаның шыққан руының атын «Тототэ 脫脫式氏» деп жазған [38, XI т., 3279 б.].

¹⁹Соның ішінде «Чжишунь жылнамасы жылдарындағы Чжэньцзян шежіресі атты шығармада: «Чжэлетай моңғолдың тотоли руының адамы(«哲里野台, 蒙古脫托历史»)» деп жазған дерек кездеседі [50, 16 ц.].

²⁰Қытай авторлары Рашид-ад-дин кітабын орыс тілінен аударған тұста аталған тайпа атын «兀合思(Ву хэ сы)» деген үш иероглифпен хаттаған, мұнда қытайлық дерек көздеріндегі «вухуасы (兀花思)» деген тайпа атын басшылыққа алды дегенмен аталған үш иероглифтен кейін «兀合思» деп транскрипция жасауы неге негізделгені белгісіз [48, 186 б.]. Ал, егер меркіт тайпасының бұл тобының аты шын мәнінде «ухаз» деп аталған деп түсінуге тура келсе, мұның өзі «ухаз» атауының келесі бір көне этноним «оғызбен» болған дыбыстық үндесетігін қарастыруға болатын еді.

ретінде «чжанцзинь» деген бір тайпаның аты аталады. «Чжанцзинь» және оның келесі бір түрі ретінде қаралатын «боцзинь» тайпаларының мұсылман деректерінен дәл өз баламасын қарастырудың сәті түспейді. Көпшілік ғалымдар пікірі бойынша осылардың барлығы бір тайпаның, яғни мұсылман әдебиетіндегі «раджун» деп жазған тайпа атының қытайша өзгешелеу жазылған түрі ретінде қарастырады.

Уйкур. Рашидад-дин удуит-меркіттің бір тайпасын «уйкур» деп көрсетеді. Бұл атау әрине көне «ұйғыр» этнонимін еске салады әрі меркіттердің ата тегіне қатысты пікірлерге арқау болып келеді. Алайда, бұл тайпаның аты аталған еңбектің түрлі нұсқаларында бірдей емес, атап айтқанда, еңбектің S нұсқасында – *ūx?p*; C нұсқасында – *ūūzū-маркйт*; L нұсқасында – *ūūzū-марк?т*; B нұсқасында – *?x?p?m?крйт* болып жазылған. Ал, Березин нұсқасында – *ūx?p-м?крйт* деп көрсетілген (ол оны “*ухур-мергит*” деп оқыған) [32, с. 114, 8-түсініктеме]. Еңбектің қатысты нұсқаларында бұл тайпа атының негізінен алғанда «*اوهر* (ухур)» деп жазылуына қарамастан еңбектің қазіргі заман тілдеріне жасалған аудармаларында бірізділік мүлде сақталмаған. Еңбекті осыған дейін жарық көрген орыс тіліндегі нұсқасынан аударған қытай авторлары аталған тайпа атауының орыс тіліндегі «уйкур» деген транскрипциясын «ву-хэ-сы (兀合思)» деген үш иероглифпен хаттаған [48, 186 б.]. Ал ағылшынша аудармасында «*اوهر* (ухаз)» деп көрсетілген [49, р.52]. Еңбектегі «*اوهر* (ухур)» деген тайпа атын бұлайша транскрипциялауға аталған тайпаны қытай және басқа елдердің дерек көздерінде кездесетін жоғарыда тоқталған «ву-хуа-сы» немесе «ұуас» деген тайпамен бір тайпа ретінде қарастыру түркі болғаны белгілі. Осы мәселеге байланысты Хань Жулинь мұнда «г» әрпінің үстіндегі нүкте жазылмай қалған, шынмәнінде ол «z» болуға тиіс деп көрсетіп, бұл тайпа «Юаньчао би ши» кітабындағы «ву-уа-сы» деп аталатын тайпа болып табылады деп түсіндірген [42, 22 б.]. Оның бұл пікірі парысша мәтіндегі тайпа атауы «*اوهر* (ухур)» емес «*اوهر* (ухаз)» болуға тиіс дегенге саяды²⁰. Алайда, Рашид ад-дин еңбегінің жоғарыда көрсеткен түрлі нұсқаларындағы осынау тайпа атауын қытай деректеріндегі «ву-хуа-сы» деген атаудың баламасы ретінде қарастыру үшін ең әуелі Хань Жулинь болжамының дұрыстығын толық дәлелдеп шығуға тура келеді, онсыз бұл пікірдің еш өміршеңдігі жоқ. Есесіне меркіттің бұл тайпасының «уйхур» деп аталғанынан әрі әйгілей түсетін айғақтар аз да боса бар. Рашид ад-дин еңбегінде увас-меркит атауы бір жерде болса да кездеседі [44, с. 149]. Сонымен қатар ол өз еңбегінің келесі бір жерінде дәл осындай тайпаның аты «ухар-меркит» деп көрсетіледі [44, с. 71]. Назар аударарлығы Рашид ад-дин Дайыр Ұсұнның қызы Құлан қатұнға байланысты деректерді баяндау кезінде осы тайпаның атын өз еңбегінің екі жерінде осылайша екі түрлі етіп көрсеткен.

Джиун. Рашид ад-дин удуит меркіттің төрт тайпасының бірінің атын джиун деп жазды. «Юаньши» кітабында да «Чживэнь (只温)» деген тайпаның аты аталады [38, 2963 б.]. Қытай мен парсы авторлары жеке-жеке жазып қалдырған «чживэнь» мен «джиун» екеуі бір рудың аты ма? бұл жағы әзірге түбегейлі шешім тапқан жоқ.

Чахунь-меркіт. Жоғарыдағы тайпалардан басқа «Юаньши» кітабы «Яхудудың өмірбаянында» «Чахунь ме-эр-ци (察浑天儿乞)» деген меркіт тайпасының аты кездеседі [38, 3908 б.]. Чахунь-меркіт деген мұндай тайпа атауы басқа дереккөздерінде еш бір жерде кездескен емес. Тек ғана қазақ арасындағы меркіттерінің бір табы «шағыр» деп аталады. Солай дегенмен олардың арасында қандай бір тарихи сәйкестіктің бар жоқтығын онан әрі анықтау өте қиын.

Әдебиеттер

- 1 *Тото.* Ляоши (Ляо патшалығының өулеттік тарихы). ЧХШЦ нұсқасы. Бейжін, 1976 // 脱脱: «辽史», 中华书局点校本. 北京 1976.
- 2 *Chavannes, Ed.* Documents sur les T ou-kiue (Turcs) Occidentaux, St. Petersburg, 1903 (Бұл кітаптың 1958 жылы шыққан қытайша аудармасы пайдаланылды).
- 3 *Pelliot P.* propos des Comans', JA, 1920, I.
- 4 Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. – М., 1975. – Т. I.
- 5 Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» / Ин-т языкознания. – М., 2003.
- 6 *Ли Байю.* Бэйциши. ЧХШЦ нұсқасы. Бейжін, 1982 // *李百药:* «北齐书», 中华书局标点本, 1982年.
- 7 *Мору Масао.* 护雅夫: «いわゆるb ktiについて», 载护雅夫: 古代トルコ民族史研究第二卷133-156页, 山川出版社, 1992年版.
- 8 *Цай Феминь.* 蔡凤林: 蒙古蔑儿乞部族源考述黑龙江民族丛刊(双月刊) 2005年第5期(总88期) 52-59页.
- 9 *Лю Сюнь.* Цзю Таншу. ЧХШЦ нұсқасы. – Бейжін, 1976 // 刘昫: «旧唐书». 北京·中华书局标点本 1076年.

- 10 Сыма Гуан. Цзы чжи тун цзянь//司马光: «资治通鉴».
- 11 Оу Янсю. Синь Таншу. ЧХШЦ нускасы. – Бейжін, 1977 // 欧阳修: «新唐书». 北京, 1977.
- 12 Еженханұлы Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. – IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар 2-бөлім. – Алматы, 2006.
- 13 Сагучи Тору (қытайша аудармасы): 佐口透: «新唐书.回鹘传»笺注, 载佐口透等译注《骑马民族史(正史北狄传)》第二卷, 1978年东京版, 第3-9页// (қытайша аудармасы = 内田吟风等著, 余大钧译: «北方民族史及蒙古史译文集», 云南人民出版社, 2003年, 第168-178页).
- 14 Мамбетұрду Мамбетақұн, Макелек Омурбай, Қайрат Тоқолбай (ауд.). Чжунго тарыхы жазмаларында кыргыздар. Қызылсуу. 2004.
- 15 Мырзаханұлы Ж. (жетекшілік еткен), Ақшайұлы ..., Қайыржанұлы К., Мұқанұлы К. және Ахметұлы Ш. (аударған), Жунго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. – Бейжін, 2003. – II том.
- 16 Radloff. W. W. Die Alt rksche Inschriften der Mongolei. DritteLeferung, СПб, 1895. – С. 314 .
- 17 Киселов С.В. Древняя история Южной Сибири. Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л.:Изд. АНСССР. –1949. – № 9.
- 18 Hambis L. Keshtim and Ges-Dum. JA, 1958.
- 19 Малов С.Е., Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. – М.; Л., 1951.
- 20 . Гэн Шиминь. 耿世民: «古代突厥文碑铭研究», 中央民族大学出版社, 2005年.
- 21 Бутанов В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. –Абакан, 2000.
- 22 Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: тексты и переводы. – М.; Л., 1952.
- 23 Бартальд В.В. Очерк истории Семиврчья. Соч.,– Т. II. – Ч. I. – М.: 1963.
- 24 Зуев Ю.А. Историческая проекция казахских генеалогических преданий / Ю.А. Зуев // Казахстан в эпоху феодализма. – А.-А., 1981.
- 25 Цзинь Чжэньцзинь. Түркі тарихы деректемелер жинағы. ЧХШЦ баспасы. Бейжін, 1958 // 岑仲勉: «突厥集史», 中华书局, 1958年.
- 26 Сатинов Д.Г. Енисейские кыргызы и курыканы / Д.Г. Сатинов // Проблемы реконструкций в этнографии. – Новосибирск, 1984.
- 27 Юй Дацюнь. У Д/п. Mngg msh yzh. H b i r n m n ch b n sh, 2001//余大钧译注, «蒙古秘史» 河北人民出版社, 2001年).
- 28 Юэ Ши. ТПХЮЦ (Тай пин хуань юй цзи) // 乐史: «太平寰宇记»
- 29 Ван Пу. ТХЯ (Тан хуэй яо) //王溥: «唐会要».
- 30 Ду Ю. ТД (Тун дьянь). Сы ку шюань шу нускасы // 杜佑: «通典», 四库全书本.
- 31 Хань Жулинь. 韩儒林: «写庐集», 上海, 1982年.
- 32 Рашид ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. Книга первая / Перевод с персидского А. А. Хетагурова, Редакция и примечания проф. А. А. Семенова. – М.-Л., 1952.
- 33 Әбілазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 2006.
- 34 Марко Поло, Книга Марко Поло. 4-е изд. – М., 1997.
- 35 Сюй Южэнь. Чжычжэнь жылнамасы жылдары шежіресі//许有壬: «至正集».
- 36 Кисси Вада. 和田清: «明代蒙古史论集»下册, 北京: 商务印书馆, 1984年.
- 37 Чжан Силан. 张星烺: «中西交通史料汇编», 中华书局, 1978年.
- 38 Сун Лянь. Юаньши. ЧХШЦ нускасы, Бейжін, 1976 // 宋謙: «元史», 中华书局点校本.北京, 1976.
- 39 Grousset R. The Empire of the Steppes, New Brunswick, Rutgers Univ. Press, 1970.
- 40 Тао Цзун-и. 陶宗仪: «南村辍耕录», 文化艺术出版社. 1998.
- 41 Тиваненко А. В. Гибель племени меркитов. – Улан-Удэ, 1992.
- 42 Хань Жулинь. 韩儒林主编: «元朝史», 1986年, 北京.
- 43 Pelliot, P., Hambis, L., ed.and tr., Histoire des campagnes de Gengis Khan. V. 1, Leiden, 1951.
- 44 Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Книга вторая / Перевод с персидского О. И. Смирновой, примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, редакция проф. А. А. Семенова. – М.-Л., 1952.
- 45 Фэн Чэнцзюнь. Шынгысханнның өмірбаяны. Шан ву инь шу гуань, 1935 // 冯承钧: «成吉思汗传», 商务印书馆, 中华民国二十三年.
- 46 Юй Ци. Дао юань лэй гао // 虞集: «道园类稿», 卷二六. «广东宣慰使都元帅僧家訥生祠记».
- 47 Чжоу Лянсю. «Юань тарихнамасындағы солтүстіктегі этностар кестесі»// Чжунхуа вэньши луньцун 2010. – № 1 // 周良育: «元史北方部族表». «中华文史论丛», 2010. 1 (总第九十七期).
- 48 Рашид ад-дин. (қытайша аудармасы) – 余大钧, 周建奇译 «史集» 第一卷第一分册, 第一卷第二分册, 第三卷商务印书馆, 1983-1985年. 北京.
- 49 Rashiduddin Fazlullah's, Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles. A History of Mongols. Part One English traslation & Annotation by W.M. Thackston. Published of Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998.
- 50 Юй Силу. «Чжишуунь жылнамасы жылдарындағы Чжэньцзян шежіресі», Ц. 16, «Даньту ауданының дарукашы» // 俞希鲁: «至顺镇江志»卷一六«丹徒县.达鲁花赤».

References

- 1 Toto. Ljaoshi (Ljao patshalyrynyň oughetik tarihy). ChHShC nyskasy. Bejzhin, 1976 //脱脱:《辽史》, 中华书局点校本,北京 1976.
- 2 Chavannes, Ed. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux, St. Petersburg, 1903(Был kitaptyň 1958 zhyly shykkan kytajsha audarmasy pajdalanyldy).
- 3 Pelliot P. ' propos des Comans', JA, 1920, I.
- 4 Sravnitel'nyj slovar' tunguso man'chzhurskih jazykov. – M., 1975. – T. I.
- 5 Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov: Obshhetjurkskie i mezhtjurkskie leksicheskie osnovy na bukvy «L», «M», «N», «P», «S» / In-t jazykoznanija. – M., 2003.
- 6 Li Bajiao. Bjejcishi. ChHShC nyskasy. Bejzhin, 1982//李百药:《北齐书》, 中华书局标点本, 1982年.
- 7 Moru Masao. 护雅夫: «いわゆるb kiiについて», 载护雅夫: 古代トルコ民族史研究第二卷133-156页, 山川出版社, 1992年版.
- 8 Cai Fjenlin'. 蔡凤林: 蒙古蔑儿乞部族源考述黑龙江民族丛刊(双月刊) 2005年第5期(总88期) 52-59页.
- 9 Lju Sjun'. Caju Tanshu. ChHShC nyskasy. – Bejzhin, 1976 // 刘昫:《旧唐书》, 北京: 中华书局校勘本, 1976年.
- 10 Syma Guan. Czy chzhi tun czjan'//司马光:《资治通鉴》.
- 11 Ou Jansju. Sin' Tanshu. ChHShC nyskasy. – Bejzhin, 1977 // 欧阳修:《新唐书》. 北京, 1977.
- 12 Ezhenhanyly B., Oshan Zh. Kazakstan tarihy turaly kytaj derektemeleri. – IV tom. Өulettik tarihi zhylnamalar 2-belim. – Almaty, 2006.
- 13 Saguchi Toru (kytajsha audarmasy): 佐口透:《新唐书·回鹘传》笺注, 载佐口透等译注《骑马民族史(正史北狄传)》第二卷, 1978年东京版, 第3-9页// (kytajsha audarmasy = 内田吟风等著, 余大钧译:《北方民族史及蒙古史译文集》, 云南人民出版社, 2003年, 第168-178页).
- 14 Mambettyrdy Mambetakyň, Makelek Omurbaj, Kajrat Tokonbaj (aud.). Chzhungo taryhi zhazmalarynda kyrryzdar. Kyzylsyy. 2004.
- 15 Myrzahanyly Zh. (zhetekshilik etken), Akshatjyly ..., Kajryzhanyly K., Mykanyly K. zhone Ahmetlyly Sh. (audarran), Zhungo tarihnamalaryn-dary kazakka katysty derekter. – Bejzhin, 2003. – II tom.
- 16 Radloff. W. W. Die Altt rksche Inschriften der Mongolei. DritteLeferung, SPb, 1895. – S. 314 .
- 17 Kiselov S.V. Drevnjaja istorija Juzhnoj Sibiri. Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. – M-L.:Izd. ANSSSR. –1949. – № 9.
- 18 Hambis L. Keshtim and Ges-Dum. JA, 1958.
- 19 Malov S.E., Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti: Teksty i issledovanija. – M.; L., 1951.
- 20 . Gjen Shimin'. 耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 中央民族大学出版社, 2005年.
- 21 Butanaev V.Ja., Hudjakov Ju.S. Istorija enisejskih kyrgyzov. –Abakan, 2000.
- 22 Ma-lov S.E. Enisejskaja pis'monest' tjurkov: teksty i perevoty. – M.; L., 1952.
- 23 Bartol'd V.V. Ocherk istorii Semirech'ja. Soch.,– T. II. – Ch. I. – M.: 1963.
- 24 Zuev Ju.A. Istoricheskaja proekcija kazahskih genealogicheskikh predanij / Ju.A. Zuev // Kazahstan v jepohu feodalizma. – A-A., 1981.
- 25 Cjen'Chzhun-mjan'. Tyrki tarihy derektemeler zhinary. ChHShC baspasy. Bejzhin, 1958 // 岑仲勉:《突厥集史》, 中华书局, 1958年.
- 26 Savinov D.G. Enisejskie kyrgyzy i kurykany / D.G. Savinov // Problemy rekonstrukcij v jetnografii. – Novosibirsk, 1984.
- 27 Juj Dajun'. Y Dj n. M ngg m sh y zh. H b i r n m n ch b n sh, 2001//余大钧译注,《蒙古秘史》河北人民出版社, 2001年).
- 28 Juje Shi. TPHJuC (Taj pin huan' juj czi) // 乐史:《太平寰宇记
- 29 Van Pu. THJa (Tan hujej jao) //王溥:《唐会要》.
- 30 Du Ju. TD (Tun djan'). Sy ku cjuan' shu nyskasy // 杜佑:《通典》, 四库全书本.
- 31 Han' Zhulin'. 韩儒林:《穹庐集》, 上海, 1982年.
- 32 Rashid ad-din. Sbornik letopisej. – T. I. Kniga pervaja / Perevod s persidskogo A. A. Hetagurova, Redakcija i primechanija prof. A.A. Semenova. – M.-L., 1952.
- 33 Өbilrazy. Tyrki shezhiresi. – Almaty: Ana tili, 2006.
- 34 Marko Polo, Kniga Marko Polo. 4-e izd. – M., 1997.
- 35 Sjuj Juzhjen'. Chzhychzhjen' zhylnamasy zhyldary shezhiresi//许有壬:《至正集》.
- 36 Kiesi Vada. 和田清:《明代蒙古史论集》下册, 北京: 商务印书馆, 1984年.
- 37 Chzhan Sinlan. 张星娘:《中西交通史料汇编》, 中华书局, 1978年.

ОШАН Ж.

Научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, к. и. н.

ЭТНИЧЕСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ МЕРКИТОВ И
ПЛЕМЕННОЙ СОСТАВ В МОНГОЛЬСКУЮ ЭПОХУ

Резюме

В статье анализируются некоторые исторические данные; на основе этих данных сформируются мнения о происхождении племени Меркит, которое установило свою власть на территории вдоль реки Селенгэ (в период до Монгольской эпохи); кроме того, в статье выполнен фактический анализ вопросов, которые встречаются в материалах Монгольской эпохи, связанных с племенем Меркит.

Ключевые слова: мукри, мума туцзюэ, ми-ле-гэ, меркит, Монголия, монгольский период.

OSHAN Zh.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies Research Fellow Candidate of Historical Sciences

THE ETHNIC ORIGIN OF MERKITS
AND THEIR TRIBAL STRUCTURE DURING THE MONGOL EPOCH

Summary

In this article the author analyzes some historical data used for formation of opinion about the origination of Merkit tribe. This tribe established its authority in the territory along Selenga River (in pre-Mongolian period). Besides, the author made some factual analysis for the issues that are found in the Mongol period's materials

Keywords: Moukri, muma-tujue, miliege, Merkit, Mongolia, Mongol period.

Thomas A.

The University of Sheffield, Sheffield (UK), PhD Student

Taxing Nomads, 1921 - 1923

Annotation

This article will briefly consider how the NEP was interpreted and expressed in legislation pertaining to the nomadic population of the Kirghiz Soviet Socialist Republic (*KSSR*), the polity which would later become the Kazakh republic. Specifically, the article will analyse the very earliest taxes levied on nomads, the amendments made to those taxes, and the administrative disagreements which formed them, from 1920 to 1923. It will be argued that, so early after the Civil War, much tax policy was reactive, but that there were also three distinct agendas held by the state. That is, three objectives which state employees sought to prioritise and complete. Though tightly connected, each objective engendered a different way of understanding and administering the people of the *KSSR*. Where contradictions emerged between these different conceptions of the population, policy suffered and so too did many nomads.

Keywords: taxation, nomads, Kirghiz Soviet Socialist Republic, NEP.

A declaration 'on the Replacement of the Requisitioning of Food and Raw Materials with a Tax-in-Kind' was made by the All-Russian Central Executive Committee (*VTsIK*) on 21st March 1921 [1, p. 205]. This was one incident of sweeping transformation taking place within a period defined by change and tumult. The new Soviet government was stepping from War Communism to the New Economic Policy (NEP), the dynamics of which would be felt across the former Tsarist Empire, not least on the Kazakh steppes [2, p. 176]. The NEP revised the policies of a government faced by lamentable economic conditions. When the revolution came in 1917, Kazakh communities had not yet recovered from their brutal treatment by Imperial authorities after the uprisings of 1916 [3, p. 149]. The further violence, confiscation and disorder of the following three years crippled the agricultural production of both settled and nomadic communities, and this was compounded by the severe and highly inauspicious weather which preceded the NEP, causing famine in some areas [4, pp. 103, 115; 5, p. 26; 6, pp. 125-127]. A sense of the subsequent decline in the population of Kazakh regions is communicated by census data from 1920 and 1923 [7, p. 369].

This article will briefly consider how the NEP was interpreted and expressed in legislation pertaining to the nomadic population of the Kirghiz Soviet Socialist Republic (*KSSR*), the polity which would later become the Kazakh republic. Specifically, the article will analyse the very earliest taxes levied on nomads, the amendments made to those taxes, and the administrative disagreements which formed them, from 1920 to 1923. It will be argued that, so early after the Civil War, much tax policy was reactive, but that there were also three distinct agendas held by the state. That is, three objectives which state employees sought to prioritise and complete. Though tightly connected, each objective engendered a different way of understanding and administering the people of the *KSSR*. Where contradictions emerged between these different conceptions of the population, policy suffered and so too did many nomads.

As suggested above, the policies of the NEP, including its attendant tax reforms, should first be understood as a reaction to economic adversity. They were a response to political pressures exerted on the new ruling party at the time, and also a pragmatic measure intended to hasten economic recovery [8, p. 133; 9, p. 2]. To a large extent, where recovery was achieved, it was through a reduction in the intervention of the state, and Kazakhstan exemplified this trend. So in the early years of NEP, the influence of state policy on migrations amongst the Kazakhs was at a minimum [7, p. 369]. By 1923, livestock numbers had seen modest increases, and the number of families without the means to feed themselves decreased [3, pp. 158-159; 10, p. 250]. Yet the overall effect of the NEP and the state's brief retraction of influence may have been negative for Kazakhs, since it helped create a 'budgetary shortfall', despite the introduction of new tax policies [11, p. 165].

The new, systematic Tax-in-Kind of March 1921, formally disassociated from the haphazard requisitioning of domestic goods which was practiced during the Civil War, was a further, effective means of arresting the arbitrary powers of the state. But the Tax-in-Kind was not simply a retraction of state power, but also its reconfiguration. It was conceived as a temporary measure, installed only until monetary taxation could feasibly be enforced Union-wide [12, pp. 106-107]. Certainly, tax policy would undergo a range of alterations and transformations throughout the rest of the 1920s (by the end of the decade, the requisition of domestic goods

had reemerged as an instrument of state control and societal change in Kazakhstan) [13, p. 14]. Industrialisation would rapidly become a foremost priority [14, p. 47-48]. As argued by Yanni Kotsonis, early changes in tax policy continued a process begun under the Tsar in which the state used taxation to understand and alter the economic behaviour of the population it ruled. Whereas the requisitioning of 1919 to 1921 was 'in many ways a regression', the Tax-in-Kind was intended to be more nuanced in application [15, pp. 569-574].

An example of this trend in the Kazakh case emerged on 11th May 1921, less than two months after the introduction of the Tax-in-Kind, when the Soviet of People's Commissars for the Kazakh republic (*Sovnarkom KSSR*) adapted the fiscal regime established in Moscow to better suit the specificities of the Kazakh population. It stipulated the rate of taxation for dairy products in each of the Kazakh governorates, with the relatively affluent Semipalatinsk and Akmolinsk regions of eastern Kazakhstan subject to a higher rate of taxation than the remaining territories in the west. Nomadic families owning two cows or less were exempt from any such tax, regardless of their location [16, p. 11]. The quantity of dairy produce taken from each family or household depended on the size of their herd, and *Sovnarkom KSSR* published a chart which demarcated some clear tax boundaries [16, pp. 11-11 n.o.]. These adaptations have recognisable parallels in the history of Tsarist Russia, Europe and the USA [15, pp. 537-539]. Instead of assessing what the state needed and then extracting that from the population, *Sovnarkom KSSR* intended to assess what the population had and then extract what could comfortably be paid. In doing so it hoped not only to allow the economy of western Kazakhstan to recover, but also learn more about economic activity in both eastern and western regions.

Proportionate taxation, which would do minimal harm to a fragile economy, was however only one of the Soviet state's aims, and it was often superseded by other priorities which also required a greater understanding of the population of the *KSSR*. If the state was to levy tax more shrewdly, and in such a manner that it altered the societies it governed, new social typologies would have to be utilised. Three such typologies were in evidence when the first All-Kazakh *Oblast'* Party Conference was held in Orenburg in June 1921. A report, submitted to the conference by Mukhtar Samatov, a former member of the Alash party, described the key political objectives faced by the party at this time and applied them to the question of tax policy less than a month after *Sovnarkom KSSR* had adapted the new Tax-in-Kind [17, p. 296; 18, pp. 215-220]. Samatov drew astutely on different social typologies to justify and explain these aims in his report, based on nationhood, class, and nomadism. Though awkward administrative negotiations would prove otherwise, however, the report did not warn of any possible incompatibility between these objectives or the typologies they engendered.

First, Samatov compared war-time requisitioning to Tsarist exploitation of the steppe and asserted that *Sovnarkom KSSR* had lowered tax rates in May to compensate Kazakhs for years of imperial oppression and to ameliorate the relations between Kazakhs and (European) peasants [18, pp. 215-216]. In this he was largely consistent with the central figures of the regime, who sought to earn early support from Kazakhs and others by making reparations for the colonial policies of the Tsar [19, pp. 29-35; 20, p. 126]. Nationality sat at the heart of these efforts. European nationalities (Russians, Ukrainians etc) were presented as the beneficiaries or even the perpetrators of imperialism, and were penalized, while Kazakhs were depicted as victims and were subsidized [21, pp. 67-90]. In addition to tax, reparations took the form of land redistribution, from Russian peasants to Kazakhs [3, pp. 157-158]. Land-ownership rights and access to water were reformed in the Kazakhs' favour [4, p. 88]. It would also be more than a year before the Politburo revoked its tacit support for the expulsion of European settlers from the Semirech'e region, then part of the Turkestan republic [22, p. 130; 19, pp. 88-89]. Samatov could draw on other precedents set in Turkestan, such as the confiscation of surplus agricultural produce from Russian farmsteads [23, p. 1].

Second, Samatov warned that the NEP would allow further class stratification in the Kazakh countryside. This was also consistent with the concerns of party members in Moscow who understood the implications of the NEP [8, pp. 41-43]. Their second objective was to identify the richest members of rural society, embodied in the figure of the *kulak*, and penalise them for the economic exploitation which, it was believed, had made them wealthy [8, pp. 49-80]. The Kazakh equivalent of the *kulak* was the *bai*. A *bai* family was generally distinguished by the size of their herd, though they could also be defined by their use of genealogy to attain authority [24, p. 83]. In European Russia, systematic and consistent taxation was impossible without a clear, universal definition of a *kulak* which tax-collectors could use for reference, but such a definition proved very difficult to develop [8, pp. 43-49]. On the steppe, the situation was at least as complicated, if not more so, because ethnographic knowledge of the area was so limited [25, p. 252]. Samatov thus called for a cautious and tactical approach to tax collection, enforced by a cohort of highly trained tax collectors made up of the party's most conscientious members. This would allow for the careful identification and taxation of *bai* and *kulak* elements and the subsequent subsidy of heavy industry without antagonising the rural population, particularly nomads [18, pp. 218-220].

Nomadic, semi-nomadic and settled communities constitute the third social typology to be found in Samatov's report. Samatov described an inherent inequality between Russians and Kazakhs, but singled out nomadic Kazakhs as a particularly needy group. It was the nomads who suffered most from pre-Revolutionary urbanization, he argued, as the wealth of the nomadic economy was appropriated, then concentrated in the cities [18, p. 215]. As such, the state should seek to tax Kazakh nomads differently from their sedentary compatriots. Samatov, who was soon to be appointed to the People's Commissariat for Food Distribution, argued that any taxation of the nomads had to be accompanied with the provision of bread, amounting to a system of exchange coordinated by the state [17, p. 296; 18, p. 218]. The view of nomads as uniquely impoverished was very widespread at the time, but unlike nation and class, the nomadic/sedentary divide was considered a localised concern, and central party theoreticians in Moscow gave it comparably little attention [24, pp. 66-67]. Most agreed that the nomads should settle, but at this early stage there were disagreements over the proper pace of settlement and the role of the state in this process [26, pp. 1-3].

The refinements made to the Tax-in-Kind on dairy produce by *Sovnarkom KSSR* in March 1921 address each of the party's main concerns. The famine-struck western regions of the Kazakh republic paid lower levies overall, since the Kazakhs as a nation were believed to be at a historical disadvantage. Families with larger herds paid higher levies, in the interests of mitigating the stratification of wealth. Nomads were exempted from the tax, as they were in a more fragile position than the urban population. Of these amendments, the first stipulation was most likely to have been made on purely economic grounds, and merely justified in terms of the party's broader aims, because many other famine-struck regions of European Russia were granted similar concessions [1, pp. 205-206; 6, pp. 125-127]. But during tax collection, as will be argued, nationalism would have a deleterious effect.

A second major amendment to the Tax-in-Kind was made in June 1921 and might also be presented as a straightforward reaction to the destitution of the steppe population. But importantly, this legislation targeted nomads and semi-nomads alone. These Kazakhs were officially exempted from taxes on leather, meat, dairy produce and wool until the end of 1921. As is more typical for the NEP era, nomads were also permitted to sell surplus produce without interference, and no taxation would be levied on exchanges at trading fairs, where nomads could barter their goods for textiles and other products [16, p. 4]. The declaration which brought in these measures came from the Kazakh Central Executive Committee (*KTsIK*), and is most notable for its treatment of all nomads and semi-nomads as a single entity for the purposes of taxation. Whether intended to settle nomads, or simply allow the nomadic economy to recover, the declaration drew only from a typology of tax-payers based on agricultural behaviour. No visible attempt was made to distinguish between rich and poor Kazakhs, as the earlier amendment of 11th May did. Though it may have been during the development of the legislation, the nomadic identity was not conflated with the Kazakh national identity, at least not in the text of the legislation itself.

On 19th September 1921, the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee (*VTsIK*) discussed the cancellation of tax exemptions for Kazakh nomads on dairy products and leather [16, p. 6]. The proposed cancellation had been made by the People's Commissariat for Food Supplies (*Narkomprod*) at the end of the previous month. *Narkomprod* argued that tax exemptions on nomads would curtail the state's resources too greatly, meaning that supplies could not be delivered to other communities in need. More strikingly, *Narkomprod* called on *VTsIK* to repeal the concessions, and to take measures to preclude 'similar separatist demonstrations' (*podobnye separativnye vystuplenie*) [16, p. 8]. At a time of economic crisis, when suspicion of pan-Turkic separatism in Central Asia was widespread, this association of economic concessions for nomads with a dangerous, bourgeois nationalism would have carried major political significance [19, pp. 82-83; 27, pp. 156-159; 28, p. 223].

Soon afterwards, a representative of the Kazakh republic at the presidium wrote to the *KTsIK* [29, pp. 49-49 n.o.]. In his communique, the representative claimed that staff at *Narkomprod* lacked a full appreciation for the nomadic way of life [29, p. 49]. Besides, he said, the declaration which introduced these tax concessions had already been enforced; any annulment would cause further administrative instability. After the presidium had deferred a judgement and adjourned, furthermore, a member of *VTsIK* had told the Kazakh representative that the idea of a cancellation had originated from the Orenburg *Guberniia* Executive Committee (*Gubispolkom*). Orenburg's local administration, which governed a region with a high proportion of European settlers and would soon leave the jurisdiction of the Kazakh republic, had complained that tax concessions for nomads were exacerbating tensions between Kazakhs and Russians [29, p. 48]. The Astrakhan *Gubispolkom* also governed a Russian-dominated area on the border of the Kazakh republic, and had raised similar concerns less than two months previously. Though it accepted the tax concessions in full, it warned the Kazakh central authorities against policies which so clearly applied to one nation and not another [16, p. 10].

Narkomprod furthered its argument later in 1921 by reciting the other tax exemptions enjoyed specifically by nomads, rather than Kazakhs, such as those on eggs and meat [16, p. 9]. But the issue continued to be understood in national terms. Documentation from central organs gives only a partial picture of the tax system at this time because local bodies retained considerable powers to levy their own taxes, and administrators of a particular nationality tended to protect their own [20, p. 62]. Thus party members complained that free trade went on in some regions, whilst requisitioning continued unabated elsewhere [30, p. 24]. In summer 1922 a member of the Kazakh Ministry for Internal Affairs registered a series of complaints about the collection of taxes from nomads in the north west of the republic. He claimed that nomads were paying rates above the legal levy, and connected this with the predominance of Russians in the administrative apparatus [31, p. 37]. He accused corrupt officials, likely to be Russian, of enforcing local monetary taxes unfairly [31, p. 52 n.o.]. Similar complaints about the taxation of Kazakhs were made in the Kustanai *Guberniia* nearby [32, pp. 33-33 n.o.]. This was localised corruption, but it was not simply inconsistent with government policy; it was an inversion of government policy. Whilst central organs gave tacit or explicit support for post-imperial reparations to certain nations, Russian bureaucrats utilised the same typology of tax payers based on nationality to ignore the nomadic/sedentary divide.

Regional organs run by non-Kazakhs were also held accountable for the mass migration of Kazakhs into Mongolia and China from the Akmolinsk and Semipalatinsk *Gubernii*. In March 1922, Kazakh authorities suggested that the Tax-in-Kind had been improperly levied by Siberian tax-collectors upon nomads in the borderland region between the Kazakh republic and Siberian territories [33, pp. 59-60 n.o.]. Kazakhs responded to the economic pressure by moving eastwards away from Soviet control, and it was claimed that memories of belligerent treatment were keeping them there [33, p. 60]. Here, the *KSSR* authorities connected the onerous taxation of migrating nomads by non-Kazakhs with the pivotal issue of national jurisdiction. The importance of taxing nomads properly was used to defend the republic's territorial integrity. This border dispute between the regional powers would erupt again later in the decade [34].

Because nomadism was exclusive to the Kazakhs in the regions they shared with European settlers, it was clearly very difficult to develop and enforce a tax policy catered for nomads alone. Russian administrators seemed unwilling to make the concessions, and Russian peasants felt they were discriminatory, particularly in the context of decolonisation, deportation and confiscation among European groups which encouraged administrators to see the Central Asian population as constituted from competing nations. Tellingly, a publication outlining changes to a tax on labour and cartage in January 1922 declared that levies on nomads would be established locally, whereas settled Kazakhs would be treated the same as Russians (*Osedlye kirgizy priravnivaiutsia k russkomu naseleniiu*) [35, p. 133]. Thus the language of nationality intervened on policies based essentially on lifestyle; nomadism and Kazakh national identity continued to be conflated. The lower tax regime imposed on the western regions of Kazakhstan, though justified in nationalistic terms, was also fundamentally a product of nomadism because it was nomadism which seemed to make those regions less wealthy. The people of the *Adaevskii uezd (adaevtsy)*, located to the east of the Caspian Sea, were thought at the time to be ninety percent nomadic, and thus benighted [30, p. 34; 36, pp. 89-91].

As the NEP continued, however, attempts were increasingly being made to distinguish between rich and poor among nomads like the *adaevtsy*. At the third All-Kazakh *Oblast'* Conference Aron Vainshtein, newly arrived from Belorussia, claimed that many poor *adaevtsy* wanted to stop migrating and settle [17, p. 104; 37, p. 118]. Their desires were apparently frustrated, however, by the *bai*. Vainshtein expressed concern that the same process of class stratification observed in the Russian village was apparent in the Kazakh *aul* [37, pp. 188-191]. He then drew on the established view that the increasingly-powerful *bai* sought to isolate and preserve the Kazakhs' nomadic lifestyle because it facilitated their exploitation of the poor [30, p. 79]. His most controversial proposal was a special tax on nomadic *bai*, the proceeds of which would be used to subsidise settlement [37, p. 118]. Earlier at the conference, another delegate had effectively endorsed these views by arguing that proper Marxist analysis must appraise every nation by its constituent classes [37, pp. 24-25]. Others were more ambivalent; overall Vainshtein was far from isolated [37, pp. 145, 148, 153].

Some of the conference's attendees were critical of this new tax on the *bai* and the analysis which inspired it. One cited a region of the *Ural'skaia Guberniia* where Kazakhs formed a majority of the population. Here, numbers of cattle were so low that to distinguish between levels of wealth would be a nonsense. He went on to reprimand Vainshtein for misunderstanding the Kazakh way of life [37, pp. 140-141]. Seitgalii Mendeshev was similarly hostile [37, pp. 124-132]. He complained that Vainshtein was ignorant of the Kazakhs' particular history, of Tsarist colonialism on the steppe [37, pp. 124-128]. Both speakers implied that the Kazakhs' shared past and particular culture meant they should be understood as a unified group for the purposes of taxation, not as distinct classes.

In the first half of 1921, the Kazakh Central Executive Committee and *Sovnarkom* made tax concessions to nomads as a single group. In this way, in response to the devastation of Civil War and the introduction of NEP, they utilised a typology of tax-payers based upon lifestyle. But very quickly other typologies intervened. Although the language of national identity would later be used to defend nomads from class-based itemisation and taxation, in the years immediately following the Civil War widespread conceptions of nationhood actually made it harder for Soviet administrators to make concessions to nomads as a group. The common association of nomadism with all Kazakhs, regardless of their lifestyle, made European communities resentful of legislation which was intended only for non-settled Kazakhs. It also made economic organs of the state nervous about the potential loss of revenue caused by such sweeping modifications, applying to a poorly-defined group of potential tax payers.

The difficulty of distinguishing a nomadic Kazakh from a settled Kazakh would not go away. In January 1926, with the Soviet tax regime already having changed considerably, the Kazakh government was still arguing about the feasibility of taxing nomads differently, because the 'moment of settlement' (*moment osedaniia*) was so difficult to discern [38, p. 36].

The problem of distinguishing between rich and poor did not go away either, but it appears that the state's determination to do so was one of the factors which lead to more severe levels of taxation being demanded from nomads. As is clear from Vainshtein's report to the 3rd Kazakh *Oblast'* Conference, it was believed that a typology of class could be used to identify particular nomads who would be subject to levies, even if hidden among a larger nomadic population which was in general insufficiently resilient to withstand taxation. In later years, party orthodoxy would proclaim that the sedenterization of the Kazakhs could not be achieved without the destruction of the implacable *bai* element. In 1930 at the Congress of Workers for Sedenterisation it was admitted that confiscation had been used as a means of indirectly provoking settlement, though the pace of change had been inadequate [39, pp. 2-3; 1, pp. 245-249]. How, in such circumstances, could nomads *not* be divided and assessed by the tax system?

As interest in decolonisation and post-imperial reparation faded, nomads were first entitled to concessions only if they settled [40, p. 39 n.o.]. This alone caused consternation [41, pp. 404-405]. By the end of the decade, the state had reinstated a notoriously ruthless regime of confiscation for the property of the *bai*, carried out in the manner of a military exercise [42, pp. 46-91]. Former efforts at subtle, nuanced methods of taxation, poorly implemented though they had been, regressed again to the appearance of War Communism [13, p. 12]. According to the patterns outlined by Kotsonis, however, this new regime remained modern in at least one respect; it was intended to radically alter the nomadic communities being taxed, and tether them indefinitely to the land and to the state [15, p. 577].

This short piece has considered only some events from the first years of the NEP era, but it is clear that an understanding of the Soviet state's competing objectives, and its often contradictory ways of dividing the population it taxed, help to explain why nascent attempts to treat nomads as a single group for the purposes of taxation were never fully realised. Concessions specifically for nomads, irrespective of the nationality of their neighbours, the wealth of the nomadic community, or the nomads' likelihood of settling, did not last. Had such concessions continued, the nomadic economy might have been given more time to recover from the Civil War. Instead, Fedor Goloshchekin would go on to use his frustration with low procurement yields from nomads as part justification for catastrophic collectivization policies later in the decade [43, pp. 56 n.o.-57].

References

- 1 *Istoriia Kazakhstana, tom IV*. - Almaty, Atamura, 2010, pp. 205-206; 245-249.
- 2 Carr, E. H. *A History of the Soviet Union, Volume 1*. - London, Macmillan, 1972, p. 176.
- 3 Olcott, M. B. *The Kazakhs*. - Stanford, Hoover Institution Press, 1987, pp. 149; 157-159.
- 4 Baishev, S. B. *Ocherki ekonomicheskoi istorii Kazakhskoi SSR (1860-1970 gg.)*. - Alma-Ata, Izdatel'stvo Kazakhstan, 1974, pp. 88; 103; 115.
- 5 Dakhshleiger, G. F. *Kazakhstan nakanune NEPa*. - *Voprosy Istorii* 8, 1966, p. 26.
- 6 Danilov V. P., Kim M. P., Tropkin, N. V. *Sovetskoe krest'ianstvo*. - Moscow, Izdatel'stvo Politicheskoi Literatury, 1973, pp. 125-127.
- 7 Masanov, N. E., Abylkhozhin, Zh. B., Erofeeva, I. V., Alekseenko, A. N. and Baratova, G. S. *Istoriia Kazakhstana, narody i kul'tury*. - Almaty, Daik-Press, 2001, p. 369.
- 8 Lewin, M. *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*. - London, George Allen and Unwin Ltd, 1968, pp. 41-80, 133.
- 9 Reiman, M. *The Birth of Stalinism*. - London, I. B. Tauris & Co Ltd, 1987, p. 2.
- 10 Ryspaev, K. *Istoriia respubliki Kazakhstan*. - Almaty, Kursiv, 2008, p. 250.
- 11 Roulard, M. *Music and the Making of the Kazak Nation, 1920-1936*. - Georgetown University, 2005, p. 165.
- 12 Holzman, F. D. *Soviet Taxation, The Fiscal and Monetary Problems of a Planned Economy*. - Cambridge, Harvard University Press, 1962, pp. 106-107.

-
- 13 Kozybaev, M. K., Abylkhozhin Zh. B. and Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krest'ianstva. - Alma-Ata, Akademiia Nauk Respubliki Kazakhstan, 1992, pp. 12, 14.
- 14 Abylkhozhin, Zh. B. Traditsionnaia struktura Kazakhstana. - Alma-Ata, Akademiia Nauk Kazakhskoi SSR, 1991, pp. 47-48.
- 15 Kotsonis, Y. "No Place to Go": Taxation and State Transformation in Late Imperial and Early Soviet Russia. - The Journal of Modern History 76:3, September 2004, pp. 537-539, 569-574, 577.
- 16 GARF 1318/11/26, 4, 6, 8-11 n.o..
- 17 Aldazhumanov, K. S., Anes, G. K., Gribanova, E. M. and Degitaeva, L. D., Narkomy Kazakhstana, 1920-1946 gg. - Almaty, Arys, 2007, pp. 104, 296.
- 18 APRK 139/1/5, pp. 215-220.
- 19 Smith, J. The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923. - London, Macmillan Press Ltd, 1999, pp. 29-35, 82-83, 88-89.
- 20 Martin, T. The Affirmative Action Empire, Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. - New York, Cornell University Press, 2001, pp. 62, 126.
- 21 Martin, T. "An Affirmative Action Empire, The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism", in A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin, edited by Ronald Grigor Suny and Terry Martin. - Oxford, Oxford University Press, 2001, pp. 67-90.
- 22 Holquist, P. "To Count, to Extract, to Exterminate, Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia", in A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin, edited by Ronald Grigor Suny and Terry Martin. - Oxford, Oxford University Press, 2001, p. 130.
- 23 APRK 139/1/109, 1.
- 24 Cameron, S. The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921-1934. - Yale University, 2007, pp. 83, 66-67.
- 25 Hirsch, F. The Soviet Union as a Work in Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937 and 1939 Censuses. - Slavic Review, 56:2, Summer 1997, p. 252.
- 26 Donich, A. N. Problema novogo Kazakskogo aula. - Kzyl-Orda, Izdanie Gosplana KSSR, 1928, pp. 1-3.
- 27 Khalid, A. "Nationalizing the Revolution in Central Asia: The Transformation of Jadidism, 1917-1920", in A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin, edited by Ronald Grigor Suny and Terry Martin. - Oxford, Oxford University Press, 2001, pp. 156-159.
- 28 Soucek, A. A History of Inner Asia. - Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 223.
- 29 GARF 1318/11/32, 48-49 n.o..
- 30 APRK 139/1/2, pp. 24, 34, 79.
- 31 APRK, 139/1/339, pp. 37, 52 n.o..
- 32 APRK 139/1/350, pp. 33-33 n.o..
- 33 GARF 130/5/504, pp. 59-60 n.o..
- 34 GARF 1235/122/287.
- 35 APRK 139/1/463, p. 133.
- 36 Dakhsleiger, G. F., and Abilova, M. Sotsial'isticheskoe stroitel'stvo v Kazakhstane v vosstanovitelnyi period, 1921-1925 gg: sbornik dokumentov i materialov. - Alma-Ata, Arkheologiiia Zhane Etnografiia Instituty, 1962, pp. 89-91.
- 37 APRK 139/1/541, pp. 24-25, 118, 124-132, 140-141, 145, 148, 153, 188-191.
- 38 GARF 3260/5/53, p. 36.
- 39 TsGARK 1179/6/3, pp. 2-3.
- 40 GARF 1235/102/155, p. 39 n.o.
- 41 TsGARK 30/1/306, pp. 404-405.
- 42 Maindanali, Z. Zemledel'cheskie raiony Kazakhstana v gody nasil'stvennoi kollektivizatsii. - Almaty, KazNU im. al'-Farabi, 2003, pp. 46-91.
- 43 RGASPI 17/25/1, pp. 56 n.o.-57.

ТОМАС А.

Шеффилдский Университет, г. Шеффилд (Великобритания), PhD докторант

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ В ОТНОШЕНИИ КОЧЕВНИКОВ 1921–1923 гг.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы налогообложения, применвшегося в отношении кочевников в Киргизской Советской Социалистической Республике (КССР). Автором проанализированы основные составляющие налоговой политики и основания их применения.

ТОМАС А.

Шеффилд Университеті, Шеффилд қ. (Ұлыбритания), PhD докторант

КӨШПЕНДІЛЕРГЕ ҚАТЫСТЫ САЛЫҚ САЛУ 1921–1923 жж.

Түйін

Мақала Қырғыз Кеңестік Социалистік Республикасындағы көшпелілерге қатысты салық салудың кейбір мәселелеріне арналған. Автор салық салу саясаты мен оның қолдану негізіне талдау жасаған.

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ HISTORY AND PERSON

ӘӨЖ 930 (091): 930 (092)

Мұхтар Ә.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, т.ғ.д., профессор

Уәли Абылайұлының өмірі мен қызметі

Аннотация

Мақалада Абылай ханның үлкен ұлы, орта жүздің ханы Уәли ханның 1780-1820 жж. қоғамдық-саяси қызметі талданады. Уәли хан әкесінің үлгісімен Қытаймен, Ресеймен екіжақты тығыз байланыстар орнатып, дипломатиялық елшіліктермен алмасып отырды. Алайда тап осы кезде Ресей колониалдық саясатын белсенді жүргізіп, қазақ хандығының аумағына әскерлерін енгізді.

Түйін сөздер: Абылай хан, қазақ хандығы, Ресей, Қытай, Уәли хан, Орта жүз.

Ел тарихында Абылай хан біртұтас Қазақ хандығының соңғы бас ханы ретінде елін, жерін қорғаған, көршілес алып империялар алдында бас имеген біртуар тұлға ретінде, ұлт ұрпағын ата дәстүрді сақтауға, елі үшін қапысыз қызмет етуге баулуымен де мәңгі халық жадында болар қайраткер. Шоқан Уәлиханов өз ата тегі туралы шежіресінде атасы Абылайдан 30 ұл, 40 қыз тарағандығын жазған болатын. Ханның үлкен ұлы Уәли сұлтан қарақалпақ бегінің Сайман атты қызынан 1738 жылы дүниеге келген. Бұл тұста Абылай сұлтанның атағы дүйім жұртқа жайылып, ел алдындағы қол бастаған батыр, қолбасшы ретінде көпшілік назарын аудара бастаған-ды. Уәли сұлтан да қазақ сахарасындағы қым-қуат аласапыран уақытты көзімен көріп, көңілге тоқып өсіп-өнді. Әкесі Абылайдың жоңғар тұтқынында болуы, күллі қазақтың жанталаса жан беріскен, қан төгіскен шайқастары оның өмірлік ұстаным-қағидатын қалыптастырды. Шоқаннан қалған мұраға сүйене айтсақ, Уәли жас кезінде өте қалжыңбас әрі тентек болғанға ұқсайды. Тіпті ол қалмаққа қарсы бір қақтығыстың аяқ астынан туындауына себепкер де болған. Сол тұста бір жат жұрттық қыз үшін Уәли қалмақ ноянымен сөзге келіп, етіктің өкшесімен бір теуіп, қалмақтың қабырғасын опырып жібереді [1]. Мұның өзі жас сұлтанның өр тұлғалы әке жанында жүріп, жасқануды, бас июді, кері шегінуді білмейтін, дұшпанға қатыгез, намысшыл болып жорықтарда жонылғанын аңғартса керек-ті. Бірде хан Абылай көрген түсін атақты Бұхар жырауға жорытыпты. Түс жору барысында әйгілі жырау Абылайдың бүкіл қазақ еліне хан сайланатынына, елді сақтау жолындағы күресіне, әулеттен тарар үрім-бұтағына, яғни барша ғұмырына болжам айтса керек. Жырау хан перзенттерінің ішінен Уәли мен Қасымды бөле жара көрсетіп, алғашқысының бір тармағы атын қағазда, кейінгісінің бір тармағы атын қан майданда шығарарын болжайды [2, 105-105 б.]. Кейін Абылай ханның қабылдауына келген орыс елшісі П.Чучалов «Уәли сұлтан әкесі Абылай сияқты өркөкірек, алған бағытынан қайтпайтын қайсар әрі құбылмалы. Ол мені бір-ақ рет қабылдады. Бұл қылығын «әкем де Ресей жақтан келгендермен бір-ақ рет кездесетін» деген бағыттағы пікірін орыс үкіметіне хабарлайды [3, с. 106]. Абылай хан ұлына жас күнінен-ақ сын көзбен қарап, оны ел басқару ісіне баулиды. Әрдайым әке жанынан табылатын Уәли сұлтан қара шаңырақты ұстады, хан жорыққа аттанып не ел шаруасымен сапарда болған тұстарда үлкен шаңыраққа баскөз болады. XVIII ғасырдың 50-60 жылдары жас сұлтан Абылай хан жанында Есіл өзені бойындағы Көкшетау мекенін, Ертіс өзенінің жоғарғы жағындағы шұрайлы өзен бойларын жайлаған.

1760 жылы қазақ-қырғыз қарым-қатынасы шиеленіскен кезеңде хан Абылай елдің оңтүстігіне аттанды. Зерттеуші А. Махаеваның анықтауынша, дәл сол сәтте Қытаймен шекаралас өңірді жайлаған Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтарына қырғыздар үш рет шабуыл жасаған. 1764 жылғы қазақ шабуылы жеңіспен аяқталғанымен, ол 1765 жылы қайта жалғасқан. Осы жолғы жорықта қырғыз ғалымдары Абылай 17 сұлтанымен қолға түсті, содан 3 ай тұтқында болып, қырғыздың Жайыл батырының бұйрығымен босатылғанын жазған [4, 39-40 б.]. Мұндай ақпараттың академиялық Қырғызстан тарихына

да енгізілгендігін, бірақ оның мұрағат қорларындағы деректермен дәлелденбегендігі туралы «Егемен Қазақстан» газетіне (2006 жылы 9 тамыз) жазған болатынбыз.

1766 жылы 3 тамызда Орта жүзге барып қайтқан башқұрттар К. Қазанбаев пен У.Азлаевтар Абылайдың ұлдарымен бірге қырғыздың Қаработа биімен келісімге келгендігін жеткізеді. Қырғыз биі бір ұлын түтіндерімен аманатқа аттандырады. Сәл кейін Абылай Қоқан бегі Ерданаға қарсы жорықты бастайды. Жорық барысында хан қапталына және арқасына оқ тиіп жараланғанымен, түрлі әскери айла - амалдармен барып жеңіске қол жеткізеді. Омск қорғанына Оразмамет тархан Абылай мол олжаға ие болып, оны Уәли сұлтан арқылы өз иелігіне жібергендігін хабарлайды. Уәли 1766 жылы жаз айларында Ташкент бағытынан Орта жүзге оралып, қайтадан әскери қол жинап, оларды көмекке Ташкентке аттандырады [5, с. 110-112].

Абылай хан елге оралған соң ташкенттіктерді біржолата бағындыру жоспарын жалғастыру мақсатында Қытай патшасына арнайы елшілік дайындаған. Мұндай елшілік тарихы 1757-1758 жылдардан басталады. Осы аралықта Чиң патшалығына Абылай хан атынан 1757 жылы Шағыр, Өміртай, 1758 жылы Төле би атынан ұлы Жолан, Қойкелді батырлар барып қайтқан-ды. Қалыптасқан жағдайды қатаң бақылауға алған Абылай осы жолы қазақ елшілігін ұлы Уәлиге тапсырады. Басты мақсат өзара сенімді жалғастыра келе, Қытай қолдауына сүйенген ташкенттіктер мен қырғыздардың адуынын төмендету, қазақ елімен санасуға мәжбүрлеу болатын. Бұл мақсатқа жету үшін хан Ресейді де пайдалануды көздейді. Абылай орыс патшасының қайта-қайта ұлдарын аманатқа сұрауына келісім бере келе, олардың әскери көмегін талап етті. Әрине, мұндай талапты орындауға Ресей уәде бере алмады. Орынбор губернаторы 1768 жылғы ханның Қытай бағытындағы батыл саясатын қазақтардың жеке «олжаға кенелу, пайда табу» мүддесімен байланыстырды және қазақтар бізден ешқашан қол үзбейді деген қорытынды жасайды [6, с. 197-198]. Абылай хан орыс тарапынан көмектің ешқашан берілмейтіндігін білгендіктен, 1768 жылы 6 қыркүйекте Әбілпейіз сұлтанмен бірлесе отырып өз ұлдарын Бейжінге жіберетіндігін Қытайға хабарлайды. Қазақ елшілері 1769 жылдың басында Қытайға жетеді. Сәуір айында Уәли сұлтанды Қытай патшасы қабылдап, өзара келіссөз жүргізіледі. Орыс тыңшылары келіссөз сәтсіз болды, Абылай көздеген мақсатына жете алмады, Қытайдан әскери көмек берілмеді, Уәли сұлтан Қытайға аманатқа жіберілгенімен, ол кейін қайтарылыпты деген қорытынды шығарады [5, с. 113-114]. Соңғы жылдары жарияланып жатқан Қытай деректеріне назар аударсақ, Уәлидің құрметпен қабылданғаны байқалады. Әрине, қазақ сұлтаны тұтқындағы Өтеғұлдың ұлы Ерәліні қайтара алмаса да, елге мол тәжірибе жинап, Қытайдың билеушілерімен танысып қайтты [7, 379-381б.]. Демек, Ресей қаншама кері ақпарат таратқанымен, Қытай саясаткерлері де Абылайдың үлкен ұлы Уәлиге айрықша назар аударған.

Абылай Уәли сұлтанды Ресей бағытында да шыңдай түсті. 1772 жылы 24 шілдеде хан орыс шенеуніктерімен жазысқан хаттарында Уәлидің өз тапсырмасымен қазақ даласындағы 26 орыс адамын тауып бергендігіне ерекше тоқталады. Хан сонымен бірге Петропавл бекінісіндегі әскердің қыпшақ болысына зәбір көрсеткенін алға тартып, мұндай жағдай қайталана берсе, екі ел арасында ешқандай татулық болмайтындығын ескертеді [8, 271б.]. Уәлидің Ресей бағытындағы саясаты Е. Пугачев бастаған орыс шаруалары көтерілісі кезінде анық байқалды. Уәлидің қол астындағы қазақтары шекарадағы орыс әскерілеріне қарсы көтеріледі. Ол турасында сұлтан бригадир Сумароковқа ашық жазаған. Қазақтардың басты мақсаты шекара бойындағы жайылым мәселелерін шешу болды. Е.Пугачев те осыны жақсы түсінді. Сондықтан ол 1774 жылы наурыз, сәуір айларында Абылайға елшілерін бірнеше рет жіберген. Тарихшы Н.Е. Бекмаханованың анықтауынша, ұзақ толғаныстан соң Абылай хан көтерілісті қолдауға шешім қабылдайды. Хан шешімін Уәли, Әбілпейіз сұлтандар жүзеге асыруға кіріседі. 1775 жылы қаңтарда П.И.Панин генерал И.А. Деколонтің хаты арқылы Жаңа Есіл жүйесіндегі бірқатар бекіністердің талқандалғаны жөнінде хабарланады [9, 132-133б.]. Дегенмен Абылай мен Уәли өз саясатын үнемі бүркемелеп отырған. Бірде Уәли сұлтан Пугачев елшілеріне: «Біз оны (Пугачевті) патша деп танымаймыз, тек қара ниетті ұры әрі қарақшы деп білеміз», - деген жауап қайтарған [8, 315б.].

1774 жылы 2 маусымда Уәли Орынбор губернаторы Рейнсдропқа: «Сіздің хатыңызды алдық, тек әкем Абылай хан елде болмады. Ол қалың қолмен сырттағы жауға аттанған еді, жауымыздың тас-талқанын шығарғандығы жайлы хабар алып отырмыз. Ал мұнда елді оның орнына мен басқарып отырмын. Сіздер қандыбалақ қарақшыны ұстапсыздар» - деп орыс шекарасындағы жаңалықтардан хабардар екендігін аңғартады [3, с. 101]. Уәли осы сәтте Кіші жүз ханы Нұралымен де хат жазысып хабарласып отырған. Ол турасында Нұралы хан Орынборға жолдаған хатында анық жазады. Нұралы Уәлидің хаты арқылы Абылай ханның қырғыздарға қарсы аттанғандығы жөнінде хабарланады. Нұралы хан Абылай хан абыройсыз істерге бармайды, Уәли сұлтан әкесі елде жоқ болса да, бүлікші Пугачевтің айтқанына ермейді деген нық сенімде болды [8, 318б.].

И. А. Деколонт та Орта жүз сұлтандарын өзіне тарта түсті. Ол 1774 жылы желтоқсан айында Уәли, Орыс, Әбілпейіз сұлтандарға жалақы тағайындау мәселесін шешуді көтереді. Бұл мәселені ұзақ – екі жыл талқылаған орыс саясаткерлері сұлтандарды жылына бір рет белгілі бір сома мөлшерінде сыйлап, оларды Орынбор және Сібір әкімшілігіне тәуелді етуді ұсынды. Абылай да бұл жағдайды пайдаланып, ұлдарын Ресей патшасына елшілікке жіберуді ойластыра бастады. Сібір әскер шебінің қолбасшысы генерал-майор А. Д. Скалон 1776 жылы 16 сәуірде мемлекеттік алқаға «осы уақытқа дейін Абылайдың бірде-бір баласы С-Петербургте болған емес», - деп жазып, оны екі жақты сенімді қарым-қатынасты қалыптастыруда игі іс болар еді деген ойын ашық жазады. Көп ұзамай Ресейге Тоғым сұлтан аттанатындығы белгілі болады. Бұл аралықта Уәли тікелей орыс әскерілерімен байланысқа шығып, мемлекеттік мәселелермен шұғылданып, қазақ-орыс қарым-қатынасын шиеленістірмеу бағытында жұмыс жасады. Мәселен, 1777 жылы көктемде генерал С. В. Сумароковтың Құдайменді сұлтанды тауып беру туралы өтінішіне асқан сабырлықпен «әкем Абылай келгеннен кейін, тілегіңіз орындалады», «бүлікшіл бұзықтарыңызды тыныштандыруға мен өз еркіммен әскер алып бара алмаймын. Бұл – әкемнің ғана құзырындағы шаруа», ал енді өзін бекініске шақыруына «мен әкемнің билігінсіз бұл жерді тастап кете алмаймын» деп нақты жауап қайтарады. Жауап хатпен өзіне сенімді Байтоқа жіберіледі [8, 315, 325, 339 б.].

XVIII ғасырдың 70 жылдары Абылай хан ұлдарынан Уәли сұлтан Солтүстік Қазақстанда, Сүйік пен Шам солтүстік-шығыс пен Балқаш аудандарында, Қасым Орталық Қазақстан мен Бурабайда, Әділ сұлтан Ұлы жүздегі үйсін руларында, ал хан бауыры Сұлтанмәмбет пен баласы Орыс сұлтандар Баянауылда тұрақтады. Территориялық орналасуға назар аударсақ Уәли сұлтанның орыс шебіне жақын жерлерді жайлағандығы байқалады. Мұның өзі оған үлкен жауапкершілікті жүктеді. Уәли де оны толық сезінді. Шекарадағы орыс әскерілерінің жүгенсіздігі әрдайым қазақтар наразылығын туғызатын. Мұндай жағдайда қаруға сенген әскерілер ел тонауға шығатын. Ол турасында Абылай хан 1777 жылы 9 маусымда А. Д. Скалонға Железин, Троицк, Бағлан бекіністері командирлерінің қазаққа қиянатын жеткізіп, «мұндай бассыздық қашан тиылады» деп ашық жазды. Оны тоқтату мақсатында Тоғым сұлтан бастаған Абылай елшілері 1778 жылы ақпан айында Ресейге аттанды. Елшілік арқылы хан өзін барша қазақтың ханы ретінде 1771 жылы сайланғандығын да хабарлады. Соған қарамастан Ресей өз жоспарына сәйкес 1778 жылы 24 мамырда Абылайды Орта жүз хандығына бекітті. Патша Абылай ханға грамота, аты жазылған қылыш, бұлғын ішік, және қара сусар бөрік жолдады [10, с. 90]. Араға уақыт сала қазақ ханы түрлі сылтаулармен оны алудан бас тартып, өзінің оған зәру еместігін дәлелдеді.

Тоғым сұлтан оралғаннан кейін, Я. Усмановтың анықтауынша, Абылай хан ұлдарын, би-батырларын жинап арнайы кеңес өткізеді. Кеңесте елдің оңтүстігіндегі қырғыздардың шабуылдарын тоқтату жолдары талданады. Содан хан 1779 жылы тамыз айында өзі бастап, жанына 5 ұлы, 2 әйелін ертіп Түркістанға жол тартады. Орынбор губернаторы И. Рейнсдропқа жолдаған хатында хан өзі бұл жерден (Көкшетаудан) аттанып бара жатса да, бір ұлын ел ағаларымен бірге осы жерде қалдырғандығын хабарлайды. Ол турасында М. Бекчурин 1780 жылы 16 маусымда «Абылай ханның мұндағы отбасы ұлы Уәли сұлтанның жауапкершілігінде, қалған жұрағаттары Сібір шебіне таяу жерді жайлап қыстайды» деп анықтайды [11]. Кейін Орынбор кеңсесіне Абылай ордасында хатшылық қызмет атқарған Я. Усманов ханның оңтүстіктегі жеңістерімен қатар тыңшылық мәліметтерін тапсырады. Я. Усмановтың жазуына сенсек, Абылай хан жанында болған Шыңғыс, Есім сұлтандар, Дат батыр Көкшетауға 1780 жылдың қазан айында қайтып келіп, әкелерінің алдағы жылы көктемде келетіндігін хабарлаған. Хатшы Уәлидің әкесіне хат жолдап, елге қайтуын өтінгенін және ханның да Уәли мен Шыңғыс ұлдарына ерекше көзқарастарын жеткізеді. Сонымен бірге Я. Усманов Уәли сұлтанның басқаларына қарағанда саликалы, есті адам екендігін, ғайыптан тайып Абылай о дүниелік бола қалса, көпшіліктің хандыққа соны лайық көретіндігін ашық жазады [8, 396-397 б.].

Тарихшы Ж. Қасымбаев пікірінше, Абылай хан қайтпастан бұрын үш жүздің өкілдерін Түркістанда жинап, өз мұрагері ретінде Уәлиді ұсынып, көпшіліктің қолдауына ие болған. Ғалым, неге екені белгісіз, Уәлиді ханның екінші ұлы болатын, үлкен ұлы Дүр-Әділхан белгісіз себептермен ұсынылмады. Соған қарағанда, Абылай Уәлидің өз саясатын қолдаған ерекше қабілеттерін жоғары бағалаған деген тоқтам жасайды [12, с. 130]. Шоқан шежіресі, Қытай деректері Уәлиді ханның үлкен ұлы деп есептейді. Абылай ұрпақтарын қатаң бақылаған орыс тыңшылары мәліметтері де оны айғақтайды [3, с. 105].

Сонымен Абылай хан елдің оңтүстігінде 1780 жылдың соңында қаза тапты. Орыс тыңшылары Шыңғыс сұлтанның қазақтарға әкесінің өлімі туралы жаздағы бас қосуға дейін орыстарға айтпаңдар дегенін анықтайды. Орынбор кеңсесі хан өлімін шамамен 1781 жылдың қаңтар айында естіген. Сол бойда оның өлімін анықтау туралы жан-жақты тапсырмалар беріледі. Олардың басты мақсаты жаңа ханды тағайындауды өз қолдарына алу болатын. Генерал-майор Хвабулов 1781 жылы 20 наурызда Құлбек

батырдан келген ақпаратпен танысып, ханның Ташкент маңында қаза болғандығын, оның уланғандығын естиді. Кейін Абылай жанында Әділ, Рүстем, Тоғым сұлтандардың болғандығы мәлім болады. Жағдайдан хабарланған Ресей саясаткерлері Уәли сұлтанның қадамдарын бақылауға алуға кіріседі. 1781 жылы мамыр айы басында Ұлы жүзден Абылайдың ұлдары Әділ, Тайыр, Бөкей сұлтандармен бірге 60 игі-жақсысы, 2 әйелі Уәли иелігіне келіп жетеді. Міне, содан соң ғана Уәли мен Шыңғыс сұлтандар ханның Түркістан маңында қайтыс болғандығын елге естіртеді. Кейін 23 мамырда Уәли Күсәс батыр мен Тәуекел молда арқылы Н.Г. Огаревке хат жолдап, Абылайдың дүниеден өткендігін жария қылады [13, с. 147-150].

Көп ұзамай Абылайдың асы Қызылжарға жақын Қараой деген жерде беріліп, тұтастай үш жүздің игі-жақсылары жиналады. Қазақ жиынындағы басты мәселенің бірі жаңа хан сайлау болатын. Ж. Артықбаев пікірінше, асқа 5 мыңнан астам адам қатысқан [14, 246 б.].

Уәлидің хан сайлануы, оны өзге де төре тұқымдарының, би-батырлардың қолдауы Абылай ханды мойындаған Ресей мен Қытайды тез арада саяси шешім қабылдауға итермеледі. Алдымен Қытай боғдыханы 1781 жылы 26 шілде де Уәлиге әкеңіздің тұңғышы екеніңізді білеміз дей отыра, хандық лауазымға мұрагер ретінде тағайындаған жарлығын жеткізу үшін арнайы сарай ұлығын жібереді. Богдыхан қазақ ханына көрші ұлыстармен жанжалдаспауды, жанжал шығармауды, қашқындарды жасырмауды, адал ниетпен қызмет жасауды ұсына отырып, сонда мәңгі бақи жарылқауымда боласыз деп ескертеді [15, 45 б.]. Қытай қолдауына ие болған соң, Уәли хан Ресей патшасы II Екатеринаға тамыз айында өзінің хан тағына отырғанын хабарлап, бауыры Есім сұлтан бастаған қазақ елшілерін аттандырады. Осы аралықта Ресей Уәлидің Петропавловск қорғанынан 250 шақырым жерде тұратындығын және хан сайлауда қазақ еліне беделді Абылай ханның інісі Сұлтанмәмбет, Барақ тегінен Дайыр сұлтан, Әбілмәмбет хан тегінен ұлы Әбілпейіз ұлдарының қатысып, бірауыздан Уәли сұлтанды қолдағандығын анықтайды. 1781 жылы 31 желтоқсанда И. Якоби Ресей Сыртқы істер алқасына Уәлидің хан сайланғанына ешқандай күмән жоқ, ол да әкесі Абылай сияқты тәкаппар, бірбеткей, оспадар, өр мінезді адам деп хабарлайды [3, с. 103-106]. Ал 1782 жылы 25 ақпанда орыс патшасы да Уәлиді хан тағына бекітеді. Патша грамотасы ханға Әулие Петр бекінісінде 1782 жылы 1 қарашада тапсырылады. Уәли бекініске 15 сұлтан, 120 би-батыр, өзге де 500 қазақпен келеді. Ресей тарапынан Қазаннан шақырылған ахун, генерал-поручик И.В. Якоби т. б. әскерилер қатысады. Орыс деректері хан құран алдында адалдық антты тапсырды, ханның иелігінде Құлсары, Құлеке батырлар бар. Олар 1769 жылдан бері Сыртқы істер алқасынан төлем алады деп жазады [16, с. 38-39].

Уәли хан әке жолымен екі алпауыт елмен қатар байланысын дамытуды бірден қолға алды. 1782 жылы маусым айында ол інісі Сығайды Қытайға аттандырды. Оларды Ежен хан қабылдады. Дегенмен Қытай 1783 жылы қайтыс болған Әбілпейіз сұлтанның орнына Ханқожаны (Әбілпейіздің әмеңгерлік жолмен алған, қайтыс болған Барақ сұлтанның әйелімен келген бала - Ә.М.) хандық лауазымға тағайындап, Орта жүздегі билікті екіге бөліп тынды [15, 85-86б.]. И.Г. Андреевтің анықтауынша, Әбілпейіз қайтыс болған соң, найман рулары ел басқаруға Бопы мен Ханқожа сұлтандарды шақырғанымен, талқылай келе, Қытаймен тиімді байланысын ескеріп Ханқожаны таңдаған. Кейін Ханқожа ұлдары Жошы, Шынияз, Адай сұлтандарды бірнеше рет Қытайға жібереді [16, с. 42]. Мұның өзі Абылай заманынан берік орныққан ішкі бірлікті Қытайдың да біртіндеп ыдырату жоспарының жүзеге аса бастағанын аңғартты. Мұндай жағдайды талдаған Ж. Қасымбаев: «Уәли негізінен Ресей бағытына, Ханқожа Қытайға арқа сүйеді», - деген қорытынды шығарған болатын [12, с. 133]. Расында да Уәли бастапқы кезеңде солтүстік шекарадағы мәселелерді реттеу үшін Ресейге елші жіберді, бекіністердегі орыс командирлерімен байланыс орнатады. Ол көршілес елдер арасындағы заңды қарым-қатынас болатын. Уәли үшін Ресеймен 60 жыл, Қытаймен 25 жыл бейбіт араласқан Абылайдың саяси қадамдары өмірлік ұстанымға айналған-ды. Сондықтан ол сол сара жолды жалғастыруға күш салады. Оның үстіне ол Ресейдің қазақтың белді азаматтарын өзіне тарту мақсатындағы әрекеттерімен жақсы таныс еді. Орыс саясаткерлері, әсіресе, өздерімен 1764 жылы патшаға Баймырза батырды жіберіп, Семипалатинск қорғанында арнайы қазақтар үшін сауда орталығын ашу мәселесін көтерген Әбілпейіз сұлтанға, ол басқаратын найман руларына назар аударады. Олар 1784 жылы Әбілпейізді ұлы Бопының Түркістанға жерлегендігін, ол жерде келесі ұлы Болаттың хан екендігін толық есепке алды [16, с. 40]. Ресей мұндай айла-шарғыларды Абылай заманында да қолға алғанымен, Әбілмәмбет, Барақ т. б. беделді тұлғалардың ұрпақтары ханның алдына шықпаған-ды. Енді жағдай өзгеше қалыптасты. Уәли де осындай жолдармен көршілес елдердің қазақтарды іштен ыдыратуға кіріскенін сезінеді.

Соған қарамастан Уәли хан өз саясатын батыл жүргізуге бағыт ұстанды. Оған елдің оңтүстігіндегі саяси қадамдары куә. 1784 жылы күзде Уәли інісі Шыңғыс сұлтанды 1000-нан аса сарбазымен Ташкентке аттандырды. Сұлтан Ташкенттегі өзара дау-жанжалды реттеген. Осы тұста Тыс сұлтан да

300 адамымен қырғыз ұлыстарына соққы беріп, жеңіліс тауып, қолға түседі. Кейін оған көмекке Шыңғыс жіберіліп, өзара келісімнен соң сұлтан елге қайтарылады [16, с. 79].

Уәли Кіші жүздегі Ресейдің саясатын үнемі бақылауда ұстады. 1785 жылы Айшуақ сұлтанның казак-орыстар тұтқынына түсуі, Сапақ сұлтанның қаза табуы, 1786 жылы көктемде Нұралы ханның шекараға шақырылып, Уфаға жер аударылуы Уәли ханның О.А. Игельстроммен байланысқа шығуына әкеледі. Уфа және Симбирск генерал-губернаторы ханға тәжірибелі саясаткер ретінде «Сізге тек қана Орта жүзді басқару берілді» деп асқан сақтықпен жауап қайтарады [17, с. 102]. Бұл кезеңде Ерәлі сұлтан Уәли хан мен Құдайменді сұлтаннан көмек сұрап, адамдарын жіберген-ді. Бірақ патша үкіметі 1786 жылы Кіші жүздегі хандық басқаруды жою жоспарын жүзеге асыруға кіріскен сәтте Әбілқайыр-Абылай ұрпақтарының бірлігіне жол бермеуге жанталасты. Оны түсінгендіктен Уәли мен Құдайменді Ерәліге «біз ішкі істеріңізге араласа алмаймыз» деген мәтінде хат жолдауға мәжбүр болады [18].

Кіші жүзде Сырым бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың аздап саябырсыған 1789 жылы полковник Бентам Сібір шептеріне жіберіледі. Осы жылы 15 желтоқсанда Г.А. Потемкинге тапсырған есебінде Сырым батырдың серіктері Жетіру Сағыр, Тотай батырлар Уәли ханға бағынады деп көрсетеді. Ханның сенімді би-батырлары қатарында қаракесек Тіленші, төртуыл руынан Жанбатыр, алтай руынан Байдалы билер аталады [19]. Уәли хан Көкшетауда бауырлары Шыңғыс, Есім, Рүстем, Сыздық, Әбубәкір, Өмір, Сығай, Қасымдармен бірге атығай-майлыбата руымен бірге көшіп қонған. Бентам патшаға «Уәли қашып келген 1500 түгін қалмақ, башқұрт, татар т.б. орыс емес халықтарды қабылдаған. Хан Ресейге ниеттес емес. Ол бізге қарсы қарсылықтардың бәрін қолдайды» деп хабарлады [20]. Осы тізімдегі Байдалы би Абылай ханның жанындағы сегіз бидің бірі, хан кеңесінің мүшесі болатын. Оның Уәли ханға ақылшы би болуы да ата дәстүрдің жалғасқандығын айғақтайды.

1789-1790 жылдың қысында Орта жүздің солтүстік-шығыс аудандарында мал азығының қиындығына байланысты төрт түлік малдың әр түрінен 127 мың бас қырылды. Аман қалған малдарымен қазақтар 1790 жылдың күзінде Сібір шебіне ішкерілей ене бастады. Сібір корпусының басшысы генерал-поручик Штрандманның қоқан-лоқысына Уәли хан бірден қарсы шықты. Хан мәселені шешу үшін патшаға елші жіберуді қолға алды. Патша тарапынан түсіністік таппаған соң, Уәли бауырлары Шыңғыс, Рүстем сұлтандар мен Дат батырлардың қолдауымен Сібір шебіндегі форпостараға шабуыл ұйымдастырады. Оның арты қазақтардың Ертіс шебіндегі жәрмеңкелерге де мал өнімдерін шығаруды тоқтатуына әкелді. Хан саясатына қарсы генерал Я.В. Боувер арнайы сот құруды ұсынады. Ол бойынша бірінші сот Петропавл қорғанында, екіншісі Уәли хан иелігінде құру қажет деп табылды. Оған қоса генерал беделді қазақтардан аманат алуға шақырады [21, с. 325]. 1793 жылы Штрандман Уәли ханға қарсы казак-орыстардан құралған әскерилерді жібереді. А.И. Левшин орыс әскері Уәли қарамағындағы түркімендерді азат етті. Содан кейін хан патшамен жеке кездесуге рұқсат алғанымен, қорқып бара алмады. Ол қайтыс болған бауыры Шыңғысқа бар кінәні артты деген түйін шығарды [22, с. 282]. Мұның өзі Ресейдің саяси, экономикалық жоспарларын Орта жүз территориясында жүзеге асыруды қолға алғанын ашық дәлелдеді. 1794 жылы орыс патшасына жолдаған мәлімдемесінде Я.В. Боувер Абылай ханның ұлдары Уәлидің – бүкіл Орта жүзді, Әділдің – Ұлы жүздің басым бөлігін басқаратынын, ал қалған ұлдарының олардың өз қарамағынан бөліп берген жерде билік ететінін жеткізеді [23]. Зерттеуші А. Махаева: «XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасыр басында Жетісу мен Түркістан қазақтары Абылайдың алты ұлының билігінде болған. Абылайдың отыз ұлының ішінде Шағатай, Тоғай, Сүйік және Әділ оңтүстік өңірге ел билеуге жіберілсе керек. Бір атаның балалары болғанымен, олардың саяси ұстанымдары әр түрлі болды. Өздері басқарып отырған рулардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде Ұлы жүздегі сұлтандардың біреулері - Қытай, екіншілері - Қоқан, үшіншілері - Ресей секілді елдер көмегіне арқа сүйемек болды», - деп қалыптасқан тарихи жағдайды аша түседі [4, 886.].

1795 жылы 1 ақпанда Штрандман граф П. Зубовқа берген рапортында Орта жүз қазақтарын Ресейдің қол астына толықтай қаратып бағындыруға тырысудамын дей келе, қазақтардың орыс қол астына бағынамыз дегені жай ғана айтылған сөз екендігін мойындады. Дегенмен ол Уәли хан мен інілері жағдайды ушықтырып отыр деуді де ұмытпады [10, с. 140-141]. Ресейдің саясатының алдын алуға тырысқан Уәли Қытаймен байланыстарын жалғастыра түсті. 1795 жылы ол өз ұлы Хамзаны екінші рет (бірінші рет 1791 жылы барған-ды) Бейжінге жібереді [24, 252-253б.].

1795 жылы қаңтарда Ресейдің арандатуымен 2 сұлтан, 19 ру басы өз иеліктеріндегі 43360 адамымен, оларға қосымша 79 мың басқа да Орта жүз қазақтары Уәлиді хандықтан босату туралы хатты орыс патшасына жолдаған [25, 216.]. Зерттеуші Ж.Қасымбаев осынша қазақтардың Ресейге хат жолдау себебін Уәлидің Ханқожамен келісе алмауынан іздеп, хан ел ішінде саясаткерлік таныта алмады. Ол қарапайым қазақтарды менсінбей, төре тұқымдарына шекесінен қарады деп анықтады [12, с. 133]. Десек те, бұл нағыз алыстан ойластырылған саяси ойын болатын. Соңында өздері ұйымдастырған

жоспардан орыс саясаткерлері амалсыздан бас тартты. А.И.Левшин оны орындау (Уәли ханды орнынан босату - Ә.М.) қиынға соғатын және Ресейге еш пайда әкелмейтін деп анықтады [22, с. 282]. Арандату нәтижесінде жазылған хат орыс империясының Солтүстік және Шығыс Қазақстанды қосып алу барысындағы жұмыстарды батыл жүргізуге сылтау ғана болды. Оның арты Уәли ханға қарсы шыққан қазақтарды түрліше жолмен марапаттауға ұласты. 1798 жылы 23 ақпанда І Павел Абылай хан иелігіндегі молда Айқожа Кочиннің Орта жүзден Ресей қарамағына көшуді жоспарлаушылар көп дегеніне сеніп, арнайы оған ішке көшуге, Семипалатинск мен Омск қорғандары арасында еркін жайлауға рұқсат етті [10, с. 148]. Көп ұзамай Орта жүз руларына Ресей бодандығын қабылдаудың өтеміне Ертіс алқабынан жер бөлінді. Мұны пайдаланған қазақ рулары Ресейге қарай ішкерілей еніп орналаса бастады. Сол кездегі есеп бойынша олардың саны 140 мыңнан асты [26, 275 б.]. 1798 жылы Уәли хан қалыптасқан жағдайда қазақ-орыс талас мәселелерін қарайтын кезінде Я.В.Боувер ұсынған Петропавл бекінісінде сот құруға келісім берді. Соған қарамастан сот өз жұмысын 1806 жылға дейін бастамады [22, с. 283].

XIX ғасыр басында Уәли хан Есіл өзені бойында, Көкшетау таулары маңында, Үшкүндік, Үшбұлдық, Қылшықты мекендерінде арғын руының алтай-тарақты, құлшан бөлімдерімен бірге көшіп қонған. Оның қарамағындағы қазақ рулары Омбы, Әулие Петр, өзге де шекаралық жерлерде сауда-саттық жасайтын. Дегенмен орыс саясатынан қауіптенген Уәли хан өзін Ресейден тәуелсіз ұстауға тырысты. Бұл кезеңде Ұлы, Орта жүз қазақтары Қытаймен Үрімші, Іле, Тарбағатай жерлерінде сауда-саттықты дамытып, екі жылда бір рет елшілерін жіберіп, екі ортадағы шаруаларды бірлесе шешіп отырған. Қытай болса өз ретінде қазақ билеушілерін тартып, ерекше құрмет көрсетіп, түрлі атақ-дәреже берген. Қазақтар осындай қарым-қатынасты шығыстағы атамекенді иелену үшін пайдаланған. 1803 жылы Уәли хан ұлы Бәкірді (бір деректе Бегалы) Қытай патшасына жіберді. Басты мәселе шығыстағы жайылымдарды кеңейту еді. Келіссөздер нәтижесінде 1805 жылы Чиң патшасы жарлығымен шекарадағы қарауылдан ішке қарай бірнеше 10 шақырым жерлер қазақтардың қыстауы мен көктеуіне беріледі. 1806 жылы хан Қытайға інісі Қамбар сұлтанды жіберуді жоспарлады. Мұны естіген қытайлық саясаткерлер: «Қазақтың тайжысы Қамбар қатарлылар тілеу тілеймін деген атақпен келіп, өз талаптарын айтпақшы. Олардікі әсте шын ниетімен тілеуге келу емес», - деген қорытынды шығараған. Соған қарамастан қытайлықтар қазақтар арасындағы хандыққа мұрагерлерді көбейтіп, оларды тартуды әсте естен шығармаған. 1809 жылы Орта жүз ханы Болат Әбілмәмбетұлы (Ол арғын, қоңырат руларын басқарып, Түркістанда тұрақтады. - Ә.М.) қайтыс болғанда, орнына ұлы Тоғым сұлтанды бекітеді. Осы жылы Тоғымның Қытайға ұлы Алтынсары бастаған елшілеріне Уәли ханның інісі Досалы сұлтанмен бірге 16 адам қосылады [27, 99-100б.]. Бұл кезеңде Қытайдың да белгілі дәрежеде сыртқы саясаты әлсірей бастады. Олар қазақтардың оңтүстігіндегі Қоқандықтардың күш алып, Ұлы жүз руларына шабуыл жасай бастағанына да назар аудармады. Оны пайдаланған Қоқан билеушісі Әлімбек 12 мың әскермен 1807 жылы Ташкенттің төңірегін басып алады. Кейін ол Ташкентті бағындырады. Осыдан бастап Ташкент үшін қазақ, қырғыз, өзбек билеушілері арасында күрес өрши түседі. Осы кезеңде Қытай шекарасындағы жерлерге 10 мың түтінмен жылжыған Әділ Абылайұлы 1814 жылы оңтүстікке қайта оралып, қазақ-қоқан келіссөздері басталады [4, 66-67 б.].

Осындай жағдайда орыс империясы Шығыстағы басты ойыншыға айналды. Олар Орта жүзді отарлауға басты кедергі болған Уәли ханға Кіші жүзде қолданған іштен іріту, ағайынды ел билеушілер арасына от салу жоспарларын батыл жүзеге асыра бастады. Патша үкіметі Сібір шептерінің қолбасшысы Г.И.Глазенапқа Уәли ханға қарсы топтарды қолдауды, оларды үнемі қолпаштауды тапсырып, ханның барлық істеріне кедергі жасауды қатаң жүктеді. Уәли хан жымысқы саясатты толық сезінді. Ол 1809 жылы жазған хатында орыс әскерлерінің қазақ даласына енуін, қазақтарға қысым жасауын, шұрайлы жерлерді иемденуін тоқтатуын сұрады. Хан Орта жүзден әрі-бері өтетін шөп шабушылар, балық аулаушылар, көпестер салық төлейтіндігін, егер талап орындалмаса, олардың тоқтатылатынын ескертеді. Оның арты Ресейдің әскери күш көрсетулеріне ұласты. Алдымен, 29 сәуірде капитан Часовщиков, 4 мамырда хорунжий Безязыков, 6 мамырда майор Морозов әскерлері Уәли мен Ғаббас сұлтан иеліктеріне шабуылдады. 12 мамырда қарауыл руының адамдары, хан кеңесшілері барлығы 9 адам қолға түседі. Ал Уәли мен Ғаббас бастаған қазақтар орын ауыстырып үлгереді. Өз бағытынан бас тартпаған Уәли хан 20 мамырда қарпық руларына хат жолдап, сауда керуендерін өткізбеуді бұйырады. Орыс әскерлері жазалауынан қорыққан қазақтар оны орындаудан бас тартқан кезеңде, хан өз төлеңгіттерімен ойларын жүзеге асырады. Дегенмен ханды қолдаған атығай-қарауыл руларының қарсылықтары орыс-казак әскери күштерімен басып жаншылады [28].

Бұл кезеңде, шынтуайтына келгенде орыс шекаралық әкімшілігі күн санап әскери-барлау жұмыстарын жүргізуді батыл дамыта түсті. 1815 Усть-Уйск бекінісінен Торғайдың жоғары ағысына подполковник Феофилачев бастауымен 1617 адамнан, соның ішінде 330 казак-орыс, 1080 –нен астам

башқұрттан, екі зеңбірегі бар 100 жаяу әскерден тұратын экспедиция жіберіледі [29, с. 246-247]. Бұдан кейін де 1816 жылы Ертіс шебінен И.Шангиннің басқаруымен 200, Пресногорьков бекінісінен Ф. Набоковтың 150 казак-орыстан тұратын әскер аттанды. Г.И. Глазенап осы тұста Ресей тарапынан екінші ханды тағайындау жоспарын жүзеге асырды. Патша таңдауы атақты Барақ сұлтанның баласы Бөкейге түсті. Шежіре бойынша Бөкей сұлтан әкесі шешімімен 1749 жылы Түркістаннан Солтүстік Қазақстанға жіберіліп, қаракесек руларына орныққан болатын. Ахмет Байтұрсыновтың анықтауынша, қаракесек руының Шор деген биі 1748 жылы «еліме хан қоямын» деп Барақтың 14 жасар Бөкей деген баласын сұрап әкелген екен [2, 189 б.]. Ресей патшасы найман руының төртуыл бөліміне 1816 жылы хан сайланған осы Бөкей Барақұлын Орта жүз ханы ретінде 1817 жылы арнайы грамотамен бекітті. Грамота 1817 жылы маусым айында Коряковск форпостысынан 180 шақырым жердегі Жайылма көлі маңында табыс етілді [30, с. 89, 132-133]. Осылайша орыс патшасы Орта жүздегі дәстүрлі хандық басқаруды екіге бөліп, Уәлидің аталас бауырларын хан бекіту арқылы ханның заңды билігін шектеді, оларды бір-біріне айдап салды. Тіпті патша грамотасында «Уәли ханда бұрыннан адал 9 болыс қалды, ал 13 болысқа Бөкей Барақұлы бекітіледі» деп анық жазылды [31]. Мұның өзі Уәли ханды ашық ығыстырумен тең еді. Г.И. Глазенап Сібір шебіндегі Бөкей ханның басты қолдаушысына айналды. Орыс генералы патша саясаткерлерінің жоспарымен Абылай ұрпақтарын осылайша биліктен ығыстырды. Оның арты кейбір ішкі қарсылықтарға ұласты. Мәселен, ел аузында арғынның Шоң биі мен Бөкей ханның арасындағы Нұра соғысы сақталған. Оны Жанақ ақын: «Бөкей сұмдық бастады, Ел ішіне от тасталды. Қаракесек бауырмен, Аранын отыр ашқалы», – деп жазған болатын.

Араға көп уақыт салмай 1819 жылы Бөкей хан, 1820 жылы Орта жүзді 40 жылға уақыт билеген Уәли хан дүниеден өтті. Орыс деректері Уәли хан 1819 жылы тамыз айларына дейін қайтыс болған деп жазғанымен (3, с. 182), соңғы жылдары табылған ханға қойылған құлыптастағы жазбада нақты 1820 жылдың көрсетілуі мәселеге нүкте қойғандай [32, 120 б.]. Дегенмен зерттеуші К.Т. Бекимова ханның қайтқан жылын көрсеткен авторлар еңбектерін салыстыра келе, хан 1820 жылдың желтоқсаны мен 1821 жылдың қаңтар айында қайтыс болған. Осы мәселеге байланысты белгілі қазақ шежірешісі М.Ж. Көпейұлының Уәлиге қатысты деректеріне көңіл аудару қажет деген пікір білдіреді [25, 22 б.]. Болашақта бұл мәселе де мұрағат деректерімен толығына үміттіміз.

Жинақтай айтсақ, қиын-қыстау аласапыран заманда ел үмітін арқалаған Уәли хан Ресейдің отарлауына бірден-бір қарсы күш болды. Ата шежіреде Абылай ұрпақтарына байланысты айтылғандай, олар Ресейге, Қытайға қарсы арыстанша арпалысып өтті. Тарихи деректер Г.Н. Потаниннің Уәли ханға берген «Абылай хан секілді ел билеу қабілетімен ерекшеленбеген адам» деген сипаттамасының біржақты берілген баға екендігін дәлелдейді [33, 341 б.]. Оның 40 жылға жуық ел билеген кезеңі қазақ қоғамындағы күрделі өзгерістер мен көршілес Ресейдің ашық отарлауының күшеюімен ерекшеленеді. Кіші жүзді бөлшектеп басқару, әскери күшпен мәжбүрлеу, қазақтар арасынан орыс саясатын қолдаушыларды шығарып, оларды үнемі қолдап отыру секілді Ресейдің сыннан өткен жоспарлары Орта жүзде толық жүзеге асты. Уәли де сыртқы саясатында Абылайдың көп векторлы бағытын қолданды. Бірақ уақыт өзгерді. Ресей қазақтан асып, қырғыздармен 1785 жылы-ақ байланыс орнатты. Сауда-саттықты дамыту сылтауымен оңтүстікке керуендердің бірінен соң бірі жіберілді. Шен-шекпен, мол сыйлықтар отарлау жолына ағылды. Ресей күшейген тұста Қоқан да қазақтарды қыспаққа алды. Мұндай жағдайда ел билеушілерінің бір легі орысқа арқа сүйей бастады. Орынбор мұсылман діни басқармасы, ол жіберген татар молдалары, дайындаған аудармашылары оңтүстікте ашық үгіт-насихатпен шұғылданды. Мәселен, жалайыр сұлтаны Сүйік Абылайұлына келген татар көпесі С. Құрбанбақиев Ресейдің қуаттылығын, оның ерекше қамқорлығын насихаттаған [4, 93 б.]. Алысты болжаған саясаттың соңы сұлтандардың Ресеймен жеке байланысына әкелді. Мұның арты мемлекеттік негіз хандық басқарудың біртұтастығына кері әсерін тигізді. Соған қарамастан Уәли хан алған бағытынан бас тартпады. Сондықтан да өле-өлгенше ұлдарын Ресей, Қытай елдерімен бірдей қарым-қатынас ұстауға тәрбиеледі. Үлкен ұлы Абас (бір деректе Ғаббас) екі ел саясаткерлерімен де таныс болды. Қытай патшасы оны 1800 жылы-ақ Уәлидің мұрагері ретінде бекітіп, гун атағын береді. 1809 жылы Сұлтанкерей Абасұлы да Қытай патшасымен кездесіп қайтты [24, 51 б.]. Жас сұлтандар хан ордасында көршілес халықтар тіліне машықтанған. Хан дүниеден өткеннен кейін-ақ орыс саясаткерлері ханның ұлы және оның отбасы біздің басшыларға риза емес деген қорытынды шығарған болатын [3, с. 182]. Уәли ханның саясатын екінші ұлы Ғұбайдолла да (бір деректе Абайділдә) жалғастыруға күш салды. Ғұбайдолла сұлтанның дәстүрлі ел басқаруды сақтауға ұмтылушылығы Ресеймен арадағы жағдайды шиеленістірді. Кейін сотник Карбышев басқарған әскери күшпен сұлтан елден әкетіліп, жер аударылады. Осы арқылы Ресей Орта жүздегі хандық басқаруды тоқтатқандай болды. Қорыта келгенде айтарымыз, Уәли хан - өз заманында ата дәстүр бойынша ел басқарған,

калың қазақтың қамы үшін еңбек сіңірген тарихи тұлға. Қазақтың бас ханы болған әкесі Абылайдың қайраткерлігін қайталай алмағанымен, екі алып мемлекеттің арасында өз саясатын жүргізіп, ел тұтастығын сақтап, олардың елді отарлау жоспарына кедергі болғанын тарих айғақтайды. Ата шежіреде айтылғандай, артына ел келешегі үшін тер төгер, еңбек сіңіретін ұрпақтар қалдырады. Бұған дәлел Шоқандай, Ермұхан Бекмаханов сынды бірегей ұлт зиялыларының ел игілігі үшін қайталанбас құнды мұралар қалдыруы бола алады.

Әдебиеттер

- 1 Ақбай Н. Шоқан жазып алған аңыздар / Н.Ақбай // Қазақ әдебиеті, – 2011, ақпан – 25.
- 2 Төрешұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені /Атамұра сериясы/ /Н.Төрешұлы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 384б.
- 3 Казахско-русские отношения XVIII-XIX веках (1771-1867 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1964. – 575с. (алда КРО -2)
- 4 Махаева А. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың бас кезі) / А. Махаева. – Алматы: Ценные бумаги баспасы, 2007. – 357б.
- 5 Сулейменов Р.Б. Из истории Казахстана XVIII века (О внешней и внутренней политике Абылая) – Алма-Ата: Наука, 1988. – 144с.
- 6 Абуев К.Е. Абылай хан и его время – Астана: Елорда, 2006. -304 с.
- 7 Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдардың жинағы (Құраст...З.С.Тайшыбай). –Петропавл: ЖШС Астана, 2005. – 477б.
- 8 Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Ғылыми басылым. –Алматы: Ел-шежіре ҚҚ, 2011. Т.2. – 640б.
- 9 Бекмаханова Н. Көктем туралы аңыз. – Алматы: Жалын, 1983. – 184 б.
- 10 Казахско-русские отношения XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – 744 с. (алда КРО -1)
- 11КРО -1, С. 102; Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі. -391 б.
- 12 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. – 228с.
- 13 История Казахстана в русских источниках XVI - XX веков. VI том. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 516с.
- 14 Артықбаев Ж.О. Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы) – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2004. -392б.
- 15 100 құжат (Қазақ хандығы мен Чиң империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар). – Алматы, 1998. – 176б.
- 16 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. –Алматы: Ғылым, 1998. – 280с.
- 17 Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). – М.,-Л.: Наука, 1940. – Т.IV – 543с.
- 18 Мұқтар Ә. Азаттық таңы жолында. – Алматы: Ғылым, 2001. -151б.; РИССМ. 122 қ., 122/3 т., 1786-1787, 12 іс, 23-26 п.
- 19 Мұқтар Ә. Азаттық таңы жолында. – 159б.; РМКАМ. 10 қ., 3 т., 585 іс, 52п.
- 20 РМКАМ. 10 қ., 3 т., 585 іс, 24-51п.
- 21 Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX в. – М., Наука, 1960. – 456с.
- 22 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. –Алматы: Санат, 1996. – 656с.
- 23 РИССМ. 122 қ., 122/3 т., 3 іс, 255п.
- 24 Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. I том. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 396б.
- 25 Бекимова К.Т. Орта жүзде қос хандық биліктің пайда болуы // Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар», 2010. N10. – 18-26б.
- 26 Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. –Алматы: Атамұра, 2010. – 3 том. – 768 б.
- 27 Мұхаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер: Шежірелік деректер / –Алматы: Жалын, 1994. -144б.
- 28 Бекимова К.Т. Орта жүзде қос хандық биліктің пайда болуы. -21-22б.; ҚРОММ. 4 қ., 1 т., 154 іс, 59, 136 п.
- 29 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. / Ч.Ч.Валиханов. –Алма-Ата: Глав. Редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. -463с.
- 30 Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана. – Алматы: Издание Института философии МН-АН РК, 1997. – Т.4. – С. 46-144.
- 31 ҚРОММ. 338 қ., 1 т., 407 іс., 5п.
- 32 Әбуев Қ. Қазақстан: тарих пен тағылым. –Елорда, Жібек жолы, 2006.
- 33 Потанин Г.Н. Ш.Уәлиханов туралы өмірбаяндық мәліметтер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Толағай групп, 2010. – Т.5. – 528 б.

References

- 1 Akbay N. Legends by Shokan // Kazakh literature.- 2011. - 25 February
- 2 Turekululy N. 100 speakers / Kaz Atamura series / Almaty: Kazakhstan, 1995. – p.384.
- 3 Kazakh-Russian relations XVIII-XIX centuries (1771-1867). – Alma-Ata: Science, 1964. – p.575. (Alda KRO -2)
- 4 Makhaeva A. The history of political relations of Kazakh-Kirghiz (XVIII second half of the century – beginning XX century,) – Almaty «Securities angina paper,» 2007. – p.357.
- 5 R.B. Suleimenov. From the history of Kazakhstan of XVIII century (about foreign and domestic policy of Ablay). – Alma-Ata: Science, 1988. – p. 144.
- 6 Abuev K.E. Abylai Khan and his time. – Astana: Elorda 2006. – p.304.
- 7 Ablay Khan. Collection of materials and documents relating to the life and work (Prepared... Z.S.Tayshybay). -Petrovavl: TJSC Astana, 2005. – p.477.
- 8 Kazakh Khan - Ablay: Kazakh khan - Ablay: The Age, life and activity: Research publication. – Almaty: «Country-pedigree» K.K, 2011. V.2. – p.640.
- 9 Bekmakhanov N.Legend of Koktemir. – Almaty: Jalyn, 1983. – p. 184.
- 10 Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries (collection of documents and materials). Alma-Ata Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. – p.744. (KRO Alda-1)
- 11 KRO - 1, p. 102; Kazakh khan - Ablay: The Age, life and activity.- p.391.
- 12 Kasymbaev Zh.K The statesmen of the Kazakh Khanate (XVIII c.) – Almaty: Education, 1999. – p.228.
- 13 The history of Kazakhstan in the Russian sources XVI - XX centuries. Volume VI. Almaty: Dyke Press, 2007. – p.516.
- 16 Artikbaev Zh.O. Society and ethnos (ethno-social structure of the Kazakh society in the XVIII century). – Pavlodar: «Eco» GOF, 2004. – p.392.
- 17 100 documents (documents about the relationship between the Kazakh Khanate and Chin empires) , Almaty, 1998. – p.176.
- 16 Andreev I.G. Description of Middle horde Kirghiz - kaysaks – Almaty: Gylym, 1998. – p.280.
- 17 Materials on the history of the Kazakh Soviet Socialist Republic (1785-1828). T.IV-M., AL.: Science, 1940. – p.543.
- 18 Mukhtar A. Way to freedom A.K. Mukhtar. -Almaty: Gylym, 2001. – p.151.; RISSM. 122 stock, 122/3 inventory, 1786-1787, 12 case, p. 23-26
- 19 Mukhtar A. Way to freedom. – p.159.; Russian State Archive of Ancient Acts. 10 stock, 3-inventory, 585 case, p.52.
- 20 Russian State Archive of Ancient Acts. 10 stock., 3-inventory, 585 case, p.24-51.
- 21 Apollova N.G. Economic and political ties between Kazakhstan and Russia in the XVIII - beginning of XIX century. – M. Science, 1960. –p.456.
- 22 Levshin A.I. Description of Kirghiz - Cossacks, or Kirghiz Kaisak hordes and steppes. – Almaty: Sanat, 1996. – p.656.
- 23 Foreign Policy Archives of the Russian empire. 122 stock., 122/3 inventory, 3 case, p.255.
- 24 China's data about history of Kazakhstan. I volume. -Almaty: Dyke Press, 2005. – p.396.
- 25 Bekimova K.T. The emergence of a government middle zhuz // Bulletin «History and Social Science,» 2010. N10. – p.18-26.
- 26 History of Kazakhstan (Antiquity to the present day). Five volumes. 3 inventory. -Almaty «Atamura,» 2010. – p.768.
- 27 Muhametkanuly N. Historical research: Chronicles the data. – Almaty: Jalyn, 1994. – p.144
- 28 Bekimova K.T . The emergence of a government middle zhuz – p.21-22.; Center of the State Archive of the Republic of Kazakhstan. 4 stock., 1-inventory, 154 case, 59, p.136.
- 29 Valikhanov Ch.Ch. Works in five volumes. – Alma-Ata: Heads. Revision of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. – T.4. – p.463.
- 30 Erofeeva I.V. Kazakh khans and the Khan dynasty in XVIII - the middle XIX centuries. / / The culture and history of Central Asia and Kazakhstan: problems and perspectives of the study. Proceedings of the Summer University on the history and culture of Central Asia and Kazakhstan. -Almaty: Publication of the Institute of Philosophy, Academy of Sciences of Kazakhstan, MN, 1997. -P.46-144.
- 31 Center of the State Archive of the Republic of Kazakhstan. 338 stock., 1inventory., 407 case., p.5.
- 32 Abuev K. Kazakhstan: history and tradition -Elorda, Silk Way, 2006. –p.228
- 33 Potanin G.N Autobiographical details about Sh.Ualihanov // Ualikhanov Sh.Sh. collection of multivolume works / Shohan Ualikhanov. – Almaty: «Huge groups,» 2010.T.5. –p.528.

МУХТАР Ә.К.

проректор по научной работе и международным связям Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, д.и.н., профессор

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УАЛИ ХАНА

Резюме

В статье анализируется общественно-политическая деятельность Уали хана, хана Среднего жуза в 1780-1820 гг., старшего сына известного Абылай хана. Уали хан по примеру отца установил тесные двусторонние связи с Китаем, Россией, постоянно обмениваясь дипломатическими посольствами. Однако именно в период правления Уали хана Россия проводила активную политику колонизации и ввела войска на территорию Казахского ханства.

Ключевые слова: Абылай хан, Казахское ханство, Россия, Китай, Уали хан, Средний жуз.

MUKHTAR A.K.

West Kazakhstan State University named after M. Utemissov,
Vice-Rector for Research and International Relations
Doctor of Historical Sciences, Professor

THE LIFE AND ACTIVITIES OF WALI KHAN

Summary

The article examines the social and political activity Wali Khan, the Khan of the Great Horde in 1780-1820, the eldest son of the famous Abylaikhan. Wali Khan, like his father established close bilateral ties with China, Russia, the constant exchanging diplomatic embassies. However, exactly during the reign of Wali Khan, Russia pursued the active colonization policy and sent troops to the territory of the Kazakh Khanate.

Keywords: Abylai Khan, Kazakh Khanate, Russian, China, Wali Khan, Middle Zhuz.

Оспанов С.И.

ҚазМемҚызПУ жанындағы Гендерлік зерттеулер ҒЗИ жетекші,
ғылыми қызметкері, ф.ғ.д.

Ер Түлкібай – ар-намыс қорғаны

Аннотация

1853 ж. қоқан хандығының Ақмешіттің батысындағы Күмісқорғандағы бегі Ниязбек күн сайын қазақтар қойныма бір қызын, қазаныма бір қойын салып отырсын деген жарлығына намыстанған, сол жердегі алаша руының биі Түлкібай кезектегі қыз болып барып, киім ішіне жасырып барған қылышымен өлтіреді. Оны Ақмешіттен шыққан 300 жазалаушы әскер өлтіреді. Оның басын әкелген қоқан әскерінің алдында Түлкібайдың анасы ерлікпен қарсылық көрсетеді. Мақалада осы уақиғаның қазіргі қазақ халқына ар-намыс қорғаудың тарихи ақиқат үлгі-уақиғасы мұрағат материалдары негізінде көрсетілген.

Түйін сөздер: Түлкібай, Күмісқорған, Ақ-Мешіт, Сасықбалық, қоқан хандығы, ар-намыс, орыс әскері, Перовский.

Әлқисса. Еліміз егемендік алғаннан бергі 20 жыл ішінде Қазақстан тарихының көптеген беттері ашылып, мазмұны толығырақ. Бұл істе Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың көрегендігімен жүзеге асырылып жатқан, адамзат тарихында сирек кездесетін аса құнды құбылыс – «Мәдени мұра» бағдарламасы аса маңызды рөл атқаруда. Оның әзірге бергенінен берері көп. Ол бағдарламаның басты бір мақсаты, ? әрбір озық елдің **нағыз азаматтарына** тән адамгершілік, отансүйгіштік сияқты **ұлттық тарихи-рухани ділді** қалыптастырудың көзіне айналу. Бұл істің мағыналық құрылымы мен мәндік негіздері алуан түрлі. Солардың бірі, қазақ халқының осынау байтақ жері мен өзара ауыз бірлігін сақтауда рухани қазық болған: “адам үшін мал қымбат па, ар қымбат па?”, “мал жанымның, жан арымның садағасы” деген сияқты имани ұстаным-ұғымдар еді. Ел басына күн туғанда, әр адамның кім екенін анықтайтын сын туғанда сол ұғымдарды ата-бабаларымыз ту етіп талай ерліктер жасаған.

Қазіргі жаһандану жағдайының қазақ руханияттылығы үшін аса ауыр бір зілі, – жанды ғана емес, тіпті арды да, лауазым атағын салып ақша табудың дағдыға айналып бара жатқандығы. Мемлекет ісін басқару қабілеті бар “азамат-ау” деген кейбіреулердің, жұрттың алды болып тіршілік етуге жетерлік заңды табысы бола тұра, аш-көзді қасқыр сияқты қорқаулығының құлына айналып: пайда үшін жылпостық жасау, өзгені мәжбүрлеуден бастап, халық қазынасына батпандап қол сұғу сияқты арсыздық пен қылмыстылыққа барып жатқандығы елге мәлім. Мұндай дағды дамый берсе, ондайлар өз арын ғана емес елін де ақшаға сатып кете ме деген қауіп рухымызды кемірген құртқа айналуға. Бұл өте өкінішті нәрсе. Сондайға қарсы дауаның бірі – істеген ісінің тарихи тағлымы бар заңдардың, билердің, батырлардың ерлігін еске алу, соларды дұрыс бағалап, талдап, үлгі етіп, солардың рухани мән-мағынасын жас ұрпақтардың өмірлік миссиясы мен мақсатын тәрбиелеудің үлгісіне айналдыру. Бұл ұлттық рухты жаңғыртудың, нығайтудың сенімді жолы, тиімді құралы. Онан өзге жолдар көбіне халықты да жеке адамды да маңқұрт етеді. Осы кезге дейін әлі де кітаби тарихымыздан тыс болып келе жатқан уақиғалар мен ерліктер аз емес. Сол туралы Елбасымыздың талай айтқандары, жақында Мемлекеттік хатшы М.М. Тажиннің ұлттық тарихты қайта дамыту туралы, осы ғылым үшін бағдарламалық мән-мақсаты бар сөздері куә.

Осы мақалада сөз болатын Түлкібай ерлігі, мән-мағынасы тұрғысынан ұлттық тарихымыздың тағлымы мол, өз мән-мағынасы аққан жұлдыздай айқын бір сәті. Оның рухани құндылығы, қазақ халқының ғана емес, жақын-қашық елдердің тарихында жүздеген жылдарда болмаған, өз орны қайталанбайтын нәрсе. Әр елде жер мен жанды, күнкөріс малды қорғаған ерлер мен батырлар жеткілікті. Бірақ **ұлттық арды намыспен қорғап, сол үшін басын тіккен Түлкібайдай** ер белгісіз. Алайда, өкінішке орай, осы кезге дейін Түлкібай ерлігі туралы тарихи мұрағаттарда жеткілікті деректер, жергілікті халықтың жадында әлі сайрап тұрған мағлұматтар болса да, ол бүткіл елге әлі таныс емес. Сондықтан жалпы қазақ халқының, қала берді, келешекте Қазақстанды өз отаным дейтін өзге де халықтардың жаңа ұрпақтарын ар-намыстылыққа, имани тазалыққа тәрбиелейтін тарихи ерлік ресми тарихи ғылымнан тиісті бағасын, Отан тарихының кітаби нұсқасынан өзінің құрметті орынын осы кезге дейін ала алмай келеді. Осы бір қажеттілікті түсінбеген, түсіне тұра мойындағысы, оны мадақтағысы келмейтін жан қазіргі қазақ халқын, келешек ұрпақты ар үшін жанды аямау керектігіне, сол арқылы имани дүниесінің

тазалығына тәрбиелеуді қажет етпейтін, өзі ол туралы ойланбайтын тоғышар пенде деп бағалау қажет. Мұндай жағдаят қазақтың руханияттығын қалыптастурды іштен мүжітін у-құрты, соны түсінбеген немесе үнсіздігімен жақтаушы қазақ нағыз мәңкүрт. Ал оны дұрыс түсініп, бағалап, үлгі етіп ұлықтау қазіргі қазақ зиялыларының ата-тектер алдындағы *ділдік қарызы* және келешек ұрпақты ізгілі қазақи рухқа исіндіретін *имани парызы*. Сонымен...

Нағыз қисса ? Түлкібай батыр ерлігі. Қазақстанның оңтүстік өңірін: Жиделібайсын жерінен [1, 182-183 бб.] бастап, 1809-1865 жылдары, батысында Арал, шығысында Жетісу өңірлеріне дейінгі аралықты Қоқан хандығы билеген еді. Алғашында, қоқандық Лашкер беклербегі 1817-1818 жж. Сыр бойында Ақмешіт, Қос, Шым және Күміс қорғандарды тұрғызып, сол өңірдегі халықты ұзақ уақыт (1816-1840) басқарғанда салықты шариғат пен әдетке сәйкес жылына бір рет қана жинап келген еді. Кезінде бұл халық үшін көп ауыртпалық емес еді [2, 163, 165-166, 228, 246, 261 бб.]. Кейіннен, 1848-1852 жж. Қоқанның Худояр-ханы мен ташкенттік Нурмухаммед кушбеги бекіткен өте қу, қатыгез және қорқау Йакуб-бек шигавул [2, 315 б.] келгеннен бастап Сыр халқы қатты күйзелді: бұрынғы әр түтіннің әл-ауқатына сәйкес (көп мал басының немесе аз мал құнының қырықтан бір бөлігін алатын) зекет салығы орнына, жеке от басының хал-ахуалымен санаспайтын, әр отбасынан 6 қой, 24 қап ағаш көмірін, 4 тең сексеуіл және 1000 бау пішен жинау басталды. Оның үстіне әр үйден бір адам әр ай сайын бір аптаға қоқандықтардың (қорған салу, жер өңдей, мал бағу, қора тазарту сияқты) жұмыстарын тегін істеуге міндеттелді. Салық төлей алмағандардың мал-мүлкін, қыздарын тартып алу, отбасы мүшелерін Қоқанға құлдыққа айдап әкету басталды. Қоқандықтардан бұрын Сыр саласының төменгі жағындағы елден Хиуа хандығы салық жинайтын. Қоқандықтар келгеннен кейін бұл екі хандықтың әрқайсысы қазақтардан жеке-жеке салық алып, көнбеген ауылдардың мал-мүлкін бірге шауып, тонайтын болды [3, 161, 163, 167-168 бб.; 4: 203, 212 бб.; 5: 38-40 бб.].

Мұндай зорлыққа шыдамаған Жанқожа, Бұқарбай, Тоғанас сияқты батырлар бастаған қазақтар бірнеше рет көтерілістерге шықты. Алайда Хиуа және Қоқан хандықтарының езгісінен құтылу мүмкіндігінің бастауы 1740 жылы Орта жүз ханы Әбілмәмбет пен сұлтан Абылайдың орыс патшалығына берген антынан [1, 165 б.] туындаған еді. Соны бетке ұстап, әуелі қазақтың Орынбор, Орал, Сібір өңірлеріне енген орыс әскері, 1847 ж. Арал (Раим) бекінісін соғып, Сыр бойына ене бастады. Ендігі жерде сол бекініске жақын өңірдегі қазақтар олардың шапқыншылығы туралы орыстың әскери әкімшілігіне [6] шағымдана бастайды.

Мысалы, 1850 ж. Қазалы маңындағы шекті руының 22 428 бас малын, 400 мыңнан аса күміс рубль тұратын мүлкін тартып алып кеткен Ақмешіттің Йакупбегі басқарған қоқандықтарды Арал (Раим) бекінісінен шыққан орыс әскері Қос қорғанға дейін қуып келіп, тонағандарын қайыруды талап етті. Талап орындалмағасын орыс әскері қорғанды шауып, оның басшысы мырза Раим Алимовты тұтқынға алды [7, ЛЛ.6-8].

1852 ж. наурызда да Йакупбек басқарған Қоқан және Хиуа хандықтарының біріккен 1700 нөкері Сыр етегінің оң жағындағы жүзге тарта ауылдың 53 мыңдай малын айдап әкетті. Бұл жолы да, қазақтардан шағым түскесін орыс әскері күш қолданып, малды қайтарып айырып алып, иелеріне табыс етеді [8, ЛЛ.1-3,60; 9: ЛЛ.1-3].

Сол жылдың шілде-тамыз айларында орыс полковнигі Бларамберг 400 әскермен Шым-қорғанды алып, қамалын бұзып, ал қоқандықтар тастап қашқан Қос және Күміс қорғандарын өртейді. Бірақ Ақмешіттің өзін ала алмай кері қайтады [8: ЛЛ.27-30,41-46]. Орыс әскерінің осындай әрекеттеріне шамданған Қоқан ханы Нурмухаммед кушбегі В.А. Перовскийге: «біздің қазақтармен қарым-қатынастарымызға араласпаңдар, әйтпесе біз сендерді барлық мұсылман елдерінен қуып шығамыз» деп, хатпен сұс көрсетеді [3: 156 б.].

1853 ж. шілде айының басында Генерал-Адъютант В.А. Перовский басқарған 2850 әскер (оның ішінде 500 қазақ бар) Ақмешітті алуға бара жатқанда, Қос және Шым қорғандарының өткен жылғы күйреген қалпында бос тұрғандарын көреді [10, Л.61; 11: ЛЛ.51,61]. Қоқан және Хиуа хандықтарының Сыр қазақтарына шапқыншылықтары орыс әскерінің Ақмешітті (28/VII-1853) алуымен аяқталды [12, ЛЛ.4-8].

Құжаттарды салыстып қарағанда Түлкібай Жаңатаев ерлігі сол жылдың наурыз-сәуір айларында болған. Ол туралы деректі Ермухаммед (Ілекей) Қасымовтың рапортындағы (28/V-1853) деректерден [13, Л.5] және оны қосымша тексерген Генерал-майор Ладыженскийдің Орынбор генерал-губернаторына (18/VII-1853) жазған рапортынан [10, Л.92] көреміз. Бірақ ол дерек көздерінде қоқандықтардың Түлкібайды өлтіргені жазылса да, оны *не үшін* және *қалай* өлтіргені жазылмаған.

Түлкібай батыр уақиғасы орын алған кезде, қоқандықтардың Ақмешіттің батыс жағындағы аталған екі қорғаны бос қалып, тек Ниязбек басқарған Күміс қорған ғана жөнделген еді. Содан болар Ниязбек,

бір жағынан, кеудесіне нан пісіп, құдай да емес, құдайдан былай да емес сияқты, тасыған сезім күйінде жүрсе, екінші жағынан, күнім санаулы қалды-ау деп ойласа да, оған өзі сенгісі келмей жүрген кезі болса керек. Қалайда сол кездегі Сырдың 172 ауылындағы 32 рулы елдің 251300 отбасының басым көпшілігін ол бұрынғыша, ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстайды. Түлкібай осы 32 рулы елдің ішіндегі, жаз жайлауы Қарақұмның батыс өңіріндегі Үшқызыл аймағы, қыстауы Күмісқорған мен Кең түбек маңы болған, 1200-дей отбасынан тұратын 2 ауыл алаша (оның ішіндегі алтыбастың дәуқарасы деп аталған) руынан еді [14, 513-516 бб.]. Түлкібай ақыл-парасатының арқасында өз руының биі болды [10, Л. 92; 12: Л. 5]. Ол Көлбай баласы Жаңатайдың үш ұлының ортаншысы – Сасықбалықтың інісі, Қарабайдың ағасы еді. Біздіңше, ол сол кезде отыздың маңындағы жігіт болса керек. Өйткені ол ерлік жасап қаза болғанда, оның тұңғышы да, кенжесі де болған Бәймен әйелінің құрсағында қалған еді.

Мазмұнына нақтылы тоқталайық деп отырған уақиға болған кезде, қазақтар орыс әскерінің Ақмешітке жасамақ жорығы туралы білген жоқ еді. Себебі жорық өте құпия даярланды. Тіпті әскер өтетін жолдың маңынан қазақ көштерінің өтуіне алдын ала тыйым салынды [10, Л. 92]. Бұл Ақмешіттегі қоқандықтар сезіп қалса Түркістан, Қоқан жақтарынан қосымша әскер шақыруға себепші болар еді. Күмісқорған бегі Ниязбек елді әбден таптап, тұқыртып, ақырында, мұсылман ширғаттарын да, жалпы имандылықты да аяқ асты еткен: «әр кеште кезегімен қазақтар бір қызын қойныма, бір қойын қазаныма салатын болсын» деп жарлық шығарады. Сол қорлыққа шыдамаған Түлкібай өзінен үлкен және тәжірибелі табындардың батыры Бұқарбайды, шөмекейлер батыры Тоғанасты өзі саят құрып дем алатын (кейін халық «Түлкібай түбегі» деп атаған) түбекке кеңесуге шақырады. Шамасы, сөз арқауы қазақ қыздарының арын таптаған қоқандықтың қорлығына қалай тізе қосып қарсы тұруға болады деген мәселе төңірегінде болса керек. Батырлар шақырылып, бас қосуға келгенше, өз жансыздары арқылы соның сыбысын естіген Ниязбек те ізін ала Түлкібайдың жайына келеді. Кейіннен өрбіген уақиға желісіне қарасақ, шамасы сол кездесуде Бұқарбай мен Тоғанас қазақ намысын, қыздар арын қорғауға Түлкібаймен бірлесіп күресуге уәделесе алмаған болған сияқты. Сондықтан да Түлкібай өз ерлігін жаңғыз жүзеге асыруға бел буады. Батырлар Ниязбек келген соң тез тарқап кетеді.

Түлкібай жайлауына келген Ниязбекті тиісті қонақжайлықпен қарсы алады. Түбектен қайтар жолда, тіл табысып, көңілденгендей боп келе жатқанда, Ниязбек пен Түлкібай ат үстінде аударыспақ ойнап қалады. Табиғатынан шымыр, іштей ызалы Түлкібай Ниязбекті аттан аударып түсіреді. Ниязбек бұған қатты шамданады. Соны оза шапқан шабарманнан естіген Түлкібайдың туыстары дәуқара-алтыбас алашалар Ниязбектің алдынан шығып, қол қусырып кешірім сұрап, мал сойып сыйлап, тіпті бір көкшені мінгізеді [15, 204 б.].

Ниязбектің жаңа жарлығы, бұрыннан қанша малы мен мүлкін, қаражатын беріп, жұмысын тегін істеуге көніп келген қазақтардың намысына қатты тиеді. Бірақ күндіз қасында қарулы жиырма нөкерімен жүретін, түн болса сырты үш қатар ормен қоршалған, үш-төрт жігіт жабылып ашып-жабатын үш қабат есігі бар, қабырғасы үш метрдей қалың, биіктігі он метрге тарта, терезелері ішке қаратылған қамалдың ішінде жататын Ниязбекке қастандық жасау, қаруы жоқ қазақтарға мүмкін емес еді. Ал жарлық орындалмаса мәселе бұрынғыдан да ушығып, мал тоналғаны былай тұрсын адамдардың басы кетуі де мүмкін еді.

Осындай жағдайда Түлкібай өзім деген жігіттермен, анасымен, ағасы Сасықбалықпен ақылдасып, адам ойына келе бермейтін амал жасамақ болады. Ол өзі қыз болып киініп, киім ішінен жалаң қылыш байлап барып Ниязбектің қасына оңаша жетіп, оның басын алмақ болады. Өзінің басы құрбан болса да, алдымен Ниязбектің басын шабуды мақсат етеді. Сонымен, бек жарлығына сәйкес, ел жата, жата қыз болып киінген Түлкібай екі қолтығынан сүйеген жеңгелерімен қамалға енеді. Онан бұрын келген қой етінің буы мен сорпасына бөккен жеңдеттер, бекке әкелінген қыздың бойын тінтіп тексеру былай тұрсын, бетін бүркемелеген орамалдың астындағы жүзіне де қарамаған қызметшілері Түлкібайды Ниязбектің бөлмесіне кіргізіп жібереді. Екеуі бөлмеде оңаша қалғанда Түлкібай шешінуге қымсынған қыз сияқты, теріс айналып, көйлегін асықпай көтерген болып, тәніне байлаулы жалаң қылышын шешіп алады. Ерліктің сол бір нұрлы сәтін (қазір «Ақжарма» деп аталатын, Түлкібай дүниеге келген елді мекенде 1939 ж. дүниеге келген, Түлкібай ерлігін ауыл ақсақалдарынан талай естіп, жасынан тебіреніп өскен) белгілі ақын Заматдин Ибадуллаев өзінің «Түлкібай батыр туралы дастанында»:

Түлкібай ашуланды қаны қайнап,
Қылышын жұлып алды қойған байлап.
Қоқанды қақ бөлгенін сезбей қалды,
Қорлықтан, ыза кектен көзі жайнап.
Аз уақыт аялдады есін жиып,

Ұйқыға қорған іші кеткен ұйып,
Біртіндеп күзетшіні шақырады,
Киімін қоқан бектің алған киіп [16], –

деп жырлайды.

Күзетшілерді де бөлме ішінде шауып тастағаннан кейін, Түлкібай сыртқа шығып, жолдастарымен қайта келіп, ұйқыдағы жеңдеттердің қаруын алып, өздерін қамал ішіндегі бөлмелерге қамап тастайды. Ертелі-кеш Ақмешіттен адам келіп, болған істі білер деп, Түлкібай ауылы батысқа қарай Кеңтүбекке көшеді. Күмісқорғандағы қоқандықтарды айдан астам уақытта кезекпен күзеткен жергілікті жігіттердің бірі, қоқандық қазынашының берем деген ақшасына қызығып, оны күндіз қамаулы бөлмеден шығарып алып, ауладағы қазан астына жасырып, түнде қорғаннан шығарып жібереді. Ол Ақмешітке жетіп, хабар береді. Ақмешіттің жаңа бегі Бек-Мухаммед-Уәлидің оң қолы датха Лепес 300 нөкерін бастап Күміс қорғанға келеді. Көшкен елдің ізімен, Қармақшыға жақындаған Түлкібай ауылын қуып жетеді. Іздерінен ерген зор шаң көрінгенде оның қоқандықтар екендігін аңғарған Түлкібай мен оның жігіттері, ел Сырдың оң жағына өтіп үлгірсін деп, әскерге қарсы соғысқа даярланады. Түлкібай жаудың санын байқаған соң, өзге жігіттерге сендер құтылыңдар, олар мені алмай тоқтамайды деп жаумен жаңғыз қалып атысады. Оғы таусылған соң, жақындап келген жеңдеттерге жалаң қылышымен ат қояды. Қамалаған үш жүз нөкер оны ақыры аттан түсіреді. Жеңдеттер оның басын алады.

Осы кезде ілгері кеткен анасы келініне: түйені шөгереік, емшегімнің сүті парлап барады, шамасы құлыным өлген шығар, соны жерлеп кетуіміз керек дейді. Үй тігіліп болмай жатып, жаулардың қарасы көрінеді. Түлкібайдың анасы, қазақ қыздарының жауға қарсы соғысқан ескі амалдарының бірін есіне алып, бақанның аша басына қырықтықты айыра қатты байлап, керегенің іргесіне тастай салады. Үй алдына келген жеңдеттердің басшысы Лепес, найзасына қадалған Түлкібайдың басын анасының алдына тастайды. Бастың қасына келіп жүгіне отырған анасы, оны алып «Құлыным! Аман-есен келдің бе!?» деп, омырауын ашып, төсіне басып: «Арлы абзалым! Ақ сүтімді кештім!» дейді. Әуелі есі кеткен, сосын көңлі босаған келіні жоқтап жылай бастағанда, анасы қатал даусымен: «Тоқтат тәйір алғыр. Жаудың алдында жылап баламның рухын түсірме!» деп, іргеде жатқан бақанмен келінін соққан болады да, бақанды сүйрете Лепеске жақындай бере: «Менің баламның басын найзаға түйрегеннің басы да найзаға ілінуі мүмкін!» деп, бақанның қырықтық байланған ұшын Лепестің басына сілтейді. Әккі Лепес басын тартып қалғанымен, ана қаруы оның бетін тіліп түседі. Ол найзасымен қағып қалғанда, кимешегіне ілінген найза екпінімен ана құлап түседі. Аппақ шашы жалбыраған қаһарлы ана орнынан үш ұмтылып тұрады. Ашулы қоқандық оны шанышпақ болып кезенгенде топтан шыққан бір ақсақал: «Не етпексің батшағар. Сенің де анаң жоқ па! Тұлпар мен батыр анадан деген. Батырды туған қарусыз анаға неге ұмтыласың», деп тоқтатады. Жыр, ана ерлігіне таңырқап тоқтаған қоқандықтар Түлкібай ауылын шаппай қайтты [Сонда], деп аяқталады.

Алайда біз зерттеген мұрағат материалдары бойынша уақиға соңы өзгеше дамыйды. Шынында да, жоғарыда келтірілгендей, «300 нөкермен Ақмешіттен шыққан Лепес алтыбас алашалардың биі “Тюлькибай Джанатаев”ты өлтірді» деген дерек Қызылордадағы облыстық, Алматыдағы Мемлекеттік мұрағаттарда бар. Бұл орыс тыңшыларының алып келген хабарларында ол ерліктің нақтылы қай айы мен күні болғаны туралы дерек жоқ. Біздіңше Түлкібай батырдың ерлік қылған уақыты шамамен 1853 жылдың наурыз-сәуір айлары. Ал Ақмешіттен келген әскермен шайқасып, Түлкібайдың ерлікпен қаза тапқан кезі сәуір-мамыр айларының тоғысы болса керек. Ал В.А. Перовский Оралдан Арал бекінісіне 9-шы маусымда жетіп, онан Ақмешітке қарай 15-шы маусымда қозғалады [11: ЛЛ. 23,49,61-62]. Орыс әскері Сырдың оң жағымен жүріп отырды. Яғни Сырдың сол жақ бетіндегі Күміс қорғанға соқпаған, және де, Түлкібай ерлік жасағаннан кейін екі ай көлемінде олар әлі ол тұсқа жеткен жоқ еді.

Тағы бір мұрағаттық дерек көзінен мынандай бір хабарды кездестіреміз. Сәуір айында Күміс қорғанда болған Түлкібай ерлігінен зәрезат болған қоқандықтар, Ақмешіттің шығысындағы қоқандықтардың Жүлек және басқа қорғандарына «бірде-бір жергілікті қазақ қорғанға жіберілмесін» деп жарлық еткен екен [13, Л.34]. Ол туралы орыс әскері штабының Ақмешітке жіберген тыңшысы Өткел Маисовтың 1853 жылдың 25-ші мамырындағы (яғни, Түлкібай ерлігінен кейін шамамен 15-20 күннен кейін) берген хабарынан білеміз. Сол хабарда Ақмешіттегі қоқандықтардың 300 әскерінің 50-і жалданып қызмет еткен жергілікті қазақтар екені және олардың ақсақалы (жүзбасы) “Қанлыбай”, ал әскер басшысы “Бикбаев (басқа бір қағазда “Бик-Бау”)” болғандығы жазылған [Сонда, Л. 19]. Шамасы жоғарыдағы Лепеске тоқтау айтқан сол Қанлыбай ақсақал болса керек.

Түлкібайды өлтіргеннен кейін қоқандықтар оның ауылын тастап кетпеген. Олар көшкен елдің соңынан қуып жетіп әйел-балаларды тұтқындап, олардың дүниесін тәркілеп, малдарымен қоса Ақмешітке айдап кеткен. Ал ауылдың қоқандықтармен соғыспақ болған жігіттері, Түлкібайдың

айтуымен уақытша жасырынады. Олар маңайдағы қазақ жігіттерін жинап, Ақмешітке орыстардан бұрын келіп, тұтқыннан әйел-балаларын құтқару әрекетіне кіріседі. Ақмешіт қоқандықтары олардан сескеніп, орыс әскерлерінің алдыңғы легі жеткен 4-ші шілдеден жеті күн бұрын, яғни, 27 маусымда қамалдарын жауып алған. Бұл туралы Ақмешітті 28 шілдеде алған соң орыстар жауап алған тұтқынның: біз жабық қамалдың ішінде отыз бір күн отырдық деген сөзінен білуге болады [Сонда, Л.39]. Орыс әскерінің келе жатқанын оларға хабарлайтындай Сырдың оң жағындағы Қос және Шым қорғандарында, жоғарыда айтылғандай, ешкім болмаған. Ал ол кезде Күміс қорғандағы қоқандықтарды жергілікті егінші кедейлер еш жаққа шығармай тұтқында ұстаған (ол туралы төменде айтылады). Сол тұтқындаудан бұрын қоқандықтарға қызмет еткен алты қазақ сарбазы Күміс қорғаннан Ақмешітке қарай емес, орыс әскеріндегі Ілекей сұлтанға «бізді қарамағыңызға алыңыз» деп барады. Оларды Ақмешітке хабар берер деп немесе іштен қастандық жасар деп орыстар тұтқында ұстайды. Сонымен, Ақмешіттегі қоқандықтарға орыс әскері келе жатыр деп айтатындай адам болмаған кезде, олардың қақпаларын орыстардан жеті күн бұрын жауып алуы, біздіңше, Сасықбалық бастаған қазақ жігіттерінің, қорған ішіндегі әйел-балаларын босатып алуға оқталып, қам жасап жүргендіктерінен сескенгендіктерінен деп білеміз.

Орыс әскері Ақмешітке 4-5-ші шілдеде келіп жетеді. 15-ші шілдеде әскери штаб іс қағаздарынан: «Байұлы алаша руынан «Сасықбалық Жанатаев», қасына бірнеше жігіт пен «Ермухаммед Касымов» сұлтанды ертіп Перовский атына арыз айтуға келді». Ол: май айында Қанлыбай мен Бекбаев (жоғарыдағы деректе ол Бик-Бау деп аталған) бар, Лепес бастаған 300 қоқандықтар Кең түбекте бізге тап берді. Әйел-балаларымызды тұтқындап, мүлкімізді тәркіледі. Біз 18 жігіт зорға қашып шығып, Шыңғыс Шынтаев сұлтанға қосылдық. Енді Ақмешіт алынған күнде біздің әйел-балаларымыз бен мал-мүлкімізді қайтып алуға көмектессеңіздер екен, деп Сасықбалық өтініші етеді. Сол арыздағы уақиғаны рас деп, сол өтініштің соңына И. Қасымов сұлтан өз мөрін басқан [Сонда, Л. 28]. Е. Қасымов Перовский әскеріндегі қазақтардың басшысы еді [17, 33, 194, 231бб.].

2850 адамнан (оның ішінде Ілекей сұлтан басқарған 500 қазақтан) тұратын әскер 28-і шілде күні таңғы 4 шамасында Ақмешіттің қабырғасының астына солтүстік және батыс жатарынан індетіп қазып келіп, 40 пұт күкіртті мина етіп жарып, сол жерлерден лап қойып кіріп, жарты сағаттық шабуылдан кейін қоқандықтардың Сыр бойындағы басты тірегін өздеріне қаратты [12, ЛЛ. 4-8; 6: С. 100; 17: 1016.]. Перовскийдің Ресей империясы Соғыс министріне 31 шілдеде жазған рапортында: Ақмешітті алғанымызда ішінен 80 әйел, 25 ұл мен қыз балалар шықты. Жергілікті қазақтар бұлар біздің туыстарымыз деп келгесін біз оларды соларға табыс еттік [12, ЛЛ.7-8], деп көрсетілген. Олардың алаша алтыбас-дәуқаралардың аналары, әйелдері мен балалары екен жоғарыдағы Сасықбалық арызынан көреміз. Сол қамалдан Түлкібайдың әйелі де, одан қалған ұлы Бәйменді төсіне басып Алла тағалаға, бабалар әруағына сыйынып, батыры, арысы Түлкібайдың аңсаған күні келді деп, күйреген қорғанның тозаңын таптап шықты. Шабуыл кезінде сол қорғанның бегі Мұхаммед-Уәлидің де, жауыз Лепестің де оққа ұшқанын [12, Л.6.] біліп, Жаратқанның әділдігіне, құдіретіне тәу етті. Түлкібай шаңырағына ие болып қалған сол Байменнен Қыдыр, Омар, Оспан, Дүйсен деген төрт ұл дүниеге келді. Қазіргі кезде олардың Сыр бойында жүзге тарта ұрпағы тұрып жатыр.

Қоқандықтар сол 1853 жылдың желтоқсанында 12 000 қол жинап, Ақмешітті қайтып алмақ болып жетті. Ондағы орыс әскеріне көмектесу үшін және қоқандықтарға деген ыза мен кек қысқан 1000 жігерлі қазақ жігіттері атқа қонды. Олар 18 желтоқсанда Ақмешіттің шығыс жағындағы үш шақырымдай жерде болған шайқаста орыс әскерімен тізе қоса соғысып үлкен ерлік көрсетті. Сүйтіп олар өздерінің біріккен күштерінен төрт есе көп қоқандықтарды қашып құтылуға мәжбүр етті. Сол үшін соғыс кезіндегі ынтасы, ерлігі, батырлығы үшін Патша ағзамның атынан марапатталған 32 қазақ жігіттерінің ішінде алаша алтыбастардың өзінен ғана Сасықбалықпен бірге Жантөре мен Сикенбай деген үш жігітке жібек шапан жабылды [13, Л. 197]. Соғысқа оншақты рудың өкілдері қатысты. Сыр өңірінде өзге рулармен салыстырғанда алашалар саны жалпы аз болатын. Сондықтан сол аз рудың, оның ішінде тек алтыбастардан үш адамның марапатталуы олардың Түлкібай батырдың рухын ту етіп, оның өшін алуға белсене араласқандарын көрсетеді. Інісінің әділеттілігін, халықшыл ынтасын үлгі еткен Сасықбалық та кейіннен өз алтыбас алашаларының биі болады [1, Л. 3].

Түлкібайдың үлгісі сол кездің өзінде Күміс қорған маңындағы қазақтарға да қуат берген еді. Оны мынадан көруге болады. Жоғарыда біз орыс әскері Ақмешітке қарай көш-көш болып бара жатқан кезде, Күміс қорғанда қалған 19 қоқандықтың ішіндегі алты қазақтың Ілекейге қосыламыз деп барғанда орыстардың қамауына түскенін айтқанбыз. Ал қалған 13-нің жағдайы қиындай бастайды. Малы бар елді Лепес әскері ол маңнан қуып, түлкібайлар ауылын қамауға алғасын, жақын маңда малы бар өзге ауыл қалмайды. Өзгелері қырға көшіп кетеді. Оның үстіне қамалды тастап, қашыққа барып мал жиып

келуге батылдары бармайды. Сондықтан, олар жақын жердегі жатақ ауылдарына бір жылқы бес қойдан бересіндер деп талап етеді. Олар бізде мал атымен жоқ, қолымызда бардың бәрін алыңдар дейді. Бірақ қоқандықтар қоқандағандарынан қайтпайды. Сонан дымы таусылған шаруалар, шамасы, Түлкібай ерлігін естеріне алып, амалын тауып қоқандықтарды тұтқындап, байлап тастайды. Міне сол жатақ-шаруалардың атынан (жоғарыда айтылғандай), 5-ші шілде күні, жақын маңдағы жаппас және қыпшақ руларының билері Сырдың оң жағымен Ақмешітке қарай өтіп жатқан орыс әскерлерінің лагеріне келіп болған нәрсе туралы хабар береді. Бірақ өз істерімен басы қатып жатқан орыс әскерлері оларға жауап бермейді. Олар қайтып кетеді. Бес күн өткесін олар қайта келіп: Күміс қорғандағы байлаулы қоқандықтарды босатып жіберсек өздерімізге қайта бас салар деп қорқып, 13-нің ішіндегі 7 қоқандық сарттарды өлтіріп, қалған бір қарақалпақ пен бес қазақты босатып жібердік [1, ЛЛ. 24-25], деп хабарлайды.

В.А. Перовский, Ақмешітті алғаннан кейін, 2-ші тамызда Күміс қорғанға келгенінде өзіне жергілікті қазақтардың қорғандағы қоқандықтарды жазаладық дегенін, олардан қалған бір фальконет [калибрі 45-100 мм болатын зеңбірек. – С.О.] пен бірнеше қорған мылтықтарын өзіне табыс еткендігін жазған [12, Л. 72]. Осы уақиғадағы жатақ қазақтардың орыс әскеріне барып шағым жасамас бұрын, өздері ерлікке барып қоқандықтарды қолға түсіруіне, біздіңше, Түлкібайдың мысалы үлкен рух берген. Сол іске барған жігіттер мүлт кетсе өздерінің сөзсіз өлетіндіктерін білді. Бірақ алған беттерінен қайтпады. Түлкібайдың ерлігі сүйтіп Сыр өңіріндегі кедейлерге дейін қуат пен сенім берді.

Қорыта айтсақ мынандай түйіндер жасауға болады. Бір қарағанда батырдың батырлығын айтқанда оның мағынасын арнайы түсіндіріп жатудың қажеті жоқ сияқты. Бұл рас та. Біз бала күнімізден батырлықты Отан қорғауға, сол үшін жан беруден тайынбауға балаймыз. Бұл да даусыз нәрсе. Алайда, халық батыр деп атаған Түлкібайдың ерлігі қоқандықтардан жерді қорғау үшін немесе олар айдап алып кеткен малды айырып алу үшін жасалмаған. Оның ерлігі халықтың әлпештеген қыздарының арын қорғау үшін, сол арқылы елдің ар-намысын сақтау үшін жасалды. Осы жерде жалпы бұл жағдаяттың болуына басты не себеп болғанына зер салуымыз керек. Бұл қазақ елінің оңтүстік аймағын Қоқан хандығының басып алуы сол кездегі қазақтардың бытыраңқылығын, тіпті өзара алауызды болғанын көрсетеді. «Бірлігі жоқ жерде бақыт пен берекет тұрақтамайды», тозған елді ұйымшылдығы бар ел билейтінін мойындауымыз керек. Сосын басқыншы ол елдің малын ғана алмайды, ар-намысын да таптайды.

Түлкібайдың анасының ерлігі өз алдына сөз етуді қажет етеді. Оның түйінін жоғарыда айтылғандай «Тұлпар мен батыр анадан» деген халықтың даналық сөзінен көреміз. Егер Түлкібайдың анасы оған жас күнінен қандай жағдай да жаныңды бақ деп тәрбиелеген болса, онда Түлкібай да, бектің жарлығына қарсы тұрып өлетін жәйім жоқ деп жерге қарап отыра берген болар еді. Бірақ Түлкібайдың анасы оны малдан жанды, жаннан арды артық санауға тәрбиелеген. Ол ана Тұран еліндегі Тамирис пен Зарина сияқты тарихи тұлғалармен тектес, Ардақты (**ар-дақ**-ты – «рухында ар таңбасы бар») Аналардың бірі болған.

Түлкібай ерлігін терең түсіну үшін мақала атауындағы «ар-намыс» қос сөзінің астарларына зер салайық. **«Ар»** ұғымы да, бір қарағанда, әр адамға түсінікті сияқты. Әдетте «ар» сөзі «ұят» түсінігімен сабақтастасы «ар-ұят» деп айталды. Ардың түп мағынасы «рух тазалығы». Соны ұстанған адам өз қасиеттерімен «ар-тық(шылық)қа [құрметке]» ие болады, ел оны «ар-найы[өзгеден бөліп, озық көріп]» «ар-дақтайды». Себебі ондай арлылық көпшіліктің мұқтажына, ортақ құндылықтарына қызмет етеді. Біздіңше, тарихтың ерте кезіндегі «ар-и(е)»лер деген бөлек ұлт болған деп іздеу қате. Ари дегендерді жеке бір ұлт емес, сол кездердегі әрбір ұлттың «ар-лылықты» жоғары ұстаған зерделілер, имандылар, елге үлгі болғандар тобы, қатары (кастасы іспетті) деп түсіну керек. **«Ұят(тылық)»**-тың армен қатар жүретін себебі бар. Ол ұятты адамның ісін арлылыққа қаншалықты сәйкес немесе онан алшақ, кейде соған қарсы деп түсінуінен, бағалауынан туындайтын түсінік. Сонымен байланысты көңіл күй. Егер оны адамның өзі сезінбесе өзгелер “бұл ісің ұятты іс” деп ескертеді, оған құлақ аспағанды “ұятсыз” деп ұрсады, жекиді. Баланы ұяттылыққа үйрету – тәрбиенің ең басты бір негізі. Онсыз басқа тәрбиенің бәрі құмға сіңген судай жұғымсыз болады. Адамның адамгершілігі армен тамырлас ұяттылықтан басталған болса ғана адамның ісінде тыянақтылық болады. Ол жақындарына ғана емес, жалпы халыққа қажет қызметті адал атқарады. Ол үшін басты баға ? сондай ісі үшін елден алатын алғысы. Ар мен ұяттың егіз екендігі осында.

«Намыс» ұғымы «ар-ұят» ұғымынан күрделірек. Ұят пен ар *иманшарттылық* (этикалық) нормаларына, адамның соларға сай *иманды* дүниесезіміне, діни немесе өзге дүниетанымдарына негізделеді. Сонан ибалы мінез-құлық қалыптасады. Оларды иманжүзді нұрынан ажыратуға болады. «Намысты» немесе «намысты іс-әрекетті» көбіне тікелей ар-ұяттылық деп бағалаймыз. Бұл нақты түсінік емес. Себебі

намыс адамның жігерлілігімен байланысты. Адамның ашу-ызасы да жігерлілікті қажет етеді. Кейде адам ызаланып істемесе таудай істі қопарып тастай да алмайды. Жауға ызаланып тиіспеген оны өлтіре алмайды (ол жоғарыдағы жыр шумағында көркем суреттелген).

Алайда қанышер де жігерлі екенін еске алу керек. Оны мойындамасқа болмайды. Егер дүние табуға жанын салатын (парақор, жылпос, ұры, таразыдан жымқырушы және басқа) адамдар да өзі тектес адамдардың (типтердің) ішіндегі «артығымын, озығымын» деп түсінсе, онда ол да өз тобының, өз түсінігінің алдында намыстылықтың ерекше түрлеріне (мақтанышқа, мен-меншілдікке, бақталастыққа) ие болады.

Жалпы кез-келген адам ар-намыстың не екенін біледі. Бірақ Ниязбек сияқты қолыне шексіз билік тигендер ар-намысты таптауды елді, адамды мұқататудың, қорлаудың құралына айналдырады. Сондықтан ар мен ұяттың не екенін білу бір нәрсе, ал оған тәрбиелену, соған сәйкес мінез-құлық қалыптастыру, солай тіршілік ету екінші нәрсе. Ал өзінің ғана емес, өзгенің, әсіресе халықтың ар-намысын қорғау үшін жанын беру намысты түсіну мен сезінудің үшінші, ең жоғарғы нұсқасы. Ондай ерліктер әдетте тарихта сирек кездесетін құбылыс. Мұндай ар-намыстылық және сонымен байланысты ерлік ең ерекше, аса құнды, ата-тектерімізден келе жатқан адалдық, қайырымдылық, ізгілік сияқты құндылықтардың бағасын мәңгілікке жоғары көтереді. Мұндай ерлік сол ердің өзін ғана емес, сондай ері бар ұлтты адамзаттың алдыңғы қатарлы биігіне көтереді. Сондықтан ондай ерді ел мадақтайды, жырлайды. Сол арқылы ол елді өзге ел сыйлайды. Сондай ерлікті тарих пәні арқылы қастерлеп, соған жас ұрпақтарды тәрбиелеу біздің білім мен тәрбие беру жүйелеріне үлкен сын.

Түлкібай мен оның анасы сияқты тарихи тұлғаларды Отан тарихындағы орнына қондыру, оларды жас ұрпақтарды тәрбиелеу жүйесіне енгізу – «Мәдени мұраның» аса құнды бір мақсаты. Осы мақсатта бірінші ретте жасалуы қажет шаралар бар. Оларға Түлкібай дүниеге келіп, ерлігін жасаған, Күміс қорғанның орнынан екі шақырым жерде орналасқан «Ақжарма» ауылын «Ер-Түлкібай ауылы» деп атау мен Қызылорда қаласының бір көшесіне соның атын беру, оған ескерткіш орнату сияқты жұмыстар жатады. Сүйтіп халықтың ар-намысын қорғауға жанын берген ерді мадақтай алатындығын көрсету? елге сын.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық. – Алматы: Изд. Атамұра, 2002. – 3 т.
- 2 Бейсембиев Т.К. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков. – Алматы: TOO Print-S, 2009. ? 1263 с.
- 3 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX в. / Под ред. Жиенгалиева Н.Б. – Алма-Ата: Изд.Қазақ университеті, 1992. ? 400 с.
- 4 Иванов П.П. Очерки истории Средней Азии (XVI – середине XIX в.). – М.: Изд. Восточной лит-ры, 1958. ? 247 с.
- 5 Бекназаров Р. Қазақ шаруаларының Қоқан хандығы үстемдігі кезіндегі отарлық езілуі // Известия АН КазССР. Серия обществоведения. ? 1969, № 3. ? 36-42 бб.
- 6 Юдин М.Л. Взятие Ак-Мечети в 1853 г., как начало завоевания Кокандского ханства. – М.: Изд. В. Балашева, 1912. ? 140 с. (текст) + 23 с. (иллюстр.)
- 7 Қызылорда облыстық мұрағат: Фонд 885, Опись 1, Дело 4. Орталық мемлекеттік мұрағаты: Российский государственный военно-исторический архив: Ф. 483, Оп. 1, Д. 30. Мұнан әрі: РГВИА.
- 8 РГВИА. Ф. 1441, Оп. 1, Д. 53.
- 9 Қызылорда облыстық мұрағат: Ф. 885, Оп. 2, Д. 1.
- 10 РГВИА. Ф. 1441, Оп. 1, Д. 58.
- 11 РГВИА. Ф. 483, Оп. 1, Д. 33.
- 12 РГВИА. Ф. 1441, Оп. 1, Д. 219.
- 13 Материалы по истории КазССР (1785-1828 г.). – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1940. ? 4 т. – 543 с.
- 14 Сырдария (Тереңөзек) ауданы: Шежіре. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. ? 280 б.
- 15 Ибадуллаев З. Түлкібай батыр туралы дастан // Сыр бойы. 1992, 18 тамыз. – 4 б.
- 16 Сыр өңірінің тарихы орыс деректерінде. Құрастырған Ө. Әбдіраман. – Алматы, 2009. ? 348 б.
- 17 РГВИА: Ф. 67, Оп. 1, Д. 130.

References

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық. – Алматы: Изд. Атамұра, 2002. – 3 т.
- 2 Bejsembiev T.K. Kokandskaja istoriografija: Issledovanie po istochnikovedeniju Srednej Azii XVIII-XIX vekov. – Алматы: TOO Print-S, 2009. ? 1263 s.
- 3 Bekmahanov E. Kazakhstan v 20-40 gody XIX v. / Pod red. Zhiengaliev N.B. – Alma-Ata: Izd.Қазақ университети, 1992. - 400 с.

-
- 4 Ivanov P.P. Oчерki istorii Srednej Azii (HVI – seredine HIH v.). – M.: Izd. Vostochnoj lit-ry, 1958. ? 247 s.
- 5 Beknazarov R. Қазақ шаруаларының Қоқан handyры үстемдигі кезіндегі отарлық езилі // Izvestija AN KazSSR. Serija obshhestvovedenija. ? 1969, № 3. ? 36-42 bb.
- 6 Judin M.L. Vzzatie Ak-Mecheti v 1853 g., kak nachalo zavoevanija Kokandskogo hanstva. – M.: Izd. V. Balasheva, 1912. ? 140 s. (tekst) + 23 s. (illjustr.)
- 7 Қызылорда облыстық мұрағат: Fond 885, Opis' 1, Delo 4. Орталық мемлекеттік мұрағаты: Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arhiv: F. 483, Op. 1, D. 30. Мұнан әрі: RGVIA.
- 8 RGVIA. F. 1441, Op. 1, D. 53.
- 9 Қызылорда облыстық мұрағат: F. 885, Op. 2, D. 1.
- 10 RGVIA. F. 1441, Op. 1, D. 58.
- 11 RGVIA. F. 483, Op. 1, D. 33.
- 12 RGVIA. F. 1441, Op. 1, D. 219.
- 13 Materialy po istorii KazSSR (1785-1828 g.). – M.-L.: Izd. AN SSSR, 1940. ? 4 t. – 543 s.
- 14 Сырдария (Тереңөзек) ауданы: Shezhire. – Almaty: Arys baspasy, 2009. ? 280 b.
- 15 Ibadullaev Z. Түлқибай батыр туралы дастан // Syr bojy. 1992, 18 тамыз. – 4 b.
- 16 Сыр өңірінің тарихы орыс деректерінде. Құрастырған Ө. Әбдіраман. – Almaty, 2009. ? 348 b.
- 17 RGVIA: F. 67, Op. 1, D. 130.

ОСПАНОВ С.И.

Главный научный сотрудник Института Гендерных исследований
при КазГосЖенПУ, д.и.н.

ЕР ТҮЛҚИБАЙ – ЗАЩИТНИК ЧЕСТИ И НРАВСТВЕННОСТИ

Резюме

В данной статье рассматривается история подвига Ер-Тулқибая, совершенного во имя защиты чести и нравственности казахского народа. Бек кокандского ханства в Кумыскоргане в долине Сырдарьи (ниже Ак-мечети, ныне Кызылорда) Ниязбек в 1853 г. приказал, чтобы к нему каждый вечер местные казахи приводили по одной девочке и одному барану. Оскорбленный подобным унижением казахов Тулқибай убил бека в его покоях, придя к нему в одежде девушки. За это Тулқибай был убит 300 воинами из Ак-Мечети. Его мать, получая из рук врагов отрубленную голову своего сына, отчаянно бросилась на главу кокандского воиска Лепеса, в стремлении убить его. О подвиге Тулқибая и его в народе сложены легенды и поэмы. Автор подтвердил все эти данные материалами из государственного архива.

Ключевые слова: Тулқибай, Кумискорган, Ак-Мешет, Сасықбалык, кокандское ханство, честь и нравственность, русское войско, Перовский.

OSPANOV S.I.

Institute of Gender Studies at the Kazakh State Women's Pedagogical University
Chief Research Fellow Doctor of Historical Sciences

YER TULKIBAY – THE DEFENDER OF HONOR AND MORALITY

Summary

This article examines the history of Yer-Tulkibay's heroism committed in the name of protecting the honor and morality of the Kazakh people. In 1853 the Beck of Kokand Khanate in Kumyskorgane in the Syrdarya River Valley (downstream, after Ak-Meshet, nowadays Kyzylorda) Niyazbek ordered local Kazakhs to bring him one girl and one sheep every night. Being outraged with such humiliation of Kazakhs, Tulkibay killed Beck in his chambers (coming to him in girl's clothes). 300 soldiers of Ak-Meshet killed him for this. His mother, getting the head of her son from Lepes (the head of Kokand troops) tried to kill him. The people made legends and poems about the feat of Tulkibay and his mother. The author confirmed all this data with the materials from the State Archive.

Keywords: Tulkibay, Kumiskorgan, Ak-Meshet, Sassykbalyk, Kokand Khanate, honor and morality, Russian army, Perovskiy.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

УДК 913. 1

Еженханұлы Б.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Ш.Ш. Уәлиханов пайдаланған көне Қытай тарихи-географиялық деректер

Аннотация

Мақала Ш.Ш. Уәлихановтың көне қытай тарихи-географиялық дереккөздерін пайдаланған тұстарын сөз ете келе, оның бес томдық ғылыми еңбек жинағының екінші томына (*Ч. Ч. Валиханов, Собрание сочинений в пяти томах. Том 2*) енгізілген бір қолжазбасына жан-жақты талдаулар жасап, ол қолжазбаның дерек қайнары «Сиюй тун вэнчжи» атты Цин патшалық кітабы екендігін анықтайды.

Түйін сөздер: Ш.Ш. Уәлиханов, көне қытай тарихи географиялық деректер, Шоқан қолжазбасы, XVIII ғасыр.

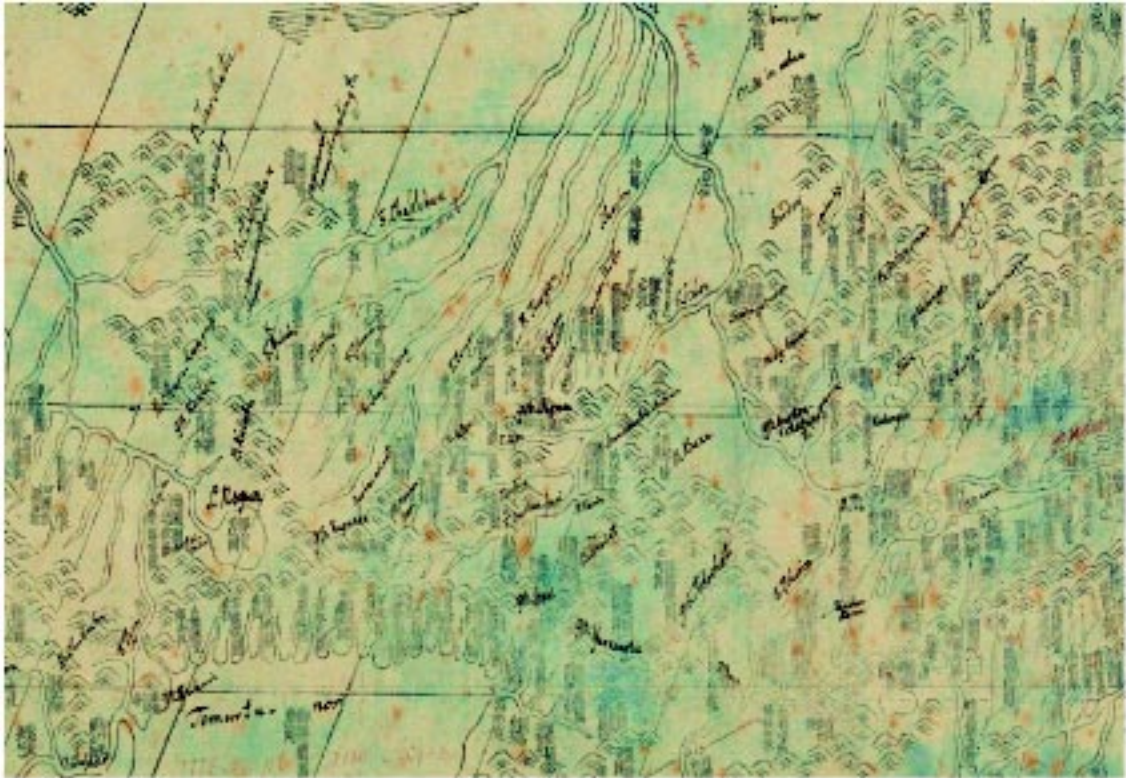
Қазақ халқының қадірлі перзенті, аса көрнекті ғалым Ш.Ш. Уәлиханов өз дәуіріндегі шғыстану саласының, оның ішінде қытайтану саласының да ғылыми жетістіктеріне терең зейін салып, сол жетестіктерді өз еңбектеріне енгізіп, талдау жасай білген. Ш.Ш. Уәлихановтың қытайтану саласындағы жетістіктерді пайдаланғандығын біз оның қырғыз халқының этногенезі мен көне тарихы туралы еңбегіндегі қытайдың Хань, Тан және Юань сияқты патшалық дәуірлерінде жазылған әулеттік жылнамаларындағы көне деректердің еуропа тілдеріндегі аудармалары мен Клапрот, Абель Ремюза, Сен-Мартен және Бичурин сынды әйгілі шығыстанушылардың зерттеу нәтижелерін кеңінен пайдаланғандығынан аңғаруымызға болады [1]. Сонымен қоса, Ш.Ш. Уәлиханов қытайдың көне тарихи-географиялық дереккөздеріне, тіпті сол дереккөздерінің түпнұсқаларына да жан-жақты назар аударып отырған тәрізді. Біздің осылай айтуымыздың себебі әуелі Ш.Ш. Уәлихановтың Тянь-Шань тауына қатысты көптеген қытай деректеріне талдау жасағандығынан болып отыр. Сонымен қоса, Ш.Ш. Уәлихановтың «Записки о киргизах» атты еңбегіндегі мына сөздер бізді ерекше қызықтырады: «...и на литографии господина Ханикова, Иссык-Куль имеет протижение от северо-востока к юго-западу и оканчивается острым изогнутым к югу заливом, между тем, как в действительности он имеет протяжение прямо от востока к западу и имеет большое сходство с Тузкулем китайских карт. Китайцам даже была известна и долина реки Кебина, открытая Семеновым, что видна из карты, напечатанной в Париже в... Клапротом» [1, с. 22].

Бұдан білгеніміз: Ш.Ш. Уәлиханов қытай карталарымен мәлім бір деңгейде танысқан, сондай-ақ ол Г.Ю. Клапроттың қытай картасы туралы еңбегін пайдаланған.

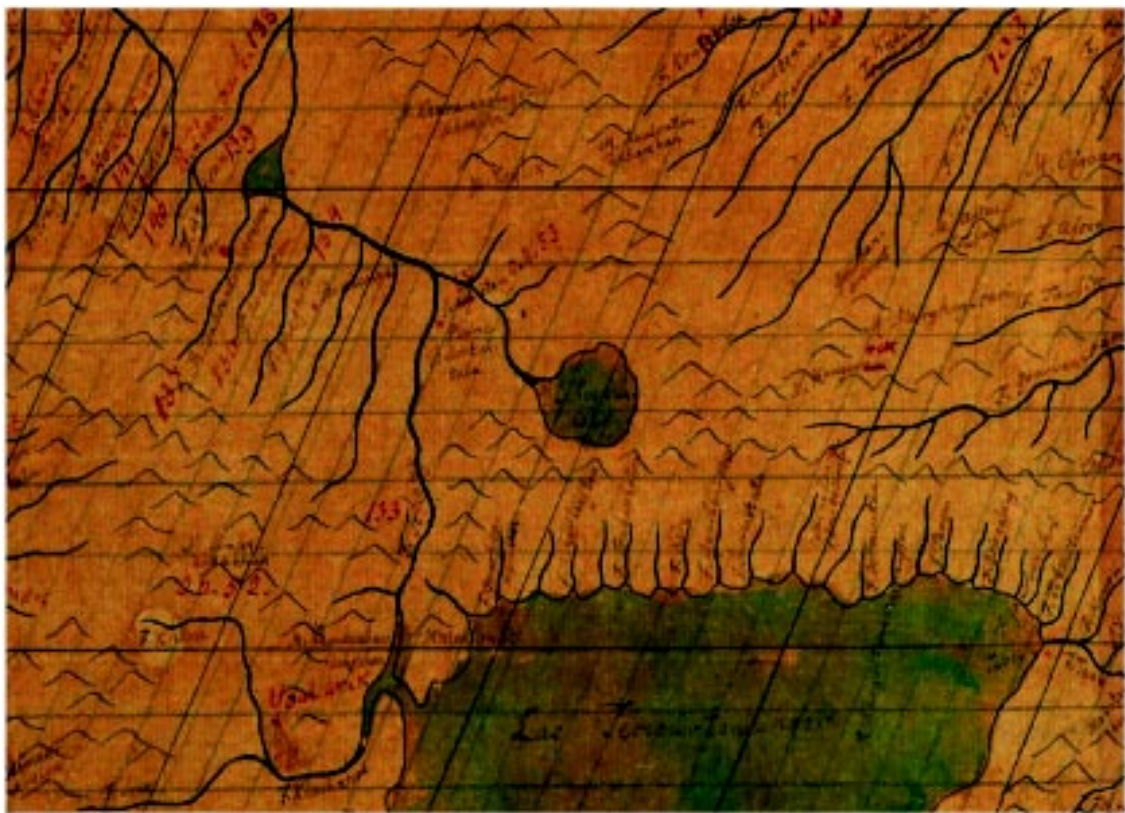
Сонда Ш.Ш. Уәлиханов қандай қытай карталарымен таныс болған? Бұл сұраққа жауап іздеу үшін біз Ш.Ш. Уәлиханов атаған Клапротпен байланысты қытай картасының келіп-шығу тарихын анықтауымызға тура келеді.

Тегі неміс болып келетін, еңбектерінің көпшілігі Францияда жарияланған, өзі 1804-1811 жылдары Ресей Ғылым Академиясының шақыруымен шығыс халықтарының тілін зерттеу мақсатымен Ресейде болған, арасында 1805 жылы Қазақ даласында да болып, тіпті Қытай шекарасына дейін жетіп үлгірген әйгілі шығыстанушы Г.Ю. Клапрот шындығында біраз көне қытай карталарына зерттеулер жүргізіп, сол қытай карталарынағы қытай-мәнжу тілдерінде хатталған жер-су атауларын латын немесе криллица жазуларына транскрипциялаған. Г.Ю. Клапроттың пайдаланған бұл қытай карталары XVII-XVIII ғасырларда қытайдың Цин патшалық ордасында қызымет еткен француз иезуитт мисонерлердің еңбегімен тікелей қатысты.

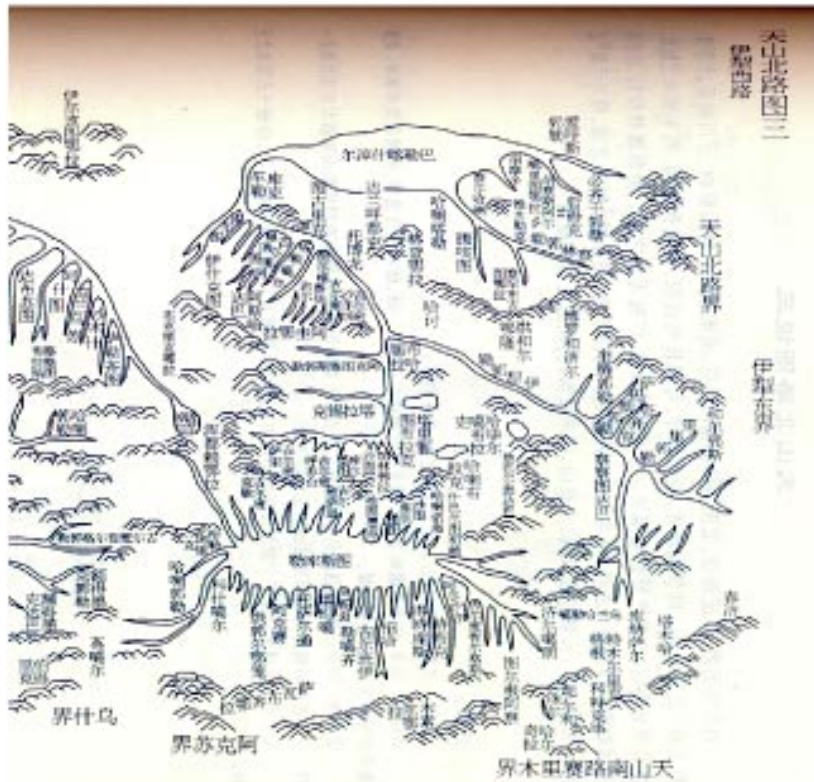
Қытайтанушыларға мәлім, қытайдың соңғы Цин патшалығының гүлденген түсі, яғни Канси, Юнчэнь және Цяньлун сынды патшалар билік құрған кезде қытайдың картография саласы да аса жоғары

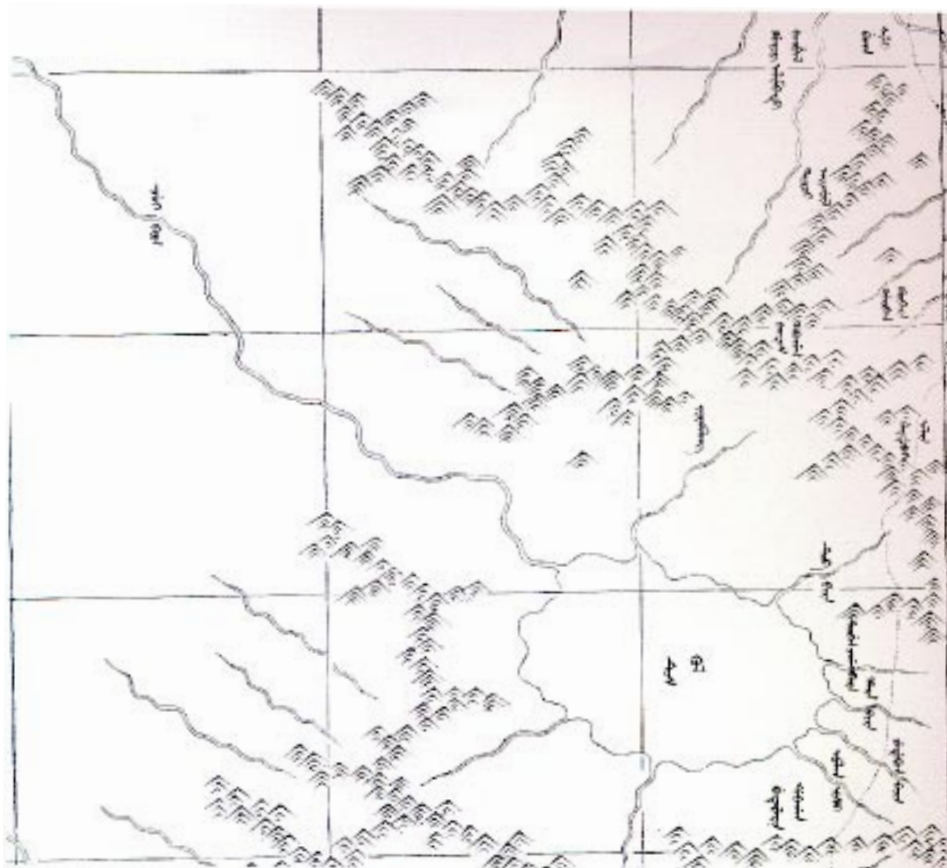
Карта № 1. Клапрот пайдаланған қытай картасы (1)

Карта № 2. Клапрот пайдаланған қытай картасы (2)

Карта № 3. «Сиюй тучжи» кітабында сақталған карта

Карта № 4. «Юнчжень шипай ту» картасының «Бу пай си сы» бөлігі

деңгейде дамыған, дәл осы кезде бүкіл Қытай жер аумағына картографиялық барлау жұмыстары жүргізіліп, Қытаймен көршілес аймақтардың, тіпті сонау Жерорта теңізіне дейінгі аумақтың географиялық мәліметтері біртіндеп жинастырылған. Осы картографиялық және информация барлау жұмыстарының тікелей нәтижесінің бірі? патша ордасындағы құпия карталардың пайда болуы. Осы карталардың ең әйгілісі әрі ең көлемдісі болып мына 3 карта табылады: 1. «Хуанюй цюаньлань ту» (бір нұсқасы 1717, тағы бір нұсқасы 1719 жылы сызылған); 2. «Юнчжэнь ши пай ту» (бір нұсқасы 1728, тағы бір нұсқасы 1729 жылы сызылған); 3. «Цяньлун шисань пай ту» (1761 жыл шамасында сызылған) [2]. Мұнда ерекше ескертетін жайт: аталмыш картографиялық барлау жұмысына еуропадан келген, әсіресе сол дәуірдегі үздік картография техникасын меңгерген француз иезуит миссионерлер аса зор үлес қосқан, тіпті негізгі карта сызу жұмысын атқарған. Француз иезуит миссионерлер осы сызылған карталардың бір-бір көшірме нұсқаларын Парижге жиберіп тұрған, оларды сол кездегі Францияның бас географы d'Anville «Nouvel Atlas de China» («Қытайдың жаңа карталары») атымен Парижде 2 мәрте [3], Гаагада 1 мәрте басып шығарған, сонан соң масштабын кішіреткен түріндегі осы карталар Jean Baptiste Du Halde есімді ғалымның кітабына [4] да енгізілген. Сонан соң, аталмыш карталар Франция мемлекетінің Сыртқы істер министрлігінің мұрағатында сақталып, кейін олар Франция ұлттық кітапханасының (ВнФ) қорына апарылған. Әйгілі шығыстанушы Клапроттың пайдаланған карталары осылардың қатарынан табылады. Қазіргі таңда біз Франция ұлттық кітапханасының (ВнФ) қорында Клапроттың қолтаңбасы қалған біраз қытай карталары бар екендігін анықтадық. Клапрот пайдаланған осы қытай карталарының Ыстық көл төңірегіне қатысты 2 бөлшегі төмендегідей: [5]

Бір қызығы, осы карталардың көбісіндегі жер-су атаулары латын әрібтерімен транскрипцияданған, ал картаның тақырыбы криллица жазуынмен «Ландкарта» деп қойылған. Шамасы, Клапрот осы карталарды 1804-1811 жылдар арасында өзімен бірге Ресейге алып барған болса керек. Ал бұл жайт та Ш.Ш. Уәлихановтың не үшін Клапротты аузына алғандығын түсіндіріп бере алатын тәрізді.

Алайда, Клапрот пайдаланған аталмыш қытай карталарына үңілсек, біз мынаны байқаймыз: бұл карталар жоғарыдағы аталған 3 түрлі үлкен цин картасының ең соңғысы, яғни «Цяньлун ши сань пай ту» карта түріне жатады. Жер-су атаулары түгелімен қытай тілінде жазылған бұл карталар Ыстық көлді «Тиемуэр ноэр» («Темір нор» яғни «Тнмір көл») деп атайды (қараңыз: жоғарыдағы карта № 1, № 1). Осыған қарап, бізге мынадай ой келеді: Клапроттың қолтаңбасы қалтырылған қытай картасын пайдаланған болса да, Ш.Ш. Уәлиханов Ыстық көлдің «Тұз көл» атауын сол карталардан емес, өзге қытай карталарынан көрген. Біздің білуімізше, «Тұз көл» атауы жазылған мынадай қытай карталары бар:

1. «Сиюй тучжи» кітабындағы карталар [6]. 1762 жылы құрастырылып болған бұл еңбектегі карталардың екеуінде аталмыш көл атауының қытай тіліндегі «ту сы ку лэ» деген транскрипция нұсқасы сақталған. Бұл туралы қараңыз: төмендегі картаға № 3 [7];

2. Жоғарыдағы аталған 3 үлкен цин патшалық картасының екіншісі яғни «Юнчжэнь шипай ту» картасы [8]. Аталмыш көл атауы 1728-1729 жылдар аралығында сызылған осы картаның «V бағна, батыс 5» (Ву пай си ву) бөлігінде мәнжу тілінде «Тус кол» (tus kol) деп жазылған. Бұл туралы қараңыз: төмендегі карта № 4.

Ш.Ш. Уәлиханов осы карталардың бірін пайдаланса керек.

Енді мынадай бір фактіге назар аударсақ: тағыда сол орыс тілінде шыққан Ш.Ш. Уәлиханов еңбек жинағының II томында көп тілде жазылған бір парақ қолжазба сақталынған. Аталмыш жинақтың құрастырушылары оған қысқаша «Географические названия районов Тарбагатая и Северного Тянь-Шань. Составил Ч. Валиханов» [1, с. 23] деген түсіндірме берген:

Біздің білуімізше, Ш.Ш. Уәлихановтың осы бір қолжазбасы туралы күні бүгінге дейін мардымды зертеу жүргізілмеген. Төменде біз осы дерекке талдау жасамақпыз.

Алдымен деректегі жер-су атауларының қай тілдерде жазылғандығы мен оларды реконструкция мәселесіне

келсек. Деректе кездесетін жер-су атаулары моңол, «шағатай», қытай және кирилица жазуларында хатталған. Мұндағы моңғол тіліндегі және ескі «шағатай» жазба тіліндегі атаулардың көбісі бір-біріне балама ретінде беріліп отырған. Ал қытай және кирилица жазуындағылар қосымша толықтыру ретінде жазылған тәрізді. Деректе меңзелген жердің нақты саны 45. Жеке-жеке жиктеп қарастырғанда, мұндағы әр жазумен жазылған жер атаулардың саны мынадай: қытай тілінде — 2; моңғол тілінде — 42 бірлік (арасында кей атаулар қайталап жазылған); «шағатай» жазба тілінде — 43 бірлік (арасында кей атаулар қайталап жазылған); кирилица жазуында — 8.

Төменде біз аталмыш 42 моңғол жазуындағы және 43 «шағатай» жазуындағы атауларды салыстырып, олардың транслитерациясын беріп отырмыз:

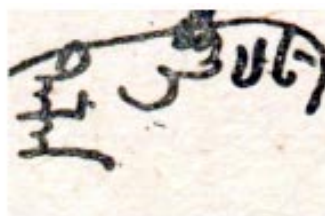
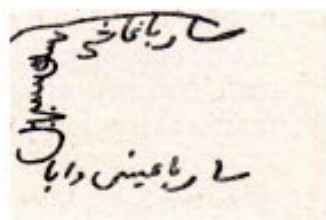
Қолжазбадағы тілдік ахуалдарды есекере отырып, сонымен бірге ондағы жер-су атауларын салыстыра келе біз алдымен мынадай қортындыға келдік: Ш.Ш. Уәлиханов мұнда мәлім бір салыстырма сөздік сипатындағы көне қытай жазба дереккөзін пайдаланған. Жұртқа мәлім, XVIII-XIX ғғ. Цин патшалығының ірге кеңейту саясатына байланысты, сондай-ақ өзінің «жаңа жер аумақтарын» басқару қажеттілігінен туған жалпылай «Вэньцзян» деп аталатын бірсыпыра үш тілді, төрт тілді, бес тілді және алты тілді салыстырма сөздіктері цин патшаларының бұйрығымен құрастырылған [15]. Дегенмен, осы салыстырма сөздіктерінің ішінде тек бір еңбек, яғни «Сиюй тун вэнь чжи» атты еңбек қана Орта Азия жер-су атауларына арналған [16].

Аталмыш кітап XVIII ғасырдың 50-60 жылдары Цин патшалығының Жоңғар хандығына жүргізген соңғы жорықтарының әскери стратегиясын құру және Орта Азия жер аумағын барлап, хат пен карталарға түсіру мақсатында құрастырылған, ол цин патшасы Цяньлунның бұйрығымен құрастырылған «Пиндин жунгээр фанлюе» («Жоңғарларды тыныштандырудың әдіс-амалдары») және «Сиюй ту чжи» («Батыс өлке карталары мен сипаттамалары») кітаптарының жанама өнімі деуге де болады. Алты тілді яғни мәнжу, қытай, моңғол, тібет, тот-моңғол (немесе «батыс моңғол») және «шағатай» тілдерді салыстырып көрсеткен бұл сөздіктің мазмұнын жалпылай екіге бөлуге болады: 1. генеологиялар. Мұнда Қашқарияны билеген Шағатай ұрпақтарының, яғни Моғолстан хандарының Қашқариядағы қалдықтарының, сондай-ақ Жоңғар хандығы билеушілерінің шежірелері берілген; 2. Жоңғарлардың құзырында болған жер-сулардың атаулары. Біздің ойымызша, Ш.Ш. Уәлихановтың қолжазбасы осы «Сиюй тун вэнь чжи» атты сөздікпен байланысты болуы ықтимал.

Біз жоғарыдағы тұжырымдамамызды дәлелдеу үшін Ш.Ш. Уәлиханов қолжазбасының мазмұнына қайта үңілдік. Сонда байқағанымыз: біріншіден, аталмыш қолжазбадағы моңғол тілінде хатталған 42, «шағатай» тілінде хатталған 43 жер-су атаулары «Сиюй тун вэнь чжи» кітабында да толығымен кездеседі (қараңыз: жоғарыдағы кесте); екіншіден, қолжазбадағы деректердің өзара қайшылықты мен орфографиялық қателіктер «Сиюй тун вэнь чжи» кітабында да дәл солай болып келеді, мысалы:

А. Екі деректе де «Сарыбағыш» жер атауын «шағатай» тілінде «Сарыбағаш» деген нұсқасымен бірге, «Сарыбағыш даба» деген нұсқасын да көрсеткен. Бұл тұралы қараңыз: жоғарыдағы Кесте, «шағатайша нұсқа», № 22 жер атауы, сондай-ақ қолжазбадан алынған төмендегі екі бөліктің сол жақ бөлігі:

Ә. «Талас» жер атауына байланысты, қолжазба мен «Сиюй тун вэнь чжи» кітабында ұқсас орфографиялық қате кеткен – екеуі де «шағатай» тілінде бұл жер атауын «Талас» деп дұрыс берсе, моңғол тілінде оны «Талан» деп қате хаттаған. Бұл тұралы қараңыз: жоғарыдағы Кесте, «шағатайша нұсқа», № 9, № 21, сондай-ақ қолжазбадан алынған жоғарыдағы екі бөліктің оң жақ бөлігі.

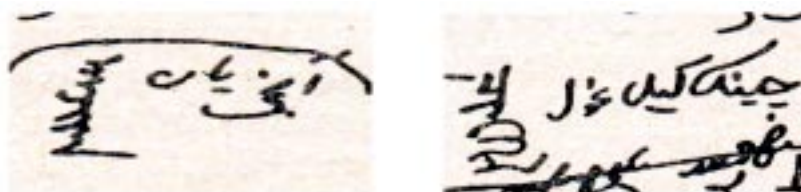
Кесте. Шоқан қолжабасындағы моңғол және «шағатай» жазуындағы жер-су атаулары

Молголша нұсқа [9]		Шағатайша нұсқа		СЮТВЧ кітабының қай жерінде көрсетілген (нешінші цзюань [10] нешінші бетінде)	
	транслитерация		түпнұсқа	транслитерация	
		1	تاربا اتاي	Tarba atai	
		2	قوچا	Kuĉa	
		3	ار قارلىق	Arqarlik	
I	Ili	4	ىلى	Ili	1-цз., 22-23 бб.
II	Kara tal	5	قار تال	qaratal	1-цз., 26-27 бб.
III	H rban alimatu	6	غوربان الماتو	urban almatu	1-цз., 27-28 бб.
IV	H rban aijhai	7	[11] غوريا		1-цз., 28-29 бб.
V	kurtu	8	[12] كورتو		1-цз., 27-28 бб.
VI	talahar	9	تالهار		1-цз., 28-29 бб.
VII	Torgen	10	تورگين		1-цз., 28-29 бб.
VIII	H rban qabidar	11	كوريان قابدار		1-цз., 28-29 бб.
IX	talasig	12	تالاشيك	Talasik	1-цз., 29-30 бб.
X	atu	13	اتو	atu	1-цз., 29-30 бб.
XI	aja	14	تورگين اچا	Turkin (?) aja	1-цз., 30-31 бб.
XII	Kurtu	15	قورتو غول	Kurtu ol	5-цз., 25-б.
XIII	jirhalang	16	جبر هالانگ	Jir alang	1-цз., 30-31 бб.
XIV	tabke	17	(توب) تفكه	Tafke (tob)	1-цз., 33-б.
XV	ahsai	18	اق ساي	Aq sai	1-цз., 30-31 бб.
XVI	q i	19	(چو) چوى	ui (u)	1-цз., 33-34 бб.
XVII		20	قوشقار	Qo qar	1-цз., 34-б.
XVIII	talan	21	تالابى	Talas	1-цз., 38- б.
XIX	sarbahasi	22	ساربا غاشلىق [13] (ساربا غوش دابا)	Sarba a (Sarba a daba)	1-цз., 39-б. және 4-цз., 15-б.
XX	astah	23	استاك	Astak	2-цз., 8-б.
XXI	arjiyan	24	انجىيان	Anjiyan	2-цз., 9-б.
XXII	Karhe ker	25	قارا كير	Kara kir	2-цз., 15-б.
XXIII	horhan	26	قورغان	Qor an	2-цз., 15-16-бб.
XXIV	Tashi balik	27	تاش بالىق	Tash balik	2-цз., 17-б.
XXV	Kurunkui aaaola	28	كورونككوى اولا	Kurungkui aola	4-цз., 22-б.
XXVI	Qagan b g tu aaaola	29	چاغان بوغوتو اولا	Qahan bughutu aola	4-цз., 23-б.
XXVII	Altan emgel aaaola	30	التان امال اولا	Altan amal aola	4-цз., 22-23-бб.
XXVIII	Tur aiih r aaaola	31	تورواى غور اولا	Turu aighur aola	4-цз., 23-24-бб.
XXIX	Markin	32	[14] مرگين	markin	4-цз., 24-б.
XXX	S ng ta i tag	33	سونگتاشتاك	sung ta tak	4-цз., 32-б.
XXXI	Kang arat dabaan e	34	خوانگرات دابا	Huangrat daba	4-цз., 37-б.
XXXII	Manan h l	35	مانان غول	Manas ghol	5-цз., 7-8-бб.
XXXIII	B r tal e h l	36	بور تال غول	Boratala ghol	5-цз., 10-11-бб.
XXXIV	Qinggil h l	37	چىنگگىل غول	inggil ol	5-цз., 11-б.
XXXV	Narin h l	38	نارىن غول	Narin ghol	5-цз., 14-б.
XXXVI	Temurtu naaur	39	تومورتونور	Tumurtu nor	5-цз., 15-16-бб.
XXXVII	Qahan su	40	چاغان اوسو	a an usu	5-цз., 4-б.
XXXVIII	Har e su				5-цз., 2-3 бб.
XXXIX	M sur aaaola				4-цз., 11-б.
XXXX	Han tangri aaaola	41	خان تانگري اولا	Hantangri ula	4-цз., 10-11-бб.
XXXXI	S ltan jailan	42	سلطان بايقان	Soltan yailak	3-цз., 36-б.
XXXXII	Narin kir e taag	43	نارىن كير اتاغ	Narin kira ta	4-цз., 28-б.

Көрсетілген жайтардан біз мынадай қортынды шығаруымызға болады: Ш.Ш. Уәлиханов XVIII ғасыр қытайдың «Сиюй тун вэнь чжи» кітабын пайдалана отырып әлгі қолжазбасын жазып қалдырған.

Осыдан тыс, қолжазбаның мазмұнынан мынаны да байқаймыз: бір беттік ғана жазба екендігіне қарамастан, мұнда Орта Азияның біршама кең көлемдегі жер аумағындағы топонимдер қамтылған. Мысалы:

1. «Cinggil gol» немесе «Qinggil huul»: бұл яғни қазіргі ҚХР, ШҰАА, Алтай аймағындағы Шіңгіл өзені. Бұл туралы қараңыз: жоғарыдағы «Кесте», «шағатайша нұсқа», № 37 жер атауы, және төмендегі қолжазбадан алынған екі бөліктің оң жақ бөлігі:

2. «Anjiyan»: Цин патшалық әдебиетінде Өндіжанды «Ань цзи янь» деп атайды, мұндағы «Anjiyan» сөзі содан келгені анық; Бұл туралы қараңыз: жоғарыдағы «Кесте», «шағатайша нұсқа», № 24 жер атауы, және төмендегі қолжазбадан алынған екі бөліктің сол жақ бөлігі;

3. «Astak» (қараңыз: жоғарыдағы «Кесте», «шағатайша нұсқа», № 23 жер атауы), «Kara kir» (қараңыз: жоғарыдағы «Кесте», «шағатайша нұсқа», № 25 жер атауы) және «Qorgan» (қараңыз: жоғарыдағы «Кесте», «шағатайша нұсқа», № 26 жер атауы): бұл жерлердің бәрі Қашқар қаласының маңында.

Осы жайттарға қарап, біз жоғарыда көрсетілген Ш.Ш. Уәлиханов еңбек жинағының құрастырушыларының аталмыш қолжазбаны «Тарбағатай мен Тянь-Шаньге» ғана байланысы бар деген түсіндірмесінің жансақ пікір екендігін айта аламыз. Ш.Ш. Уәлихановтың «Сиюй тун вэнь чжи» атты қытай деректемесінің барлық дәптерлеріне зейін салғандығы байқалып тұр. Өлгі топонимдердің орналасқан орындарына қарап, бізге мынадай ой келеді: Ш.Ш. Уәлиханов бұл топонимдерді өзінің мәлім бір картографиялық жұмысына пайдалану үшін жазып қалдырған.

Ш.Ш. Уәлиханов аталмыш қытай деректемесіне мұқият назар аударғандығының себебі де жоқ емес: біріншіден, аталмыш деректеме Цин патшалығы тарабынан құрастырылған Орта Азия тарихи-географиясына қатысты ең алғашқы еңбектерінің бірі, сондықтан да оның деректанулық орны ерекше; екіншіден, бұл деректемеде XVIII ғасыр Орта Азия топонимдеріне қатысты көптеген аса құнды тілдік материалдар сақталған, сонымен қоса онда бірсыпыра ерекше һәм қызықты тарихи деректер де кездеседі. Мысалы ретінде біз осы кітаптағы «Гурбан Алимату» (мәнжу тілінде «Үш Алматы» деген мағынаны білдіреді) жер атауы туралы деректі алуымызға болады. Жұртқа мәлім, дәстүрлі қытай-мәнжу деректерінде «Гурбан Алматы» атауы «аталмыш жердегі 3 өзенмен байланысты» деп түсіндіріледі [17]. Ал «Сиюй тун вэнь чжи» кітабы болса, «Гурбан Алимату» атауының келіп-шыққандығын былай түсіндіреді: «Аталмыш жерде 3 үлкен алма бақ болғандықтан осы атау пайда болған» [18].

Айта кету керек, Ш.Ш. Уәлиханов пайдаланған осы бірегей тарихи дерек елімізде лайықты деңгейде түбегейлі зерттелмей келеді. Ш.Ш. Уәлиханов бастап берген істі жалғастыру – Отандық зерттеушілердің парызы, оның Орта Азия мен Қазақстанның тарихи-географиялық ғылым саласына әлі де болса берері бар екендігі анық.

Әдебиеттер

1 Ч.Ч. Валиханов, Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1985. – Т. 2. – 7-89 с.

2 Патшалық дәуірінде орда құпия құжаты және кейінгі замандарда да өте сирек кездесетін тарихи дерек болып саналатын аталмыш 3 үлкен қытай картасы жақында ҚХР Бейжің қаласында шығарылды. Қараңыз: Ван Цяньцзинь (汪前进) мен Лю Жофан (刘若芳) (құрастырған): «Цин тин сань да шицэ шюаньту цзи (清廷三大实测全图集)» («Цин ордасындағы картографиялық барлау негізінде құрастырылған 3 үлкен картаның толық жинағы»). Бейжің: «Вайвэнь чубаньшэ (外文出版社)» («Шет тілдер баспасы»), 2007 ж.

3 Алғашқысы 1737 жарық көрген.

4 Du Halde, Jean Baptiste. Description géographique, historique, chronologique, politique, et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise, enrichie des cartes generales et particulieres de ces pays, de la carte generale et des cartes particulieres du Thibet, et de la Corée, et ornée d'un grand nombre de figures et de vignettes gravées en taille-douce. 4 vols. Paris: P. G. Lamerrier, 1735.

5 Мұның біріншісінде қытай тілдегі мәтіндер мен транскрипциялар бірге берілген, ал екіншісінде тек транскрипция бар (шамасы, жер-су атауларының транскрипциясы жасалғаннан кейін карта қайтадан сызылып шығып, ондағы жер-су атаулары тек транскрипциямен ғана көрсетілген).

6 Фу Хэн және басқалар (құрастырған), Циньдин хуан юй Сиюй ту чжи («Патша бекіткен патшалығымызға қарасты Батыс өлкенің карталары мен сипаттамалары»). Біз бұл деректеменің 1893 жылы Қытайдың Ханчжоу жеріндегі «Пяньи шуцзюй» баспасынан литографиялық әдіспен басып шығарған нұсқасын пайдаланып отырмыз. (傅恒等著: «钦定皇舆西域图志», 光绪19年杭州便宜书局石印本).

7 Жоғарыда аталған кітап, 1-цзюань (бума): «Солтүстік Тянь-Шань карталары. №3 карта: Батыс Іле аймағы; 2-цзюань (бума): «Сиюйдегі су арналары картасы».

8 Ван Цяньцинь (汪前进) мен Лю Жофан (刘若芳) (құрастырған): «Цин тин сань да шицэ цюаньту цзи (清廷三大实测全图集)» («Цин ордасындағы картонрафиялық барлау негізінде құрастырылған 3 үлкен картаның толық жинағы»). Жинақтағы екінші карта сериясы яғни «Юнчжэнь ши пай ту», «ву пай си сы» («Бесінші бағана, №4 батыс бөлігі) бөлігі. Бейжің & «Вайвэнь чубаньшэ (外文出版社)» («Шет тілдер баспасы»), 2007 ж.

9 Техникалық мүмкіншіліктің жетіспеушілігінен мұндағы түпнұсқала көрінбей қалды.

10 Цзюань (卷) — тарау немесе бума.

11 Жанындағы мәнжүр тіліндегі баламасына қарағанда, мұндағы атаудың екінші бөлігі бар. Оны Ш. Уәлиханов қалтырып кеткен.

12 Мәтін «ورتو» деп жазылған тәрізді, алайда, мәнжүрше баламасы «күрту» деп анық көрсетіп тұр.

13 Мұндағы бір атаудың екі түрлі жазылуы «Сиюй тун вэнь чжи» («西域同文志» «Сиюйдегі тілдерге салыстырма сипаттама») кітабында (бұл кітап туралы төмендегі 18-түсіндірмеге қараныз. Бұдан былай бұл кітап СЮТВЧ деп қысқартылып алынады) кездеседі: «Тяньшаньнің солтүстігіндегі жер атаулары» деп аталатын 1-цзюанінде (1-цз., 39-б.) «سارباغاش» деп хатталса, «Тяньшаньнің солтүстігі мен оңтүстігіндегі таулардың атаулары» деп аталатын 4-цзюанінде (4-цз., 15-б.) «سارباغاشدا» деп жазылған.

14 Мұндағы жер атауы толық жазылмаған. Толығы асылы «مرکین شىلى اول» (mergen ili aola) болуға тиісті (қараныз: СЮТВЧ кітабы, 24з., 24-б.).

15 Олардың ішіндегі ең өйгілісі және кең таралғаны «Ву ти цин вэнь цзян» («五体清文鉴» «Бес тілді салыстырған мәнжүр сөздігі»). XVIII ғасырда цин патшасы Цяньлунын ұйғаруымен құрастырылған, мәнжү, тибет, моңғол, көне шағатай тілі (немесе осы заман қытай әдебиеті бойынша, «ұйғыр тілі») және қытай тілдеріндегі сөздерді сала-салаға бөліп салыстыра көрсететін бұл кітап 2563 беттен құралады.

16 «Сиюй тун вэнь чжи» («西域同文志» «Сиюйдегі тілдерге салыстырма сипаттама»). Біз бұл кітапты СЮТВЧ деп қысқартып алып отырмыз. Біз бұл еңбектің 1984 жылы Бейжің, Орталық ұлттар университетінің профессоры Ву Фэнцэй реттеп шығарған салыстырмалы нұсқасын пайдаланып отырмы (吴丰培整理: «民族古籍丛书·西域同文志», 北京, 中央民族学院出版社, 1984年).

17 Қараныз: жоғарыдағы аталған «Циньдин хуан юй Сиюй ту чжи» («Патша бекіткен патшалығымызға қарасты Батыс өлкенің карталары мен сипаттамалары») кітабының 13-цзюань (бума): «Солтүстік Тянь-Шань аймағы 3-бөлігі»; және: Сюй Сун құрастырған «Сиюй шуй дау цзи» кітабы, 4-цзюань, «Балқаш көліне құйылатын өзен сулары. Іле өзені» бөлігі.

18 СЮТВЧ, 1-цзюань, 27-28 бб.

References

1 Ch.Ch. Valihanov, *Sobranie sochinenij v pjati tomah.* – Alma-Ata, 1985. – Т. 2. – 7-89 с.

2 Патышалық дәуірінде орда күпия құжаты және кейінгі замандарда да өте сирек кездесетін тарихи дерек болып саналатын аталмыш 3 үлкен қытай картасы жақында ҚХР Бейжің қаласында шығарылды. Қараныз: Ван Цяньцинь (汪前进) мен Лю Жофан (刘若芳) (құрастырған): «Цин тин сань да шицэ цюаньту цзи (清廷三大实测全图集)» («Цин ордасындағы картонрафиялық барлау негізінде құрастырылған 3 үлкен картаның толық жинағы»). Бейжің: «Вайвэнь чубаньшэ (外文出版社)» («Шет тілдер баспасы»), 2007 ж.

3 Алғашқысы 1737 жарық көрген.

4 Du Halde, Jean Baptiste. *Description géographique, historique, chronologique, politique, et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise, enrichie des cartes generales et particulieres de ces pays, de la carte generale et des cartes particulieres du Thibet, et de la Corée, et ornée d'un grand nombre de figures et de vignettes gravées en taille-douce.* 4 vols. Paris: P. G. Lamerrier, 1735.

5 Мұның біріншісінде қытай тілдегі мәтіндер мен транскрипциялар бірге берілген, ал екіншісінде тек транскрипция бар (шамасы, жер-су атауларының транскрипциясы жасалғаннан кейін карта қайтадан сызылып шығып, ондағы жер-су атаулары тек транскрипциямен ғана көрсетілген).

6 Фу Хэн және басқалар (құрастырған), Циньдин хуан юй Сиюй ту чжи («Патша бекіткен патшалығымызға қарасты Батыс өлкенің карталары мен сипаттамалары»). Біз бұл деректеменің 1893 жылы Қытадың Ханчжоу жеріндегі «Пяньи шуцзюй» баспасынан литографиялық әдіспен басып шығарған нұсқасын пайдаланып отырмыз. (傅恒等纂: «钦定皇舆西域图志», 光绪19年杭州便宜书局石印本).

7 Жоғарыда аталған кітап, 1-цзюань (бума): «Солтүстік Тянь-Шань карталары. №3 карта: Батыс Іле аймағы; 2-цзюань (бума): «Сиюйдегі су арналары картасы».

8 Ван Цяньцинь (汪前进) мен Лю Жофан (刘若芳) (құрастырған): «Цин тин сань да шицэ цюаньту цзи (清廷三大实测全图集)» («Цин ордасындағы картонрафиялық барлау негізінде құрастырылған 3 үлкен картаның толық жинағы»). Жинақтағы екінші карта сериясы яғни «Юнчжэнь ши пай ту», «ву пай си сы» («Бесінші бағана, №4 батыс бөлігі) бөлігі. Бейжің & «Вайвэнь чубаньшэ (外文出版社)» («Шет тілдер баспасы»), 2007 ж.

9 Техникалық мүмкіншіліктің жетіспеушілігінен мұндағы түпнұсқала көрінбей қалды.

10 Цзюань (卷) — тарау немесе бума.

11 Жанындағы мәнжүр тіліндегі баламасына карағанда, мұндағы атаудың екінші бөлігі бар. Оны Ш. Уәлиханов қалтырып кеткен.

12 Мәтін «ورتو» деп жазылған тәрізді, алайда, мәнжүрше баламасы «күрту» деп анық көрсетіп тұр.

13 Мұндағы бір атаудың екі түрлі жазылуы «Сиюй тун вэнь чжи» («西域同文志» «Сиюйдегі тілдерге салыстырма сипаттама») кітабында. (бұл кітап туралы төмендегі 18-түсіндірмеге қараңыз. Бұдан былай бұл кітап СЮТВЧ деп қысқартылып алынады) кездеседі: «Тяньшаньнің солтүстігіндегі жер атаулары» деп аталатын 1-цзюанінде (1-цз., 39-б.) «سارباغاش» деп хатталса, «Тяньшаньнің солтүстігі мен оңтүстігіндегі таулардың атаулары» деп аталатын 4-цзюанінде (4-цз., 15-б.) «سارباغاشدايا» деп жазылған.

14 Мұндағы жер атауы толық жазылмаған. Толығы асылы «مرکین شىلى اوتا» (mergen ili aola) болуға тиісті (қараңыз: СЮТВЧ кітабы, 24з., 24-б).

15 Олардың ішіндегі ең әйгілісі және кең таралғаны «Ву ти цин вэнь цзян» («五体清文鉴» «Бес тілді салыстырған мәнжү сөздігі»). XVIII ғасырда цин патшасы Цяньлунның ұйғаруымен құрастырылған, мәнжү, тібет, монғол, көне шағатай тілі (немесе осы заман қытай әдебиеті бойынша, «ұйғыр тілі») және қытай тілдеріндегі сөздерді сала-салаға бөліп салыстыра көрсететін бұл кітап 2563 беттен құралады.

16 «Сиюй тун вэнь чжи» («西域同文志» «Сиюйдегі тілдерге салыстырма сипаттама»). Біз бұл кітапты СЮТВЧ деп қысқартып алып отырмыз. Біз бұл еңбектің 1984 жылы Бейжін, Орталық ұлттар университетінің профессоры Ву Фэнпэй реттеп шығарған салыстырмалы нұсқасын пайдаланып отырмы (吴丰培整理: «民族古籍丛书·西域同文志», 北京, 中央民族学院出版社, 1984年).

17 Қараңыз: жоғарыдағы аталған «Циньдин хуан юй Сиюй ту чжи» («Патша бекіткен патшалығымызға қарасты Батыс өлкенің карталары мен сипаттамалары») кітабының 13-цзюань (бума): «Солтүстік Тянь-Шань аймағы 3-бөлігі»; және: Сиюй Сун құрастырған «Сиюй шуй дау цзи» кітабы, 4-цзюань, «Балқаш көліне құйылатын өзен сулары Іле өзені» бөлігі.

18 СЮТВЧ, 1-цзюань, 27-28 бб.

ЕЖЕНХАНУЛЫ Б.

Институт Востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

ДРЕВНЕКИТАЙСКИЕ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВЫМ

Резюме

Утилизация использованных Ч.Ч. Валихановым китайских историко-географических сведений, является главной задачей представленного научного исследования. Наше внимание привлекает рукопись, вошедшая во второй том трудов Ч.Ч. Валиханова (состоящего из пяти томов). По нашему заключению эта рукопись происходит из цинского источника «Сиюй тун вэнчжи».

Ключевые слова: Ч.Ч. Валиханов, древнекитайские историко-географические источники, рукописи Чокана, XVIII век.

YEZHENKHANULY B.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

THE ANCIENT CHINESE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL SOURCES USED BY CH.CH. VALIKHANOV

Summary

The utilization of the old Chinese historic-geographical sources by Ch.Ch. Valikhanov in his scientific researches is talked about in this paper. A piece of manuscript, which is kept in the second volume of Valikhanov's works collection (in five volumes), is studied with special attention, and such a conclusion is drawn in this paper: the historical source of the mentioned manuscript is the Qing dynastical book named as "Xiyu tong wen zhi".

Keywords: Ch.Ch. Valikhanov, Ancient Chinese historical-geographical sources, Chokan's manuscripts, XVIII century.

Белоус С.Г.

магистрант 2-го курса специальности «История» Института магистратуры и PhD
докторантуры КазНПУ им. Абая

Грибанова М.Е.

Руководитель Управления научной публикации документов Архива
Президента РК, к.и.н

**Письмо члена КазРевКома Т. Седельникова В. Ленину:
Новое прочтение**

Аннотация

Авторы предприняли попытку источниковедческого анализа письма Т. И. Седельникова. Он его написал 20 апреля 1920 г. в бытность членом Казревкома и адресовал В. И. Ленину. С вождём пролетариата Седельникова связывало неоднократное общение в 1906–1907 гг. У Ленина бывший землемер, депутат Государственной Думы от оренбургского казачества, защитник земельных интересов казахов, участник первой мировой войны и противник гражданской, искал поддержки в решении проблемы более активного привлечения казахской интеллигенции к государственному строительству Казахстана. Письмо интересно как источник, отражающий влияние «красного террора» на ментальность формирующейся партийно-советской бюрократии, зарождающегося режима тоталитарной власти и характеристиками казахского общества первых десятилетий XX в.

Ключевые слова: источниковедческий анализ, казахская национальная интеллигенция, красный террор, режим тоталитарной власти, партийно-советская бюрократия, быт.

В 1993 г. было впервые опубликовано письмо члена Революционного комитета по управлению Киргизским (Казахским) краем Т. И. Седельникова, адресованное В. И. Ленину [1]. Его публикаторы В. К. Григорьев и Т. Б. Митропольская справедливо отмечали, что имя Седельникова «многие годы оставалось в тени». За прошедшие годы ситуация изменилась. Расширился круг справочников, в которых имеются биографические данные Тимофея Ивановича, его имя упоминается в ряде исторических трудов, осмысление жизни и деятельности Седельникова предпринято в статьях В. П. Баканова и Т. В. Судоргиной [2].

Биографическая справка: Тимофей Иванович Седельников (1876–1930) род. в Челябинской губернии, в 1896 г. окончил Уфимское Землемерное училище в звании землемера. С 1899 г. по 1905 г. – топограф и статист в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях. В 1906 г. – Депутат I Государственной думы от оренбургского казачества, член трудовой партии, активно выступал против земельной политики царизма в казахской степи, отстаивая интересы казахского населения. В 1907 – 1917 гг. находился на военной службе за границей (в Турции, Персии, на Кавказе). В 1917 г. – член Войскового круга Оренбургского казачьего войска, один из руководителей демократической оппозиции атаману А.И. Дутову. Редактор ряда газет Оренбуржья. Член РСДРП (б) с 1918 г. В 1918–1919 гг. – уполномоченный ВЦИК и член Башкирского ревкома. С февраля 1920 г. – член Казахского революционного комитета, в июне отозван во ВЦИК. Позднее – в миссии РСФСР в Эстонии, наркоматах земледелия и РКИ РСФСР.

Личность Тимофея Ивановича для казахстанской исторической науки представляет немалый интерес, поскольку, во многом Т.И. Седельников разделял идеи казахской интеллигенции и представлял интересы коренного населения Казахстана во властных структурах как Российской империи, так и нового советского государства. Однако отдельные эпизоды его биографии, имевшие отношение к Казахстану, по-прежнему глубоко не исследованы. Связано это со многими факторами: непродолжительность этой деятельности, ограниченная источниковая база и, наконец, угасший на определенном отрезке времени интерес к бурной истории первого десятилетия советской власти в Казахстане. Последнее обстоятельство так же является побудительным мотивом для более пристального внимания к названному документу, датированному 23 апреля 1920 г., т. к. он создан современником тех

событий, которые, несмотря на кажущуюся изученность исследователями предшествующих поколений, потребовали нового осмысления. В связи с этим утверждение первых публикаторов письма о том, что документ «по существу в комментариях не нуждается», тем не менее прокомментировавших его отдельные части, вызывает возражения.

Исторические условия возникновения текста, о котором идёт речь, изложены в специальной литературе. Напомним лишь, что на первый республиканский орган советской власти в Казахстане была возложена историческая миссия: завершить работу по созданию национальной государственности казахского народа. В его состав вошли как представители большевиков, так и недавние лидеры движения Алаш, что позволило историкам квалифицировать коллектив Казревкома как «отражение политики национального примирения» [3]. Однако к подлинному взаимопониманию путь был долгим и тернистым. Члены первого советского органа много и долго конфликтовали. Участником этих конфликтов был и Седельников (какие-то из них он провоцировал сам), полностью принявший по ряду вопросов сторону представителей казахской интеллигенции, в частности А. Байтурсынова. По мнению Тимофея Ивановича, главным недостатком нового органа было минимальное присутствие в нём представителей национальной интеллигенции. В поисках поддержки Седельников обратился к Ленину. Как утверждает Баканов, Ленину не только были известны труды Седельникова, которые он внимательно изучал, интересуясь национальными отношениями, но и их автор. Тимофей Иванович запомнил Владимира Ильича по одному из его выступлений на митинге ещё в бытность Седельниковым депутатом Госдумы. Депутат отметил логичность и убеждённость оратора, негативно оценив его призывы к революционной борьбе. Сам он считал, что революционные выступления могут закончиться «страшной войной, подобной которой не было ещё на Руси...». Но и Ленин запомнил выступление Седельникова на том же митинге. В период нахождения Владимира Ильича в Финляндии Тимофей Иванович неоднократно общался с ним, в Россию вернулся по поддельному паспорту, врученному Н. Крупской. Позже, ещё не будучи членом партии, содействовал в подготовке Лондонского съезда. В исследовании В. П. Баканова сделан акцент на разногласия между двумя политическими деятелями. В рамках темы наибольший интерес представляет точка зрения Седельникова, изложенная в его публикациях в оренбургской периодике: по взглядам он более всего приближался к кадетам, обвинял большевиков в узурпации власти «ради грабежа и насилия», и развязывании гражданской войны. Очень резко отзывался о Ленине: «Я хорошо знал лично Ленина и много из его товарищей по 1905–1907 гг., а ещё лучше знаю тех, кто идёт за большевиками. Это те же черносотенцы, только под левым флагом...»; «„Волею случая“ Ленин сделался единодержавным и буквально «самодержавным» владыкой России и никак не хочет уступить хорошего места, когда случай уже миновал». Осуждая за развязывание гражданской войны как большевиков, так и Дутова, Седельников воспринимал реальность трезво. Покинув в апреле – мае г. Оренбург, в декабре 1918 г. был уже членом РСДРП (б) и попал в верхние эшелоны власти. Однако в оценке происходивших событий придерживался прежних взглядов.

При написании текста автор использовал классический приём: первая часть документа направлена на компрометацию оппонентов, вторая – представление с выгодных позиций союзников. Письмо, о котором идёт речь, не единственное документальное свидетельство той поры жизни Тимофея Ивановича, но, пожалуй, это наиболее яркий документ из тех, автором которых он являлся в тот год. Оно структурировано. Каждый из его разделов отражает видение картины Седельниковым особенностей современной ему ситуации в Степном крае: I. Бонапартизм как бытовое явление; II. Бытовое явление № 2 – «советская буржуазия»; III. «Партийность» и «интернационализм»; IV. «Бытовые явления» как фактор киргизского самоопределения: 1. Киргизский пацифизм, 2. Гражданская война; 3. Военное дело, 4. Политическая платформа, 5. Уголовные понятия; V. Заключительные замечания и выводы [4]. Будучи опытным публицистом, Седельников создал текст отличающийся от традиционных официальных отчётов даже той эпохи, не знавшей что такое «унификация и стандартизация». Текст объёмен, содержит много фактов, и в то же время он подчеркнуто отражает личную точку зрения Седельникова, активно использовавшего литературные приёмы для её фиксации.

Вот как оценивает Т. И. Седельникова-стилиста Амантай Ахетов, современный писатель, старший эксперт Института литературы и искусства: «Помимо политической остроты поднимаемых проблем в тексте и четкой личностной позиции автора отличает высокий литературный стиль, великолепное владение сочным русским слогом, характерное для передовых представителей русской интеллигенции начала XX в. Это не только легкость изложения в достаточно емких и глубоких по содержанию

многосложных предложениях. Наряду с пылкой страстностью публициста Седельникову присущи яркая образность, использование едких смысловых оборотов, конкретность оценки явлений. С первых строк привлекают внимание великолепные по построению обороты: «Здесь, в глухих медвежьих углах, великие слова «Декларации» распыляются на бесконечный вихрь бестолковых и злых взаимных попреков и придираательств, а практически расплываются в нудную бумажно-чернильную «гражданскую войну» и «международную борьбу» на почве заядлой «делопроизводственной волокиты». Этот стиль изложения, казалось бы, чисто публицистического повествования показывает, насколько тонко чувствует автор игру слов и умеет нанизывать сплошь политизированные и отдающие канцеляризмом обороты в стройную повествовательную линию. Невольно сожалеешь о том, что такой прекрасный стиль изложения потерян в выступлениях современных политиков, начиная с горбачевской эпохи, засоряющих богатый и звучный русский язык „нововведениями” из западного языка, не находящими отклика в душе русского человека. Даже беглое прочтение письма Седельникова могло бы многое дать авторам деловых чиновничьих сочинений с их тусклым и блеклым стилем, зашоренным косноязычием и теряющим остроту вложенной мысли. А ведь язык делового документа, как видно у Седельникова, способен играть всеми яркими гранями свободного и раскованного русского письма. Только искусный мастер слова может кроить многосложные предложения как Тимофей Иванович: «Я понял, что этим путем, делая армию трудовой, а все трудовое население, ставя на военную ногу, мы действительно сумеем окончательно устранить всякую возможность перехода власти в руки победоносной революционной военщины, как особой касты прославленных «героев и освободителей», из коих каждый очень даже не прочь использовать лично плоды своих и общих подвигов в момент «почивания на лаврах». (Ну как не любоваться умением выразить в одном предложении столь обширные мысли, на что иному понадобилось бы целый абзац нагроможденных слов). Один из рядовых представителей русской интеллигенции владеет пером так, как ювелир инструментом, обтачивающим драгоценные камни: слова у него играют гранями алмаза». Именно раскованность и эмоциональность изложения, доминирование личной точки зрения автора, не испытывающего смущения от возможной в будущем неприязни тех, о ком он упоминает в письме, навевают мысли об определённой степени его субъективности.

Попытаемся вдумчиво прочитать первые разделы текста и попробуем разобраться в некоторых реалиях 1920-х гг., не привлёкших внимание В. Григорьева и Т. Митропольской, как в силу остроты задачи в 1990-х гг. переоценки роли казахской интеллигенции, так и того, что на момент осмысления ими текста история гражданской войны и первых годов нахождения большевиков у власти ещё не была очищена от мифов, порождённых сталинизмом.

Крайне обостренная политическая обстановка (гражданская война еще не завершилась) продиктовала предоставление Казревкому функций чрезвычайности, определила своеобразный военно-гражданский характер этого органа. Он вынужден был делать все возможное и посильное ему и населению огромного края по обеспечению победы Красной армии. Один из первых очагов гражданской войны в Казахстане возник в г. Оренбурге, административном центре Оренбургской губернии и Тургайской области. Казачий атаман Дутов в конце ноября 1917 г. сверг советскую власть, арестовав ревком. Седельников же являлся одним из руководителей демократической оппозиции атаману Дутову. Таким образом, Седельников работал как в Казахстане, так и в Башкирии в обстановке сосредоточенности на результативности военных действий и повышенного внимания к военным.

Не случайно, первая часть его текста, после введения, названа «Бонапартизм как бытовое явление». Бонапартизм, термин, многократно встречающийся в тексте, в современных энциклопедических изданиях, определяется как «диктатура, лавирующая между социальными группами в условиях неустойчивого социального равновесия». В более ранних изданиях подчеркивалось, что термин распространялся на любую контрреволюционную диктатуру крупной буржуазии, опирающуюся на военщину и на реакционно настроенные слои крестьянства и лавирующую между борющимися классами в условиях неустойчивого равновесия их сил. В. Ленин, политику буржуазии в России в период, последовавший за июльским кризисом 1917 г., оценивал как бонапартистскую, выросшую «из контрреволюционности буржуазии в обстановке демократических преобразований и демократической революции» [5]. Думается, Т. Седельников был знаком с этой оценкой. Но в термин вкладывал более ограниченный смысл, подразумевая под бонапартизмом доминирование во взаимоотношениях психологических подходов, характерных для военного времени у той части населения, которая была задействована в боевых операциях. И у него были все основания оперировать термином, добавляя определение «русский», выступающий в данном контексте как синоним определению «советский».

В 1923 г. современник Т. Седельникова К. Радек в статье «Лев Троцкий», говоря о первых годах существования советского государства, отмечал: «...хозяйничать мы только начинаем учиться. Государственная машина скрипит и спотыкается. А что у нас вышло действительно хорошо – это Красная армия...» [6]. Создание успешно действующей армии не было случайностью. Большевики (в первую очередь Л. Троцкий, называемый современниками «красный Наполеон») в этом вопросе проявили действительный талант, сумев соединить профессионализм и настроение масс, поверивших лозунгам большевиков. В Красной армии в Гражданскую войну служило почти 50 тыс. бывших офицеров, в т. ч. более 600 бывших генералов и офицеров Генерального штаба. В прошлом являлись офицерами 17 из 20 командующих фронтами, 82 из 100 командующими армиями и все начальники штабов. Красная Армия создавалась на принципах единоначалия и дисциплины. Вопреки мифам о принципе классовости в Красной армии наряду с офицерами, большинство из которых также в социальном отношении не были однородной элитарной кастой, рабочими, крестьянами служили представители маргинальных слоёв общества, испытавших свободу действий «партизанщины». Поэтому наряду с командирами, бывшими кадровыми офицерами российской армии, в гражданскую войну был создан институт комиссаров, осуществлявший политическое руководство. Роль комиссаров в одном из приказов Наркома по военным делам и председателя Высшего военного совета, переименованного вскоре после создания в Революционный военный совет, Л. Троцкого определялась так: «Комиссар не командует, а наблюдает, но наблюдает зорко и твёрдо» [7]. Кроме функции контроля действий командного состава на комиссаров возлагалась функция воспитания бойцов. Параллельно с военспецами создавалась прослойка «красных» командиров, как правило, из молодёжи, воспитывающейся на основе новой, советской идеологии [8].

Гражданская война, по замечаниям современных исследователей имеет некоторую особенность: в ней побеждает тот, кто не боится жестокости по отношению к собственному народу. Главным залогом успеха в гражданской войне являлось умение перехватить инициативу. Оно чаще всего реализовалось посредством лишения жизни противника. Скорость принятия такого решения и его исполнения определяли результат. Именно в этот период советской властью была введена наградная система, отличная от действовавшей в Российской империи, которая учитывала сословную принадлежность награждаемых. В те суровые и лихие годы высокую государственную награду мог получить любой, проявивший личную смелость и мужество. Не углубляясь в существо вопроса, приведём данные специальной комиссии, созданной А. Деникиным, по учёту жертв «красного террора»: от него погибло 1 766 тыс. человек, представляющих самые разные слои общества. Здесь уместно напомнить, что «красный террор» – явление, внесенное в жизнь самими большевиками. Он был провозглашён официальной политикой в сентябре 1918 г.

Следует обратить внимание и на то обстоятельство, что в 1919–1920 гг. Красная армия была и основным работодателем, и основным потребителем продукции промышленности в стране. В военной промышленности работала треть всех рабочих страны. Половина всей произведённой одежды, обуви, табака, сахара шла на нужды армии. Её роль в развитии экономики была решающей [9].

Неудивительно, что выходцы из рядов Красной Армии (не зависимо от национальности, т. к. в гражданскую войну были втянуты все народы многонационального государства), активно включившиеся в мирное строительство, ощущали себя привилегированной кастой с широкими полномочиями. Процитируем исследуемый текст, который писался в апреле 1920 г., когда гражданская война ещё не завершилась: «Я, вчерашний фронтовой «герой» (*Седельников, войдя в образ, в письме писал от имени тех, кого критиковал*), сегодня должен встать «на указанное место» и беспрекословно исполнять технические задания и указания какого-то «буржуя» из концентрационного лагеря или инженера, недавно мною же взятого в плен! Вчера я сам был «единоличным начальством», а сегодня я уже просто «один из массы», рядовой исполнитель и даже, может быть, далеко не первого сорта. Память о недавней «красе и славе» отравляет мне сознание и мешает отдаться целиком своему скромному делу, примирившись со скромностью моей новой роли. Я хочу командовать, а тут мною командуют другие, беспартийные, вчерашние контрреволюционеры!». Имеются и другие документы, зафиксировавшие те же явления, что и Седельников. Так, в письме Уральского губкома в ЦК РКП (б) от 28 июня 1921 г., в связи с борьбой с бандитизмом, говорилось: «По-прежнему Уральской губ. управляют преимущественно русские товарищи из центральных губерний или прибывших в г. Уральск из Красной Армии в эпоху гражданской войны. По-прежнему русские относятся к киргизам по-начальнически...». Авторы документа делали упор на неблагоприятные межнациональные отношения, имея в виду в большей степени имперское мышление новоиспечённых партийно-советских руководителей [10].

27 апреля 1920 г. на заседании Президиума оргбюро РКП (б) Казахского края заслушивался вопрос о Седельникове. Соратники обвиняли его в противопоставлении своего мнения коллегиальным решениям ревкома. Чуть позже один из членов Казревкома, А. Д. Авдеев, в письме председателю Казревкома С. С. Пестковскому отметил: «Корень наших разногласий заключается в том, что Седельников стал официальным вождём киргизских националистов и ведёт открытую шовинистическую борьбу против коммунистов, прибегая в этой борьбе к самым нечестным мерам. Отчаянная демагогия, натравливание киргиз на коммунистов стали обычным явлением...» [11]. Этот текст ситуационно связан с письмом Седельникова, написанного несколькими днями раньше послания Авдеева и являвшегося следствием отсутствия понимания внутри первого советского властного органа Казахстана. Седельников был членом партии большевиков, в данной случае он нарушал Устав партии, публично и многократно высказывая свою точку зрения, идущую вразрез с установками той партийной организации, которую он представлял. Под фразой «я хочу командовать» мог подписаться и сам Седельников, не осознававший, что на очередном этапе борьбы за права казахов выбранная им тактика не результативна.

Таким образом, Тимофей Иванович очень точно подметил тенденцию, характерную для тех, кто проявлял себя в экстремальной ситуации с лучшей стороны с точки зрения своего окружения, но с трудом находил возможности для самовыражения в штатных ситуациях повседневности. Другими словами, он чётко обозначил одну из сторон проблемы, известной как «синдром войны», которая в XX веке нашла широкое отражение в мировой литературе и кинематографе. В исследуемом случае этот синдром точнее назвать «синдром чрезвычайщины». На наш взгляд, ситуация интересна тем, что он проявлялся и у самого Седельникова.

В 1921 г., как выяснили биографы Тимофея Ивановича, он, будучи работником ВЦИК, курировал по существовавшему в тот период порядку партячейку Рублёвской водонапорной станции в г. Москве и заподозрил главного инженера Ольденборгера в «саботаже и вредительстве». Подозрения, не находившие подтверждения, вылились в травлю специалиста. Не выдержав её, он покончил жизнь самоубийством. Следствие по факту велось военным трибуналом. Седельникова приговорили к двум годам лишения свободы.

Но вернёмся к тексту документа. Заслуживают внимания наблюдения и выводы Седельникова по поводу тех, кого он называет «советской буржуазией» и «новым дворянством». Она логично продолжает тему «единоличного начальства». Процитируем монографию Н. Джагфарова: «Только осенью 1919 г. в партию вступило 40 тыс. красноармейцев, позже, именно они стали администраторами, особенно в небольших городах и деревнях. В 1921 г. почти 70% председателей сельских советов были из бывших бойцов РККА. Они внедрили в управление армейский стиль руководства, поэтому практически во все сферы культурной, экономической, социальной и политической жизни внедряется приказная система, мнение начальника должно выполняться неукоснительно и безоговорочно» [9, с. 146]. Копируя вчерашний стиль поведения, эти люди не забывали и о позавчерашней жизни начальников. Официально считалось, что «члены партии не имели никаких привилегий, кроме одной – обязанности бороться за утверждение коммунистической идеологии, за подъем социалистической экономики, за улучшение благосостояния людей, за углубление дружбы между народами. Можно ли считать привилегией то, что коммунисты первыми откликались на призывы партии, первыми шли в бой, работали на самых тяжёлых участках социалистического строительства...» [12]. Как представляется, Седельников разделял это мнение. Но в голодной, разрушенной стране руководители, особенно имеющие семьи, оказывались в бытовом тупике: работа требовала от них полной самоотдачи, из-за чего бытовые вопросы не решались. В 1921 г. в Семипалатинской контрольной комиссии рассматривалось партийно-следственное дело губпродкомиссара, который обвинялся в отпуске «по его резолюции разного продукта, особенно сладостей, которые разбрасываются направо и налево тому, кто понравится, особенно конечно, верхам тогда как детям, больным по рецептам врачей и командированным отказано в получении продукта за неимением такового». Мазуркевич в ответ на обвинение заметил: «Насколько я прав в этом вопросе, пусть судит каждый ответработник, обременённый семьёй, который днём и ночью отдаётся интересам рабоче-крестьянской власти и руководящей партии, не имея возможности по занимаемому им положению выступать на базаре в качестве спекулянта». Сохранились документальные свидетельства того, что в том же году осуществлялось официальное (т.е. законное, осуществляемое государством) распределение продуктов среди сотрудников Киробкома.

К моменту написания письма Седельниковым уже первые шаги по созданию минимальных бытовых условий для формирующегося советского чиновничества были сделаны. В. И. Ленин подготовил проект постановления, подписанный им 1 декабря 1917 г. «Об окладах высшим служащим и чиновникам».

Однако этот документ исходил из очень скромных возможностей Республики, в основном узаконив льготу для руководства на жилище. А уже в 1922 г. партия взяла на себя обязательства «обеспечить куском хлеба и сносными условиями существования тех», чья работа способствовала реализации её планам. Оговоримся, что в голодные годы каждый партработник Казахстана должен был 10–20% своего пайка отдавать голодающим.

Стремление к «шикарным» выездам так же зафиксировано и авторами других документов. Председатель Кирсовнаркома Радус-Зеньковича, однажды рассказывал, что, по словам Крупской, Нарком просвещения Казахской АССР, докладывая ей в 1921 г. о политико-просветительной работе в Киргизии, говорил обо всем, но только не о политпросвет работе, что центром тяжести его доклада было то, что Федерация не помогает ему, наркому, приобрести для Кирнаркомпроса автомобиль [13]. То, что не получилось у наркома, сделал председатель Совнаркома Казахской АССР: в августе 1923 г. купил для своего ведомства легковую машину «Опель», из числа машин, сделанных по заказу в Германии Кирпромбюро. Его коллеги осудили данный поступок, постановив расторгнуть выше названную сделку и лично оплатить все материальные расходы в связи с этой покупкой.

Не акцентируя внимание на особенности ментальности людей, готовивших и возглавивших революцию, формировавших её идеологию, и тех, кто пришел во власть позже, отметим, что Седелников был прав, зафиксировав формирование новой элитарной части общества.

В третьей части документа «„Партейность” и „интернационализм”» автор продолжает успешно развивать тему формирования режима тоталитарной власти на региональном уровне. Седелников верно подметил «...революционеры с более солидным стажем в преобладающем большинстве случаев так крепко ухватились за идею „Учредилки” (т. е. Учредительного собрания, которое дооктябрьская Россия рассматривала как форму власти, могущую вывести страну на демократический путь развития), что погибли вместе с ней или по меньшей мере погубили свою репутацию. Преобладают сейчас «большевики военного времени» или «прапорщики коммунизма», т. е. бонапартисты в указанном выше смысле слова». Далее даётся убийственная характеристика членам завоевавшей власть партии как людям интеллектуально недалёким, заинтересованным лишь в удержании и укреплении этой власти и не способным на диалоги с кем-либо. Нет смысла долго задерживаться на этой части письма, т. к. исследование того, что рядовые и не только рядовые члены партии в 1920-х гг. «в деле понимания коммунизма и задач Советской власти „не Пушкины”» уже проводилось [10].

Первые публикаторы письма обратили внимание на своеобразие ряда трактовок Тимофеем Ивановичем недавнего для него прошлого казахского народа, в частности «пацифизма» казахов, истолковав их как умышленное обострение вопроса с целью показать необходимость наведения порядка в борьбе с бандитизмом и нарушениями законности со стороны, в частности, «упоённых властью лиц». С ними нельзя не согласиться, т. к. сложно предположить, что Седелников ничего не знал о восстании казахов 1916 г. Скорее всего, в связи с его отсутствием в этот период в России, сведения о восстании у Тимофея Ивановича были отрывочными и не были им «прочувствованы».

Не повторяя уже опубликованных соображений предшествующих исследователей письма, проводивших по ряду тем, изложенных во второй части текста, экспертизу его на достоверность, т. к. они не вызывают возражений, выскажем лишь следующее мнение.

Как бы не проявлялась индивидуальность автора в документе, обращенном к пролетарскому вождю и созданному с целью способствовать тому, чтобы «дать ход киргизской неграбительской интеллигенции», среди которой Седелников короткое время формально доминировал, в целом этот документ ярко и правдиво отражает реалии жизни советизируемого Казахстана 1920-го г., захваченного политической и гражданской бурей. Значительно ярче и правдивее, чем жизнь казахского общества этого же периода. Последнее вполне закономерно: Седелников вновь ненадолго столкнулся с ним после многолетнего перерыва.

Как уже отмечалось В. Григорьевым и Т. Митропольской, нет официальных данных, подтверждающих получение письма адресатом. Но есть свидетельства положительного восприятия деятельности Т. Седелникова как В. Лениным, так и Оргбюро ЦК. И главное: в августе 1920 г. Казревком был пополнен такими представителями национальной интеллигенции как Г. Алибеков, Х. Габбасов, А. Ермаков.

Литературам

1 Царская окраина: взгляд изнутри. (Письмо Т. Седелникова пролетарскому вождю) // Мысль. – 1993. – № 6. – С.83–89. № 7. – С.79–82. Машинописная копия хранится в АП РК, ф. 811, оп. 20, д. 532., л.85–97; автограф – в РГАСПИ, ф.5. «Секретариат В. И. Ленина», оп. 2, д.258, л. 1–10.

- 2 Первая Государственная Дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Гос. Думы. – М.: типография товарищества И.Д. Сытина, 1906. – С.152. Боиович М.М. Члены Гос. Думы (портреты и биографии). Первый созыв, 1906 г. – М., 1906. – С. 217. Дело о Выборгском воззвании. – Спб, 1907 г. – С. 16. Колесниченко Д.А. Состав Трудовой группы в I и II Гос. Думах: Сводная таблица членов фракции. – М., 1988. – С.46-48. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения «Алаш». – М.: Россия молодая, 1994 г. – С.21, 44. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX в. Энциклопедия. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С.550–551. Кожахметов Г.З. Государственная дума и народы Степного края в 1905–1917 гг. – Караганда: Болашак-Баспа, 1999. – С.70. Малтусынов С.Н. Аграрный вопрос в Казахстане и Государственная Дума России (1906–1917 гг.). – Алматы, 2006. – С. 223–226. Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А., Кулешов С.В. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества. – М.: информационно-издательское агентство Русский мир, 1999. – С.80. Государственная Дума России: Энциклопедия: в 2-х т. Т.1. Государственная Дума Российской империи (1906–1917 гг.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – С.552. Родионова Т.С. Деятели печати и первая Государственная Дума России. – М.: ИКАР, 2007. – С.121–124. Баканов В. П. Казак судьбы необыкновенной – Тимофей Иванович Седельников. / Оренбургское казачье войско: Военная служба и общественная жизнь. Сб. науч. тр./ Под. ред. А.П. Абрамовского. Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 1997. – С. 54 –73. Т. В. Судоргина. Первые Российские парламентарии // Вечерний Оренбург. – 2006, мая – 24. Её же. Глубоко честный и бескорыстный человек, до святости чуждый микроба стяжательства. // Оренбургское время. –2006, июля – 19.
- 3 Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский революционный комитет. Алма-Ата: Наука, 1981. – С.58, 52. Протоколы революционного комитета по управлению Киргизским краем (1919–1920 гг.). Предисловие Т. Б. Митропольской. – Алматы: Фылым, 1993. – С.3–7.
- 4 Вторичная публикация письма с некоторыми изъятиями осуществлена в издании: Алаш қозғалысы. Мәселенің зерттелу тарихынан. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1918–2007 жж. Движение Алаш. Из истории изучения вопроса. Сборник документов и материалов. 1918–2007 гг. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – Т.3. – Кн. 1. – С.33–45.
- 5 Большой энциклопедический словарь. М.: «Большая научная энциклопедия» – С-Петербург: «Норинт», 1997. – С. 144. Большая советская энциклопедия Третье издание. – Т. 3. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1970. – С. 551. В. И. Ленин. За деревьями не видят леса. / Полн. собр. соч. – Т. 34. – С. 83.
- 6 Луначарский А., Радек К., Троцкий Л. Силуэты: политические портреты. М.: Издательство политической литературы, 1991. – С. 351.
- 7 Млечин Л. М. МИД. Министры иностранных дел Внешняя политика России: от Ленина и Троцкого – до Путина и Медведева. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2011. – С. 33–34.
- 8 Липицкий С. В. Военная деятельность ЦК РКП (б). 1917–1920. – М.: изд-во политической литературы, 1973. – С. 163, 165, 185.
- 9 Джагфаров Н. Р. Формирование режима личной, тоталитарной власти в стране (1917–1937 гг.) – Алматы, 2013. – С. 161, 171. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т.4. История Казахстана новейшего времени. – Алматы: Атамұра, 2009. С. 150. См. так же План-проспект документальной выставки «Тернистый путь: трудный переход...» (1917–1937 гг.). – Алматы: Архив Президента РК, 2007 г. – С.23–48. *Проблеме «красного» террора в гражданской войне в казахстанской историографии, как представляется, уделено недостаточное внимание. Имеющиеся исследования такого рода, кроме упомянутой монографии Джагфарова, касаются более позднего периода. Например:* Красный террор: Политическая история Казахстан (Сборник документальных материалов политических репрессий 20–50-х гг. XX в.) / Состав.: Койгельдиев М. К., Полулях В. И., Тлеубаев Ш. Б. – Алматы: ТОО Типография оперативной печати, 2008. – 307 с.
- 10 Зулкашева А. С. О роли рядовых коммунистов в общественно-политической жизни Казахстана в 1921–1927 гг./ Политическая история Казахстана: первая половина XX века. (Материалы Международной научно-практической конференции). – Алматы: Архив Президента РК, 2005. – С.28.
- 11 Алаш қозғалысы. Мәселенің зерттелу тарихынан. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1918–2007 жж. 3-том. 1-к. 65 б.
- 12 Здесь и далее цит. по: Чиликова Е. В.. Особенности быта партийных руководителей Казахстана в 20–30-е гг. XX столетия / Политическая история Казахстана: первая половина XX века. (Материалы Международной научно-практической конференции). – С. 80-90.
- 13 Архив ДКНБ по г. Алматы. Д. 010513-ф-1. Т. 3. Л. 46–53.

References

- 1 Carskaja okraina: vzgljad iznutri. (Pis'mo T. Sedel'nikova proletarskomu vozhdju) // Mysl'. – 1993. – № 6. – С.83–89. № 7. – С.79–82. Mashinopisnaja kopija hranitsja v AP RK, f. 811, op. 20, d. 532., l.85–97; avtograf – v RGASPI, f.5. «Sekretariat V. I. Lenina», op. 2, d.258, l.1–10.

- 2 Pervaja Gosudarstvennaja Duma. Alfavitnyj spisok i podrobnye biografii i charakteristiki chlenov Gos. Dumy. – M.: tipografija tovarishhestva I.D. Sytina, 1906. – S.152. Boiovich M.M. Chleny Gos. Dumy (portrety i biografii). Pervyj sozryv, 1906 g. – M., 1906. – S. 217. Delo o Vyborgskom vozzvanii. – Spb, 1907 g. – S. 16. Kolesnichenko D.A. Sostav Trudovoj grupy v I i II Gos. Dumah: Svodnaja tablica chlenov frakcii. – M., 1988. – S.46-48. Amanzholova D.A. Kazahskij avtonomizm i Rossija. Istorija dvizhenija «Alash». – M.: Rossija molodaja, 1994 g. – S.21, 44. Politicheskie partii Rossii. Konec XIX – pervaja tret' XX v. Jenciklopedija.– M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 1996. – S.550–551. Kozhahmetov G.Z. Gosudarstvennaja дума i narody Stepnogo kraja v 1905–1917 gg. – Karaganda: Bolashak-Baspa, 1999. – S.70. Maltusynov S.N. Agrarnyj vopros v Kazahstane i Gosudarstvennaja Duma Rossii (1906–1917 gg.). – Almaty, 2006. – S.223–226. Zorin V.Ju., Amanzholova D.A., Kuleshov S.V. Nacional'nyj vopros v Gosudarstvennyh Dumah Rossii: opyt zakonotvorchestva. – M.: informacionno-izdatel'skoe agentstvo Russkij mir, 1999. – S.80. Gosudarstvennaja Duma Rossii: Jenciklopedija: v 2-h t. T.1. Gosudarstvennaja Duma Rossijskoj imperii (1906–1917 gg.). – M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2006. – S.552. Rodionova T.S. Dejatel'i pečhati i pervaja Gosudarstvennaja Duma Rossii.– M.: IKAR, 2007. – S.121–124. Bakanov V. P. Kazak sud'by neobyknovennoj – Timofej Ivanovich Sedel'nikov. / Orenburgskoe kazach'e vojsko: Voinskaja sluzhba i obshhestvennaja zhizn'. Sb. nauch. tr./ Pod. red. A.P. Abramovskogo. Cheljabinsk: Cheljab. gos. un-t, 1997. – S. 54 –73. T. V. Sudorgina. Pervye Rossijskie parlamentarii // Vechernij Orenburg. – 2006, maja – 24. Ejo zhe. Gluboko chestnyj i beskorystnyj chelovek, do svjatosti chuzhdyj mikroba stjazhatel'stva. // Orenburgskoe vremja. –2006, ijulja – 19.
- 3 Zimanov S., Dauletova S., Ismagulov M. Kazahskij revoljucionnyj komitet. Alma-Ata: Nauka, 1981. – S.58, 52. Protokoly revoljucionnogo komiteta po upravleniju Kirgizskim kraem (1919–1920 gg.). Predislovie T. B. Mitropol'skoj. – Almaty: Fylym, 1993. – S.3–7.
- 4 Vtorichnaja publikacija pis'ma s nekotorymi iz #jatijami osushhestvljena v izdanii: Alash kozfalyssy. Mәseleniң zerttelu tarihyнан. Қызhattar men materialdar zhinary. 1918–2007 zhzh. Dvizhenie Alash. Iz istorii izuchenija voprosa. Sbornik dokumentov i materialov. 1918–2007 gg. – Almaty: El-shezhire, 2007. – T.3. – Kn. 1. – S.33–45.
- 5 Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar'. M.: «Bol'shaja nauchnaja jenciklopedija» – S-Peterburg: «Norint», 1997. – S. 144. Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija Tret'e izdanie. T. 3. M.: Izdatel'stvo «Sovetskaja jenciklopedija», 1970. – S.551. V. I. Lenin. Za derev'jami ne vidjat lesa. / Poln. sobr. soch. – T. 34. – S. 83.
- 6 Lunacharskij A., Radek K., Trockij L. Silujety: politicheskie portrety. M.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1991. – S. 351.
- 7 Mlechin L. M. MID. Ministry innostrannyh del Vneshnjaja politika Rossii: ot Lenina i Trockogo – do Putina i Medvedeva. – M.: ZAO Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2011. – S.33–34.
- 8 Lipickij S. V. Voennaja dejatel'nost' CK RKP (b). 1917–1920. – M.: izd-vo politicheskoy literatury, 1973. – S. 163, 165, 185.
- 9 Dzhagfarov N. R. Formirovanie rezhima lichnoj, totalitarnoj vlasti v strane (1917–1937 gg.) – Almaty, 2013. – S. 161, 171. Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pjati tomah. T.4. Istorija Kazahstana novjeshago vremena. – Almaty: Atamyra, 2009. S. 150. Sm. tak zhe Plan-prospekt dokumental'noj vystavki «Ternistyj put': trudnyj perehod...» (1917–1937 gg.). – Almaty: Arhiv Prezidenta RK, 2007 g. – S.23–48. Probleme «krasnogo» terrora v grazhdanskoj vojne v kazahstanskoj istoriografii, kak predstavljajetsja, udeleno nedostatochnoe vnimanie. Imejushiesja issledovanija takogo roda, krome upomjanutoj monografii Dzhagfarova, kasajutsja bolee pozdnego perioda. Naprimer: Krasnyj terror: Politicheskaja istorija Kazahstan (Sbornik dokumental'nyh materialov politicheskikh repressij 20–50-h gg. HH v.) / Sostav.: Kojgel'diev M. K., Poluljah V. I., Tleubaev Sh. B. – Almaty: TOO Tipografija operativnoj pečhati, 2008. – 307 s.
- 10 Zulkasheva A. S. O roli rjadovyh kommunistov v obshhestvenno-politicheskoy zhizni Kazahstana v 1921–1927 gg./ Politicheskaja istorija Kazahstana: pervaja polovina HH veka. (Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii). – Almaty: Arhiv Prezidenta RK, 2005. – S.28.
- 11 Alash kozfalyssy. Mәseleniң zerttelu tarihyнан. Қызhattar men materialdar zhinary. 1918–2007 zhzh. 3-tom. 1-k. 65 b.
- 12 Zdes' i dalee cit. po: Chilikova E. V.. Osobennosti byta partijnyh rukovoditelej Kazahstana v 20–30-e gg. HH stoletija / Politicheskaja istorija Kazahstana: pervaja polovina HH veka. (Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii). – S. 80-90.
- 13 Arhiv DKNB po g. Almaty. D. 010513-f-1. T. 3. L. 46–53.

БЕЛОУС С.Г.

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Магистратура мен PhD докторантура институтының
«Тарих» мамандығы бойынша 2-ші курс магистранты

ГРИБАНОВА М.Е.

ҚР Президенті Мұрағатының құжаттарды ғылыми жариялау басқармасының басшысы, т.ф.к.

КАЗРЕВКОМ МҮШЕСІ Т. СЕДЕЛЬНИКОВТЫҢ В. ЛЕНИНГЕ ХАТЫ: ЖАҢА ОҚЫЛЫМ

Түйін

Авторлар Т.И. Седельниковтың хатына деректанулық тұрғыда саралау амалдарын қолданып бақты. Ол оны Казревкомның мүшесі ретінде 1920 жылы 20 сәуірде В.И. Ленинге жолдаған болатын. Пролетариат (жұмысшы табының) көсемімен Седельниковтың арасындағы байланыс 1906–1907 жылдар аралығында көрініс табады. Ленин тұсында жер өлшеуші, орынбор казактарынан сайланған Мемлекеттік Думаның депутаты, бірінші дүниежүзілік соғысының қатысушысы және азамат соғысының қарсыласы болған ол, Қазақстанның мемлекеттік құрылуындағы маңызды мәселелерді шешуде белсенділік таныта қазақ зиялыларынан қолдау іздеген болатын. Хат XX ғасырдың алғашқы онжылдығындағы қазақ қоғамының сипаты мен биліктің тоталитарлық режимінің таңы атқан тұсы, қалыптасып келе жатқан кеңестік-партиялық бюрократияға «қызыл террордың» әсері бейнеленген дерек көзі ретінде өте қызық.

Түйін сөздер: құжаттық талдау, қазақтың ұлттық интеллигенциясы, қызыл террор, тоталитарлық режим билігі, кеңестік-партиялық бюрократия, тұрмыс.

BELOUS S.G.

Institute of Masters and Doctoral at the Kazakh State Pedagogical University named after Abai
2-nd year Master Student Spelialty – “History”

GRIBANOVA M.Y.

The President’s Archives of the Republic of Kazakhstan, Head of Department
of the Scientific Publication of Documents, Candidate of Historical Sciences

THE LETTER OF KAZREVCOM MEMBER T. SEDELNIKOV
TO V. LENIN: A NEW READING

Summary

The authors have under taken an attempt to make a source study analysis of T. I. Sedelnikov’s letter. He wrote it on April 20, 1920 when he was a member of Kazrevkom and it was addressed to V. I. Lenin. T.I. Sedelnikov communicated several times with V.I. Lenin in 1906-1907. T.I. Sedelnikov, the former land surveyor, the deputy of the State House from the Orenburg Cossacks, the defender of land interest of Kazakhs, the participant of World War I and the opponent of civil war, asked for support in dealing with the more active involvement of the Kazakh intelligentsia to nation-building in Kazakhstan. The letter is interesting as a source, reflecting the effect of «Red Terror» in the mentality of the emerging party of the Soviet bureaucracy, the emerging regime of totalitarian power and the characteristics of Kazakh society in the early decades of the twentieth century.

Keywords: source study analysis, Kazakh national intelligentsia, totalitarian government, Red Terror, Party and the Soviet bureaucracy, mode of life.

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АНТРОПОЛОГИЯ

ЭТНОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ

ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

УДК 39; 572.9

Егізбаева М.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті, т.ғ.к.

Бейсегулова А.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің магистранты

XIX-XX ғ. басындағы Тарбағатай өңірі қазақтарының баспанасы

Аннотация

XIX-XX ғғ. басындағы Тарбағатай өңірі қазақтарының материалдық мәдениеті, соның ішінде баспанасы және оған қатысты деректер ғылыми тұрғыда аз сараланған. Мақалада Тарбағатай өңірін мекендеген қазақтардың ежелден қазірге дейінгі қоныстары мен баспаналарының түрлері, олардың орналасу құрылысы, құрылыс материалдары, әсіресе қазақ үйдің аймақтық ерекшеліктері терең баяндалады. Сонымен қатар, сол өңірдің материалдық мәдениетін зерттеуші ғалымдардың еңбектері, архив дереккөздері, ақпарат берушілердің берген деректері толығымен қамтылған.

Түйін сөздер: қоныс, баспана, материалдық мәдениет, қазақ үйі, аймақ, көшпенді, Зайсан.

Халықтың өмір салты мен тұрмысында басты элементтердің бірі болып табылатын баспана мәселесі этнология ғылымында аса маңызды зерттеу объектісі болып табылатындығы ғылымда белгілі. Тұрғын үйлер мен оның сыртқы бейнесінің әр түрлілігі және қоныстану тәртібі халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық ерекшеліктеріне, әлеуметтік-экономикалық қатынастардың деңгейіне, сонымен қатар халықтың тарихи тағдырымен байланысты болды. Мекен-жайдың сырт бейнесіне, сипатына аталмыш кезеңдегі және сол аймақтағы саяси жағдайлардың, отбасы мен қоғамдық өмірдегі өзгерістердің де ықпалы болғандығы даусыз. Материалдық мәдениеттің қалыптасуы халықтың әлеуметтік құрылымына, шаруашылығына және географиялық ортасына тығыз байланысты. Материалдық мәдениеттің ішіндегі баспана мәселесі халықтың нығая дәрежесінің көрінісі бола алады.

Көшпенді өмір салты қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысының барлық жақтарына өз әсерін тигізді. Әсіресе, бұны баспанасы мен тұрақтарынан көруге болады.

Қоныстардың түрлері мен формалары олардың өмір сүру ортасына байланысты болып келеді. Дәстүрлі қоғамда екі фактор болады: мәдени және экологиялық. Осы екі фактордың екеуі де бірдей дәрежеде қоныстардың сипатына әсер етті, сондай-ақ берілген уақыттағы, берілген территориядағы ерекшеліктерін анықтайды [1, 132 б.]. Әлеуметтік жағынан алғанда қазақтардың қоныстану жүйесі екі-үш ұрпақ көлеміндегі қандас туысқандарды біріктіретін үлкен бөлінбейтін семья түріндегі бір әлеуметтік тұтастыққа біріккен белгілі бір жеке семьялардан тұрды [2, 90 б.].

Қазақтардың дәстүрлі қоныстану жүйесі жүйелік жағынан көп дәрежелі күрделі әлеуметтік-техникалық құрылым.

Елді мекендер мен тұрақтар материалдық мәдениеттің бір бөлігі болып табылатыны белгілі. Елді мекендер туыстас жеке отбасылардан тұрды [2, 211 б.].

Қолда бар мәліметтерге қарасақ, ауылдар қауымдарға бірікті. Жер олардың ортақ пайдалануында болды. Қауымдағы ауылдар бір-бірімен тығыз туыстық қатынаста болды. Мұнда Қазақстанның басқа аудандарындағы сияқты қоныстың негізгі екі түрі қалыптасты: уақытша және стационарлы (отырықшы). Олардың қызметтік сипатына қарай С.Е. Әжіғали оларды мынандай түрлерге бөледі: қысқа уақытқа арналған, уақытша мезгілге арналған және жыл бойына арналған [1]. Тарбағатай өңірінде қоныстардың уақытша мезгілге арналған және тұрақты мезгілге арналған түрлері болды. Уақытша мезгілге арналған түріне киіз үй жатса, екіншісіне тұрақты баспаналардың жертелі, жартылай жертелі сияқты түрлері жатты. Қыстаулардың көлемі жердің рельефіне де байланысты болды. Мұнда XIX ғасырдағы қыстаулардың аты әлі күнге дейін сақталған. Белшектенген рельефті аудандарда ауылдар ұсақ, ал жазықты аудандарда ірі болды. Малы көп бай қазақтар негізгі халықтан бөлініп, ұсақ, жеке ауылдар құруға тырысты, ал кедей ауылдары бұларға қарағанда ірі коллектив болып (15-20 отбасы) тұрды. Бірақ бұл қыстауларда үйлер жоспарсыз орналасты.

Қазақ үйінің ортасында әрқашанда ошақ орналасады. Киіз үйлер шеңбер болып, есіктерін ортаға қаратып орналыстырылатын [3, 149 б.]. Қазақтар мұны қотан деп атаған.

Моңғол тайпаларындағы мұндай орналасуды күрен деп атаған [4, 37 б.].

Рашид-ад-диннің айтуы бойынша, бірнеше киіз үйдің шеңбер құра орналасуын күрен деп атаған. Осындай тәртіппен орналасқан ауылдарды бір күрен деп есептеген [5, 114 б.].

Сонымен қатар ауылдардағы киіз үйлердің орналасуы әр түрлі. Тарбағатай өңірінің таулы жерлерінде киіз үйлер бір қатарға немесе жартылай шеңбер етіп, есіктерін желдің ығына қаратып орналастыратын. Ал Алқабек даласы мен Қара Ертіс жағалауларында екі, үш, бес және одан да көп киіз үйлер белгілі бір тәртіпсіз-ақ шашыраңқы орналасқан [3, 35 б.].

“Белгіленген орынға жеткен соң”, - деп жазады осы өңірде болған И. Сиверс, - әр бір отбасы бөлініп, бір жарым сағат уақыттан кейін оншақты киіз үй жартылай шеңбер жасай орналастырылды. Ауыл ақсақалы мен сыйлы қонақтардың киіз үйі ортаға орналастырылды [6, 48 б.]. Ауыл ақсақалының үйін “үлкен үй” деп атады.

Қазақстанның басқа аймақтарындағыдай Тарбағатай өңірінде елді мекендердің негізгі екі түрі қалыптасты: уақытша және отырықшы елді мекендер. Біріншісіне киіз үй, екіншісіне әр түрлі жертөле, жартылай жертөле және басқа да салынған құрылыстар сияқты отырықшы баспаналар жатады.

Ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибенің арқасында қазақтарда көшіп-қонуға өте ыңғайлы баспананың түрі-киіз үй қалыптасты. Киіз үйді жинау және қайта құрастыру өте оңай, сонымен қатар қатты борандарға шыдамды болып келді. Киіз үй қыста суықтан қорғаса, ал жазда жауын мен ыстықтан қорғап, сыйымдылығымен де ерекшеленеді. Сондықтан да қарастырылып отырған кезеңде киіз үй Тарбағатай өлкесі қазақтарының негізгі баспанасы болып қала берді.

XIX-XX ғасырлардағы этнографиялық әдебиеттерде қазақтардың киіз үйі туралы мәліметтер аз емес [7; 8]. Сондықтан да киіз үйдің толық сипатына тоқталып жатпай-ақ, оның кейбір кездесетін жергілікті ерекшеліктеріне ғана тоқтала кеткеніміз дұрыс болар.

Шығыс Қазақстанда болған түрколог-ғалым В. В. Радловтың айтуынша, қазақ киіз үйлерінің ішкі құрылысы алтайлықтардікінен айырмашылығы жоқ, тек қазақ киіз үйі олардікіне қарағанда жақсы жасалған, таза және үлкен. Киіз үйдің керегесі барлық жерде мықты және ұқыпты жасалған. Шаңырақтың күлдіреуіші алтайлықтардікіндей тұзу емес, төменгі жағы иілген болып келеді. Сол сияқты керегенің уықтары да иілген. Есігі-екі жаққа ашылатын жарма есік. Барлық кереге қоңыр түске боялған, ал байлардың үйінде кереге өрнектелген [9, 290 б.]. Есіктің кейде бір жағына ғана ашылатындары да кездеседі. Есікті бұл жақта киіз есік деп атайды [3, 36 б.]. Қазақтардың киіз үйлері басқа халықтардікіндей киізбен жабылған, бірақ олардікіне қарағанда қазақтардың киіздері таза және жақсы жүннен жасалған, ал байларда жоғары сапалы арнайы таңдалып алынған ақ-сұр түсті жүннен жасалады [9, 290 б.].

XX ғасырдың бірінші ширегінде бұл өңірдің қазақтары жайлауға көшкенде көбінесе үлкен сегіз қанатты үйлерін қыстауларына тастап, өздері көшуге жеңіл алты, кейде төрт қанатты үйлерімен көшетін болған.

Қазақтарда тұрақты мекен-жайдың пайда болуы жайындағы мәселеге келсек, этнографиялық материалдардағы ең алғашқы мәліметтер XIX ғасырдың бірінші жартысына жатады. Алайда мұрағат материалдарына қарасақ, Орта және Кіші жүз қазақтарында қыстаулардың XVIII ғасырдың екінші жартысында болғандығын дәлелдейді [10, 182 б.]. Бұл өңірлердегі болатын қысқы аяздардан қорғану үшін қазақтардың тұрақты мекен-жай салуға мәжбүр болуы әбден мүмкін жағдай.

XIX ғасырдың екінші жартысында ауылдың шаруашылығы мен экономикасында болған өзгерістерге байланысты қазақтардың кейбір бөліктері диқаншылық пен отырықшылыққа көше бастады.

Орыстардың өлкеге келуімен қазақтардың қыстаулардағы тұрақты баспаналарының дамуы тығыз байланысты. Зерттеліп отырған аймақтағы ең алғашқы тұрақты баспананың түрі “тошала болды, кейбір жерлерде оны шошала деп те атайды. Ол- көшпелі киіз үйден тұрақты баспанаға көшудің жер төледен де ертерек пайда болған ең алғашқы түрі болды [10, 183 б.].

Өзінің сыртқы пішіні жағынан тошала киіз үйге ұқсас болып келеді: оның қабырғалары тастан, шыбықтан қаланып, топырақпен немесе құрғақ тезекпен жабылған цилиндр формалы болып келеді. Бұндай құрылыстың ортасына, қабырғалардың биіктігінен недәуір асатын төрт жерден төрт бағана орнатылды. Нәтижесінде жоғарғы жағында тесігі бар киіз үйдікіне ұқсас, конустиптес шатыр пайда болады. Тошаланың жоғарғы жағындағы тесігі түтін шығу үшін және сонымен қатар ішке сырттан жарық түсу үшін қолданылды. Түнге қарай бұл тесік киіз үйдің түндігімен немесе киізбен жабылды. Тошаланың ішкі жабдығының киіз үйдің ішкі жабдығынан айырмашылығы өте аз болды.

Қарастырылып отырған аймақтағы қазақтардың баспаналарының тағы бір түрі - жер үй. Ол шатыры бар, жерден қазылған, қабырғалары жерден 1/3 немесе 2/1 биіктікте тұрған баспана. Ормансыз

аудандарда жер үйдің қабырғаларын ең арзан және тез табылатын құрылыс материалы ретінде тастан қалады. Бұл қазақтардың үй құрылысында Қазан төңкересіне дейін сақталды.

Алғашында жер үйлерде бүйір терезелері болмады. Жарық тек жоғары тесіктен түсіп тұрды. Төбесі болмады, едені топырақтан болды. Жер үй әдетте бір камералары болып салынды. Жер үйді көбінесе баспананың бұдан күрделі түрін салуға жағдайы жетпеген кедейлер салды. Уақыт өте келе жер үйлердің сыртқы бейнесі өзгере бастады, XX ғасырдың басында Тарбағатай өңірінде сақталған жартылай жер үйлер пайда болды. Едені бұрынғыша жерден бір жарым метрге төмен жасалынды.

Ертіс өзенінің жағасында қоныстанған қазақтар шикі және саман кірпіштен, сонымен қатар тас пен балшықтан үйшіктер салды. Орыс қоныстанушыларымен араласу барысында орыс үйлеріне ұқсас ағаш үйлер пайда бола бастады.

Қарастырылып отырған аймақ қазақтарында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында тұрғын үйлер мен шаруашылық құрылыстары бір шатырдың астында, кіретін есігі бір болып салынды, тұрғын үйге кіру үшін бүкіл шаруашылық жайлары арқылы өтуге тура келді [11, 59 б.].

Қыстаулары орыс қоныстанушыларына жақын орналасқан қазақтар тұрғын үйге жеке кіретін құрылыстар сала бастады. Орта және бай қазақтар өздерінің жағдайларына байланысты орыстардың үлгісі бойынша, жеке қоршалған аулалар сала бастады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында аймақтағы тұрғын жайлардың салыну жоспарында өзгерістер байқала бастады. Бұрынғы бір бөлмелі үйшіктердің орнына бай қазақтарда екі кейде үш бөлмелі үйлер пайда бола бастады. Зайсан қаласы салынып, Тарбағатайдың терістігіндегі қазақтардың көбі Зайсан оязына қараған соң, кейін Зайсанға таяу Шорға бойының байлары қала байларына тәуір салтына көшкен. Дерек берушілердің айтуы бойынша, мысалы, осы өңірде болыс болған Әбділдабек Төгісұлы, Атабай, Нүреке Бөгісұлдары асты-үстің қарағалайтып, бірнеше бөлмелі үй салғызып, аузына швейцар ұстаған, монша да салдырған (I, II, III).

Пештің пайда болуына байланысты бір бөлмелі үйді енді пешпен ауыз үй және төр үй деп екіге бөлу пайда болды. Дерек берушілердің мәліметі бойынша, кейбір отбасында адам санының өсуіне байланысты бір бөлмелі әке үйіне екінші кейде үшінші бөлмені қосып салатын. Бұл бөлмелерге бірінің іші арқылы екіншісіне өтуге болатын немесе баласының шаруашылығы жеке болса, бөлек есіктен де кіруге болатын. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап тұрғын үйдің бұрынғыдан жақсартылып, күрделіленген түрлерінің пайда болуына байланысты, тошала ас үй немесе қоймаға айналды, соған байланысты оның құрылысы бұрынғыдан қарапайымдала түсті. Құрылыс материалдары ретінде қазақтар сабан, қамыс, тас, шикі және саман кірпіш пен ағашты пайдаланды. Қысқы тұрғын үйлерді саман кірпіш пен ағаштан салу әдісін қазақтар орыстардан үйренді. Бірақ бастапқы кезде саман кірпіш пен орман материалдарын дайындау және бұл материалдардан құрылыс салу техникасының өзі қазақтардың арасында аз таралды, әсіресе далалық аймақтағы қазақтарда аз кездесті. Тек желі бойындағы қазақтар басқалармен салыстырғанда бұл құрылыс материалын қолдануды орыстардан ертерек қабылдады. Сөйтіп уақыт өте келе саман кірпіш пен ағашта пайдалану қазақтар арасында кеңінен қолданыла бастады.

XIX ғасырдың ортасынан бастап үйді бөренеден салу жиілей түсті, оған мысал ретінде мына бір деректі келтірейік: Черемухов поселкесінен Өскемен станицасына дейінгі 10 шақырымдағы 8 казак полкінің командирінің хабарлауына, шаруашылық және басқа құрылыстарымен бірге 270 ағаш үйшік салынған [12, 49-50 бб.].

Тарбағатай өңірі қазақтары арасында бөренеден салынған құрылыстардың одан әрі дамуы туралы 1900 жылғы Щербина экспедициясының мәліметтерінен көре аламыз [11, 61 б.].

Кесте 12 - Тарбағатайдың теріскей бетіндегі ағаш үй құрылыстары

Уездер	Ағаш құрылыстардың саны	Қысқы құрылыстардың пайызы
Өскемен	4091	20,65
Семей	6775	32,26
Зайсан	1608	10,20
Барлығы	12474	22,06

Бұл көрсеткіштерден Зайсан уезі басқа Өскемен және Семей уездерімен салыстырғанда артқы орында тұрғанын көреміз. Себебі Өскемен және Семей уездері орманға бай аудандар.

Құрылыс жоспары бойынша, бөренеден салынған үйлер басқа материалдардан салынған үйлерден айырмашылығы болмады. Бұндай үйлер қазақтардың негізгі бөлігінде төбесі топырақпен жабылған, бір бөлмелі болды. Кейбір жағдайларда үйдің алдына тағы бір бір бөлмелі үй салып, олардың

арасын бөренеден жасалған қабырғалар арқылы қосады. Тек бай қазақтар ғана бірден үш бөлмелі үй салатын.

Кедей қазақтар бір бөлмелі, топырақ еденді үйлермен шектелетін, оның кіре берісіне суық күндері жас төлдерді ұстайтын.

Ал жағдайлары жақсы, әсіресе орманды аудандарда тұратын бай қазақтар бірнеше бөлмелі қима үйлерде тұрды. Дерек берушілердің айтуы бойынша, бұндай үйлерді салу үшін олар орыстардан және татарлардан шеберлерді жалдады, алайда Өскемен, Семей уездері қазақтары арасында сирек болсын қалада орыс шеберлерінен оқып үйреніп келген қазақ үйші-шеберлері кездесетін (IV).

XIX ғасырда және XX ғасырдың басында ірі қазақ байлары тек бірнеше бөлмелі қима үйлер ғана емес салыну жоспары жағынан күрделі қала типтес үйлер сала бастады (V).

Қазақтар қима үйлерді орыстардың әдісі бойынша салды. Кедей қазақтар үй салудың қарапайым әдістерін қолданды: бұрыштарынан жерге жуан бағаналар қадалып, оған бөренелер қойылды.

Үй ішін жабдықтауға келетін болсақ, Тарбағатай өңірі қазақтарының киіз үйінің іші мұқият жоспарланып, үй жабдықтарын белгіленген тәртіппен орналастырады. Үй ішінің жабдығына қарап үй иесінің де жағдайын аңғаруға болады. Бай қазақтардың үйлерінің ішінде киіз, текемет, кілем, сырмақ, алаша көп болды. Олардың киіз үйлерінің іші қолөнер заттарымен сәнмен әшекейленді.

Ал XVIII ғасырда Тарбағатай өңіріндегі Боғас өзенінің бойындағы қазақтардың көшіне куә болған И. Сиверстің өз күнделігіндегі жазып кеткені бойынша, киіз үй есігінің белгіленген орны жоқ, барлық киіз үйдің есіктері шеңбердің ортасына бағытталған. Есікке қарама-қарсы сандықтар мен басқа да заттар жиналған. Оң жақта әйелдер мен балалардың орны, сол жақта ерлердің орны, кейде уақытша жаңа туған төлдер мен аңға салатын құстар, қару-жарақ тұратын орын болған. Әр бір әйел үй ішіндегі төсек-орынды, үй жиһаздарын өзінің қалауы бойынша орналастырды [6, 49 б.].

В.В. Радловтың айтуы бойынша, қазақ жерінің шығыс бөлігінің қазақтарында киіз үйдің іші бай жиһаздарымен ерекшеленеді. Сырты әшекейленген кеселер мен табақтар көбірек. Ыдыс салатын қаптардың орнына жәшіктер көптеп кездеседі. Ыдыс-аяқтар қойылған жер шимен қоршалған. Ал төсек-орын таза, үстінде жақсы жастықтар тасталған, отбасы мүшелері мен қадірлі қонақтарға арналған жерлерге кілем, ал жай адамдарға арналған орындарға киіз төселген [9, 290 б.].

Осындай ерекше киіз үйлердің біріне жататын үй, ол-Зайсан қазақтарының орыс князі Николай Николаевичке сыйға тартқан киіз үйі болып табылады. Ол жібекпен, күміспен және алтынмен кестеленген ақ киізбен қапталған. Барлық күлдіреуіштері таза күмістен жасалған [8, 6 б.].

Жалпы үй жиһаздарының орналасуы Қазақстанның басқа өңірлері, Орта Азия, Орталық Азия халықтарының айтарлықтай ерекше айырмашылығы жоқ.

Өңгімеленіп отырған аймақ қазақтары тұрмысында тік бұрышты тұрғын үйлердің салына бастауымен терезенің шығуы тығыз байланысты. Бастапқыда күн түсетін жақтағы қабырғадан ойып жасалған тесікке шыны орнына қой қарынын немесе жұқа қылып өңделген ақ лақтың терісін пайдаланды [13, 38 б.].

Ал шыныланған терезелер тек ірі байларда ғана болды. XIX ғасырдың аяғынан бастап қазақ даласында сауданың дамуы арқасында шыны қазақ тұрмысында кеңінен қолданыла бастады, қысқы уақыттарда қазақтардың көбі үйлеріне шыныланған терезелерді қойды. Бұдан кейінгі уақыттарда терезе жасау бір бөлмелі үйлерде де көбейе түсті.

Құрылысы жағынан күрделіленген қысқы үйлердің пайда болуымен қатар қазақтар тастан пеш жасауды үйрене бастады. Бұл пештер тамақ істеуге келмейтін. Әдетте бұндай пештер босағадан оң немесе сол жаққа орналастырылып, пештегі от сөнгенде ғана жағылатын қарапайым “шырағданнан” басқа қараңғыда үйге жарық беретін арнайы заттың болмауына байланысты, оның аузы төрге қарап тұрды.

Орыстардың әсерімен қазақтарда балшықтан жасалған пештер пайда болды. XIX ғасырдың соңғы ширегінде тағы да орыстардың әсерімен арнайы дайындалған кірпіштерден пештер сала бастады. Оны қазақтар арасында меш кірпіш деп атады. Осы кезеңде бір қабырғасы жылытуға арналған пештер пайда бола бастады, кейіннен ол қарастырылып отырған аймақтың басқа аудандарына да кеңінен тарай бастады. Бұл пештердің мұржасы көлденең (секіртпе) немесе тік (сүйретпе) бес құдықтан тұрды. Әдетте бұндай пештер бөлменің ортасына орналасып, оны екіге-ауыз және төр үйге бөліп тұрды [11, 39 б.].

XX ғасырдың басынан бастап орыстармен тығыз байланыста болған қазақтардың үйлерінің алдыңғы бөлмелерінде нан және тамақ пісіру үшін пештер салына бастады. Дерек берушілердің айтуы бойынша, балшықтан да, кірпіштен де пешті қалай алатын қазақ пешшілері пайда болды.

Үйдің ішіне жарық беру үшін қазақтар ешкі майынан дайындалған шамшырақты пайдаланды. Кейіннен бұлардың орнына қаладан әкелінген керосинмен жанатын шамдар келді.

Уақыт өте келе, орыс халқымен араласу барысында үй іші жабдықтары да өзгеріске ұшырай бастады. Бұрынғы тошала ас үй немесе артық заттарды сақтайтын қоймаға айналды.

Қазақ тұрмысында ағаштан жасалған бұйымдар мен көшіп-қонуға қолайлы үй жиһаздарының үлкен маңызы болды. Үйдің ішікі жабдықтарының ішінде керекті элементтерінің бірі азық-түлік сақтауға арналған “кебеже” болды. Дерек берушілердің мәліметі бойынша, бұдан басқа үлкен кебежелер болған, олар көш кезінде кішкене балаларды алып жүруге арналды. Кебежені тақтайлардан жасады. Оның қабырғалары мен түбін ағаш шегелермен немесе шылғый қайыстан жасалған баулармен бекітті (VI, VII). Үйдің ішікі жабдығын (сандықтар, киіздер, текеметтер және т. б.) жинау үшін еденге қойылатын ағаш жүк-аяқтар қолданылды. Қазақтарда ертеден келе жатқан көшкенде тез жиналатын төсек-ағаштары болды (сурет Ө.26). Бұндай екі басын қайқы қылып, бетін сүйекпен қаптап, күміспен, асыл таспен әсемделген төсектер-ерте заманнан бастап ХХ ғасырдың 30-шы жылдарына дейін кең тараған сәнді түрі болған. Нәдәуір биік қайқыбас төсектің ортасын жатуға жайлы ету үшін ең төменнен бастап жоғары қарай бірінен бірі ұзын етіп өлшеп қиып бірнеше қабат ақ киізбен толтырған. Кейінірек екі есігі бар бір сөрелі тақтай шкафтар тұрмыста қолданысқа ене бастады, онда ұсақ ыдыс-аяқты сақтады. Барлық үй іші жабдықтары қабырғаны жағалай орналастырылды. Әдетте, бұл жиһаздардың бет жағы ою-өрнектермен әшекейленді.

ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ тұрмысында үй жиһаздарының орыс халқынікіне ұқсас жаңа түрлері пайда болды. Кейбір қазақтар биік ағаш төсектер әкеле бастады, үй ішін жабдықтау үшін әр түрлі көлемдегі сатып алынған бет жағы өрнектелген, құлыпталатын әбдіре, қол сандықтар кеңінен қолданыла бастады. Бай қазақтар, әсіресе қаламен байланыстағы қазақтар шыныланған екі есігі бар комодтар мен шкафтар әкелді, қонақ бөлмелеріне қабырға айналарын іліп, оған гүлдермен кестеленген орамалдар жауып қойды. Сонымен қатар бай қазақтарда қолдан жасалған үстел, орындықтар кеңінен қолданылды. Барлық заттар қабырғаларды жағалай орналастырылды, ал ортасы ашық қалдырылып, еденге киіз, алаша, байларда кілем төселді.

Тұрмыстағы қолданыла бастаған жаңа заттар қазақ тіліне орыстың «шкап», «үстел», «скамейке», «крауат», «бедіре» деген сияқты т. б. сөздерін енгізді.

Киіз үйлер Зайсан уезінде басым болған, ал Өскемен уезінде киіз үйден гөрі шикі кірпіштен, шымнан, тастан жасалған үйлер көбірек болғанын көреміз. Қысқы аяздар мен қарлы борандар Тарбағатай қазақтарын тау ықтарына, қалың тоғай немесе қамыс ішіне, беліленген бір-ақ жерде қыстауға мәжбүр етті. Бұндай қыстауларда біртіндеп малға арналған қоршаулар мен ашық қоралар салына бастады, ал ХІХ ғасырдың 20 жылдарынан бастап малға арналған жабық құрылыстар пайда бола бастады [12, 54 б.].

ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде қазақ халқының көбінде тұрғын үй, қора-қопсысы бар тұрақты қыстаулар болды. Малға арналған қора-қопсы Қазақстанның әр аудандарында жергілікті жағдайларға байланысты әр түрлі етіп салынды. Қой мен ешкіге, сиырға кейде түйеге де арнап қашарлар салынды. Шаруашылық жайлар көбінесе «қора» де аталды. Қазақтардың жартылай көшпелілікке көшуіне байланысты қыстауларда тұрақты баспана және шаруашылық құрылыстары пайда салына бастады.

Осылайша, ХХ ғасырдың басында Шығыс Қазақстан қазақтары отырықшылыққа көшіп, олардың тұрақты қыстаулары мен жағдайына байланысты бір немесе бірнеше бөлмелі үйлері пайда болды.

Әдебиеттер

1 Аджигалиев С.Е. Культурно-исторические инновации в традиционной системе скотоводческого населения казахов середины XIX века (к вопросу о генезисе стационарных кыстау) // Культура кочевников на рубеже веков: материалы международной конференции. – Алматы, 1995. – С. 132-152.

Adzhigaliyev S.E. Kulturno-istoricheskie innovatsiyi v traditsionnoi sisteme skotovedcheskogo naseleniya kazakhov serediny XIX veka (k voprosu o genezise stasyionarnyh kystau) // Kultura kochevnikov na rubezhe vekov: materyaly mezhdunarodnoi konferensyi. – Алматы. 1995. –С. 132-152.

2 Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х.А. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки истории и теории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.

Alimbay N., Mukanov M.S., Argynbaev H.A. Traditsionnaya kultura zhizneobespecheniya kazakhov. Ocherki istorii i teoryi. – Алматы: Gylym. 1998. - 234 с.

3 Руденко С.И. Очерк быта северо-восточных казаков // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. – Вып. XV. – С. 1-62.

Rudenko S.I. Ocherk byta severo-vostoshnih kazakhov // Kazakhi: Sbornik statei. –L., 1930. – Vyp. XV. – S. 1-62.

4 Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. - Л.: Издательство АН СССР, 1934. – 176 с.

Vladimirsov B.Ya. Obshestvenyi stroi mongolov. Mongolskii kochevoi feodalizm. – L.: Izdatelstvo AN SSSR, 1934. – 176 с.

5 Рашид-ад-дин. Сборник летописей. - М.: -Л: Изд-во Акад. наук СССР, 1952. – Т. I. – 222 с. Rashid-ad-din. Sbornik letopisei. -M.: -L.: Izd-vo Akad.nauk SSSR. 1952. – Т. I. – 222 с.

- 6 Сиверс И., Фальк И.П. Письма из Сибири. – Алматы: Гылым, 1999. – 136 с. Sivers I. Falk I.P. Pisma iz Sibiri. Almaty, Gylym, 1999. – 136 s.
- 7 Маковецкий П.Е. Юрта // Записки Зап.-Сибирского РГО. – 1893. – Кн. 13. - Вып.3. – С. 75-84. Makoveskyi P.E. Yurta // Zapiski Zap-Sibirskogo RGO. – 1893. – Кн. 13. – Vip.3. – S. 75-84.
- 8 Маргулан А.Х. Казахская юрта и ее убранство // Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1962. – Т. 1. – С. 21-44.
- Margulan A.H. Kazakhskaya Yurta I ee ubranstvo // Narody Srednei Azii i Kazakhstana. – M., 1962. – T. 1. – S. 21-44.
- 9 Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с. Radlov V.V. Iz Sibiryi: stranisy dnevnika. – M.: Nauka, 1989. – 749 s.
- 10 Востров В.В. К истории развития оседлого жилища у казахов // Хозяйство казахского народа на рубеже XIX-XX вв. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 254 с.
- Vostrov V.V. K istorii razvitiya osedlogo zhilisha u kazakhov // Hozyaistvo kazakhskogo naroda na rubeje XIX-XX vv. – Alma-Ata: Nauka, 1980. – 254 s.
- 11 Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и нач. XX веков (По материалам Восточного Казахстана) // Труды ИИАЭ. – Алматы, 1959. – Т. 6. – С. 19-90.
- Argynbaev H.A. Istoriko-kulturnye svyazi russkogo I kazakhskogo narodov I ih vliyanye na materiyalnuyu kulturu kazakhov v seredine XIX i nach. XX vekov (Po materialam Vostochnogo Kazakhstana) // Trudy IIAE. – Almaty, 1959. – T. 6. – S. 19-90.
- 12 Коншин Н.Я. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. – Семипалатинск, 1901. – С. 9-19.
- Konshin N.Ya. Ocherki ekonomicheskogo byta Kirgiz Semipalatinskoi oblasti // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1901 g. – Semipalatinsk, 1901. – S. 9-19.
- 13 Катанаев Г. Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке // Записки Зап.Сибирского отдела ИРГО. – 1893. – Кн. XV. – С. 79-85.
- Katanaev G. Priirtyshskie kazaki I kirgizy Semipalatinskogo uezda v ih domashnei I hozyaistvennoi obstanovke // Zapiski Zap.sibirskogo otdela IRGO. -1893. – Кн.XV. – S.79-85.

References

- 1 Adzhigaliev S.E. Kul'turno-istoricheskie innovacii v tradicionnoj sisteme skotovodcheskogo naselenija kazahov serediny XIX veka (k voprosu o genezise stacionarnyh kystau) // Kul'tura kochevnikov na rubezhe vekov: materialy mezhdunarodnoj konferencii. – Almaty, 1995. – S. 132-152.
- Adzhigaliyev S.E. Kulturno-istoricheskie innovacii v traditsionnoj sisteme skotovodcheskogo naseleniya kazakhov serediny XIX veka (k voprosu o genezise stacionarnyh kystau) // Kultura kochevnikov na rubezhe vekov: materialy mezhdunarodnoi konferencii. – Almaty, 1995. – S. 132-152.
- 2 Alimbaj N., Mukanov M.S., Argynbaev H.A. Tradicionnaja kul'tura zhizneobespechenija kazahov. Ocherki istorii i teorii. – Almaty: Fylym, 1998. – 234 s.
- Alimbaj N., Mukanov M.S., Argynbaev H.A. Traditsionnaja kul'tura zhizneobespecheniya kazakhov. Ocherki istorii i teorii. – Almaty: Gylym, 1998. – 234 s.
- 3 Rudenko S.I. Ocherk byta severo-vostochnyh kazakov // Kazaki: Sbornik statej. – L., 1930. – Vyp. HV. – S. 1-62.
- Rudenko S.I. Ocherk byta severo-vostoshnih kazakhov // Kazaki: Sbornik statej. – L., 1930. – Vyp. HV. – S. 1-62.
- 4 Vladimircov B.Ja. Obshestvennyj stroj mongolov. Mongol'skij kochevoj feodalizm. – L.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1934. – 176 s.
- Vladimirsov B.Ya. Obshestvennyj stroi mongolov. Mongolskii kochevoj feodalizm. – L.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1934. – 176 s.
- 5 Rashid-ad-din. Sbornik letopisej. – M.: -L.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1952. – Т. I. – 222 s.
- Rashid-ad-din. Sbornik letopisej. – M.: -L.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1952. – Т. I. – 222 s.
- 6 Sivers I., Fal'k I.P. Pis'ma iz Sibiri. – Almaty: Fylym, 1999. – 136 s.
- Sivers I. Falk I.P. Pisma iz Sibiri. Almaty, Gylym, 1999. – 136 s.
- 7 Makoveckij P.E. Jurta // Zapiski Zap.-Sibirskogo RGO. – 1893. – Кн. 13. - Vyp.3. – С. 75-84.
- Makoveskyi P.E. Yurta // Zapiski Zap-Sibirskogo RGO. – 1893. – Кн. 13. – Vip.3. – S. 75-84.
- 8 Margulan A.H. Kazahskaja jurta i ee ubranstvo // Narody Srednej Azii i Kazahstana. – М., 1962. – Т. 1. – С. 21-44.
- Margulan A.H. Kazakhskaya Yurta I ee ubranstvo // Narody Srednei Azii i Kazakhstana. – M., 1962. – T. 1. – S. 21-44.
- 9 Radlov V.V. Iz Sibiri: stranicy dnevnika. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
- Radlov V.V. Iz Sibiryi: stranisy dnevnika. – M.: Nauka, 1989. – 749 s.
- 10 Vostrov V.V. K istorii razvitija osedlogo zhilishha u kazahov // Hozjajstvo kazahskogo naroda na rubezhe XIX-XX vv. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 254 с.
- Vostrov V.V. K istorii razvitiya osedlogo zhilisha u kazakhov // Hozyaistvo kazakhskogo naroda na rubeje XIX-XX vv. – Alma-Ata: Nauka, 1980. – 254 s.

11 Argynbaev H.A. Istoriko-kul'turnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov i ih vliyanie na material'nuju kul'turu kazahov v seredine XIX i nach. XX vekov (Po materialam Vostochnogo Kazakhstana) // Trudy IIAJe. – Almaty, 1959. – T. 6. – S. 19-90.

Argynbaev H.A. Istoriko-kulturnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov i ih vliyanie na material'nuyu kulturu kazahov v seredine XIX i nach. XX vekov (Po materialam Vostochnogo Kazakhstana) // Trudy IIAE. – Almaty, 1959. – T. 6. – S. 19-90.

12 Konshin N.Ja. Ocherki jekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoj oblasti // Pamjatnaja knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1901 g. – Semipalatinsk, 1901. – S. 9-19.

Konshin N.Ya. Ocherki ekonomicheskogo byta Kirgiz Semipalatinskoj oblasti // Pamyatnaja knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1901 g. – Semipalatinsk, 1901. – S. 9-19.

13 Katanaev G. Priirtyshskie kazaki i kirgizy Semipalatinskogo uezda v ih domashnej i hozjajstvennoj obstanovke // Zapiski Zap.Sibirskogo otdela IRGO. – 1893. – Kn. HV. – S. 79-85.

Katanaev G. Priirtyshskie kazaki i kirgizy Semipalatinskogo uezda v ih domashnei i hozyaistvennoi obstanovke // Zapiski Zap.sibirskogo otdela IRGO.-1893. – Kn.XV. – S.79-85.

Дерек берушілер

I. Разова Гүлбаран. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1919 ж.т., руы-даулетбай.

Razova G. SHKO. Zaisan audany. Zhalshi auyli. 1919, ruyi-dauletbay.

II. Қисамғалиева Батира. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1928 ж.т., руы-есімбек.

Kisamgalieva B. SHKO. Zaisan audany. Zhalshi auyli. 1928, ruyi-esimbek.

III. Әбітаев Аңсаған. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1930 ж.т., руы-даулетбай.

Abitaev A. SHKO. Zaisan audany. Zhalshi auyli. 1930, ruyi-dauletbay.

IV. Жакепаев Калимулла. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1936 ж.т., руы-қожан.

Zhakebaev K. SHKO. Zaisan audany. Zhalshi auyli. 1936, ruyi-kozhan.

V. Мамеев Мүтіп. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1926 ж.т., руы-бұрымбет.

Mameev M. SHKO. Zaisan audany. Zhalshi auyli. 1926, ruyi-burymbet.

VI. Сүбебаев Құдайберген. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Қызылкесік ауылы, 1920 ж.т., руы-мырзас.

Subebaev K. SHKO. Tarbagatay audany. Kyzylkesik auyli. 1929, ruyi-myrgyzas.

VII. Сәбитов Сіләм. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Қызылкесік ауылы, 1913 ж.т., руы-мырзас.

Sabitov S. SHKO. Tarbagatay audany. Kyzylkesik auyli. 1913, ruyi-myrgyzas.

ЕГИЗБАЕВА М.

доцент КазНУ им. аль. Фараби, к.и.н.

БЕЙСЕГУЛОВА А.

магистрант КазНУ им. аль. Фараби, к.и.н.

ЖИЛИЩНОЕ УБРАНСТВО КАЗАХОВ ТАРБАГАТАЯ В XIX-XX ВВ.

Резюме

Материальная культура казахов, особенно жилище Тарбагатая в XIX-XX вв., и источники по данной теме мало изучены. В статье рассматриваются традиционное жилище, виды стоянок, строительные материалы, особенно региональные отличия юрты казахов Тарбагатая в XIX-XX вв., также источники, труды исследователей по данной теме. Приведены архивные материалы, сведения информаторов того же региона.

Ключевые слова: Стоянка, жилище, материальная культура, юрта, регион, кочевник.

EGIZBAEVA M.

Kazakh State National University named after al-Farabi
Candidate of Historical Sciences

BEISEGULOVA A.

Kazakh State National University named after al-Farabi
Master Student
Candidate of Historical Sciences

A HOUSING MAID OF TARBAGATAY'S KAZAKH IN THE XIX- XX CC.

Summary

The material culture of Kazakhs, dwelling of Tarbagatay of XIX- XX cc. is are studied less. The authors studied the traditional dwelling, types of stands, construction materials (especially the regional difference of the Kazakh nomad's tent of Kazakhs of Tarbagatay in XIX- XX cc.), and also the sources, works of researchers on this subject. The archived materials, an informant of the same region are shown in this paper.

Keywords: Camp, dwelling, material culture, nomad's tent, region, nomad.

Хаитова Ф.Б.

Ташкентский государственный педагогический университет
имени Низами, старший научный сотрудник, докторант (Узбекистан)

Обряды совершаемые в местах паломничества: традиционность и трансформационные процессы

Аннотация

Статья имеет значение истории духовности в нашей стране, поможет в деле раскрытия значения богатого национально-духовного наследия на примере святых мест, в частности южного Узбекистана при использовании толерантного подхода, содействует глубокому пониманию богатых граней истории нашей духовности.

Ключевые слова: Святое место, духовные ценности, материальные памятники, духовная жизнь, святой, сподвижник Пророка, ходжи, ишаны.

Как многие другие народы Центральной Азии, узбекский народ вступил в новое тысячелетие с большими надеждами и чаяниями. Сегодня территория, именуемая Узбекистаном, признаётся одной из колыбелей не только Востока, но и мировой цивилизации. На этой земле произошло слияние различных религий, культур и укладов жизни, поэтому неудивительно, что она изобилует святыми местами связанными с именами представителей многих культур и религиозных течений. Предположения о том, что в нашем регионе существовали стоянки первобытных людей, подтверждаются целым рядом находок и доказательств, свидетельствующих о древней истории этой земли. Расположенные на юге Узбекистана Кашкадарьинская и Сурхандарьинская области, обладая многовековым богатейшим материальным и духовным наследием, одновременно считаются своеобразным «этнографическим очагом». Географически эти земли состоят из горных и степных зон. Здесь издавна тесно соприкасалось кочевое и оседлое население, в результате чего их обычаи и обряды гармонично переплелись. Следует отметить, что места паломничества Южного Узбекистана по своей значимости делятся на объекты местного и республиканского масштаба. Среди объектов паломничества республиканского уровня следует назвать такие, как Лангар-ата (Камашинский район), Хазрати Башир (Китабский район), Ходжа УбайдоДжаррох (г. Карши), Термиз-ата, Султон Саодат, Кырккыз, Кокильдар-ата (все в Термезском районе), Такия-ата (Шерабадский район) хазрати Султан Вашей Аманхана (Бойсунский район). Вторая группа «святых мест» представлена такими объектами поклонения, как Макка Саид-ата, Тутак-ата, Кутырбулак-ата (Яккабагский район), КухнаФазли, Мирхайдар Султан (Касбинский район), Арсланбаб (Шахрисябзиский район), Аксув (Китабский район), Саъд ибн Абу Ваккас-ата (Ангорисий район), Ходжамукан-ата (Шерабадский район), Шаракли-ата (Бандиханский район), Кийик-ата (Алтынсайский район).

По обычаю паломники посещают святые места с особым смирением. Совершая паломничество люди стремятся найти ответы на беспокоившие их вопросы, обрести уверенность в решении своих проблем и освободившись на некоторое время от мирских забот, воспрянуть здесь духом. Паломники стараются установить тайный контакт духами святых. Страдающие различными болезнями паломники посещают святые места в надежде исцелиться. В целом, совершив паломничество, люди в основном ощущают душевный подъём и облегчение. Местное население почитает мазара, мавзолеи, святые места, а люди, случайно оказавшиеся вблизи от этих мест, стараются непременно совершить обряд поклонения.

У жителей южных областей Узбекистана существуют определенные дни недели, в которые предпочтительно совершать обряд поклонения. Такими днями являются среда и суббота, считающиеся наиболее благоприятными, для исполнения желаний. Основную часть паломников составляют люди, попавшие в сложные жизненные условия; девушки и парни, желающие о ребёнка, а также те, кто пришёл в святые места в знак благодарности. Среди паломников большую часть составляют женщины. Полевые исследования, проведённые в южных оазисах Узбекистана, показали, что все паломники, независимо от национальной принадлежности, происхождения и возраста, вступив на территорию мест почитания, покрывают головы, т.е. женщины повязывают платки, а мужчины наделают тубетей-

ки. Анализ обычаев и обрядов, связанных с посещением святых мест, позволяет сделать вывод о том, что некоторые из них восходят к домусульманским верованиям и воззрениям. Так, кружением вокруг мавзолея или могилы достигается установление сверхъестественного контакта с духами святых, а привязанные лоскутки ткани означают не только принесение обета, но и установление магической связи с объектом топления. Все эти действия, включая жертвоприношение, являются свидетельством слияния исламских и доисламских верований.

В Центральной Азии, в том числе в южных регионах Узбекистана, святые места считаются не только объектами поклонения, но и местами, где представители разных наций и народностей поддерживали взаимоотношения друг с другом. Многие местные жители свидетельствуют о том, что на мазарах Термез-ата, Хазрати Башир, Лангар-ата во все дни недели непрерывно осуществлялись своеобразные межэтнические отношения. Их Основная часть паломников состоит из представителей разных национальностей, проживающих в городах и их окрестностях.

Множество паломников направляются в святые места в надежде найти исцеление от болезней. Именно поэтому каждый объект поклонения наделён особенностями, избавляющими посетителей от определённой болезни. Так, среди мазаров, посещаемых желающими исцелиться от кашля и простудных заболеваний, следует назвать место паломничества Тутак-ата (настоящее имя Шади Шайх), расположенное в кишлаке Тутак Яккабагская района. Сюда очень часто приводят детей, заболевших коклюшем. При входе на мазар есть голубоватый валун, который паломники поливают родниковой водой с наклонной стороны. Вода стекает в специально подставленную посуду. Эта действие выполняется трижды, затем ребенку дают выпить собранную воду. Местные жители убеждены, что после этой процедуры ребенок вскоре выздоровеет. Земля и воды святых мест считаются обладающими лечебными свойствами от кожных заболеваний, бородавок и ран. Жители Касбинского района считают священной землю вокруг могилы святого Кошчалиш-ата на кладбище кишлака Камаша, наделяя её исцеляющими свойствами. Здешние паломники взяв горсть земли у подножия гробницы, смешивают её с водой на надгробном камне и со словами «согласно примете» смазывают больное место. По утверждению местных жителей, очень скоро болячки исчезают бесследно [6].

В южных регионах Узбекистана существует множества родников, воспринимаемых жителями в качестве реликвых явлений природы. Люди верят в чудодейственную силу родниковой воды. Так, в Яккабагском районе находится объект паломничества местного населения, носящий название Кутырбулак-ата. Полевые исследования показывают что основную массу посещающих это место по средам и пятницам людей составляют молодые матери с грудными детьми. Они приходят сюда чтобы вылечить детей от кожного заболевания, обычно встречающегося у младенцев и называемого в просторечье «чилла» или «чиллатушди». Как известно чилля (в переводе с перс. Чихил-сорок)-это сорокадневье, которое является наиболее ответственным и непростым периодом в жизни молодой матери и новорожденного. В этот период они наиболее уязвимы, поэтому в целях защиты от злых духов и прочей нечистой силы, строго соблюдается свод правил [4, с. 79]. По убеждению местных жителей, «ихлос-халос» («искреннее чувство есть избавление»), т.е. пришедшие сюда с глубокой верой в душе непременно найдут исцеление [10]. На юге Узбекистана многие мазары Назар-бобо (Касбинский район), Макка Саид-ата, Тутак-ата (Яккабагский район) посещаются обычно бездетными женщинами. По мнению информаторов, ревностное посещение священных мазаров является залогом обретения долгожданного материнства. Мазар Назар-бобо известен тем, что сюда в основном приходят женщины, страдающие бесплодием. Здесь имеется особое дерево, к ветвям которого женщины привязывают головные платки. Если через определённое время беременность наступает, то женщина приходит сюда вторично и совершает обряд «исчиқариш» (принято приносить жертву духам обязательно в виде горячей пищи). По мнению местных жителей, это следует сделать, чтобы угодить духу здешнего святого. Исходя из своих материальных возможностей, люди приносят в жертву петуха, козу или барана, раздают приготовленную здесь же горячую пищу другим паломникам. Местные жители уверены в том, что чем больше людей отведало данное ритуальное кушанье, тем больше воздастся человеку за его добрые дела [7].

Каждый паломник в силу своих возможностей старается совершить жертвоприношение в виде курицы или петуха, козы и барана. Часть мяса жертвенного животного используется здесь же для приготовления ритуальной пищи. Остальная часть мяса в сыром виде отдаётся шейхам (служителям) данного мазара [9]. Жертвоприношение является одной из обязанностей мусульман, посредством которых он приближается к Аллаху и удостоивается его милостей. В давние времена у многих народов, в том числе и у арабов еще в доисламский период было принято приносить в жертву рабов или своих детей. С течением веков людей престали приносить в жертву, заменив их жертвенными живот-

ными. В Коране говорится о том, что когда пророк Ибрагим по велению Аллаха решил принести в жертву своего сына Исмаила, Аллах сам остановил его или приказал зарезать барана. В качестве жертвенного животного стали предназначать баранов, крупный скот, верблюдов [5, с. 295]. После совершения этого обряда люди ощущают облегчение, словно избавившись от дурных мыслей и чувств. Также готовились ритуальные кушанья чузма и богурсак. По окончании паломничества женщина сняв с дерева свой платок, забирала его с собой.

Наряду с этим обычаем существа ряд ритуальных действий, связанных с порогом. Паломницы в ходе своего посещения мазара, с рвением подметаю его порог. Подметание является одной из форм выражения желания, существуя в народе с неатомных времен. Так, женщины, пришедшие поклониться мазару Кухна Фазли (Миришкорский район), первым делом подметаю вокруг этого святого места. Эти действия вошли в обычай, и считаются богоугодным делом. В сказках и притчах узбекского народа подметание порога дворца падишаха означало, что к его дочери пришли сваты. Старейшины объясняют подметание порога священных мазаров как обращение к духам святых с просьбой оказать поддержку. Некоторые паломники после подметания мазара уносят с собой немного земли как средство для лечения кожных заболеваний. Родниковую воду, принесённую из святых мест, расплещивают на пороге дома со словами «пришедшая беда убирайся вон!» мы предполагаем, что в основе подобных воззрений лежит почтительное отношение к предкам. Вероятно, подметание порога - это обращение к предкам с просьбой поддержать в сложной ситуации. Именно поэтому считается, что земля с порога обладает магической силой. Существуют представление, что земля на пороге мазаров сохраняет следы ног святых. Люди верят, что земля с порога мазаров обладает целебными свойствами, поэтому намазывают её на болячки, бородавки и другие кожные проявления болезней, и даже забирают домой. За взятую землю оставляют пожертвования [9]. Следует отметить, что во многих случаях порог мазара и его окрестности подметаю бездетные женщины, выпрашивая себе ребёнка. Среди таких мест поклонения следует упомянуть мазара: Назар-бобо в Нищанском районе, Тутак-ата в Яккабогская районе, Рузибай Ахун в Касбинском районе Кашкадарьинской области. Исходя из вышесказанного можно сделать, вывод о том, что особое внимание в порогу святых мест и, в целом, возникновение культа порога уходит корнями в глубину веков. По утверждению Л.Хамдамовой «согласно мифологическим представлениям, порог в символическом смысле выполняет задачу границы между двумя мирами. Генезис культа порога связан с мифологическим представлениями добрых и злых обиталищах» [16, с. 63]. В результате научных изысканий нам стало ясно, почему среди населения долины принято говорить «Не сиди на пороге, будешь несчастлив». Девушки, которые не могут выйти замуж их мечты исполняются. Рядом с мазаром имеется чилляхана, в которой в прежние времена, некоторые паломники проводили в молитвах сорокадневье в целях духовного очищения.

Обычай привязывания лоскутов материи в оазисах Южного Узбекистана в основном соблюдался женщинами. Они привязывали лоскуты ткани к деревьям вблизи священных мазаров. По мнению информаторов, каждый человек, проходивший мимо священных деревьев должен остановиться, немного отдохнуть и привязать лоскут к ветке дерева. Это помогает ему избавиться от усталости. В противном случае, путник может заблудиться и тяжело пострадать в пути. По нашему мнению, этот обычай является отражением символической связи паломника с объектом поклонения, а посредством привязывания лоскута каждый человек выражает свои надежды и чаяния. Г.П. Снесарев комментирует это действие как «установление магической связи между паломником священным местом» [12, с. 36]. У тюркских народов привязывание к ветке дерева лоскута оторванного от одежды, считается одним из проявлений жертвоприношения духам-покровителям. Если этого не сделать, то духи могут причинить вред. По свидетельству местных жителей, женщины, задумав какое-либо желание, привязывают к дереву лоскуты материи. Если задуманное осуществиться, они совершают жертвоприношение у места паломничества в виде горячей пищи. Таким образом, привязывание лоскута является проявлением надежды и веры в отношении мазара. При исполнении желания совершается лоскут и осуществляется жертвоприношение. Этот обычай широко распространён у народов Средней Азии. Так, Ч.Ч. Валиханов упоминает наличие данного обычая у казахов: «Любое необычное проявление природы, например, растущее в степи дерево, растения у удивительными ветками считаясь священными, превращались в место паломничества. Каждый путник, привязав к этому дереву лоскут от рубахи или какой либо материи, приносил в жертву скот» [3, с. 56].

Считается, что у совершившего паломничества трижды или семь раз человека исполняются все желания, с которыми он обращался к Аллаху. Независимо от того, как исламская религия относится к подобным обрядовым действиям, они издавна продолжают сохраняться среди населения и даже

приобрели религиозный характер. На протяжении многих веков в народе принято посещать мазары учёных и святых, просить у Аллаха помощи в достижении цели. При этом паломники придерживались следующих наставлений о посещении могил, изложенных в хадисах Пророка: «Посещайте кладбища», поскольку они напоминают о загробной жизни. Мысли о потустороннем и мире отдаляют человека от зла, приближая его к добру [6, с. 93].

Паломники, совершая молитвы и религиозные обрядовые действия, стреляется духовно и физически очиститься. Ревностно исполняя все предписания исламской религии, они чувствуют себя освобождёнными от духовных страданий. Большинство паломников воспринимают святых в качестве своих посредников с Аллахом. Так, святые для них являются покровителями, а бог - защитником. Именно поэтому, посещение святых мест имеет важное значение, в жизни местных жителей. Как известно, прославленность священных мазаров определяется чудодейственной силой похороненных здесь святых. В народе существует убеждение, что наиболее многолюдны и посещаемы те мазары, святые которых при жизни многократно являли людям чудеса. Убеждения, связанные с исламской религией и обрядностью в местах поклонения, имеют свою многовековую историю. Известно, что совершаемые в таких местах обрядовые действия выполняются паломниками с давних пор. В первую очередь, это можно наблюдать в душевном настрое посетителей.

Подытоживая вышесказанное, следует отметить, что основной идеей воззрений населения, связанных с местами паломничества, является вера. Совершение поклонения ревностно, с глубокими искренними чувствами и есть главный принцип, своеобразный критерий паломничества. Поэт Кухий писал о том что посещать мазар можно лишь с глубокой верой в душе [2, с. 50]. Это проявляется в каждом обрядовом действии паломничества. Личная трагедия и невезение, несчастье с близкими людьми, бездетность, утрата жизненных ориентиров, разочарование, боязнь болезней или смерти, одиночество и другие социально-психологические причины пробуждают либо усиливают в человеке религиозные чувства и служат важным фактором в решении совершить паломничество. Именно поэтому, служило культа, шейхи-смотрители мазаров, пользуясь эмоциональным состоянием посетителей, стремятся воздействовать на их мироощущения, а притчи о святых местах и чудодейственной силе покоящихся здесь святых имеют важное значение, и усиливают рвение людей в совершаемых обрядовых действиях. Это, в свою очередь, усиливает значимость места паломничества в жизни человека [1, с. 12].

Священные мазары, мавзолеи, святые места нашего края считаются религиозными и национальными достоянием. Совершаемые в этих местах обрядовые действие имеют свои национальные, религиозные, психологические и исторические корни. Их глубокое изучение, на научной основе обогащая духовную жизнь людей, позволяет искоренить отдельные негативные явления в жизни общества и формировать положительные качества и обрядность, направленные на улучшение качества жизни каждого отдельно взятого человека. Вместе, с тем, это расширяет возможности в деле воспитания подрастающего поколения, в формировании его мировоззрения, уважительного отношения к духовному наследию наших предков. Кашкадарьинский и Сурхандарьинский оазиса обладают многовековой историей, изобилующей множеством исторических событий. Здесь жили многие прославленные исторические лица, учёные, личности, возведённые в ранг святых, суфии. В местах их погребения возведены гробницы, мавзолеи, молельни. В исламской религии посещение таких мест считается богоугодным делом. Именно поэтому мусульмане считают своим долгом сохранять эти места, содержать их в надлежащем состоянии, жертвовать средства на их в надлежащем состоянии, жертвовать средства на их реставрацию. Посещение святых мест является неотъемлемой частью этнокультуры узбекского народа, приобщая людей к высокому духовному, нравственному, историческому и культурному наследию.

Литература

- 1 Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята). Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Т.: Институт истории АН РУз, 2008. – С. 12
- 2 Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков// Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. –Л.: Наука, 1978. – С. 56.
- 3 Адула?атов Н., ?айдарова З., Азимов О. Биби Убайда тарихи. – Фаргона: Фаргона, 2002. – Б.50.
- 4 Аширов А.А. Ўзбек халқининг эътиқод ва маросимлари. – Т., 2008. – С. 79.
- 5 Ислом энциклопедияси. Зухриддин Хусниддинов та?рири остида. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2004 й. 93, 295 б.
- 6 Полевые записи. Кишлак Кашами Касбинского района, 2012 г.

- 7 Полевые записи. Кишлак Нишанского района, 2012 г.
 8 Полевые записи. Кишлак ТемирчиШахрисабзского района, Кашкадарьинскойобль., 2012 г.
 9 Полевые записи. Шахрисабзский района, 2011 г.
 10 Полевые записи. Яккабагский район, 2011 г.
 11Снесарев Р.П.Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М., 1979. – С-36.
 12 ?амдамоваС.Фурқатлирикасидаостонаобрази// Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. –№5. – 63 б.

References

- 1 Abdulhatov N.U. Mesto palomnichestva v zhizni naselenija Ferganskoj doliny (po materialam svjatyh mest Ferganskoj vilojata). Avtoref. dis. ...kand. ist. nauk. – T.: Institut istorii AN RUz, 2008. – S. 12
 2 Abramzon S.M. Predmety kul'ta kazahov, kirgizov i karakalpakov// Material'naja kul'tura i hozjajstvo narodov Kavkaza, Srednej Azii i Kazahstana. –L.: Nauka, 1978. – S. 56.
 3 Adula?atov N., ?ajdarova Z., Azimov O. Bibi Ubajda tarihi. – Farfona: Farfona, 2002. – B.50.
 4 Ashirov A.A. Ўзбек халқининг же#тиқод ва маросимлари. – Т., 2008. – С. 79.
 5 Islom jenceklopedijasi. Zuhridin Husniddinov ta?riri ostida. “Ўзбекiston millij jenciklopedijasi” Davlat ilmiy nashrijoti. 2004 j. 93, 295 b.
 6 Polevye zapisi. Kishlak Kashami Kasbinskogo rajona, 2012 g.
 7 Polevye zapisi. Kishlak Nishanskogo rajona, 2012 g.
 8 Polevye zapisi. Kishlak TemirchiShahrisabzskogo rajona, Kashkadar'inskojobl'. , 2012 g.
 9 Polevye zapisi. Shahrisabzkij rajona, 2011 g.
 10 Polevye zapisi. Jakkabagskij rajon, 2011 g.
 11 Snesarev R.P.Horezmskie legendy kak istochnik po istorii religioznyh kul'tov Srednej Azii. – М., 1979. – С-36.
 12 ?амdamovaS.Furқатлирикасидаостонаобрази// Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. –№5. – 63 б.

ХАИТОВА Ф.Б.

Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университетінің
аға ғылыми қызметкері, докторант (Өзбекстан)

ҚАСИЕТТИ ЖЕРЛЕРДЕ ЖАСАЛАТЫН РӘСІМДЕР:
САЛТШЫЛДЫҚ ЖӘНЕ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Түйін

Мақаланың мұсылман әлемінің рухани бай мұрасының тарихын аша түсуде маңыздылығы зор. Өзбекстанның оңтүстік аймақтарындағы қасиетті жерлердің мысалында қолданылатын толеранттық рәсімдердің ұлттық-рухани мұранының маңызын терең ашудағы орны қарастырылған.

Түйін сөздер: қасиетті жер, рухани байлық, материалдық ескерткіштер, рухани өмір, әулие. Пайғамдардың ізбасарлары, қожа, имандар.

КНАИТОВА F.B.

Tashkent State Pedagogical University named after Nizami
Senior Research Fellow PhD Student (Uzbekistan)

THE RITES COMMITTED IN PILGRIMAGE PLACES:
TRADITIONAL CHARACTER AND TRANSFORMATIONAL PROCESSES

Summary

The article helps to investigate the spiritual history of our country, learn rich national-spiritual heritage based on the analysis of the, information on holy places, make a sufficient research on South Uzbekistan holy places and thus it enables us to understand the rich spiritual history of our nation.

Keywords: Holy place, sacred place for worshipping, material values, spiritual life, saint, sahoba (companions of the Prophet), khwajas, ishans.

Абдулина А.Т.

Казахская Академия труда и социальных отношений Республики Казахстан, г. Алматы

История становления этносоциологии в Казахстане

Аннотация

В статье освещается история становления в Казахстане нового направления этнологической науки - этносоциологических исследований, проводившихся с конца 1970-х годов с применением методов математической статистики с обработкой данных на ЭВМ.

Ключевые слова: двуязычие, инновация, межнациональный брак, полиязычие, традиция, этнические процессы, этносоциология.

История становления этносоциологии в Казахстане как отдельного научного направления в этнологии проходила в рамках общих процессов развития научной мысли в СССР. Разработки московских ученых всегда «шли на шаг впереди» разработок казахстанских этнографов, перенимающих наиболее современные методы исследований у так называемого «старшего брата». Как мы видели, в СССР этносоциология стала развиваться с начала 1960-х, когда флагман советской этнографической науки - Институт этнографии АН СССР стал проводить этносоциологические исследования с применением социологических методов.

В Казахской ССР работы, по тематике относящиеся к этносоциологическим, появляются только в конце 1970-х-1980-е годы, в частности монография Х.А. Кауановой «Образ жизни и быт рабочих семей» [1]. Автор избрала в качестве объекта исследования образ жизни и быт рабочих семей крупнейших промышленных центров Казахстана - городов Алма-Ата, Караганда, Темиртау, Джезказган, Никольский (ныне г. Сатпаев), уделив особое внимание формированию новых традиций, связанных с социалистическим образом жизни и советской обрядностью. Ю.А. Евстегнеев проанализировал динамику межнациональных браков в Северном Казахстане [2], где казахи в то время перестали составлять этническое большинство населения, как один из аспектов этнических процессов. При работе этнолог использовал методику О.А. Ганцкой и Г.Ф. Дебеца по сопоставлению теоретической и наблюдаемой частоты межнациональных браков [3].

Однако еще в 1950-е гг. В.В. Востровым [4] и Г.П. Валихановым [5] были защищены кандидатские диссертации по трансформации социокультурной сферы колхозников Западно-Казахстанской и Кокчетавской областей, внедрению инноваций в традиционную культуру, семейно-бытовые отношения. В 1967 г. вышла обобщающая монография, в которой системно были проанализированы этнические процессы в среде сельского населения Казахстана [6]. Несмотря на большую значимость фактологического материала и теоретических выводов данных исследований, необходимо отметить их тенденциозность, проявившуюся в абсолютизации интернациональной культуры, забвении этнических традиций, в особенности связанных с религиозной обрядностью, игнорировании негативных явлений в культуре и быте колхозников. Кроме того, авторы монографий опирались лишь на этнографический метод получения информации, не были широко привлечены этносоциологические источники.

Вторая половина 1970-х - начало 1980-х гг. отмечены появлением специальных исследований по семейно-брачным отношениям у казахов советской эпохи видного этнографа Х.А. Аргынбаева [7] и этноязыковым процессам в Казахстане, проблемам двуязычия и многоязычия, роли русского языка этнолингвиста Б.Х. Хасанова [8,9], межнациональным бракам А.Б. Калыша [10]. Вопросы социальной структуры населения, социальной демографии, миграции были рассмотрены в трудах Е.Н. Гладышевой [11], Ф.Н. Базановой [13], А.М. Алексеенко [16], М.Х. Асылбекова [15], М.Б. Татимова [14] и в ряде других работ [12], продолживших демографические исследования и в период независимости Казахстана.

В конце 1970-х гг. Институтом этнографии АН СССР были инициированы исследования по изучению этнических процессов у национальных групп Средней Азии и Казахстана, основные положения которых нашли освещение в одноименном сборнике. В основе статей по этнокультурным изменениям у проживающих в данном регионе корейцев, уйгур, курдов, цыган и др., положен значительный полевой материал, собранный авторами, использованы данные статистических обследований. По казахстанской тематике имеется работа А.Ш. Джарылгасиновой [17], где рассматриваются пути развития

корейцев, относительно недавно появившихся в данном регионе, при этом были выделены три основные тенденции развития корейцев – развитие национальных традиций, восприятие русского языка, культуры и усвоение отдельных элементов местного быта. Статья Г. М. Исхакова, А. М. Решетова [18] и др. освещает вопросы этнического развития уйгуров Казахстана и Средней Азии, традиции и инновации в материальной и духовной культуре, изменения в семейно-бытовой сфере, рост числа межнациональных браков.

Определенный подъем в развитии этносоциологии в Казахстане наблюдался в середине - конце 1980-х годов, когда впервые были апробированы социологические методы при обследовании сельского населения при выполнении плановой темы «Новое и традиционное в быту современной сельской семьи». Этносоциологический опрос методом анкетирования 1 тысячи респондентов был проведен в селах Алматинской и Талды-Корганской областей по вопросам времени создания семьи и ее состава, условий жизни (дом, его обстановка и т.д.), заработка, культурных запросов [19, с. 132]. Для исследования было выбрано четыре объекта: в Алматинской области - колхоз им. А. Нусупбекова Кегенского р-на и Чиликский винзавод; в Талдыкорганской области - колхоз им. Куйбышева и «Енбекши» Кировского р-на. В эти населённые пункты были организованы ежегодные экспедиции (1984-1986 гг.) с довольно длительным пребыванием в них большой полевой группы до 15-20 дней за один сезон [20]. Характерно, что объектом изучения была избрана полиэтническая среда: в опросе участвовали представители казахского, русского и уйгурского этносов, что позволило включить в анкеты блок вопросов по межэтническим отношениям, внимание к которым возросло в период перестройки и связанного с ней парада суверенитетов. К сожалению, в силу определенных причин коллективная монография «Современная сельская семья народов Казахстана» не вышла в свет, хотя отдельные результаты исследований нашли отражения в публикациях.

Значительными исследованиями региональных этнокультурных и этнических процессов стали кандидатские диссертации О. М. Проваторовой [21] по казахам Западной Сибири и А. Б. Калыша [22] по сельскому населению Павлодарского Прииртышья, О. Б. Наумовой по многонациональным районам Казахстана, защищенные в центральных научных центрах Москвы и Ленинграда [10]. Наиболее объемным было исследование О. Б. Наумовой [23], которая попыталась сравнить ход этнокультурных, этносоциальных и этноязыковых процессов в северно-восточных (Кокшетауской, Павлодарской, Целиноградской, Семипалатинской) и южных (Шымкентской, Алматинской) областях республики с комплексным обследованием 13 сельских советов.

В 1988-1989 годах этнографы Института истории, археологии и этнографии АН Казахстана провели комплексный этносоциологический опрос по темам «Современные этнокультурные процессы в Казахстане» и «Этнические аспекты культуры народов Казахстана» в г. Алматы, Алматинской, Жамбылской областях, который охватил свыше 3 тыс. респондентов [24]. Территориально в круг обследования попали следующие населенные пункты Енбекшиказахского района Алматинской области: Балтабай, Жанашар, Кайназар, Маловодное, Таутургень и Тургень, а в число опрашиваемых этносов – казахи, русские, уйгуры, немцы и турки. Опросный лист, составленный А. Б. Калышем, В. С. Кондратьевым на основании анкет Ю. В. Арутюняна и вопросов из опросников Л. М. Дробижевой, Л. Перепелкина, В. В. Пименова, содержал 146 вопросов, которые были расположены по блокам: материальная культура, семья и семейный быт, общественная и культурная жизнь, межнациональные отношения и национальное самосознание.

В 1990 г. под эгидой сектора конкретных социологических исследований Института этнологии и антропологии РАН, утвердившего программу по оптимизации социально-культурных условий развития народов СССР, в Алма-Ате на базе Института истории, археологии и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова состоялась Всесоюзная научная сессия по итогам проведенных во всесоюзном масштабе исследований [25, 26]. К началу работы сессии был приурочен выпуск монографии по семейному быту народов СССР [27].

С обретением Казахстаном независимости возрос интерес к изучению этнических процессов, протекающих в среде различных этносов, специфики этнического развития групп некоренного населения, проживающего за пределами основной территории расселения этноса, в инациональном окружении, этнических, социальных, демографических, психологических аспектов состояния и развития казахов в условиях новых политических реалий, преобразований духовно-идеологической жизни. Подобные исследования имели огромную научно-теоретическую ценность для государственных политических органов, отвечающих за выстраивание сбалансированной национальной политики в республике, во всеуслышание заявившей о толерантности и ненасилии полиэтнического общества, имевшего за плечами солидную историю совместного проживания этносов.

С крушением Советского Союза существенно изменилась идеологическая парадигма рассмотрения этнических процессов, когда вместо упора на словосочетания «советская культура», «дружба народов», «социалистический образ жизни» ключевыми стали термины «этническая идентификация», «национальная идея», «этническая специфика», т. е. казахстанские исследователи стали обращать внимание не только на появление новых элементов соционормативной культуры, но и на возрождение этнических традиций и обрядов, расширение сферы применения национальных языков и пр.

Результаты этносоциологических исследований 1988-1989 гг. составили основу диссертационных исследований Е. К. Ноянова [28] по Южному Казахстану в аспекте жилища и поселений и А. Т. Абдулиной [29] по Жетысу в аспекте этнокультурных и этносоциальных процессов. Некоторые вопросы развития духовной культуры (уровень образования, этноязыковая ситуация, национальные ориентации в области музыкальной культуры, традиции и обрядность и пр.) в среде сельского населения Алматинской области были рассмотрены в статьях А. Б. Калыша и К. А. Сакеновой [30], С. Е. Ажигали и Н. Багабатовой [33]. Кроме того, А. Б. Калыш свои исследовательские интересы направил на изучение этнокультурных аспектов семейно-бытовой и обрядовой жизни сельского населения Жетысу [31, 32].

В 2000 г. А. К. Галимова [34] завершила исследование сельской семьи казахов Северного Казахстана, опираясь на материалы фронтальных этносоциологических исследований ИИАЭ КазССР 1990 г. по теме «Новое и традиционное в быту современного сельского населения Северного Казахстана (на материалах Кустанайской, Павлодарской областей)», а также данных экспедиции МН-АН РК в Павлодарской области.

Материалы этносоциологического исследования города Тараза, с охватом около 1 тыс. респондентов, проведенного в 1996 г. по специальной программе Ю. В. Арутюняна и А. А. Асанканова, стали основой кандидатской диссертации И. М. Акылбаевой «Быт и культура населения города Тараза на современном этапе» [35]. Автор отметила в среде городского казахского населения устойчивый интерес к национальным культурным ценностям и традициям, среди негативных тенденций было отмечено снижение культурного уровня казахов вследствие маргинализации населения и перехода к платной системе обучения в среднем и высшем звеньях образовательного процесса.

Близка по объекту исследования работа С. Х. Шалгинбаевой, в которой были рассмотрены социокультурный облик и этнокультурные характеристики казахского населения городов Алматы и Тараза [36]. В отличие от И. М. Акылбаевой С. Х., рассмотревшей все аспекты культуры и быта казахов г. Тараза, Шалгинбаева сосредоточила свое внимание на исследовании только аспектов бытования семейных традиций и обрядов представителей титульного этноса означенных городов, используя апробированный метод стандартизированного интервью при помощи анкеты со 157 вопросами, а также проведя 6 полевых сезонов в 1990-2000 гг. [37] В результате применения приема математической статистики - выборочной совокупности респондентов (случайно-механический отбор), был получен массив анкет, данные которых были внесены в специально созданную проблемно-ориентированную базу данных, тесно связанную с прикладным программным обеспечением компьютера, что позволило автору составить приблизительный социальный портрет современного городского жителя казахской национальности [38].

В 1995-1997 гг. отделом археологии и этнологии КазНУ им. Аль-Фараби совместно с научно-исследовательским центром археологии и этнологии Международного казахско-турецкого университета им. Х. А. Яссави (г. Туркестан) была организована этнографическая экспедиция по теме «Современные этнические и этнокультурные процессы в Туркестане», результаты которой нашли отражение в книге Е. Б. Ескембаева и Б. К. Калшабаевой [39], диссертации Е. С. Абдраманова по этнокультурным процессам [40] и диссертациях Д. С. Жаксыбекова [41], К. Б. Баудияровой [42] по составу, внутрисемейным отношениям в казахских семьях, однонациональным и межнациональным бракам в Южном Казахстане. Анкетирование было проведено не только в г. Туркестане, но и в прилегающих сельских районах с охватом соответственно 1442 и 1163 респондентов (казахи, узбеки, русские) по 179 вопросам с последующей компьютерной обработкой.

С позиций социологии комплексное исследование современной семьи в Казахстане и ее проблем было проведено видным социологом З. Ж. Жаназаровой [43], а с позиции этносоциологии в докторской диссертации А. Б. Калыша по казахским семьям за достаточно большой хронологический период (с 1970 г. по 2000 г. включительно) [44], что позволило ему сделать важные выводы по динамике брачно-семейных отношений у казахов в советскую и постсоветскую эпохи. Заметим, что А. Б. Калыш является в настоящее время первым в Казахстане научным работником, защитившим докторскую диссертацию по этносоциологии, и самым крупным специалистом по этносоциологии в республике,

неоднократно принимавшим участие в этносоциологических исследованиях в Северном, Южном Казахстане, Жетысу по линии Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, КазНУ им. Аль-Фараби и осуществлявшим научные консультации и руководство по некоторым исследованиям.

Таким образом, анализ истории становления этносоциологии в Казахстане позволил сделать некоторые выводы:

- этносоциологические исследования в Казахстане не получили широкого применения (даже по сравнению с московскими исследованиями советского периода);
- превалирование этнокультурной проблематики;
- некоторая односторонность исследований, когда объектом изучения становился лишь титульный этнос;
- наиболее широкое применение в казахстанской этносоциологии нашли наиболее простые методы анкетирования с последующей переработкой информации на ЭВМ и контент-анализа;
- необходимость использования более сложных количественных методов в этносоциологии – построение граф связей признаков с опорой на коэффициенты корреляции, исчисление индекса этнической мозаичности, применение регрессионного и дисперсионного анализа количественных признаков при изучении этнолингвистических процессов по материалам переписей населения, методы корреляционного и регрессионного анализа, таксономии, анализа качественных признаков при изучении смешанной брачности [45] и др.
- необходимость подготовки кадров этносоциологов, имеющих гуманитарную и техническую подготовку.

Литература

- 1 Кауанова Х.А. Образ жизни и быт рабочих семей (На материалах Казахстана). – Алма-Ата: Наука, 1982. – 165 с.
- 2 Евстегнеев, Ю.А. Современные этнические процессы в Северном Казахстане (в аспекте динамики межнациональных браков): автореф. дис. ... к.ист.н. – Алма-Ата, 1977. – 24 с.
- 3 Ганцкая, О.А., Дебец, Г.Ф. О графическом изображении результатов статистического обследования межнациональных браков // СЭ. – 1966. – № 3. – С. 109-118.
- 4 Востров, В.В. Культура и быт казахского колхозного аула. (По материалам Джаныбекского района Западно-Казахстанской области): автореф. дисс. ... к.ист.н. – Алма-Ата., 1953. – 24 с.
- 5 Валиханов, Г.П. Современный быт казахского колхозного аула (по материалам Кокчетавской области Казахской ССР): автореф. дис. ... к.ист.н. – Алма-Ата, 1953. – 25 с.
- 6 Культура и быт казахского колхозного аула / Отв.ред. А.Х. Маргулан и В.В. Востров. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 303 с.
- 7 Аргынбаев, Х.А. Семейно-брачные отношения у казахов советской эпохи // Актуальные проблемы истории советского Казахстана. – Алма-Ата, 1980.
- 8 Хасанов, Б.Х. Казахско-русское двуязычие. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 197 с.
- 9 Хасанов, Б.Х. Национальные языки, двуязычие, многоязычие: поиски и перспективы. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 136 с.
- 10 Калышев, А.Б. Межнациональные браки в сельских районах Казахстана (по материалам Павлодарской области 1966-1979 гг.) // СЭ. – 1984. - № 2. – С. 71-77.
- 11 Гладышева, Е.Н. О взаимовлиянии миграции и национального состава населения (на материалах Казахстана) // Статистика миграции населения. – М.: Статистика, 1973. – С. 218-238.
- 12 Население Казахстана в 1959-1970 гг. Структурные сдвиги и их оценка. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1975. – 157 с.
- 13 Базанова, Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: Национальный аспект. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 152 с.
- 14 Татимов, М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 126 с.
- 15 Асылбеков, М.Х., Галиев, А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 192 с.
- 16 Алексеенко, А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. – 126 с.
- 17 Джарылгасинова, А.Ш. Основные тенденции этнических процессов у корейцев Средней Азии и Казахстана // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 48-73.
- 18 Исхаков, Г.М., Решетов, А.М., Седловская, А.Н. Советские этнические процессы у советских уйгуров // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 74-105.

-
- 19 Косанбаев, С.К. История становления и развития этнографии Казахстана (XVIII-XX вв.). – Алматы, 2005. – 168 с.
- 20 Из истории академической этнографии в Казахстане [Электронный ресурс] // Официальный сайт Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова. – Режим доступа: <http://www.iie.kz/pages/199.jsp>.
- 21 Проваторова, О.М. Современные этнические процессы у казахов Западной Сибири: Автореф. дисс. ... к.ист.н. – Л., 1977. – 24 с.
- 22 Калышев, А.Б. Культура и быт современного сельского населения Павлодарского Прииртышья: Автореф. дис. ... к.ист.н. – М., 1977. – 25 с.
- 23 Наумова, О.Б. Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана: Автореф. дис. ... к.ист.н. – М., 1977. – 24 с.
- 24 Абдраманов, Е.С., Бекешев, Н.А. Этносоциологическое изучение современной культуры Казахстана [Электронный ресурс] // http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Istoria/2_127039.doc.htm.
- 25 Всесоюзная научная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988-1989 гг. Тезисы докладов. В 3-х частях. – Алма-Ата., 1990. – Ч. 1. – 157 с.; – Ч. 2. – 119 с.; – Ч. 3. – 141 с.
- 26 Калышев, А.Б. Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988-1989 гг. // Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук. – 1991. – № 4. – С. 85-86.
- 27 Семейный быт народов СССР / Отв. ред. Т.А. Жданко. – М.: Наука, 1990. – 560 с. (440-512).
- 28 Ноянов, Е.К. Алматы және Жамбыл облыстары қазақтарының елді мекендері мен тұрғын үйлері (1970-1990 жж.): Т.ғ.к. дис. ... авторефераты. – Алматы, 1996. – 26 б.
- 29 Абдулина, А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: Автореф. дис. ... к.ист.н. – Алматы, 1998. – 24 с.
- 30 Калышев, А.Б., Сакенова, К.А. Культурный облик современного сельского населения Алматинской области (По материалам этносоциологического обследования) // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – №1. – С. 30-35.
- 31 Калышев, А.Б. Современная брачная обрядность казахов // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 1995. – № 2. – С. 67-70.
- 32 Калышев, А.Б. Этнокультурные аспекты семейно-бытовой жизни сельского населения Семиречья // Современные этнокультурные процессы в Семиречье. – Алматы, 1996. – С. 3-26.
- 33 Әжіғали, С., Байғабатова, Н. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Арыс, 2005. – 175-200 бб.
- 34 Галимова, А.К. Современная сельская семья казахов Северного Казахстана (этносоциологическое исследование): Автореф.дис....к.ист.н. (07.00.07). – Алматы, 2000. – 28 с.
- 35 Акылбаева, И.М. Быт и культура казахского населения города Тараза на современном этапе (По материалам этносоциологического исследования): Автореф. дис. ... к.ист.н. – Бишкек, 2001. – 28 с.
- 36 Шалгинбаева, С.Х. Этнокультурные процессы в городской жизни казахов в конце 90-х годов XX века (По материалам этносоциологического исследования Алматы и Тараза) // Труды международной научно-практической конференции. «Ауэзовские чтения-3». 27-30 ноября 2001 г. – Шымкент, 2001. – С. 128-131.
- 37 Жакишева, С.А., Шалгинбаева, С.Х., Шарабаева, Л.Ю. Формирование данных «Народные семейные традиции и инновации в городском быту казахов в конце 90-х годов XX века» // Вестник НАН РК. – 1999. – № 3. – С. 93-101.
- 38 Шалгинбаева, С.Х. Семейные традиции и социо-культурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование) Автореф.дис....к.ист.н. (07.00.07). – Алматы, 2002. – 31 с.
- 39 Ескембаев, Д.Б., Қалшабаева, Б.К. Түркістан қаласының этномәдени процестері (Этнографиялық экспедиция материалдары). - Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 125 б.
- 40 Абдраманов, С.Е. Оңтүстік Қазақстан ауыл тұрғындарының қазіргі кезеңдегі мәдени өмірі (этносоциологиялық зертеулердің материалдары бойынша): Тарих ғыл.канд.дис. ... авторефераты. - Алматы, 2009. - 30 б.
- 41 Жаксыбеков, Д.С. Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі ауыл қазақтары отбасының құрылымы мен қызметі: Тарих ғыл.канд.дис. ... авторефераты. – Алматы, 2009. – 28 с.
- 42 Баудиярова, Қ.Б. Оңтүстік Қазақстандағы бірұлтты және ұлтаралас некелердің тұрақтылығы мен сақтау мәселелері: Тарих ғыл.канд.дис. ... авторефераты. - Алматы, 2009. - 26 б.
- 43 Жаназарова, З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
- 44 Калыш, А.Б. Проблемы семьи и брака казахов в 1970-2000 годы: этнологическое исследование): Автореф.дис....докт.ист.н. (07.00.07). – Алматы, 2010. – 44 с.
- 45 Арутюнян, Ю.В., Дробихева, Л.М. и Сусоколов, А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. – М.: Наука, 1984. - 255 с.; Статистика в этнографии: Сборник / Отв. ред. В.В. Пименов. – М.: Наука, 1985. – 189 с.

References

- 1 Kauanova, H.A. *Obraz zhizni i byt rabochih semej (Na materialah Kazahstana)*. Alma-Ata: Nauka, 1982. 165 s.
- 2 Evstegneev, Ju.A. *Sovremennye jetnicheskie processy v Severnom Kazahstane (v aspekte dinamiki mezhnacional'nyh brakov)*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. Alma-Ata, 1977. 24 s.
- 3 Ganckaja, O.A., Debec, G.F. *O graficheskom izobrazhenii rezul'tatov statisticheskogo obsledovanija mezhnacional'nyh brakov*. SJe. 1966. № 3. S. 109-118.
- 4 Vostrov, V.V. *Kul'tura i byt kazahskogo kolhoznogo aula. (Po materialam Dzhanybekskego rajona Zapadno-Kazahstanskoj oblasti)*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. Alma-Ata., 1953. 24 s.
- 5 Valihanov, G.P. *Sovremennyy byt kazahskogo kolhoznogo aula (po materialam Kokchetavskoj oblasti Kazahskoj SSR)*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. – Alma-Ata, 1953. 25 s.
- 6 Kul'tura i byt kazahskogo kolhoznogo aula. *Otv.red. A.H. Margulan i V.V. Vostrov*. Alma-Ata: Nauka, 1967. 303 s.
- 7 Argynbaev, H.A. *Semejno-brachnye otnoshenija u kazahov sovetsoj jepohi. Aktual'nye problemy istorii sovetsoj Kazahstana*. Alma-Ata, 1980.
- 8 Hasanov, B.H. *Kazahsko-russkoe duvajazychie*. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1987. 197 s.
- 9 Hasanov, B.H. *Nacional'nye jazyki, duvajazychie, mnogojazychie: poiski i perspektivy*. Alma-Ata: Kazahstan, 1989. 136 s.
- 10 Kalyshev, A.B. *Mezhnacional'nye braki v sel'skih rajonah Kazahstana (po materialam Pavlodarskoj oblasti 1966-1979 gg.)*. SJe. 1984. № 2. S. 71-77.
- 11 Gladysheva, E.N. *O vzaimovlijanii migracii i nacional'nogo sostava naselenija (na materialah Kazahstana)*. *Statistika migracii naselenija*. M.: Statistika, 1973. S. 218-238.
- 12 *Naselenie Kazahstana v 1959-1970 gg. Strukturnye sdvigi i ih ocenka*. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1975. 157 s.
- 13 Bazanova, F.N. *Formirovanie i razvitie struktury naselenija Kazahskoj SSSR: Nacional'nyj aspekt*. Alma-Ata: Kazahstan, 1987. 152 s.
- 14 Tatimov, M.B. *Social'naja obuslovlennost' demograficheskikh processov*. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. 126 s.
- 15 Asylbekov, M.H., Galiev, A.B. *Social'no-demograficheskie processy v Kazahstane (1917-1980)*. Alma-Ata: Fylym, 1990. 192 s.
- 16 Alekseenko, A.N. *Naselenie Kazahstana. 1920-1990 gg*. Almaty: Fylym, 1993. 126 s.
- 17 Dzharylgasimova, A.Sh. *Osnovnye tendencii jetnicheskikh processov u korejcev Srednej Azii i Kazahstana. Jetnicheskie processy u nacional'nyh grupp Srednej Azii i Kazahstana*. M.: Nauka, 1980. S. 48-73.
- 18 Ishakov, G.M., Reshetov, A.M., Sedlovskaja, A.N. *Sovetskie jetnicheskie processy u sovetsoj ujugurov. Jetnicheskie processy u nacional'nyh grupp Srednej Azii i Kazahstana*. M.: Nauka, 1980. S. 74-105.
- 19 Kosanbaev, S.K. *Istorija stanovlenija i razvitija jetnografii Kazahstana (XVIII-XX vv.)*. Almaty, 2005. 168 s.
- 20 *Iz istorii akademicheskoi jetnografii v Kazahstane [Jelektronnyj resurs]*. Oficial'nyj sajt Instituta istorii i jetnologii im. Ch. Valihanova. Rezhim dostupa: [http:// www. iie.kz/pages/199.jsp](http://www.iie.kz/pages/199.jsp).
- 21 Provatorova, O.M. *Sovremennye jetnicheskie processy u kazahov Zapadnoj Sibiri*: Avtoref. diss. ... k.ist.n. L., 1977. 24 s.
- 22 Kalyshev, A.B. *Kul'tura i byt sovremennogo sel'skogo naselenija Pavlodarskego Priirtysh'ja*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. M., 1977. 25 s.
- 23 Naumova, O.B. *Sovremennye jetnokul'turnye processy u kazahov v mnogonacional'nyh rajonah Kazahstana*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. M., 1977. 24 s.
- 24 Abdramanov, E.S., Bekeshev, N.A. *Jetnosociologicheskoe izuchenie sovremennoj kul'tury Kazahstana [Jelektronnyj resurs]*. [http:// www.rusnauka.com/4_SND_2013/Istoria/2_127039.doc.htm](http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Istoria/2_127039.doc.htm).
- 25 *Vsesojuznaja nauchnaja sessija po itogam polevyh jetnograficheskikh i antropologicheskikh issledovanij 1988-1989 gg. Tezisy dokladov. V 3-h chastjah*. Alma-Ata., 1990. Ch. 1. 157 s.; Ch. 2. 119 s.; Ch. 3. 141 s.
- 26 Kalyshev, A.B. *Vsesojuznaja nauchnaja sessija, posvjashhennaja itogam polevyh jetnograficheskikh i antropologicheskikh issledovanij 1988-1989 gg. // Izvestija AN Kazahskoj SSR. Serija obshhestvennyh nauk*. 1991. № 4. S. 85-86.
- 27 *Semejnyj byt narodov SSSR / Otv. red. T.A. Zhdanko*. M.: Nauka, 1990. 560 s. (440-512).
- 28 Nojanov, E.K. *Almaty zhəne Zhambyl oblystary kazaktarynyñ eldi mekenderi men tırrın yjleri (1970-1990 zhzh.)*: T.f.k. dis. ... avtoreferaty. Almaty, 1996. 26 b.
- 29 Abdulina, A.T. *Sovremennye jetnokul'turnye processy v srede sel'skogo naselenija Zhetysu*: Avtoref. dis. ... k.ist.n. Almaty, 1998. 24 s.
- 30 Kalyshev, A.B., Sakenova, K.A. *Kul'turnyj oblik sovremennogo sel'skogo naselenija Almatinskoj oblasti (Po materialam jetnosociologicheskogo obsledovanija)*. *Izvestija NAN RK. Serija obshhestv. nauk*. 1994. № 1. S. 30-35.
- 31 Kalyshev, A.B. *Sovremennaja brachnaja obrjadnost' kazahov*. *Vestnik Kaz GU. Serija istoricheskaja*. 1995. № 2. S. 67-70.
- 32 Kalyshev, A.B. *Jetnokul'turnye aspekty semejno-bytovoj zhizni sel'skogo naselenija Semirech'ja*.

Sovremennye jetnokul'turnye processy v Semirech'e. Almaty, 1996. S. 3-26.

33 Əzhirali, S., Bajrabatova, N. Zhetisu қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Almaty: Arys, 2005. 175-200 bb.

34 Galimova, A.K. Sovremennaja sel'skaja sem'ja kazahov Severnogo Kazahstana (jetnosociologicheskoe issledovanie): Avtoref. dis....k.ist.n. (07.00.07). Almaty, 2000. 28 s.

35 Akylbaeva, I.M. Byt i kul'tura kazahskogo naselenija goroda Taraza na sovremennom jetape (Po materialam jetnosociologicheskogo issledovanija): Avtoref. dis. ... k.ist.n. Bishkek, 2001. 28 s.

36 Shalginbaeva, S.H. Jetnokul'turnye processy v gorodskoj zhizni kazahov v konce 90-h godov HH veka (Po materialam jetnosociologicheskogo issledovanija Almaty i Taraza). Trudy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. «Aujezovskie chtenija-3». 27-30 nojabrja 2001 g. Shymkent, 2001. S. 128-131.

37 Zhakisheva, S.A., Shalginbaeva, S.H., Sharabaeva, L.Ju. Formirovanie dannyh «Narodnye semejnye tradicii i innovacii v gorodskom bytu kazahov v konce 90-h godov HH veka». Vestnik NAN RK. 1999. № 3. S. 93-101.

38 Shalginbaeva, S.H. Semejnye tradicii i socio-kul'turnyj oblik kazahov gorodov Almaty i Taraza (jetnosociologicheskoe issledovanie) Avtoref. dis....k.ist.n. (07.00.07). Almaty, 2002. 31 s.

39 Eskekebaev, D.B., Qalshabaeva, B.K. Tүrkistan қаласынұң jetnomәdeniprocesteri (Jetnografijalyқ jekspedicija materialdary). Almaty: Қазақ universiteti, 2003. 125 b.

40 Abdramanov, S.E. Оңтүстік Қазақстан ауыл тұрғындарының қазіргі кезеңдегі мәдени өмірі (jetnosociologijalyқ zerteulerdiң materialdary bojnsha): Tarih ғыл.kand.dis. ... avtoreferaty. Almaty, 2009. 30 b.

41 Zhaksybekov, D.S. Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі ауыл қазақтары отбасынұң құрылымы мен қызметі: Tarih ғыл.kand.dis. ... avtoreferaty. Almaty, 2009. 28 s.

42 Baudijarova, Қ.В. Оңтүстік Қазақстандағы бйрлтытты zhәne ұltaralas nekelerdiң тұрақтылығы мен сақтау мәселелері: Tarih ғыл.kand.dis. ... avtoreferaty. Almaty, 2009. 26 b.

43 Zhanazarova, Z.Zh. Sovremennaja sem'ja v Kazahstane i ee problemy. Almaty: Қазақ universiteti, 2004.

44 Kalysh, A.B. Problemy sem'i i braka kazahov v 1970-2000 gody: jetnologicheskoe issledovanie): Avtoref. dis....dokt.ist.n. (07.00.07). Almaty, 2010. 44 s.

45 Arutjunjan, Ju.V., Drobizheva, JI.M. i Susokolov, A.A. Jetnosociologija: celi, metody i nekotorye rezul'taty issledovanija. M.: Nauka, 1984. 255 s.; Statistika v jetnografii: Sbornik. Otv. red. V.V. Pimenov. M.: Nauka, 1985. 189 s.

АБДУЛИНА А.Т.

Қазақ Еңбек және Әлеуметтік Қатынастар Академиясы
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСОЦИОЛОГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТАРИХИ

Түйін

Мақалада Қазақстандағы 1970 жылдың соңғы уақыттарындағы этносоциология, этнология ғылымының жана бағыттарының қалыптасу тарихы көрсетіледі. Этносоциология зерттеулері статистикалық математикалық әдістерді және электрондық есептеулік машиналарды қолданудың өңдеуі нәтижесінде жүргізілді.

Түйін сөздер: екі тілде сөйлеу, инновация, ұлтаралас неке, көп тілде сөйлеу, дәстүр, этникалық үрдістер, этносоциология.

ABDULINA A.T.

Kazakh Academy of Labour and Social Relations
The Republic of Kazakhstan, Almaty

THE HISTORY OF ETHNOSOCIOLOGY FORMATION IN KAZAKHSTAN

Summary

The article highlights the history of the formation of a new direction in Kazakhstan ethnology - ethno-sociological studies conducted since the late 1970s with the use of statistical techniques, computer data processing.

Keywords: bilingualism, innovation inter-ethnic marriage, multilingualism, tradition, ethnic processes, ethnosociology.

Касымова Д.Б.

Казахский институт менеджмента экономики и прогнозирования, к.и.н., доцент

Исаева А.И.

Казахский государственный женский педагогический университет, к.и.н., доцент

Доля за целое: женские ресурсы в адаптации репатриантов (по материалам полевых исследований)¹

Аннотация

В статье на основе данных полевых исследований (интервью, наблюдение) рассматриваются гендерные аспекты адаптации и интеграции оралманов в казахстанское общество. Женские ресурсы в семьях репатриантов ограничены сферой семейных отношений – деторождение, воспитание детей и ведение домашнего хозяйства, тем не менее, репатриантки способствуют созданию материальной базы на микроуровне и воспроизводят этнокультурную идентичность через развитие языка, передачу информационных потоков этноисторической памяти и гражданской позиции своих детей. Однако глубокие социокультурные различия в семейных практиках и статусных позициях женщин-репатрианток по странам исхода и регионам оседания в Казахстане должны стать предметом серьезного изучения социологов, историков и антропологов.

Ключевые слова: гендер, оралман, этническая репатриация, адаптация и интеграция, этническая Родина, миграционная политика, государственная квота.

Понятие *этническая репатриация* является гендерно нейтральным и не несет в себе особое отношение к женщинам, хотя статистика жестко фиксирует половозрастные различия. Однако значительный комплекс проблем, связанных с адаптацией и интеграцией репатриантов находится на «женской половине». В рамках данной статьи мы не используем статусные характеристики женщин в качестве исходных для определения успешности или проблемности адаптации/интеграции, но отталкиваемся от них для того, чтобы показать личностные/индивидуальные модели использования женских ресурсов в процессах «встраивания» в казахстанские реалии. Глубокие историко-культурные различия в социализации женщин – репатрианток (варьируются по странам происхождения – Китай и Узбекистан) принимаются во внимание в качестве наложенных и усвоенных карт/схем поведения, однако именно они показывают, насколько гибкими являются эти женщины, используя их как инструмент для навигации в новых реалиях. Гендерная политика в странах исхода казахов также существенно отличается от казахстанских реалий. Наши респондентки сами выделяют видимые и скрытые признаки отличий статусного положения женщин в странах исхода и в Казахстане, которые отражаются в мировоззренческой, ценностно-нормативной и практической сферах. По большей части их устраивает относительная внешняя свобода в поведении женщин современного Казахстана, но в части семейного быта они критичны – казашки в Казахстане обленились – не смотрят за скотиной и приусадебными участками, не стремятся готовить дома еду, живут на всем готовом.

Материалом для данной статьи послужили результаты полевых исследований, по проекту «Возвращение на родину: проблемы» и данные, опубликованные в открытой печати в СМИ и аналитических изданиях. Цель статьи состоит в том, чтобы показать женские ресурсы в вопросах адаптации и интеграции оралманов в принимающее сообщество на примере анализа нескольких историй. Было глубоко прочитано 20 женских историй, собранных во время полевых исследований по регионам Казахстана и осмыслены аналитические статьи об оралманах. Респонденты происходят из следующих стран – Узбекистан, Монголия, Китай, где прошли по многим параметрам различные пути социализации, но их сближает необходимость помочь своим семьям вжиться в казахстанские реалии, используя «женские ресурсы» – любовь, терпение, житейская мудрость, женские логика и интуиция, смекалка, прак-

¹ Доклад написан в рамках реализации проекта 0620 ГФ «Возвращение на родину: психологические проблемы интеграции оралманов в казахстанское общество». Научный руководитель: д.и.н., профессор А.Б.Калыш.

тические навыки ведения хозяйства и предпринимательская жилка. Устные истории записывались нами на видеокамеру, расшифровывались, интерпретировались и дополнялись наблюдениями. За короткое время общения с респондентами мы не могли до конца вникнуть в особенности внутренней жизни семьи (скрыта от внешнего наблюдателя), но публичная сфера прочитывается через коммуникацию женского типа, ориентированного на собеседника, когда хочется высказать все что на душе, пусть даже зашифрованным текстом.

Исследовательская ситуация В ходе проведения исследования мы часто сталкивались с ситуациями, когда от имени семьи, о своем опыте и видении репатриации нам рассказывали женщины. Независимо от возраста, материального и семейного положения они с достоинством держались, подчеркивая свою значимость в семье, но при этом не выходили за рамки традиционных гендерных ролей, выказывая при всяком удобном случае уважение к статусу отца/мужа/сына/мужчинам старшим по возрасту или в социальной иерархии. Женщины вступали в разговор, улавливая невидимые сигналы разрешения, исходящие от присутствующих при разговоре мужчин, тонко реагировали на те или иные переходы в интервью, понимали скрытые намеки и казахским «эзоповым языком» описывали сложности и нюансы ситуаций, в которых они проявляли неженские качества силы воли, выдержки, терпения, ума и изворотливости.

Известное всем выражение – «за каждым успешным мужчиной стоит сильная женщина» – вполне применимо и к описанию роли женщин в *рутинных* процессах «вживания» оралманов в сложную панораму современного общества Казахстана. Как видят репатриацию и адаптацию женщины из семей оралманов? Какие ресурсы они используют для того, чтобы выполнять традиционные роли жен и матерей и не растерять то, чем наградила их природа и дали в напутствие родители/семья – таланты, способности, индивидуальность? Что представляет собой *женская лаборатория* производства социального и этнокультурного капитала в семьях оралманов? Каковы ключевые параметры/индикаторы успешной адаптации женщин репатрианток и что указывает на интеграционный вектор в жизненных стратегиях?

Казахстанский контекст подразумевает формирование синкретического образа женщины, гибко сочетающей в себе этнические черты и открытость к инновациям в социокультурной сфере. По каким каналам возможно вхождение оралманок в потоки созидания облика евразийской женщины будущего? Советское наследие в решении женского вопроса (равные права и возможности на труд, образование и в семейных вопросах) оставило множественные проблемные лакуны, прежде всего в морально-правовой сфере – общественное мнение, внешнее соблюдение приличий, необходимость следовать моральным принципам, правовым нормам – жить по правилам адата/шариата/законам государства/здравого смысла, домашняя политика, микроэкономика семьи. В традиционном казахском обществе нарушение социальных норм жестко преследовалось, что и наблюдается в странах исхода казахов – КНР, Монголия и Узбекистан. В современном Казахстане в настоящее время общество живет как будто в нескольких измерениях – правовые и моральные нормы нарушаются, причем созданы стратегии и механизмы, зачастую институционализированные, для обхода этих норм и ухода от ответственности.

Теоретико-методологические основания. В рамках феминистских теорий рассматриваются женские стратегии в условиях мужского доминирования и преодоления социо-культурных преград. Д. Кандиотти концептуализировала их как «патриархальная сделка», в ходе которой женщины, усвоившие «правила игры», используют «различные стратегии для достижения максимальной безопасности, оптимизации жизненных вариантов», при этом показывают свои слабые или сильные стороны в достижении целей и иногда «пассивно противостоят давлению» [1, р.274]. Теории кросскультурного изучения обществ акцентируют внимание на особенностях гендерного разделения труда и недооценки женской роли в обществах с мужской доминантой. Особенности женского измерения казахстанского транзита в рыночную экономику исследованы в ряде статей С.Вернер [2]. Она рассматривает казахских женщин-«челночниц» как новых акторов в международной торговле и глобальных торговых потоках, которые стали передатчиками новых технологий, информационных потоков и образа жизни (почти как в «мыльных операх» про сладкую жизнь). Будучи внутренне более восприимчивыми к веяниям времени они тонко улавливали потребности общества в обновлении, хотя бы внешнем и показном, и отвечали на это потоками «заморских» товаров. В социо-экономическом разрезе челночная торговля в определенной степени спасла определенную часть казахстанского общества от полного сползания за черту бедности. Но социокультурный аспект процессов вовлечения казахских женщин в межрегиональные торговые потоки состоит в том, по мнению С.Вернер, что многие казашки-челночницы – и те, кто выезжает за границу и торгующие на рынках, долгое время оказываются вне зоны

контроля как «своих мужчин» так и традиционных систем поведенческого контроля – общественное мнение, *всевидящее око* старших членов семей и соседей. Необходимость обеспечить семью экономически выступает одновременно в виде каркаса и движущей силы поведения женщин и сдерживающие социокультурные нормы временно застывают, пока семья, по мнению женщин, не достигнет относительного благополучия, либо за счет улучшения внешней среды или пока не подрастут дети, способные стать опорой семьи. С. Вернер отмечает, что основная причина, по которой мужчины-казахи отпустили своих женщин в торговлю состоит в том, что «у них (женщин) просто больше склонностей к торговле» [2, p. 110].

Казахский социум прошел через советские реформы – семьи, гендера, государственного вмешательства в личную жизнь, патронажа социальной сферы, деконструкции/демонтажа кланово-семейных связей, снятия религиозных запретов на табуированное женское (что в определенной степени отвечало ожиданиям женщин) [3], и это в значительной степени *сгладило* транзит/*катапультирование* казахских женщин² в *свободное плавание по волнам рыночной* экономики. Но при этом они выполняли семейные обязанности жен, матерей и снох [4]. После распада СССР и отмены или новой трактовки «по умолчанию» социального контракта государства и женщины по патронажу всех положений, связанных с семейно-демографическими проблемами, микроэкономика семьи во многих регионах страны, определялась деловой активностью женщин. Хотя в целом, казахское общество характеризуется как «классический патриархат», основным признаком которого является «подчинение женщины в расширенной семье всем мужчинам и старшим по возрасту женщинам» [1].

С точки зрения теории традиционализма в Центральной Азии именно гендерная/женская сфера оказалась наименее затронутой советской модернизацией, хотя именно через *решение женского* вопроса большевики намеревались изжить пережитки прошлого и засилье религиозных практик, поскольку именно на трактовке статуса женщины в семье и обществе сходились силы всех миров [5]. Женщины в казахском социуме хранят/передают/выполняют должным образом традиционные практики/ритуалы/обряды и выступают в качестве связующего моста между различными социально-значимыми группами (которые занимают определенные позиции в пространственно-временных и социально-иерархизированных структурах). Через женщин проходит связь времен, миров – того и этого, добра и зла. В казахской традиционной культуре, освященной исламскими канонами и нормативными практиками, выражение уважения высших сил проходит через отношение к женской сущности – признание её значимости, снисхождение к слабости, но ожидание силы распознать и отразить внешнее давление/влияние. Казахская этноидентичность не включает в качестве обязательного компонента маркеры «закрытия женщин» от внешнего мира (в рамках семьи/дома или в виде исламского dress-code). Казахи всегда считали, что женщины есть мост к будущему, показатель состоятельности этноса.

Гендерное измерение этнической репатриации в Казахстане имеет свою специфику, обусловленную тем, что традиционно голос женщин не всегда озвучивается и должным образом не интерпретируется. Но именно женщины несут на себе ответственность в решении проблем репатриации на микроуровне – семья (урегулирование бытовых проблем, воспитание детей, сохранение семейных традиций и уз, переработка внешних культурных и информационных потоков и выработка адекватных стратегий выживания), мезоуровне – встраивание семьи в принимающее сообщество и макроуровне (продуцирование образа родины-матери из новых казахстанских реалий, сопричастности к развитию страны и её истории, гражданской ответственности за происходящее).

Традиционно женские занятия в казахской культуре – это ведение домашнего хозяйства, воспитание семьи, поддержание социальных связей на горизонтальном уровне (семейный клан, соседи и друзья) и вертикальном: а) внутрисемейная иерархия (межпоколенная и поддержание статуса мужа как главы семьи); б) поддержание статуса семьи в социальной иерархии общества (внутриклановой и социальной мобильности – стимулировать продвижение детей через брачные союзы и личные достижения). В казахской культуре внешние достоинства женского пола (привлекательность/красота, интеллектуальные данные, творческая одаренность и умение вести домашнее хозяйство) считаются собственностью рода/семьи. Женщины должны видеть мир только глазами своих мужчин, вспомните строки Абая от имени девушки, обращенные к любимому: «Көзімнің қарасы, Көңілімнің санасы» («Ты зрачок моих глаз, Освещаешь светом разума мои чувства/мироощущение»)³. Повышение стату-

2 Как и всех женщин на пост-советском пространстве.

3 Вольный перевод авторов.

са женщины в традиционном измерении – удачное замужество, рождение наследников, поддержка статуса мужа, ведение хозяйства, уважение окружающих, считалось заслугой внешних сил, к которым обращались её родные или хорошо продуманной брачной дипломатией стороны мужа.

В казахской традиционной культуре мужское и женское тесно переплетены в интерпретации родовых начал: *родина* – отец и мать – «*ата-мекен*» (что связано с местами рождения и деяний отцов как право почвы и крови, институциональные основы и рамки устройства общества), но и «*ана-жер*» (предопределяющие базовые операциональные инструменты навигации во внешнем мире, впитанные с молоком и голосом матери), «*ата-бабалар*» (мужское начало – нормативно-практические формы поведения и мышления как заветы предков), но «*ана тіл*» (мыслительные и вербальные формы языка, который ты слышал с рождения от матери). Миссия родителей в казахской культуре – не только воспитание детей, но поддержание в них этнической идентичности: «Отбасының қожайыны болған адам ұрпағына айтып отыру керек өз тіліңді жоғалтпа деп»⁴. И основное звено передачи этнической идентичности – мать.

Гендерные различия в традиционном обществе определяют/ограничивают/выстраивают линии женского поведения – жизненные стратегии и способы достижения поставленной цели. Но социально-экономические и культурные реалии принимающего общества трансформируют видение женщинами своих возможностей в реализации целей (своих личных и семейных). Женщинам надо защитить себя и членов семьи от опасности не попасть под стигматизацию – да, они оралманы, приехали из других стран, но они не хуже, у них есть потенциал, и достаточно высокий, добиться многого на земле своих героических предков. Женские ресурсы ограничены – не кулаки, игра желваками и мускулами, а слова, вербальные формы и формулы, память, поведение, мимика, жесты, взгляды, отношение, что требует не только воспитания и тренировки, но и мобилизации интеллектуальных ресурсов [6].

В казахской культуре от женщины требуется не быть слабой, не сдаваться под ударами судьбы, а искать внешние и внутренние ресурсы для того, чтобы и самой выстоять, и стать примером для других. Казахский фольклор и художественная литература богаты примерами *силы и мужественности* «слабых женщин» – Томирис, Баян-сулу, Кыз Жибек. В семьях репатриантов часто называют девочек именами казахских героинь прошлого. Наша респондентка (приехала из КНР, торгует на Алматинской барахолке) объяснила: «Имя своей дочери я дала в честь Алии, девушки героя (Оның атын Қазақстанда туылғаны үшін қазақтың батыр қызы атымен Әлия деп қойдық)»⁵.

Вариации на женском поле адаптации. В современном Казахстане сосуществуют несколько видов социокультурных практик общественного и личного бытия женщин – декларируемый/проводимый/поддерживаемый государством и разделяемый частью общества курс на демократизацию и частичную модернизацию, и практики, выдаваемые за казахскую культурную идентичность в региональных и страновых разрезах – запад и юг страны, практики казахов из Узбекистана, Монголии, Китая, Ирана. Институциональной формой закрепления и консервации статуса женщин в Узбекистане, к примеру, выступает махалля [1]. Женщины в странах исхода встроены в систему установленных (государством, как в КНР) и устоявшихся (поддерживаемых государством) структурно – организованных практик социального бытия обществ (Узбекистан). Статус женщин используется в качестве маркера идентичности (Узбекистан), настоятельной необходимости модернизации традиционного социума (КНР), показателя консервативности части общества (Россия) в странах исхода репатриантов.

Импортированные социокультурные практики из Узбекистана по поддержанию статуса семьи и женщины представляют собой казахский вариант консервативной модели махалли. Статус женщины определяется положением, прежде всего в мини-сообществе. В широком смысле женский статус определяется как предписанный (по факту рождения в определенной семье и принадлежности к роду) и приобретенный через замужество и исполнение обязанностей в новой семье. Традиционные ценности у казахов из Узбекистана воспроизводятся в отношении к гендерным различиям на уровне семьи – межпоколенная – уважение к старшим, родителям, отцу, мужскому началу в целом, необходимости создать и сохранить семью, выборе брачного партнера и строгом соблюдении обрядов жизненного цикла – от рождения до смерти. Параметры и стандарты хорошей жены/ матери/снохи не озвучиваются, но всем известны – соблюдение вертикальной иерархии и выполнение правил семейного общежития – ведение хозяйства, бережливость, гостеприимство и воспитание детей, которые идентичны для всех регионов Казахстана, особенно с моноэтническим казахским населением [7].

4 Из интервью с репатрианткой из КНР Махфузой, матерью 5 детей. Интервью проведено нами в январе 2012 г. в доме Махфузы, поселок Кызыл Кайрат, возле Талгара, Алматинская область.

5 Полевые материалы авторов, интервью записано в октябре 2011 г. на Алматинской барахолке.

Жительницы Асара из пригорода Шымкента Южно-Казахстанской области воспитаны в рамках постоянного внешнего контроля за их поведением (махалля) и координируют развитие своей семьи с условиями, диктуемыми непосредственным внешним окружением⁶. Личностное развитие возможно только по простой линии – создать семью и «горизонтально» расширяться – дети, новые родственники, материальная обеспеченность. Наши респондентки в Асаре не видят возможностей для другого варианта развития событий – так заведено, иначе женская самостоятельность приведет к нежелательным внутрисемейным конфликтам. Поддерживать мужа и имидж семьи – основные цели женщин, воспитанных в патриархальных традициях казахов Узбекистана. Отсутствие работы у мужчин и невозможность экономического обеспечения семьи не приводит к кризису маскулинности, мужей уважают как хозяев положения – центров власти и субъектов нормотворчества в семье. Девочек готовят к конкурирующим ролям – жен и матерей, но при этом нацеливают их на приобретение образования, т.к. видят в этом возможность самореализации и социальной мобильности (личной и семейной). Жительницы Асара вспоминают, как им раньше приходилось трудно, когда их мужья уехали в Казахстан строить поселок, и им пришлось взвалить на себя и мужскую ношу – сохранить семью, воспитать детей в должном уважении к отцам и обеспечить их материально.

Тепличное хозяйство в Асаре держится на женских плечах, труд очень тяжелый физически, смены температур и перепады давления влияют на здоровье, кроме того они испытывают стрессы и переживания из-за урожая, продаж, цен, и необходимости выплачивать кредит и не отставать от окружающих. Наша респондентка в Асаре – Айсулу с гордостью показывала горы одеял и сундуки со всяким добром (материалы, рубашки, платки и т.д.) на семейные мероприятия, но не могла уделить время и средства своему здоровью (ездить нужно в Шымкент, а это оплата проезда, услуги врача и лекарства) и вынуждена была экономить на отоплении дома (в марте было холодно в г. Шымкенте в 2012 г.). Наши респондентки (все из Узбекистана) подчеркивали, что все важные вопросы в семье и сообществе решают мужчины). Аксакалы (в Шубарсу) отмечали, что семейный бюджет находится под их контролем.

Создание семьи как один из отправных пунктов воспроизводства идентичности определяется старшими мужчинами. Создание семей у казахов из Узбекистана происходит рано – мужчины женятся порой, едва достигнув 18-20 лет, а девушки после 20-22 лет считаются старыми невестами. Решение о выборе брачного партнера принимается малым сообществом – родители жениха считаются с мнением махалли. Родовая принадлежность также является определяющим фактором. В качестве одной из причин, по которой казахи Узбекистана принимали решение мигрировать в Казахстан – была демографическая проблема в планировании семьи – они не хотели выдавать своих дочерей за узбеков. Статус женщины в Узбекистане значительно ниже, чем в Казахстане, что вызвано многими причинами. XXI век никак не изменил отношения казахов к подобного рода перспективам брачных союзов, тогда как брать в жены узбечек казахи продолжают. И.Аничков писал: «Жизнь сартянки (оседлой) внушает всякой киргизской (казахской) женщине отвращение, зная, что её запрут, оденут в чадру, не будут выпускать из четырех стен» [8].

Создание семьи именно в Казахстане, рождение детей (уже граждан Республики Казахстан) репатриантами из Узбекистана и КНР рассматривается: а) с одной стороны как достижение определенного статуса семьей (успешность свадебной стратегии и признание статуса семьи внешним окружением, возможности осилить свадебные расходы, отделить детей, исполнение родительского долга, сознательный выбор детей); б) с другой – как аффирмация стремления укорениться на земле своих предков. В Асаре по решению аксакалов и администрации установлен символический памятник молодоженам как послание в будущее - жизнь продолжается.

Женщины оралманки из Китая более активны в социально-экономическом отношении и независимы от мужей в вопросах воспитания детей, планировании семейного бюджета, поскольку сами вносят в него существенный вклад. Вопросы создания семьи в теории совпадают у казахов из КНР, Монголии и Узбекистана – тщательный отбор кандидатов, критерии оценки, необходимость договорных процедур, выплаты и организация свадебных церемоний. Вопросы планирования семьи являются основными для казахов Китая, поскольку они высокочрезвычайно затратны – выплата калыма, подарки родственникам с обеих сторон, свадебные процедуры, приданое невесты и жениха. Мужчины женятся поздно – ближе к 30 годам, накопив солидный жизненный опыт, средства для организации свадьбы и выплаты калыма и самостоятельного ведения хозяйства. Разница в возрасте между женихом и невестой значительна – не менее 5 лет. Разводы не поощряются. Браки заключаются между своими –

6 Полевые материалы авторов, данные получены в ходе интервью женщин в Асаре, Шубарсу, Бозарык в окрестностях г. Шымкент в 2012 г.

выходцами из Китая, порой невесту берут из Китая. Переговорные вопросы, связанные с организацией свадьбы находятся в ведении старших в роду/клане, которые тщательно изучают шежиры, семейные истории потенциальных невест или женихов, данные молодых (возраст, материальное благосостояние, образование, материальное благосостояние, размер калыма и организация свадебных процедур). Размеры калыма варьируются, но именно этот вопрос является решающим как при заключении брака, так и в сохранении семьи – свыше 3 тыс. долларов в среднем, что является значительной суммой даже в Казахстане.

Женские ресурсы репатриации из Китая варьируются в зависимости от исходного социального капитала семей [9]. Низкий образовательный уровень глав семей (и при этом высокий интеграционный показатель – они берутся за любую работу на селе и в городе) определяет выбор жены и отношение к её статусу – будет она работать или нет, и в соответствии с этим, её адаптацию в мини-социальные сети и право голоса в семье. Местные казахи в селе Капал Алматинской области на вопрос, почему оралманы предпочитают привозить жен из Китая, ответили с улыбкой: «Им с ними проще, они (жены) плохо знают местную жизнь и русский язык, не будут работать, а будут зависеть от своих мужей. Они (мужчины) боятся, что как только их жены начнут зарабатывать сами, то в семье все перевернется». Женщинам в таких семьях отводится вспомогательная роль в семейном хозяйстве – дети, кухня, скот, и мелкие промыслы.

Другой вариант – это активные женщины из КНР, которые сами строят свою жизнь в Казахстане. Остановимся на нескольких примерах. Махфуза, мать 5 детей, вдова, 60 лет, проживает в поселке возле Талгара Алматинской области. *Краткое пояснение:* семья Махфузы переехала в Казахстан в 2002 г. по настоянию её ныне покойного мужа, который в КНР занимал высокие посты в системе обороны, был на хорошем счету, но по выходу на пенсию, критически оценив перспективы развития своей семьи и возможностей помочь своим детям, решил переехать в Казахстан. Сама Махфуза получила высшее филологическое образование в Пекине, работала диктором на китайском радио и телевидении, но после миграции в Казахстан занимается домашним хозяйством и воспитывает детей и внуков. После смерти мужа Махфуза вместе с детьми построила особняк в три этажа, обставила мебелью, ведет хозяйство и смотрит в будущее с уверенностью. На вопрос о том, что ей помогло ей в Казахстане, она отвечает, что это положительные качества, выработанные за годы жизни в Китае: «У китайцев многому надо учиться, они из всего могут извлечь пользу, не ленятся, все планируют на много лет вперед, и постоянно проводят реформы в той или иной сфере». Не сидеть, сложа руки и ждать, когда государство тебе поможет, жизненное кредо Махфузы: «К примеру, когда мы приехали, то решили пасти скот, но его у нас не было, на работу устроиться – нет её для нас, что теперь делать? Воровать? Нельзя идти на преступление из-за этого! Что же делать? Мы хотели бизнесом заняться, торговать, но опять проблема с деньгами. Для занятия земледелием нет земли. Сидеть, сложа руки? Нет! Надо жить (тіршілік қылу керек)». Махфуза вскользь рассказывает, на какие средства они выжили – сбережения, пенсия, немного торговали, потом дети стали понемногу зарабатывать, и выручает подсобное хозяйство. Она вспоминала, как удивился её родственник, приехавший из Китая и заставший её за работой в огороде и помнивший, что она была женой высокопоставленного чиновника: «Ты же раньше этого не делала!»

Материальные трудности не особенно волнуют Махфузу, сколько юридические проволочки, из-за чего возникнут проблемы в семье. Рассказывая о своих проблемах в местной администрации по оформлению дома и узаконения земельного участка, который она расширила за счет присоединения заполненного огромного оврага, она использует слово «шапқыладым», сравнивая себя с лошадью в мыле. Вся эта беготня ей опостылела: «Менің көңіліме сыймады!», т. е. никак не вписывалась в её представление о том, как она устроит свою жизнь в Казахстане, и осознание своей беспомощности перед бюрократической машиной. Она говорит, что не ставила целью захватить земельный участок, её основная цель была, прежде всего, в том, чтобы засыпать овраг, который все время расширялся, и проложить дорогу для своей семьи и соседям, поскольку обходной путь был намного длиннее, а идти по дну оврага было небезопасно. Овраг никому не был нужен, но после того, как была проложена, главным образом, усилиями её семьи дорога (по словам Махфузы 50 грузовых машин «Камазов» земли было высыпано в овраг), местная администрация отказалась присоединить участок к её дому – всего пять соток. Здесь прослеживается как влияние китайской системы – все вместе не покладая рук работают над благоустройством внешнего окружения, женская натура – выравнивать, сглаживать, расчищать, и забота о будущем своих детей – всех обеспечить хоть небольшим, но своим участком земли: «Мен бес балама бес үйлік жер талап еттім, бес үйлік жер берсе де, Қазақстаннан көп болмайды менін балаларыма дедім».

Кстати, Махфуза согласилась на интервью с нами, после того, как её зять (который согласился организовать встречи с другим оралманами) рассказал о том, как нам приходилось «решать» на дороге проблемы с дорожной полицией. Какой силой питается воля этой женщины? Родственники со стороны мужа и с её стороны не могут оказать никакой помощи, большую часть семейных мероприятий – похороны мужа, свадебные процедуры дочерей, воспитание и обучение сыновей, планирование их будущего, строительство дома, его благоустройство, ведение домашнего хозяйства, поддержание социально-значимых связей – она осуществляет, руководствуясь установленными казахскими практиками, жизненным опытом, женской мудростью и логикой, слушая свое сердце, прислушиваясь к веяниям внешнего мира и твердой верой в необходимость сохранить семью и подготовить детей к самостоятельной жизни. Цель жизни для Махфузы – жить ради детей. Сыновей она готовит к роли глав семей: «Балалардың айтуы бойынша болады ғой енді». По её словам, исполнение долга необходимо осуществлять обязательно и сразу. Как вдова она исполняет также и заветы своего мужа: «Бізден кейін бір туысқанымыз келді, соған айтатын менің шалым, алдыға қараңдар, артқа баспаңдар аяқтарыңды деп. Алдыға басқан аяқтарың артқа кетіп қалса жақсы болмайды деп. Сол алдыға қарай жүреміз. Жақсы болсын, жаман болсын, өз елімізге келдік. Келін де бір үйге келсе көнеді ғой, сонда біз көнбейміз ба?» Махфуза поддерживает добрососедские отношения и участвует во всех местных мероприятиях: «Тек осы көше емес, осы ауылды мен өз басымнан алып айтқанда басқа елден жер аударып келгеннен кейін екінші жерге сөз сіңу керек... Той томалақ болса, шақырса – барамыз, шақырмаса – бармаймыз енді».

О том, что у неё и её семьи свой путь, который они должны пройти сами, Махфуза выражает словами: «Біз сияқты Қытайдың түпкір түпкірін кезіп, тоздырып, ештеңеден қорықпай, енді былай ел аттап, ел тоздырып жүрген емес олар, тәуекелге келмейді». Причина, по которой её семья избрала миграцию в Казахстан она объяснила отношением её мужа к политике китайских властей в отношении этнических меньшинств: «Ал мыналар енді қысып жатыр. Бұлар саясатты кең қойып өршіп жатыр қазір» (Они стали давить на нас сейчас. Их политика крепчает день ото дня). Махфуза отмечает, что жесткий стиль администрирования в Китае во многом этому способствует, хотя внешние формы преподносятся в мягком стиле: «Қытай сізге бетіңізге өте жұмсақ, көрініске саясат кеңтастап қояды. Шөп барғой, шөптің астынан ағып бара жатқан суды көресіз бе? Көрмейсіз... Білдіртпейды, әйтеуір істеген істерін!» (Китайцы внешне все делают мягко, их политика на самом деле имеет далеко идущие последствия. Вы замечаете воду, которая течет и питает растение/траву? Нет. Так и они делают все незаметно!).

Махфуза говорит об опасности поколенческого разрыва в Китае для казахов и постепенной китаизации.

Вопрос: «Ваши дети были в Китае пятым поколением казахов?».

Махфуза: «Нет, скорее всего, четвертое».

Вопрос: «Как отличаются между собой поколения казахов в Китае? В каком из них есть или наблюдается влияние той или иной культуры?».

Махфуза: «Нынешнее поколение находится под сильным китайским влиянием. Наше поколение было более казахизированным. У нынешнего присутствует уже наполовину китайская культура. А вот следующее поколение будет находиться под полным влиянием китайской культуры... И вполне вероятно, что они потеряют нашу традиционную культуру. К тому времени, когда они опомнятся, вырастут и придут в себя, то потеряют казахскую культуру».

Будучи филологом по образованию и проработав долгое время в китайских государственных структурах, которые занимались проблемами неханьских народов, Махфуза обращает внимание на постепенное неуклонное сужение сферы применения казахского языка в Китае. Она считает, что это вызвано не только политикой правительства по внедрению его во все сферы в провинциях, но и желанием самих казахов приобщить детей к изучению государственного языка, так как только отличное владение китайским откроет им двери в обеспеченное будущее не только в Китае, но и в случае миграции в Казахстан. Китайский язык рассматривается многими казахами в КНР как нечто новое в культуре, что поможет им подняться выше в общем развитии и возможно, быть наравне с китайцами, что приведет к быстрой утрате, как языковых навыков, так и культурных практик. Кроме того, по мнению Махфузы, казахский язык в Китае не имеет возможности для развития и обогащения.

Несмотря на трудности, с которыми они столкнулись в Казахстане, её семья не вернется в Китай. Поодиночке легко растеряться в этом огромном мире, вместе они единое целое. Настоящее и будущее семьи Махфузы – это следовать курсу, начертанному главой семьи, по которому пройдут и её сыновья. Она же просто женщина и мать. Выбор детей уважает, поддерживает во всех их начинаниях, но в семейно-брачной стратегии предпочтение отдается «своим» – девушкам и молодым людям из

Китая. Мудрость Махфузы проявляется и в отношении к жузовым и клановым практикам: придерживаться их только в вопросах планирования семьи.

Хотя отношение к репатриации у неё выстраданное, личное, Махфуза говорит и за всех репатриантов: «Много нерешенных проблем у оралманов. Государство называет нас оралманами, но народ хорошо относится, народ сам оказывает помощь». Видение того, как нужно решать проблемы оралманов у Махфузы особое: надо поднять их жизненный уровень, иначе не будет развития у народа в целом. Она высоко отзывается о чертах китайских казахов (после миграции в Казахстан, они живут организованно и сами решают многие свои проблемы), но утверждает, что они были выработаны только в условиях Китая и жесткого контроля со стороны государства. Репатриантов, к которым она относит и свою семью, называет *қандастар* – братья по крови. Политику по адаптации и интеграции оралманов она видит именно в этом ключе: помощь своим, а не чужим, и свои законы должны *работать для своих*, но они *должны стать своими*, т. е. соответствовать *духу истории и пути казахов*: «Бұрыңғы орыстың жолымен жүрмей өз жолымызды тауып бір мемлекет болдық. Өз ата-заңымыз болу керек қой бізде» – это значит, что государственная политика по этнической репатриации бойкотируется на местах, но Махфуза не собирается сдаваться: «Біз өзіміз қанша қиыншылық көрсек те, артқа жүрмейміз, алдыға қарай басамыз деп келгенбіз».

Личностная особенность Махфузы – осмотрительность – работает как социо-культурная навигация, основанная на жизненном опыте и мудрости: «Алды артын түсіну керек». Они с мужем использовали тактику разведки, прежде чем переехали в Казахстан – сначала отправили детей учиться, и затем переехали сами. Необходимость преодолевать препятствия и оставлять их позади как опыт и напутствие детям: что мы преодолели, и вы так сможете. Но все это делается ради будущих поколений: «Кездескен қиыншылықтарды ақырын, ақырын артқа тастап өз елімізге келдік енді».

Их семья переехала в Казахстан, тогда как другие родные даже не помышляли об этом. Муж Махфузы приехал в Казахстан, будучи тяжело больным и опасался, что не успеет организовать переезд, он долго не протянул на родине предков, но был спокоен за семью. Махфуза рассказывала, что её муж долго проработал на госслужбе в КНР, и вращался в сферах, где вырабатывается политика в отношении этнических меньшинств, и хотя его не посвящали в эту «лабораторию», он уяснил многое из рецептов китайской «кухни этнического сближения».

Вместо заключения. Плюрализм женских реалий существовал и в советское время, несмотря на стремление мужчин следовать официальному курсу в строительстве новой жизни. «Одной из фундаментальных проблем современной эпохи стало противостояние «современного» и «традиционного», по сути, являющееся противостоянием различных культурных систем и форм мышления в рамках как одного государства, так и мира в целом» [10].

Казашки из Узбекистана и Китая основное внимание уделяют семейным проблемам – рождению и воспитанию детей, ведению домашнего хозяйства, поддержанию статуса мужа и именно в этом видят свою миссию на первом этапе вхождения в новые реалии. Для своих детей они уже выстраивают иные стратегии – получение образования в престижных вузах страны: «Алла қаласа, қызымызды Қазақстаннан оқытамыз, келешекте Қытайғы да бармаймыз, Астанада Назарбаев атасының университетінде оқытамыз деген арнамыз бар» («При помощи Всевышнего, своей дочери мы дадим образование в Казахстане, в Китай не поедет в будущем, у нас мечта, чтобы она училась в Астане, унитверситтете Назарбаева») [11].

Однако практические аспекты бытия семей репатриантов и их социокультурные основания существенно разнятся, что ограничивает перспективы сближения групп репатриантов. Кросс-брачная стратегия оралманов требует изучения. Кроме того, правовые нормы, регулирующие социально-бытовые аспекты семейного развития отличаются у казахов в Казахстане, Узбекистане и Китае. Межэтнические браки, похищение невест, разводы, гражданское сожительство, неполные семьи типичны для казахских реалий [12]. В Китае, к примеру, многие нарушения семейно-брачной стратегии у казахов карались смертной казнью, включая похищение девушки [9].

Наши респондентки критически оценивают вызовы, стоящие перед их семьями в казахстанских реалиях, при этом «работают» над ними в виде поиска путей и форм вхождения в действительность (срезы по поколениям, личностным особенностям и страновому фону), исходя из своих возможностей помочь детям. Основные базовые постулаты, которые матери внушают своим детям – они живут на земле своих героических предков, окно во времени для реализации своих возможностей им открылось благодаря вмешательству высших сил – Аллах/кудай, предки/ата-бабалар, мудрая политика президента Н. Назарбаева, решимости старшего поколения благословить их в сложный путь, силе и поддержке отцов, вере и любви матерей, заложенному в детях нереализованному потенциалу,

высокой конкурентной среде (но поддающейся расшифровке и, следовательно, разрешимой), гражданской ориентации через отношение к общей истории и культуре казахов. Переезд в Казахстан, несмотря на то, что он сопряжен со многими трудностями рассматривается репатриантами как возможность подняться по социальной лестнице.

Проблемы, типичные для большинства женщин оралманок – нет могут устроиться на работу, не знают русского языка, нет необходимых социальных связей и навыков, административные и бюрократические преграды – видятся ими как искусственные, созданные для того, чтобы затормозить процессы их адаптации, и в качестве основной причины они указывают – мы же оралманы, кто нас будет слушать. Однако, внутренняя сила и убежденность женщин в своей правоте «слышатся» в их рассуждениях, все они утверждают, что идеалами для них были героини казахского эпоса и образы классических произведений: «Қытайда тұрғанда көптеген романды оқытын едім, мысалы Өзұзоты оқыдым, Ғабит Мүсреповтың Ботагөз романы да, қазірге дейін көне басылымдар да менің үйімде сақталған. Қазақ ұлтының қаны өзімде бар ғой, сондықтан атамекеніме разылықпен келген едім. *Мына жерде туған қазақтарға өзімді теңеймін, бәріміз тең болуымыз керек.* Өз ағасын жағалай алмаған адам, ел ағасын арғарай бағаламайды». Не вина оралманов, что они родились не на этой земле, но их дети будут жить полнокровной жизнью на земле предков – таков посыл женщин-матерей-репатрианток. Наши респондентки не потерялись в Казахстане, они кумулятивно представляют накопленный опыт нескольких поколений казахский семей, проживших долгое время в инокультурной среде, которые не только сохранили свою идентичность, но и завещали своим детям развивать её на исторической родине. Приобщение оралманок к социальной культуре современного Казахстана идет через соотношение себя с другими, соотношение с требованиями времени.

Процессы встраивания женщин-репатрианток в казахстанские реалии с неизбежностью изменяют их облик и отражаются на общественном сознании. Формирование казахстанской идентичности подразумевает создание личности нового типа, сочетающего в себе уважение к традиционным ценностям, но и открытость к веяниям времени.

Литература

1. Kandyoti D. Bargaining with patriarchy. *Gender & society*. – Vol. 2. – No. 3. – September 1988. – P. 274-290.
2. Werner C. Feminizing the New Silk Road: Women Traders in Rural Kazakhstan // *Post-Soviet Women Encountering Transition*. Ed. by K. Kuehnast and C. Nechemias. DC, 2004.
3. Akiner S. «Between tradition and modernity: the dilemma facing contemporary Central Asian women,» in Mary Buckley, ed. *Post-Soviet women: from the Baltic to Central Asia* (Cambridge, 1997). – P. 276.
4. Buckley M. *Women and Ideology in the Soviet Union*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1989.
5. Kandyoti D., Azimova N. The communal and sacred: women's world of ritual in Uzbekistan // *Royal Anthropological Institute*, 2004. – No. 3. – P.327-349.
6. Выборка из казахских пословиц о женских качествах: *Бір жақсы қыз екі ұлға татиды/Хорошая дочь стоит двух сыновей. Жақсы ?йел жаманын жасырар жақсысын асырар/Хорошая жена скроет недостатки и преувеличит достоинства мужа. ?йелдің жолы тар/Дорога женщины коротка. Жігітке отыз үйден, қызға қырық үйден тыйу/Для парня существует 30 запретов, а для девушки 40. Қызды қартша сына, атты жігітше сына/ Суди девушку по – стариковски, а лошадь - как джигит. ?йелдің ақылын жесірінде байқа// Об уме (о порядочности) женщины можно судить, когда она овдовевает. Қыз елдің көркі, жігіт елдің көркі/ Женщина украшение народа, а мужчина – украшение Родины (Казахские пословицы).*
7. Калыш А.Б. Этикет в семейном быту казахов // *Россия – Казахстан: сотрудничество, наука, прогресс*. – Оренбург, 2009. – С.252-261.
8. Аничков И.В. К вопросу о калыме. *Очерки народной жизни Северного Туркестана*. – Ташкент, 1899. – С. 9; Kamp M. *The new woman in Uzbekistan: Islam, modernity and unveiling under communism*. – Seattle: University of Washington Press, 2008.
9. Статусные различия казахских семей в Китае определяют социально-политическую активность женщин и признание значимости в обществе // См: Мендикулов Г. *Казахская диаспора: история и современность*. – Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. – С. 207-208. В казахских семьях, не имеющих высокого статуса в клановой иерархии, положение женщин значительно ниже и их активность ограничена деторождением и ведением домашнего хозяйства // См: Сванберг И. *Казахи Китая. Очерки по этническому меньшинству*. – Алматы: Санат, 2005. – С. 119-121. Современные данные о роли женщин в казахских семьях КНР показывают активность женщин только на низовых уровнях жизнеобеспечения семьи // См.: Cerni A. *Going where the grass is greener: China Kazakhs and the Oralman immigration policy in Kazakhstan*. URL: http://www.case.edu/affil/tibet/tibetanNomads/documents/Cerni_on_Kazakhs_in_China_Published.pdf (Дата последнего обращения: 21.11.2011)

-
-
10. Стасевич И. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. – СПб.: Наука, 2011.
 11. Полевые материалы автора, интервью с оралманкой из Китая, г. Алматы, октябрь 2011 г.
 12. Калыш А.Б. Браки с «похищением» или «бегством» невесты у современных казахов // Вестник ПГУ им.Торайгырова. Серия политологии и социологии. –2009. – №1. – С. 140-156;
 - Ларина Е., Наумова О. «Кража – это вечный наш обычай»: умыкание невесты у российских казахов / Этнографическое обозрение. – 2010. – № 5. – С. 3-18; Werner C. Bride abduction in post-Soviet Central Asia: marking a shift towards patriarchy through local discourses of shame and tradition // Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.). – 2009. – № 15. – P. 314-331

References

- 1.Kandiyoti D. Bargaining with patriarchy. Gender & society. – Vol. 2. – No. 3. – September 1988. – P. 274-290.
- 2.Werner C. Feminizing the New Silk Road: Women Traders in Rural Kazakhstan // Post-Soviet Women Encountering Transition. Ed. by K. Kuehnast and C. Nechemias. DC, 2004.
- 3.Akiner S. «Between tradition and modernity: the dilemma facing contemporary Central Asian women,» in Mary Buckley, ed. *Post-Soviet women: from the Baltic to Central Asia* (Cambridge, 1997). – P. 276.
- 4.Buckley M. Women and Ideology in the Soviet Union. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1989.
- 5.Kandiyoti D., Azimova N. The communal and sacred: women’s world of ritual in Uzbekistan // Royal Anthropological Institute, 2004. – No. 3. – P.327-349.
6. The sample of Kazakh proverbs about women’s capacities: Good daughter is worth two sons. A good wife will hide flaws and exaggerate the virtues of her husband. The road is short women. For boys there are 30 restrictions, and for women 40. Judge a girl - an old man and the horse - as brave. The mind (of decency), women can be seen when it is widowed. Woman decorating the people, and the man - an ornament of the motherland (Kazakh proverb).
7. Kalysh A.B. Etiket v semeinom bytu kazakhov // Rossiya – Kazakhstan: sotrudnichestvo, nauka, progress. – Orenburg, , 2009. – S.252-261.
8. Anichkov I.V. K voprosu o kalyme. Ocherki narodnoi jizni Severnogo Turkestana. – Tashkent, 1899. – S. 9; Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, modernity and unveiling under communism. – Seattle: University of Washington Press, 2008.
9. Status differences Kazakh families in China determines the socio-political participation of women and the recognition of the importance in society // Mendikulov G. Kazakhskaya diaspora: istoriya i sovremennost’. – Almaty: Vsemirnaya Associaciya kazakhov, 2006. – S. 207-208; In the Kazakh families who do not have a high status in the clan hierarchy, the position of women is much lower, and their activity is limited to childbearing and housekeeping // Svanberg I. Kazakhi Kitaya. Ocherki po etnicheskomu men’shinstvu. – Almaty: Sanat, 2005. – S. 119-121. Modern dannee about the role of women in Kazakh families PRC women showed activity only at the lower levels of life support family // См.: Cerni A. Going where the grass is greener: China Kazakhs and the Oralman immigration policy in Kazakhstan. URL: http://www.case.edu/affil/tibet/tibetanNomads/documents/Cerny_on_Kazakhs_in_China_Published.pdf (Accessed on 21.11.2011).
10. Stasevich I. Social’nyi status jenshiny u kazakhov: tradicii i sovremennost’. – SPb.: Nauka, 2011.
11. Author’s field materials, interviews with oralman from China, Almaty, October 2011.
12. Kalysh A.B. Braki s «poxisheniem» ili «begstvom» nevesty u sovremennykh kazakhov // Vestnik PGU im. Toraiygyrova. Seriya politologii i sociologii. –2009. – №1. – S. 140-156; Larina E., Naumova O. «Kraja – eto vechnyi nash obychai»: umykanie nevesty u rossiiskix kazakhov / Etnograficheskoe obozrenie. – 2010. – № 5. – S. 3-18; Werner C. Bride abduction in post-Soviet Central Asia: marking a shift towards patriarchy through local discourses of shame and tradition // Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.). – 2009. – № 15. – P. 314-331.

КАСЫМОВА Д.Б.,

Қазақстан менеджмент, экономика және болжау институты,
т.ф.к., доцент

ИСАЕВА А.И.

Қазақтың Мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті,
т.ф.к., доцент

БІРЛІККЕ ШАҚҚАНДА: РЕПАТРИАНТТАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР РЕСУРСЫ
(ЕЛ АРАСЫНАН ЖИНАҒАН МӘЛІМЕТТЕР НЕГІЗІНДЕ)

Резюме

Бұл мақалада ел арасынан жинаған мәліметтер негізінде (сұхбат, бақылау) қазақ қоғамындағы оралмандардың интеграциясы, бейімделуі әрі сіңісуі және гендерлік аспектілері қаралады.

Репатрианттар ортасындағы әйелдер ресурсы отбасылық арақатынастарда табиғи шектеулерге мәжбүр – бала туу, тәрбиелеу және үй шаруашылығын жүргізу, осыған қарамастан репатриантқалар материалдық базаның ықшам деңгейде қалыптасуына және тілді дамыту арқылы этномәдениеттік сәйкестік, сондай-ақ осы факторлар арқылы азаматтық позицияларын, ұстанымдарын этнотарихы жадының ақпараттық ағымдарын негізінде өз балалары арқылы береді. Бірақ әйел – репатриантқалардың отбасылық практикадағы күрделі әлеуметтік-мәдени айырмашылығы, деңгейлік позиция-ұстанымы Қазақстан аймақтарына қоныстануына қарай тарихшылар, антропологтар және әлеуметтанушылар тарапынан зерттеулерді қажет етеді.

Кілт сөздер: гендер, оралман, этникалық репатриация, бейімделу мен интеграция, этникалық Отан, миграциялық саясат

KASYMOVA D.B.

Kazakhstan Institute of Management, Economics and Strategic Research
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

ISAYEVA A.I.

Kazakh State Women Pedagogical University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

THE SHARE OF THE WHOLE: WOMEN'S RESOURCES IN THE ADAPTATION OF REPATRIATES
(BASED ON FIELD RESEARCH)

Summary

The article based on the filed research data (interviews, observation) elucidates gender related aspects of oralman's adaptation and integration into the Kazakhstani society. Female resources in repatriates' families are limited to family sphere – child reproduction and rearing, housekeeping, although women repatriates contribute to material basis creation at micro-level and render ethno-cultural identity via language maintenance, transmission of information flows of ethno-historical memory and civic positions for their children. But deep social-cultural differences in family practices and women status positions by countries of origin and regions of settlement in Kazakhstan must be studied by sociologists, historians and anthropologists.

Key words: gender, oralman, ethnic repatriation, adaptation and integration, ethnical Motherland, migration politics, state quota.

МАГИСТРАНТТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ ARTICLES OF MASTER STUDENTS

УДК 94 (575.2)

Мамбеталиев У.З.

соискатель института истории и культурного наследия
Национальной Академии Наук Кыргызской Республики

История административно-территориального районирования Пишпекского уезда в 1925-1926 гг.

Аннотация

В статье рассматривается конкретное решение проблемы национальных отношений в Пишпекском уезде ККАО путем выделения национальных волостей. Подробно освещен процесс обсуждения различных форм организации власти на местах и раскрыты причины выбора кантона как административно территориальной единицы Пишпекского уезда ККАО.

Ключевые слова: кыргызы, национальный признак, европейское население, Чуйская долина, европейский кантон, областная комиссия по районированию, Пишпекский уезд.

Изучение процесса административно - территориального устройства в Пишпекском уезде имеет важное значение, ибо районирование региона было следующим шагом, после национально-государственного размежевания Средней Азии в 1924 г. и окончательным этапом в урегулировании межнациональных отношений в этом крае.

Ученые, занимающиеся проблемой государственного строительства Кыргызстана в XX веке, вкратце затрагивали вопросы районирования ККАО в 1925-1926 гг. [1].

Однако в них не рассматривается процесс организации низовых административных единиц в округах и деятельность окружных районных комиссий, что и предопределил наш интерес к данной проблеме.

После образования ККАО была создана комиссия по районированию, которая в 1924 г. изучив и обобщив материалы, предложила создать четыре округа. Предложение было узаконено решением революционного комитета ККАО в ноябре 1924 г.

В связи предстоящим преобразованием Киргизской автономной области в автономную республику в областной исполнительный комитет КАО РСФСР центром было дано задание о проведении нового районирования.

В соответствии с этим решением в 1925 г. областной исполнительный комитет поручает комиссии по районированию и ее окружным подразделениям приступить к работе [2]. В результате ее деятельности появляется проект нового административного деления области, где предполагалось не изменять существующее четырехокружное деление, организовать несколько национальных волостей и провести укрупнение мононациональных и смешанных волостей, с целью построения волостного бюджета. Комиссия была полномочна производить только экономическое и национальное районирование. На заседании 30 апреля 1925 г. комиссия по районированию, ознакомившись с имеющимися материалами, рассматривает вопрос о возможности выделения национальных волостей в Пишпекском и Ошском округах и 6 мая принимает решение об образовании самостоятельной русской волости в Аксуйско-Карабалтинском районе Пишпекского округа [3]. Однако в силу существования чересполосиц кыргызских айлов между русскими селениями Кара-Балта, Чалдовар и Николаевское, пришлось отказаться от идеи образования чисто русско-украинской волости. При этом новая сеть сельских советов не была необразована по причине совершенного отсутствия материалов по низовому районированию Пишпекского округа.

Однако сам процесс районирования – укрупнения и объединения смежно расположенных волостей не прекращался и три волости в Чуйской долине и пять волостей Таласской долины были укрупнены. Так в 1925 г. волости Джайилевская, Толкановская и Карабалтинская решением Пишпекского окружного революционного комитета были присоединены к Беловодской волости, а существовавшие до этого волостные исполкомы (волисполкомы) были распущены с преобразованием в сельские исполкомы. Вскоре было внесено новое изменение в административную карту. В этом же году решением президиума революционного комитета ККАО Толкановская, Джайилевская и Кара-Балтинская волости были объединены в одну Калининскую волость; Баутеркская и Николайпольская - в Ленинскую; Куркуреуская, Кара-Буринская, Александровская - в Абдрахмановскую волость [4]. Все материалы для укрупнения были разработаны в областной комиссии по районированию. Она наряду с укрупнением проводила и работу по разукрупнению волостей. Так 27 мая 1925 г. была разделена бывшая Загорная волость Пишпекского уезда на две волости - Кочкор-Джумгалскую и Сусамырскую. Причину такого решения обосновали так: во-первых территория была очень обширная, во вторых плотность населения была очень низкая и в третьих высокогорность местности. Все это чрезвычайно затрудняло управление ею при наличии одного административного центра [5].

В начале работы по районированию области предполагалось сохранение трехчленного деления - область - округ - районная (укрупненная) волость, а также создание новых районов из отдаленных волостей с подчинением округу [6]. Однако, по предложению облисполкома о создании национальных волостей прорабатывались и другие варианты членения области.

Другим вариантом нового административного деления было предложение о разделении Киргизской Автономной Области на две области (губернии) - северную и южную с разбиванием на определенное количество районов [7]. По чисто географическому принципу между югом и севером существовали сложности с коммуникацией, в связи с отсутствием проработанного наземного пути, труднодоступностью высокогорных перевалов из-за снежного покрова, гололедицы и других естественных причин (значительная высота над уровнем моря, сход снежных лавин, размыты, камнепады и т.д.). Все эти факторы, на наш взгляд, были положены в основу идеи создания двух губерний. При этом граница - конфигурация существующих округов - подлежала к изменениям. Этот план был отклонен облисполкомом, из-за дороговизны содержания громоздкого управленческого аппарата, отсутствием кадров для работы в районных администрациях, а также в связи с указаниями центра о переходе на трехчленное деление. Третий проект деления области на районы по трехстепенному принципу: центр – район – сельсовет был признан идеальным для автономной республики. Однако, на наш взгляд, этот проект невозможно было осуществить в жизнь и был отклонен по следующим причинам: а) отсутствие населенного пункта, способного быть административным и хозяйственным центром районов; б) отсутствие почтовой и телеграфной связи между проектируемыми районами и центром республики; в) трудности комплектации районного аппарата; г) большая протяженность районов сопряженная с трудностями установления связи между районами и сельсоветами (расстояние от отдельных сельсоветов до районных центров достигало до 200 верст) [8].

Было выдвинуто предложение о кантонном делении. Областная комиссия по районированию склоняется к данному варианту учитывая то, что количество населения в кантонах было компактным с колебанием от 60 до 195 тыс. (подчас кантон помещал 12-13 тысяч человек). Причем эти колебания зависели от той формы районирования, которая принята за основу – двухстепенное или трехстепенное. К тому же работники, представители местного населения, симпатизировали к принятию кантонного деления. Но были и те, кто хотел сохранить уездное деление, мотивируя свой выбор тем, что население привыкло к уездному делению, штат работников уже набран и успешно функционирует. Они предлагали применить кантонное деление в отношении тех районов, чьи центры оставались за пределами области. По их мнению, если административные единицы области разделить на кантоны и уезды, то будут нарушены принципы районирования.

Образовать округа было невозможно из-за малого количества населения. По требованию в округе должно быть 300–500 тыс. человек, в то в предлагаемых округах проживало до 195 тыс. человек. Таким образом, окружное деление отклонено само по себе, а уездное деление не рассматривалось по простой причине, что при производстве районирования название уездов не предусматривалось.

В силу этнического многообразия на территории автономной области комиссия по районированию признала кантонное деление подходящим. Такая административно-территориальная единица, как кантон, применялась и в других частях СССР (Башкирия, Татария) [9]. По принципам нового рай-

онирования этнические меньшинства должны были иметь право на самоуправление. При кантонном делении национальные меньшинства получали свою культурно-языковую автономию. УПОЛСТО 29 марта 1926 г. поручает облкомиссии по районированию и Среднеазиатской комиссии по районированию проработать вопрос о кантонном делении области с точки зрения административного удобства [10].

Вопрос об административном делении подготовленной, облкомиссией по районированию, был рассмотрен на четвертом пленуме облисполкома (7-11 июня 1926 г.). Докладчик Фатьянов отметил, что территория, объединенная в Киргизскую автономную область, является самой отдаленной частью Туркестана и самой заброшенной во всех отношениях и в частности, районирования. Резкое различие экономической мощности отдельных волостей и хозяйственная слабость многих из них настоятельно требовали укрупнения их в более сильные объединения, чтобы дать им возможность создать волостное хозяйство и реально построить свой бюджет. При проектировании укрупнения волостей принимались во внимание не только экономическая мощность существующих волостей, но и естественно-исторические условия направления хозяйства, общность водной системы и родовые взаимоотношения [11]. Докладчик признал, что не всегда представлялось возможным выдержать принцип районирования во всех перечисленных выше направлениях. Четвертый пленум облисполкома, заслушав доклад Фатьянова, постановил разделить область на 54 волости, с оставлением прежнего 4-х окружного деления и без изменения окружных границ. В целях обеспечения более широкой возможности национального и культурного развития национальных меньшинств, было решено создать 13 национальных волостей (1 узбекскую, 12 русских) [12].

В июне 1926 г. Среднеазиатская комиссия по районированию, рассмотрев проект окружного деления области, принимает решение «схема административно-хозяйственного деления Кыргызстана с укрупнением некоторых волостей и выделением национальных волостей национальных меньшинств вносит только коррективы в существующее административное деление, не разрешая, по существу административно-хозяйственное устройство Кыргызстана, ибо естественно-географические условия Кыргызстана страдают разобщенностью районов между собой и окружными центрами, частью изолированностью горных районов, что сильно осложняет управление из окружных центров этими районами (Таласский, Нарынский, Нойгут-Кыпчацкий)» [13]. В результате, окружное деление не было принято как административная единица.

Дополнительно изучив материалы, правительство Кыргызстана поддержало идею создания кантонов с последующим делением на волости [14]. При кантонно-волостном устройстве наиболее точно учитывались следующие критерии: национальные и родоплеменные особенности, хозяйственный уклад, экономические связи, естественно-географические условия. Количество кантонов в области, как предполагалось, должно было быть приблизительно 12-13. Позднее комиссия по районированию остановилась на семи кантонах, которые появились согласно обособленному географическому расположению этих административных единиц, учитывая экономический и национальный факторы.

Учитывая сплошное расположение русско-украинского населения в Чуйской долине, было решено организовать Фрунзенский европейский кантон с центром в г. Фрунзе. В его состав кантона был включен пять волостей: Быстрореченская, Токмакская, Фрунзенская, Беловодская, Карабалтинская.

В Чуйской долине должны были также организовать отдельный Тянь-Шанский киргизский кантон с центром в г. Фрунзе, с включением в его состав Чуйскую, Аламединскую, Калининскую волости [15]. Позднее кантону было дано новое название для кантона – (Эркин) Чуйский. При создании кантонов, учитывая интересы национальных меньшинств, включали их в состав волостей по месту проживания.

Таким образом, в основу районирования Чуйской долины в 1926 г. был положен национальный признак. с целью избежать излишней чересполосицы в некоторых местах в европейские волости включались и киргизские сельсоветы. При этом их процент не превышал 10 % от общего количества сельсоветов. В свою очередь в составе киргизского кантона Чуйской долины образовались немногочисленные европейские сельсоветы.

Придание чрезмерно большого значения национальному признаку привело к недооценке значения естественноисторических признаков производственного типа и экономических факторов, вследствие чего хозяйственная сущность создаваемых единиц была определена недостаточно точно. также вне поле зрения остались вопросы единства водного бассейна. Это привело к тому что район среднего течения реки Чу без достаточных экономических оснований был разделен на два кантона.

Недоработки в районировании привели к пересмотру административного деления. В 1927 г. Решением ЦИК Киргизской АССР Чуйский кантон упразднили, образовав вместо него три отдельных районов – Чуйский, Аламединский и Калининский.

Суммируя вышесказанное можно отметить, что процесс районирования шел в таких же темпах как в других частях Киргизской АССР. Работы по районированию Пишпекского округа осуществляла окружная комиссия по районированию, которая действовала согласно установкам, данным комиссии по районированию Киргизской АССР. Окружная комиссия, действуя согласно установкам Пишпека, планирует создать проект создания отдельной укрупненной русско-украинской волости. Однако от этого плана пришлось отказаться в силу появления чересполосицы со многими кыргызскими волостями. Из-за решения Пишпека перейти к кантонному делению окружная комиссия проектирует создание двух кантонов - отдельного кантона для европейского населения Чуйской долины и кантона для местного населения. Этот проект был одобрен республиканскими властями и утвержден в Ташкенте. Эти кантоны были созданы без учета таких факторов: единство водного бассейна, торговое тяготение к торговым центрам. При создании европейского кантона многие кыргызские населенные пункты остались в составе европейского кантона, и многие европейские селения были включены в состав кыргызского кантона. Эти факторы обусловили дальнейшее нежизнеспособность этих двух административно-территориальных единиц. Уже в 1927 г. один из кантонов Чуйской долины был упразднен и республика постепенно начинает переход к районному делению.

Литература

1 Ожукеева Т. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане. – Бишкек, 1993; Малабаев Дж Укрепление советов Киргизии в период строительства социализма (1917-1937). – Фрунзе, 1969; Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана. - Бишкек, 2005; Тургунбеков Р.Т. Становление и развитие суверенного государства киргизского народа – Фрунзе, 1969.

- 2 ЦГА КР. Ф.20. Оп. 1. Д. 26. Л. 4.
- 3 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 1. Д. 3.Л. 72 об.
- 4 ЦГА КР. Ф. 1383. Оп. 1. Д. 1. Л. 7.
- 5 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 1. Д. 3. Л. 90.
- 6 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 1. Д. 3.Л. 38.
- 7 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 1.Д. 3. Оп. 2. Д. 11. Л. 96.
- 8 ЦГА КР. Ф. 20. Оп. 1. Д. 340. Л. 13.
- 9 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 2. Д. 11. Л. 121.
- 10 ЦГА КР. Ф. 20. Оп. 1. Д. 115. Л. 2.
- 11 ЦГА КР. Ф. 20. Оп. 1. Д. 205. ЛЛ. 165-170.
- 12 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 3. Д. 59. Л. 273.
- 13 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 2. Д. 11. Л. 7.
- 14 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 2. Д. 11. Л. 96.
- 15 ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 3. Д. 6. Л. 36.

References

1 Ozhukееva T. XX century: the revival of the national state in Kyrgyzstan. - Bishkek, 1993; Malabaev J Strengthening tips Kyrgyzstan during the construction of socialism (1917-1937). - Frunze, 1969 Dzhumanaliev A Political History of Kyrgyzstan. - Bishkek, 2005; Turgunbekov RT The formation and development of the sovereign state of the Kyrgyz people - Frunze, 1969.

- 2 CSA CD. F.20. Op. 1. D. 26. L. 4.
- 3 CSA CD. F. 949. Op. 1. D. 3.L. 72 vol.
- 4 CSA CD. F. 1383. Op. 1. D. 1. L. 7.
- 5 CSA CD. F. 949. Op. 1. D. 3. L. 90.
- 6 CSA CD. F. 949. Op. 1. D. 3.L. 38.
- 7 CSA CD. F. 949. Op. 1.e. 3. Op. 2. D. 11. L. 96.
- 8 CSA CD. F. 20. Op. 1. D. 340. L. 13.
- 9 CSA CD. F. 949. Op. 2. D. 11. L. 121.
- 10 CSA CD. F. 20. Op. 1.e. 115. L. 2.
- 11 CSA CD. F. 20. Op. 1. D. 205. LL. 165-170.
- 12 CSA CD. F. 949. Op. 3. D. 59. L. 273.
- 13 CSA CD. F. 949. Op. 2. D. 11.L. 7.
- 14 CSA CD. F. 949. Op. 2. D. 11. L. 96.
- 15 CSA CD. F. 949. Op. 3. D. 6. L. 36.

Список условных сокращений

Облисполком – областной исполнительный комитет Киргизский автономной области.
ККАО – Кара - Киргизская автономная область.
КАО – Киргизская Автономная Область
Кир ЦИК – Центральный исполнительный комитет Киргизской Автономной Советской Социалистической Республики.
Облкомиссия – областная комиссия по районированию ККАО.
РСФСР – Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика.

МӘМБЕТАЛИЕВ У.З.

Қырғызстан Республикасы ҰҒА Тарих және ұлттық мұра институтының ізденушісі

1925-1926 ЖЖ. ПИШПЕК УЕЗИН АУДАНДАСТЫРУДЫҢ ӘКІМШІЛІК-АЙМАҚТЫҚ ТАРИХЫ

Түйін

Бұл мақалада Қара-Қырғыз Автономиялық облысы Пішпек уезінің ұлттық болыстықтарды анықтау барысында ұлттық қатынастардың нақтылы шешілу жолдары қарастырылады. Жергілікті жерлердегі билік орындарының әртүрлі нысандары жан-жақты талқыланады және ҚҚАО Пішпек уезіндегі әкімшілік аймақтық бірліктің кантондық түрінің таңдап алыну себебі ашылған.

Түйін сөздер: қырғыздар, ұлттық белгілер, еуропалық мұра, Шу өңірі, еуропалық кантон, аудандастырудың облыстық комиссиясы, Пішпек уезі.

MAMBETALIEV U.Z. PhD

Institute of History and Cultural Heritage
of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

THE HISTORY OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REGIONALIZATION OF PISHPEK UEZD IN 1924-1925

Summary

In this article the author considered the solution of national relations problem in Pishpek region of Kara Kyrgyz autonomous oblast through setting national parishes (volost). The process of discussing different forms of authority organization in regions is described in this article. The reasons of choosing such administrative unit for Pishpek uezd as canton are revealed here.

Key words: Kyrgyz, national feature, European population, Chui valley, volost, European canton, regionalization, oblast commission for regionalization, Pishpek uezd.

СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИИ CRITIQUE AND BIBLIOGRAPHIES

Ысымұлы А.

Қазақстанның мәдениет қайраткері, журналист-заңгер

Түріктер тарихын жаңаша пайымдау

Жазушы-тарихшы ғалым Қойшығара Салғараұлының түрік халықтарының ықылым замандардан орта ғасырларға дейінгі дәуірлері тарихын қамтыған үш томдық зерттеу еңбегі **«Ежелгі түріктер» (376 б.)**, **«Шығыстағы түріктер» (384 б.)** және **«Ортағасырлық түріктер» (302 б.)** деп аталады. 2012 жылдың аяғында Астана қаласында «Фолиант» баспасынан жарық көрген, таралымы, өкінішке қарай, тым аз – бір мың дана ғана. Ізденіп жүретін құлағы түрік, көзі қарақты, тарихи тақырыпқа ден қойған жандар, ғалымдар болмаса, жаппай қолға түсе бермейді-ақ. Жаңаша жыл санаудан арғы замандардан бастап, бейне майдан қыл суырғандай, тонналаған құмнан грамдап қана шығатын алтынды елегендей, отыз жыл бойғы табанды ізденістің жемісі – іргелі еңбек, кімнің де болсын, соның ішінде әсіресе, тарихшы мамандардың назар аударуына лайық.

Қойшығара Салғараұлы халқымыздың шығу тегіне ізденген сайын тереңдей еніп, бірыңғай осы салада еңбектеніп келе жатқан тарихшы жазушы. О бастағы мамандығы журналист, келе-келе көңіл қалауы – тарих, онда да талайдың тісі бата бермейтін өте көне заман тарихы, әуесқойдан кәсіпқойға айналған ғалым. Бұларды тәптіштей айтып отырған себебіміз – қазіргі кезде бағзы замандар қатпарларын қаузап белсене еңбектеніп жүргендер көбінесе тарихшы мамандар емес, кәдімгі жазушылар екендігі. Олардың бір кездегі әмбебап Алаш қайраткерлері сияқты қазақтың жоғының орнын толтыруға, қазақ қоғамы үшін аса зәру мәселелермен шұғылдануға белсене кіріскен бұл тірліктерін ұлт мұқтажын өтеуге деген ұмтылыстан туған деп кәміл сеніммен айтуға болады.

Бұл әмбебаптық құбылыстың, біздіңше, екі себебі бар – біріншісі, Кеңес Одағында кіші ұлттар деп аталған ұлттардың (аға ұлт кім екендігі белгілі) ғасырлар қойнауына үңіліп, өздерінің тегін іздеуге тиым салған кеңестік жымысқы саясат салдарынан туған жоқтың орнын толтыруға талпынған ізденіс, яғни көмескіні, бүркеулі жатқанды ашуға ұмтылыс. Екіншісі, енді тәуелсіз елге айналдық, ой-сана да, қол да еркіндікте деген кезде бұрын зерттелмей келген мәселені түбегейлі танытуға өзін білікті тарихшы мамандардың болмауы.

Қ. Салғараұлының бағзы замандар туралы ізденісінің бастауы – 1986 жылы шыққан алғашқы кітабы «Алтын тамыр» роман-эссесінен басталады. Бұл кітаптың жарық көру жолы ауыр болған. Баспаханадан 30 мың данамен басылып шығып, енді кітап дүкендеріне – оқырмандарға жөнелтілгелі тұрғанда әлдекімдердің арызымен кеңес қоғамы үшін «өте зиянды шығарма» деп танылып, жойылуға ұйғарылады. Бұл – Желтоқсан көтерілісінің қарсаңы, дауыл алдындағы ішкі арпалыстың шиыршық атқан шағы. Алла сақтап, жанашыр азаматтардың арқасында кітап туралып кетуден әугіріммен аман қалған. Жұртшылықтың білетіні – қолдарына тиген олжа-қазына. Егер ол кітап жойылғанда Қойшығара беті қайтып, бұл тарихи тақырыпты әрі жалғастырмас та, қазақ руханиятына тағы бір ғалым тарихшы жазушы қосылмауы мүмкін еді-ау... Сөз орайында айта кететін тағы бір жәйт, кітап жылдың басында шығып, жыл аяғында өкімет күтпеген Желтоқсан көтерілісі бұрқ ете қалғанда, билеуші партия, жазалаушы арнайы органдар мұндай бұзақы ұлтшылдықтың түп-төркіні қайда жатыр деп сан-саққа ой жүгіртпей ме. Сонда тапқан кінәлілері қайдағы бір тарихи тақырыпқа шығармалар жазып, бөрілі байрақты желкілдеткен батырларын дәріптеген, елдің санасына бұзақы ой салып, рухын қоздырған Ө. Әлімжанов, Д. Досжанов, І. Есенберлин, Ө. Кекілбаев, Б. Қойшыбаев, Б. Қыдырбекұлы, М. Мағауин, Қ. Мырза-Әлі, А. Сейдімбек, С. Сматаев, Ш. Смаханұлы, М. Шаханов сияқты біраз жазушы болыпты. 2007 жылы Москвада «ЖЗЛ» («Жизнь замечательных людей») сериясы арқылы жарық көрген «Лев Гумилев» атты еңбегінде Валерий Демин КОКП орталық комитеті мұрағатының дерегіне сүйеніп, ұлт рухын ұрандатқан осындай ұлтшылдар тізіміне Қ. Салғараұлы мен А. Сейдімбектің де ілінгенін атап көрсетеді. Иә, кеңес өкіметі қай кезде де ұлттың сөзін сөйлеген зиялылар тізімін жасап, олардың аузын бағып, ісін қадағалап отырған. Алаш қайраткерлерінің көзі де кезінде солай жойылған.

Осылай ызғар соғып тұрған шақта, Алла қарасқанда, қайта құру, жариялылық дейтін кезең басталып, оның аңсаған тәуелсіздікке ұласуы кімге де болсын жаңа мүмкіндіктер туды. Күйініштен сүйінішке ұласқан бұл заман өзгерісі ізденіс үстіндегі Қойшекеңе де шабыт берді, өндіре жұмыс істеуге жол ашылды. «Көмбе» (1989), «Хандар кестесі» (1992), «Қазақтың қилы тарихы» (1992), «Қазақтар» (1995), 2 томдық «Қазақ қазақ болғанға дейін» және «Қазақ қазақ болғаннан кейін» (1998), «Ойлан, қазақ» (2000), «Түрік әлемі» (2000), «Байырғы түріктер баяны» (2005), «Түріктер» (2007), «Ұлы қағанат» (2008), «Елдік негіздері» (2009) күрделі де терең зерттеу, тыңнан ой толғау кітаптары жарық көрді. Бұлардың сыртында мерзімді баспасөздерге мақалалары мен сұхбаттары бірінен кейін бірі жарияланып жатты. Бұлары қазақ тарих ғылымына қосылған сүбелі үлес еді. Олардан басқа жазушының көркем әңгіме, повестерінің жинақтары тағы бар.

Жазушы-тарихшы Қ. Салғараұлына «Қазақтар» кітабы үшін 1996 жылы Қазақстанның мемлекеттік сыйлығы, 2009 жылы түркология саласындағы аса зор жетістіктері үшін Күлтегін атындағы сыйлық берілді. «Халқымыздың шығу тегін зерттеп ізденіп жүрсіз, жағдай жасайық» деген Елбасының тікелей тапсырмасымен Қытай еліне барып, бұған дейін қазақ зерттеушілерінің қолы жете қоймаған көне мұрағаттарын ақтарды. Берілген мүмкіндікті пайдаланып, уақытпен санаспай, қажымай-талмай еңбектену нәтижесінде біржарым жылдың ішінде «Сиуңну», «Дунху. Гаучы», «Түріктер. Жыужандар», «100 құжат», «Таным тармақтары», «Анықтамалық» деген бірнеше кітап жарық көрді. Бұлар жалпы түркология саласына, оның ішінде Қазақстанда тарих ғылымына қосылған елеулі еңбек екендігі сөзсіз. Қытайда тұратын білімді қазақ азаматтары мен қытай тарихшыларының көмегімен жұмыс істеудің арқасында Қ. Салғараұлы біздің тарихшыларымыз осыған дейін еуропалық, ресейлік, кеңестік зерттеушілер ұсынып келген деректерді түпнұсқамен деректермен салыстырып тексере алды, тарихта орныққан тұжырымдардың біразын түбегейлі қайта пайымдаудың қажет ететіндігін анықтады, бұған дейін өзінің айтып келген кейбір жаңсақ ұйғарымдарын түзетті. Қолымызға тиіп отырған үш томдық түрік халықтары туралы қомақты еңбек отыз жыл бойғы осындай ізденістің белгілі бір қорытындысы деп айтуға толық негіз бар.

Таңғаларлығы, осы еңбектердің бірде-біріне кезінде де, кейін де не оң, не теріс деген ғылыми сараптамалық баға берілмеді. Соданда болар, көрнекті ғалым, этнограф, жазушы Ақселеу Сейдімбек бұл ретте: «Қазақстанда тарих ғылымы тоқырауға ұшыраған, түркологиялық зерде қалыптаспаған немесе ғалым-зерттеушілердің санасын немкеттілік жайлап алған деп жорудан басқа қисын жоқ сияқты. Әрине, қалай болғанда да, жақсылықтың нышаны емес» деп, кезінде Қ. Салғараұлының «Ұлы қағанат» кітабына жазған пікірінде өкініш білдіріп, өз тарапынан бұл еңбекті «Қазақстандағы тарихи-түркологиялық танымның да өресін биіктетіп, өрісін ұзартқан толымды ғылыми табыс» деп баға беріпті. Бір ғажабы, еңбектің қадіріне жетіп, осы сияқты оң баға бергендер де кәсіби тарихшы мамандар емес, тағы да сол жазушы-тарихшылар екен. Бұл да біздің алдында айтып кеткен: «Кеңес Одағында «кіші ұлттар» деп саналған халықтардың ғасырлар қойнауына үңіліп, өздерінің тегін іздеуге тиым салып, көне тарих бойынша мамандар даярлатпаған жымысқы саясаттың жемісі» деген ойымызды бекіте түседі. Болмаса, тарихшы мамандар жаңалыққа неге қуанбасын, неге назар аудармасын дейміз де.

Енді тікелей үш томдық еңбектің өзіне келейік. «Қазақ халқының шығу тегін және халық болып қалыптасуын ғылыми тұрғыдан жан-жақты дәлелдеп, бір жүйеге келтіріп, анық-қанығына жеткізген толық тарих әлі жазылған жоқ» деп бастайды Қ. Салғараұлы үш томдықтың алғашқы кітабы **«Ежелгі түріктерде»**. Бұлай тұжыру академиялық басылым «Қазақ ССР тарихын», «Қазақстан тарихын» жазған ғалымдар тобымен таласқа түсу деген сөз. «Бұған дейін қазақ тарихы үш бірдей «центризмнің»: әлемдік мәдениеттің үздік үлгілерінің бәрін өздерінен ғана шығарған еуропалық колонизаторлар идеологиясының жемісі – еуроцентризм; өзге жұртты жабайы, екінші сортты халық санап, өздерін дәріптеген көне қытайлық агрессиялық-гегемонистік идеология – азияцентризм; сөз жүзінде халықтар теңдігі деп жалаулатқанымен, іс жүзінде ұлы орыстық идеяның туын көтерген кеңестік идеологияның өзегі – русоцентризм ықпалымен жазылды, тарихшы мамандарымыз осы шеңберден шыға алмады» дейді Қойшекең. Білім-ғылым бізден шықты дейтін отырықшы елдер әлем халықтары, олардың тарихы, мәдениеті туралы өз-таным түсініктерін жаппай санаға сіңіріп, бұлжымыс ақиқат ретінде орнықтырды. Бұның мысалдарын өз халқымыз туралы әңгімелерден келтіреді.

Кез келген қазақтан халқымыздың түпкі шығу тегі туралы сұрай қалсаңыз, талайы «арғы тегіміз сақ» деп жауап береді. Ал «сақ» сөзі қазіргі қазақ жерін мекендеген байырғы тайпалар бірлестігіне сол замандарда парсылардың берген атауы, «жабайы» («варвар»), кейбір талдауда «ит» деген мағынаны береді екен. Бұл анықтауды оқыған да болармыз, бірақ көңілге тоқымаған сияқтымыз, әлі күнге «сақпыз» деп айтып келеміз. Ал көршілер осылай менмендікпен сырттай жабайы атап жүргенде сол

«жабайы» түрік тектес тайпалардың алфавиттік жазуы болыпты. Ал бұл адамзат мәдениетіне қосылған баға жетпес үлес емес пе! Қазақ жеріндегі көне қорғандарды қазғанда археологтар тапқан (Жамбыл облысында Талас өзені бойынан, Павлодар өңірінен, Алматы облысында Есік қорғанынан) жаңаша жыл санауға дейінгі V ғасырдағы сақ мұрасына жатқызылған жәдігерлер, «руналық көне түрік жазуы» деп мойындалған олжалар үлкен мәдениеттің айғағы. Ал ресми тарих болса, бізді осылардың бәрінен мақұрым жабайылардың ұрпағы деп санаға сіңіріп-ақ қойған-ды. Міне, тарихқа жасалған қиянаттың бір көрінісі осы.

Ресми тарихқа қарағанда бүгінгі қазақ халқы қазіргі қазақ жерін ықылым замандардан мекендеп, бірін-бірі ығыстырған, сендей соғылысып, жеңкіле көшіп кетіп отырған сан халықтың көне жұртында қалған бір өскін тәрізді. Жаңаша жыл санауға дейінгі (Қ. Салғараұлы жыл санау мерзімін білдіруде тарихта бірізділіктің жоқтығын айтып, дәуірге бөлуді христиан эрасына дейінгі (х.э.д.) және одан кейінгі (х.э.к.) деп атауды ұсынады) VIII – II ғасырларда бұл даланы сақтар жайлаған, бірақ одан кейін олар аталмайды, бейне ізсіз-түзсіз ғайып болып кеткен тәрізді. Енді олардың орнына сиунну (бұл қытайлардың берген атауы, мағынасы – «жауыз құл, өркөкірек құл, кекшіл құл» деген мағынаны білдіреді) дейтін халық пайда болады. Бірақ олар да баяндап тұра алмайды. Оның орнын сиэнбилер басады. Содан кейін жыужанжар. Жаңаша жыл санаудың VI ғасырынан бұл өңірде «түрік» деген халық пайда болады. Кейін олардың орнын ұйғырлар, қарлықтар, түргештер басады. Арада біраз уақыт өткеннен кейін бұлардың орнына қыпшақтар мен оғыздар келеді. Қыпшақтарды моңғолдар тықсырып, Алтын Орда дәуірі басталады. Алтын Орда ыдыраған кезде Қазақ хандығы орнайды. Қарап отырсаңыз, бұл даланы тұрақты мекендеген бірде-бір халық болмаған тәрізді, біраз аялдап, тағдыр толқынында одан әрі жеңкіліп кете барғандай.

Алайда археологиялық қазба мұралар, халықтың ауызша тарихы – шежіре-аңыздар, ескі замандардан үзілмей келе жатқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, сырт көз қалай атағандықтарына қарамастан, бұл даланы бір ғана халықтың – түрік тектес халықтардың ұрпақтары мекендеп келе жатқандығын дәлелдейді. Бұл – қазір айтыла бастаған жаңа тұжырым. Қойшекең осы тұжырымды тиянақтауға күш салады. Ал отырықшы елдер таңған түсінік бойынша әлгіндей алуан түрлі аталған халықтардың өзара туыс ұрпақтар сабақтастығын үзу – осы түрік халықтарының көне тарихын жоқ ету, оларды мал соңында көшіп-қонып, жайылым үшін қырқысып-таласып, бірін-бірі жойып жіберуден басқа тарихы жоқ жабайылар деген ұғымды күштеп тану еді. Ал мұның астарында «ел болып еленуің, халық болып қалыптасуың – біздің арқамыз. Бізсіз күнің қараң еді, біздің арқамызда ғана көзің ашылды» дегенді санаға сыналап енгізіп, үстем елдің қасы-қабағын бақтырған, өктем саясатына бас шұлғытқан құлдық сананы қалыптастыру еді. Кейінгі екі жарым ғасырлық бодандық кезеңде өздерін аға атандырған халықтың билеуі оларды бұл мақсатқа едәуір жақындатып-ақ тастағанын білеміз.

Санамызға сіндірген ұғым бойынша түрік халықтары көшкінші (Қ. Салғараұлы «көшпелі, көшпенді» деген атаулардан гөрі осыны жөн көреді) халықтар, ресми тарихтың танымы да осы. Ал Қойшекең айтады, олар ешқашанда бірыңғай таза көшкінші болмаған, мал шаруашылығына басымдық берумен қатар, егін де еккен, қала да салған, темір қорытып, құралдар соққан, сауда-саттықпен де айналысқан, өнер туындыларын да жасаған. Кітапта бұған талай мысал келтіріледі, ескі қорғандардан табылып жатқан неше алуан құралдар мен әшекейлі бұйымдар осы пікірдің заттай айғақтары. Осы ретте әйгілі түріктанушы ғалым Л. Н. Гумилевтің «XIX ғасыр прогресшіл өркениетті тек отырықшы халықтар жасаған, ал Орталық Азияны бейне бір тоқыраушылық, болмаса жабайылық пен тағылық жайлаған деген тұжырымдаманы бізге мұра етіп қалдырды. Бұл тұжырымдаманың ең зияндылығы – қателігінде ғана емес, оның ешқандай сынауға жатпайтын ғылым жетістігі ретінде ұсынылуында» деген қынжылысты пайымдауын келтіре кетейік. Ғылыми басылым Антропологиялық сөздікте «Көшкінші – тұрақты мекені жоқ және шаруашылық жүргізумен айналыспайтын адам» деген анықтаманың берілуі де Л. Н. Гумилев күйіне айтып отырған «сынауға жатпайтын ғылым жетістігінің» бір көрінісі. Басқа да энциклопедияларда да осындай тұжырым. Қ. Салғараұлының үш томдық еңбегінде осындай орныққан талай тұжырымдаманы түбірінен қайта қарауға, өзгертуге бастайтын талай тың ойлар бар және оның бәріне де дәйекті уәждер келтіріп отырады.

Ежелгі замандарда Ұлы Даланы мекендеген халықтар өздерін географиялық-аумақтық орналасуларына қарай өзара: «орман адамдары», «далалықтар», «ғұздар, яғни өзен-су бойындағылар» деп аталатын үш ұлы бірлестікке жатқызған. Еуропалықтар көшкіншілер деп атандырған халықтарға қатысты Қ. Салғараұлы мынадай өзіндік анықтама береді: «Көшкіншілер – мемлекеттік құрылымы рулық-тайпалық жүйеде қалыптасқан, осыған орай белгілі бір аумақты ру-ру, тайпа-тайпа болып тұрақты мекен еткен, сол мекендеген жерінің суы мен жайылымының әрқайсысын жер бедерінің табиғи ыңғай-

ына қарай, жыл мезгілінің өзгермелі райына сәйкестіре бөліп, бір бөлігін көктемгі көктеуі, екіншісін жазғы жайлауы, үшіншісін күзгі күзеуі, төртіншісін қысқы қыстауы ретінде пайдаланып, соның бірінен екіншісіне кезегімен уақытында қоныс аударып, көше жүріп, мал шаруашылығына басымдық беру арқылы экономиканың өзге салаларын да өз қажеттілігіне қарай дамытып, жүйелі бір қалыпқа түсірген және соған сай өзіндік рухани-материалдық мәдениетті тудырған ежелгі халықтардың, ру-тайпалардың жиынтық атауы». Міне, бұл – халықтың тұрмыс-тіршілік болмысын іштей білетін төл перзентінің анықтауы.

Автордың айтуынша ресми тарихтағы қателіктер байырғы халықтарды «тарихи халықтар» және «тарихи емес халықтар» деп те жіктеуінен басталған. Осының тарихи мәдениетті жасауға қабілетті, ал тарихи емесі адам кейпіндегі жабайылар, яғни ізгілікті бірдеме жасауға қабілеті жоқтар. Кейін бұл терминдер «отырықшылар», «көшкіншілер» деп өзгертілгенімен, атау мағанасы сол күйінде орнықты. Соған орай көшкіншілер, оның ішінде түрік халықтары да сол баяғы «жабайы», «тағы» деген көзқарастың құрсауында қалды. Кешегі кеңестік тарих ғылымының түрік халықтарын христиан эрасынан кейінгі VI ғасырда Алтайда пайда болған «жас халық» деген танымды санаға сыналауында да, оларды бүкіл түрік тектес халықтардың атасы деген түсінікті ғылымға ендіруінде де сол түсініктің салқыны жатыр. Бұған тек түріктер ғана емес, жалпы көшкінші халықтардың бәрінің бастау тарихын отырықшы елдердің әлдебіреуінің жазба дерегіне іліккен кезінен бастайтын ғылыми ұстанымның тірек болғаны да аян. Сол себепті қытайдың Вэй (Вей) империясы түріктерге елші жіберген 545 жыл түрік халықтарының пайда болған нақты уақыты деп белгіленді. Ал ру-тайпалардың басы құралып халық ретінде қалыптасуы, одан мемлекетке айналуы ұзақ мерзімді үдеріс. Сондықтан ресми тарихтағы «545 жыл» түрік халықтарының нақ пайда болған мерзімін білдірмейді, тек тарихшылар тілге тиек етер шартты дерек, ол халықтың айналасындағы елдерге мәлім болып, көршілердің жазба дерегіне енген уақыты ғана деп тұжырады Қ. Салғараұлы. Түрік халықтарының бастау тарихын орта ғасырлармен тұйықтау, одан әрі тереңдеп ізденуге, тарих қойнауына ене түсуге кедергі жасап келгені белгілі. Соның салдарынан түрік халықтарының тарихы, олардың шыққан тегі де, тілінің таралу кеңістігі де тек Алтай өңіріне телініп келеді. «Алтай – түріктердің алтын бесігі» деген осы күні жиі айтылатын тұжырым, міне, осыған негізделген.

Алайда Орхон-Енисей өзендерінің бойынан табылған, тасқа қашап жазылған руна жазуларының оқылу кілтін XIX ғасырдың аяғында дат ғалымы В. Томсеннің табуы, жұмбақ жазулар ашқан сырлар бұған дейін жабайы делініп келген көшкіншілердің бір бөлігі – түріктерді ежелгі өркениетті, төл алфавиттік жазуы бар халыққа айналдырып шыға келді. Әлемдік тарихқа «Түрік дүниесі» деген жаңа тарау қосылды.

Тарихтағы тағы бір қиянат – Ұлы Даланың орта және батыс бөлігін мекендеген ежелгі көшкінші халықтардың бәрі иран тілінде, кең мағынасында, үнді-еуропа тілінде сөйлеген еуропалық халықтар деген тұжырым. Оған негіз болып отырған бар айғақ – ежелгі қорғандардан табылған адамдар бас сүйектерінің антропологиялық кескіндерінің еуропаидтарға ұқсайтындығы екен. Ал сол замандарда Ұлы Даланы мекендеген, кейін шығысқа қоныс аударған далалықтардың (түрік-қыпшақтардың) да, ғұздардың (өзен-су бойындағылардың) да еуропаид кескінді түріктер болғандығы археологиялық қазба материалдар мен жазба тарихи деректер арқылы дәлелденгені назарға алынбай келеді.

Зерттеуші осыған орай түрік халықтарының тарихына тілдік тұрғыдан да талдау жасаған. Еуропашыл ғалымдардың Еуразия кеңістігін үнді-еуропа тілінде сөйлеген деген тұжырымдарының да қате екендігін жан-жақты дәлелдейді. Бар мәселе Еуропаны ғасырлар бойы уысында ұстаған, Иерусалимді басып алған түріктерді тұқырту мақсатында еуропалықтар өздерін тарихты, өркениетті жасаушы халықтар, ал азиялықтарды тарихқа үлесі жоқ жабайы халықтар деп жіктеуден басталғанын көрсетеді. Еуропалықтар түріктерді бертінде пайда болған халық етіп шығару үшін олардың арғы ататектерін Ұлы Даланың батысына жолатқылары жоқ. Скиф-сақ халықтарын тек иран тілінде сөйлеген деген тұжырымды тарих ғылымына зорлап енгізулері де содан. Негізі жалған «үнді-еуропа тілі» деген ұғымды да ежелгі үнді мәдениетін өздеріне ортақтастыру ниетінен туған деген ой айтады кітап авторы. Бұған XIX ғасырдың ортасында Ресейде түрік халықтарына қатысты жазылған: «низшие народы человечества, никогда не будут занимать высокого места во всемирной истории» деген тұжырымды қосыңыз. Бұл академиялық журналда басылған пікір. Тарихи сананы қалыптастыратын идеология деген осы болар. Осы идеология аз халықты жойып жіберуге дейін барғаны тағы белгілі. Бұл басқа әңгіме.

Қайтып тілге келетін болсақ, түрік халықтары, оның ішінде бүгінгі Қазақстан жерінен табылған көне археологиялық жәдігерлер – алфавиттік руна жазуларының тілі тек түрік тілі, бүгінгі біз түсінетін тілде болып отыр. 1960 жылы археолог Ф. Х. Асланов Павлодар облысында Ертіс өзенінің оң жағында Боровое ауылы маңындағы ескі қорымнан тапқан бұйымдар христиан эрасына дейінгі V – IV ғасырла-

рға жатады деп танылды және ондағы жазу оңнан солға қарай «Ақ марал» деп оқылды. Ал мұндай жазулар Қазақстанда Талас, Іле бойынан да табылды. Түрік тілін мойындауға мәжбүр еткен Орхон-Енесай жазуы өз алдына бір қазына.

Қ. Салғараұлы бұдан әрі түрік атауының шығу төркінін іздейді. «Түрік» атауының қай кезде пайда болғандығын көрсететін айғақтар жоққа тән, нақтылық жетіспейді. Зерттеуші сондықтан жанама деректерді де назардан тыс қалдырмайды. Жазба дерек бойынша – «түрік» деген христиан эрасынан кейінгі YІ ғасырда Алтайда пайда болған халықтың және оның тілінің атауы. Ал Тәуратта және соған сүйенген ауызша аңыз бойынша: Түрік – Нұх пайғамбардың үш баласының бірі Иафеттің сегіз ұлының үлкенінің есімі. Аңыз бойынша бүгінгі түрік тектес халықтардың бәрі осы Нұхтың ұлы Иафеттің Түрік есімді баласынан өрбіген ұрпақ болып шығады. Аңыз былай дейді: топан судан аман қалған Нұх үш баласын әйелімен үш жаққа жібереді. Иафет Еділ мен Жайық өңіріне келіп қоныс тебеді. Оның сегіз ұлы болады: Түрік, Хазар, Сақалап, Рус, Миң, Шын, Кеймари (Кеймал) және Тарих (Тареджа). Иафет өлерінде өз орнына үлкен ұлы Түрікті отырғызып, өзге ұлдарына: «Сендер Түрікті патшамыз деп мойындап, бағыныңдар» деп өсиет етеді. Әбілғазының түрік шежіресінде де осылай. Осыған қарағанда түрік атауының (кісі есімі не елдік атау болсын) кемінде төрт мың жылдық тарихы бар болып шығады. Топан судың болған мерзімі көне екі тарихи жазба дерек бойынша: христиан эрасына дейінгі 2379 немесе 2355 жылдар екен. Бірақ бұны бүгінгі түрік тектес халықтар бір адамның кіндігінен тараған ұрпақтар деп емес, бір заманда Түрік аталған іргелі мемлекеттің құрамына кірген туыстас халықтардың (тайпалардың) ұрпақтары деп түсінген қисынды. Бағзыдан қалған жазба дерегіміз болмағандықтан, ауызша тарихқа мән беріп, содан суыртпақтап дерек іздеу Қойшекең ұстанған, ұсынатын зерттеу әдісінің бір арнасы. Бұл әдіс белгілі ғалымдар С. Ақынжановтың, А. Сейдімбектің осы орайдағы ұстанымдарымен де орайлас келеді.

Жалпы тарихта «түрік» елдік атау ретінде үш рет алдан шығады. Ол, жоғарыда айтқан, топан судан аман қалған Нұх пайғамбардың немересі Түрік және Еділ – Жайық өңірінде ол құрған патшалық ретінде. Екінші ретте – YІ ғасырда Алтайдан шыққан халық және олар құрған ұлы Түрік қағанаты. Жаңа мемлекет шаңырақ көтерген кезде баяғы Нұхтың немересі Түрік құрған мемлекет, оның ұрпақтан ұрпаққа жеткен даңқы ортағасырлық түріктердің ұранына айналған, Бумын (Момын) қаған билік еткен Түрік қағанаты атауы осылай туған деп пайымдайды зерттеуші. Олар өздерін ежелгі түріктердің ұрпағымыз деп санаған сияқты. Үшіншісі – бүгінгі Түркия. Осман империясы құлаған кезде түрік атауы тағы да елдік атауға айналған.

Тарих ғылымы бұған дейін «түрік» сөзінің мағынасын іздегені болмаса, түрік халықтарының шығу тарихына мән бере қоймағанын айтып кеттік. Қойшекеңнің пайымдауынша, «түрік» – Ұлы Даланы мекендеген тектес, тілдес ру-тайпалардың басын біріктірген үлкен этносаия бірлестіктің атауы. «Түр» (түр, тур) сөзіне «ік» жұрнағы жалғану арқылы (түр+ік) жасалған атау. Осы ретте кейбір зерттеушілер сөздің жаратылысын, түп мағынасын зерделемей, сөздіктерде бар сөздердің ұқсастығынан алып, «түрік» сөзін «жасаушы, адам», «тастау, жайына қалдыру», «күш, қуат» және осы сияқты әртүрлі ұғымдарға апарып телуі де кездеседі екен. Бұл ретте Қойшекең түріктанушы ғалым А. Н. Кононовтың «түрікті» қазақша «төркін», моңғолша «түркін», бурятша «төрхүм» сөздерінің түбір ұқсастығынан да іздеуін де қателік деп есептеп, өзінің әлгінде айтып кеткен тұжырымын ұсынады.

Осы ретте ғалым ресми тарихта орныққан түріктердің түп атасы Ашына (Ашина) деген танымға және зерттеушілердің біреулерінің Ашынаны түріктердің билеуші тайпасының атауы, енді біреулерінің қаған әйелінің, баласының аты деген сияқты түрлі пайымдауларына да тоқталып, бұлардың қате пікір екендігін жан-жақты дәлелдейді. «Ашына» ежелгі түріктердің «бұрынғы», «әуелгі», «алғашқы» деген ұғымды білдіретін «ашнұ» («ашынұ») деген сөзі екендігін, тарихта қолданылатын «ашина түрік» тіркесі «бұрынғы түрік», яғни «Бірінші Түрік қағанаты» деген сөз екенін дәлелдеп, берік тұжырады.

Түрік халықтарының бастау тарихының христиан эрасынан кейінгі YІ ғасырдан да әріге кетіп, жалпы адамзат баласының ортақ бастауымен сабақтасып жататындығы бұрын сөз болмаған тақырып. Бұл Қ. Салғараұлы шыққан тың өріс. Осы ретте ғалым алдымен ежелгі өркениет ошақтары орналасқан өңірлердегі байырғы жер-су атауларына назар аударуды ұсынады. Жаңаша жыл санаудан бұрынғы төрт мыңыншы, үш мыңыншы жылдарда Оңтүстік Еуропа, Египет, Алдыңғы және Кіші Азия жерлеріндегі таза түріктік ұғымда түсінікті атаулар байыптаған жанға тізіліп шыға келеді екен. Мысалы, адамзат баласы салған ең көне екі қаланың бірдей «Иер-қон» (Жерге қон) атануы. Олардың бірі Палестина жерінде, екіншісі Ніл дарияның орта ағысында, ал сол атаудың Алтайда YІ ғасырда пайда болған түріктердің шыққан жері деп көрсетілетін «Ергене-қон» атауымен тамырласып жатуы зерттеушілерді ойлантса керек. Алтайдан шыққан ортағасырлық түріктер ұлыдалалық барша түріктің ататегі емес, ежелгі түрік халқының Шығыстағы бір бұтағы ғана деп түйеді зерттеуші.

Қазір адамзат өркениетінің өрбу бастауында түріктердің де тұрғаны тың ғылыми тұрғыдан дәлелденіп отыр. Оған генетика ғылымының соңғы жетістігі – ДНК (дезоксирибонуклеин қышқылы) зерттеулерінің қорытындысы толық мүмкіндік береді. Енді осы ДНК деректерін тарих деректерімен негіздеп, түріктердің шынайы тарихын жасайтын заман туды деп қуана хабарлайды ғалым. АҚШ-тың Калифорния университетінің Алан Уилсон бастаған ғалымдары мен Ресейдің Вавилов атындағы генетика институтының Илья Захаров жетекшілік еткен ғалымдары әрқайсысы өз беттерінше Америка үндістерінің түрік екенін, оның 30 – 40 мың жылдық тарихы бар екенін дәлелдеп, ғылымды мойындатса, Американың Гарвард университетінің профессоры Анатолий Клесов Атлант мұхитына дейінгі Еуразия кеңістігі бағзы замандардан бері тек түрік тектес халықтардың мекені болғанын дәлелдеп берді. И. Захаров тобы қазіргі әлемдегі барша адамзат баласы он еркек пен он сегіз әйелден жаралған, солардың өсіп-өнген ұрпағы деген тұжырым жасаған. Адам ата мен Хауа ананың пайда болғанына 200 мың жылдай уақыт болыпты, міне содан бері адамның тегі туралы ақпарат адам баласының жадында ұрпақтан ұрпаққа өтіп сақталып келген! Табиғаттың ғажап жады! Еуропалықтар адамзат баласының түпанасы он сегіз әйелдің жетеуінен тараған ұрпақ екен. Орыс генетиктері сол он сегіз әйелдің төртеуінен америкалық үндістер, біздің тыба (тува) және алтайлық туыстар тарағанын анықтады және ең ежелгісі алтайлықтар болып шыққан. Бұл ғылыми жаңалық түріктер осы заманғы ҮІ ғасырда пайда болған жас халық деген тұжырымның қате екендігін одан сайын дәлелдеп шықты.

Сөйтіп, түрік халықтарының бастауы ресми тарихта айтылып жүргеніндей, осы заманғы ҮІ ғасырда Алтайдан емес, христиан жыл санауына дейінгі заманаларда Африканың оңтүстік шығысынан басталып, Жерорта теңізінің жағалауларынан өріс ұзартып, одан Ұлы Даланың орта және батыс бөлігіне ұласып, бүгінгі Еуропа халықтарының түптегімен тамырласып кететіндігін зерттеушілер дәлелдей бастаған. Ағылшындардың да, германдардың да, Балтық бойы, Скандинавия елдері халықтарының да түбі түрік екендігін Еуропа зерттеушілерінің өздері айтып отыр. Кітапта бұған бірнеше мысал келтіріледі. Зерттеушілер Британияның ежелгі тұрғындары брит халқы болғанын және арал «Британ», яғни «бриттер мекені» деп аталғанын мойындаған. Ал бриттердің түпатасы мен түріктердің түпатасы Нұх пайғамбардың баласы Иафет. Бриттер Ас бірлестігіне қарайтын алан тайпасынан шыққан. Қазіргі Азия құрлығының атауы да осы Ас бірлестігінің атымен байланысты көрінеді. Азия – «Асуя», яғни «астар мекені» деген ұғымды білдіреді екен. IX ғасырда жазылған «Британ тарихының» авторы Ненний деген ғалым өзі бұл деректерді ата-бабалары қалдырған көне кітаптардың дерегі бойынша жазғанын айтады. Автордың осы мәліметтерін қазіргі заманда генеалогиялық ДНК дерегі растап отыр. Аралға бриттерден кейін келген скоттар, пиктылар, саксондар да түрік тілдес халықтар болған.

Герман тайпаларының тегін зерттеушілер ол жерге көшіп келген скиф не сармат халқы деп атайды. Ресми тарихта скиф-сарматтар үнді-еуро тілінде сөйлеген деп айтылғанымен, түріктанушылар бұл пікірмен келіспей, оларды түрік тілінде сөйледі дегенді дәлелдеп жүр. Осы қайшылықтарды өз тарапынан зерделеген Қ. Салғараұлы герман тайпаларының негізін ман тайпасы құрайтынын және олардың ежелгі түрік тектес халықтардың бірі екенін атап көрсетеді. Олардың ежелгі атауы «ермандар» екенін және оларға бұл атауды галлдар бергенін айтады. Ғалымның пайымдауынша, тек германдар ғана емес, Балтық бойы мен Скандинавия елдері халықтарының ата-бабалары да түрік тектестерге жатады екен. Мұны автор орыс ғалымы Ю. Дроздовтың «Ежелгі еуропа халықтарының түріктік атауы» деген еңбегінің дерегіне сүйене отырып баяндайды. Бұл ғалымның пайымдауынша, мысалы литвалықтардың негізін бесенелер (печенегтер) мен қыпшақтар құраған.

Бұл айтылғандарды ДНК тәсілі анықтаған деректер де мойындатып отыр. Бүгінгі барша адамзат баласының түп тегі бір жерден – Африканың күнгей шығысынан өрбігені, содан күллі әлемге таралып кеткені белгілі болды, демек түріктердің бастау тарихы жалпы адамзат баласының ортақ бастауымен сабақтасып жатыр. Егер түріктер Алтай-Саян өңірінен Беринг бұғазы арқылы Америкаға өткеніне ғылым дәлелдегеніндей 20 – 30 мың (кейбір пайымдауларда 40 – 45 мың жыл) жыл болса, онда Африкадан Алтай-Саянға дейін жеткенше неше мыңжылдықтар өткенін шамалай беріңіз. Түріктердің ежелгі халықтардың бірі екенінің бұл да бір бұлтартпас айғағы болса керек.

Осы ретте ғалым қазіргі Қазақстан жерінде скиф-сақ («скиф» гректер, ал «сақ» парсылар берген атау) қорғандарынан табылған қаңқа иелерінің тегін ДНК арқылы анықтап, ғылыми даулы мәселелердің басын ашу қажеттігін алға тартады. Ал бұған материал жетерлік. Басқаны айтпағанда, Алтайдың Берел деген жерінен табылған жиырма бес ғасырдан бері бұзылмай бүтінге жеткен адам денесі нағыз зерттеу материалы. Ал мұның түріктер тарихының дұрыс жазылуына дәйек болары сөзсіз.

Түріктердің ең көне халықтардың бірі екендігіне еңбек авторы келтірген қызықты айғақтардың ішінен тағы біреуіне тоқтала кетейік. Зерттеушілер көне Еуропа өркениетіне мысал іздегенде Крит өркениетін (оны эгейлік немесе минойлық өркениет деп те атайды, Эгей патшалығы мен оның патшасы

Миностың атына байланыстырылған) тілге тиек етіп, Египет және Месопотамия мәдениетімен шендестіреді. Крит өркениетінің грек өркениетіне зор ықпал жасағаны белгілі. Алайда ежелгі ұлы мәдениеттің болғандығын айғақтар керемет сарайлар мен талай өнер туындыларының табылғанына қарамастан, Крит өркениетін жасаған қай халық екендігі күні кешеге дейін анықталмай келген. Табылған жазулар әрпі оқылған, бірақ тілі түсініксіз, мағынасы белгісіз қала берген. Үнді-еуропалық тіл болмай шыққан, бірақ еуропалық ғалымдар оны әлемдегі өзге тілдермен салыстырып тексермеген. Өткен ғасырда археологтар Критке жақын Кипр аралынан (ежелгі аты Алаш) да минойлық өркениет жазуларына жататын қыш тақташалар табады. Ғалымдар бұл жазудың жазылған уақытын христиан эрасына дейінгі ХҮ ғасырға жатқызады. Бірақ бұл жазудың да мағынасын түсіне алмай, оны гректерге дейінгі тіл деп ұйғарады, оған «этеокипр» («шынайы кипрлік») деген атау береді.

Осы жазуды 1980 жылдары жамбылдық журналист, әуесқой зерттеуші Амантай Айзахметов деген азамат оқиды. О, ғажап! Осы арада айта кетерлік бір жай: Айзахметовтың осы оқу тәсілін арада жиырма жыл өткенде орыс ғалымы Ю. Дроздов қайталайды. Қ. Салғараұлы да өзінше тексеріп көреді. Қазіргі қазақ тіліндегі «Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» деген мақалға өте жақын «пана ата оқ өссе, ана тон өссе, ел керек ұл өссе, тақ ананы өзі табады» мағынада сөйлем шығады. Жаңаша жыл санауға дейін он бес ғасыр бұрын жазылған шынайы кипрлік дейтін жазудың түрік тілінде, оның ішінде қазақ тілінде сөйлеуі қалай?! Бір бұл ғана емес, басқа тақтайшадағы сөздердің бәрі де қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында бар сөздер екен. Сонда бағзы заманда Жерорта теңізіндегі аралда өз тілінде жазба мұра қалдырып жүрген қай түрік? Бұл сұраққа жауап іздей отырып, Қ. Салғараұлы мұны да түрік халықтарының өте байырғы халыққа жататындығының тағы бір айғағы ретінде ұсынады. Ресми тарихта шыққан тегі белгісіз халықтарға жатқызылған ел-жұрттың талайының атауын түрік тілдерінен тарқатып түсінуге болатындығына да мысалдар келтіреді.

Енді осы «түрік халықтары кімдер» деген мәселеге келейік. Зерттеуде бұған мол орын берілген, тарих ғылымында орныққан пікірлердің негізгі арқауының жасандылығын көрсете отырып, өз тұжырымдарын нақты деректер арқылы дәлелдейді. Ежелгі түрік тектестер әлі мемлекеттер мен халықтарға бөлінбей, ру-ру, тайпа-тайпа болып жүргенде географиялық-аумақтық орналасуына қарай, өзара: «ғұздар, яғни өзен-су бойындағылар», «далалықтар, яғни қыпшақтар» және «орман адамдары, яғни ағаш ері» аталып, үш бірлестік құраған. Осының ғұздары өз тарапынан іш ғұздар және тыс ғұздар болып екіге бөлінген. Ішкі ғұздар Батысқа қарай өріс кеңейтіп, Қара теңіз жағалауын түгелдей иемденеді. Басқыншылық жорықтар жасап Алдыңғы және Кіші Азияға өтеді. Еуропалықтардың «скифтер» деп жүргендері осы ішкі ғұздар.

Сыртқы ғұздар Каспий теңізінің оңтүстік және оңтүстік-шығыс бетін мекендеген, олар парсылар берген «сақ» атауымен тарихқа белгілі.

Ғұздар мен орман адамдары бірлестігі аралығындағы Ұлы Дала тұрғындары әуелі «далалықтар», кейін «қыпшақтар» деп аталған. Олар өзара беске бөлінген. Оларды төрт тұсқа қарай: шығыстағыларын – «көк қыпшақтар», батыстағыларын – «құба қыпшақтар», солтүстіктегілерін – «қара қыпшақтар», оңтүстіктегілерін – «қызыл қыпшақтар», ал ортасындағыларын «сары қыпшақтар» деп атау қалыптасқан. Міне, осылардың ішінде кейін шығысқа қоныс аударғандардың басым бір бөлігі ҮІ ғасырда Түрік қағанатының негізін қалауға қатысады. Тарихқа белгілі «көк түрік» атауының шығуына осы «көк қыпшақ» атауының тікелей қатысы бар. Азия тарихшылары «Орман адамдары» бірлестігін «ағаш ері» деп атайды. Олар жөнінде көне дереккөздерінде мәлімет аз. Рашид ад-Дин мен Әбілғазының еңбектерінде олар үлкен бірлестік емес, ру, тайпа ретінде көрсетілген. Осылардың ғұздар мен далалықтары негізінен түрік халықтары болса, ал орман адамдары түріктермен қатар славян және угро-фин халықтарын да қамтиды. Жалпы Ұлы Дала халықтарының тарихы бірігулер мен ыдыраулардан тұратындықтан, уақыт толқынында олар бір-бірімен сапырылыса араласып жатқан. Отырықшы елдерге қарағанда көшкіншілер тұрмыс-салтының тарихи ерекшелігі де осында. Ұлы Дала көшкіншілерінің тарихын отырықшы елдердің тарих жазу қалыбына салып жазуға болмайды, оны сол көшкіншілердің өзінің көшінің ізімен жүріп, кезінде кімнің кімге барып қосылғанын, керісінше, ыдырағанда кімнің қайда кеткенін ажырата біліп, көшпелі өмір салты тудырған заңдылықтарға сай жазу керек деп тұжырымдайды ғалым Қ. Салғараұлы.

Ресми тарихта түрік халықтарына қатысты қалыптасқан пікірлерге алғашқы түзету Орхон-Енесай жазуларының кілті табылғаннан кейін кіргізілгені белгілі. Осы жазулардың бірінде қыпшақ Екінші Шығыс Түрік қағанатын құрған халықтардың ортақ атауы ретінде аталады. Осы бір тайпа атауының Алтайдан Карпатқа дейінгі Еуразияның апайтөс даласын мекендеген барша халықтың ортақ атауына айналуы, түрікше – «Қыпшақ даласы», парсыша – «Дешт-и қыпшақ», орысша – «Половецкое поле» аталуы неліктен деген сияқты сан тарау сұрақтар қояды да, зерттеуші соларға жауап іздейді. Осы ретте қыпшақ тарихына қатысты пікірлер айтқан И. Маркварт, В. Бартольд, В. Минорский, П. Пелльо, Л. Гумилев,

С. Плетнева, Д. Савин, А. Әбдірахманов, С. Ақынжанов және басқа да бірсыпыра ғалымдар жаңа өріске шығар жаңалықты ештеңе қоса қоймағанын атап көрсетеді. Бұлардың көпшілігі «қыпшақ» сөзінің мағынасын анықтауда аңыз дерегі деңгейінен аса алмағанын және, өкінішке қарай, кейбіреуінің тіпті теріс түсіндіруге ұрынғанын көрсетеді. Бұл ретте XI ғасырда Жүсіп Баласұғын жазған «Құтты білік» шығармасында кездесетін «қыпшақ» сөзін орыс ғалымы С. Ивановтың «жолы болмаған, байғұс, сорлы» деп аударған аудармасын екінші бір ресейлік белгілі тарихшы ғалым С. Кляшторный ғылымға термин етіп енгізуінің негізсіздігін ашып көрсетеді. Мұның бәрі, сайып келгенде, көшкіншілердің төл болмысын білмеуден, тек сырт елдердегі жазба деректер беретін мағлұматпен шектелуден, қыпшақтың ежелден этникалық атау емес, географиялық-аумақтық орналасуына қарай тайпалар бірлестігіне берілген атау екенін ескермеуден, жеке бір тайпаға телуден туған қателік дейді Қойшекең. «Қыпшақ» сөзі ежелгі түріктің «қыбышы+ақ» деген сөзінен шыққанын, (мұндағы «қыбы» – өнім, қыбышы – өнім өндіруші, ақ – сүт) «сүт өнімін өндірушілер, яғни пайдаланушылар» деген ұғымды білдіретінін, Гомер, Страбон, Птоломей жазған «гиппомолги», «галактофаги» атауларының осы «қыбышы+ақтың» латын, грек тілдеріндегі тікелей аудармасы екенін дәлелдеп береді. Автор «оғыз» атауы туралы да қалыптасқан тұжырымдарға қатысты өз ойларын ортаға салып, тосын да тың тұжырымдар жасайды.

Зерттеуші аса көңіл бөлген тағы бір мәселе – «сақ» атауының шығу мәнісі. Оның бір кезде құл иеленуші мемлекет құрған көне шумерлердің «саг» деген сөзінен шыққандығын, әуелде «құл» деген мағынада болғанымен, келе-келе «қырағы, күзетші, қорғаушы, қарауыл» деген мәнге айналған. Ежелден тұр халқымен жауласып келе жатқан парсылар қарсыластарын мұқату мақсатында түріктерді «сақ» деп атап, осы атауды орнықтырған деген ой айтады. Тарихқа түрік халқының аты өзгеріп парсыша «сақ» (гректерше – «скиф») болып енгенімен, жерінің атуы сол күйінде сақталып бүгінге жетті, ол Тұран. Кеңес заманында түрік халықтарының түп тегі ортақтығын жоққа шығару үшін халықтың аты бұрмаланып, «түркі» деп аталды. Енді тәуелсіздік заманында байырғы «түрік» атауымызға қайта оралу керек дей келе, «көз қанығып, құлақ үйренгенше «түрік-сақ халқы» деген тіркесті қолдануды жөн көрдік» дейді автор.

Осыған орай зерттеуші бұдан әрі кеңестік тарихшылар скифтер мен сақтарды тегі бір болғанына қарамастан, бөлек халықтар ретінде ғылымға ендіргендіктен, скифтерді «батыс түрік-сақтар», ал Каспийдің шығысын жайлаған түріктерді (сақтарды) «шығыс түрік-сақтар» деп қана айырып, ортақ тарихын түп тамырға байланыстырады.

Батыс түрік-сақтардың ерте заманғы тарихы тым жұтаң. Бүкіләлемдік тарихта («Всемирная история») скиф патшалығы христиан эрасына дейінгі VI ғасырдың тоқсаныншы жылдарының аяғына дейін өмір сүрген деумен шектеледі. Бірақ бұған келіспеген автор Геродот берген тарихи деректерге жүгіне отырып, оны талдау арқылы жаңаша ой қорытады. Біріншіден, теріскей батыс түрік-сақтардың бәрі бірдей Кіші Азияға өтпеген. Екіншіден, Кіші Азияға өткендердің бәрі бірдей байырғы отанына оралмаған, жергілікті халықтарға сіңісіп кеткен. Грек-парсы жазбаларына қарағанда, Дунайдан Азов теңізіне дейінгі байтақ өлке теріскей түрік-сақтардың мекені болған. Олардың бір бөлігі егіншілікпен айналысып, отырықшыланса, екінші бөлігі бірыңғай мал шаруашылығымен шұғылданған. Грек жерлерін жаулап алып, жеңіліс көрмей келе жатқан парсының Дарий патшасы (Кирден кейінгі) христиан эрасына дейінгі 514 жылы теріскей түрік-сақтарға ұрынып, тауы шағылады, өз басын әрең аман алып шығады. Осындай күйге екі жарым ғасырдан кейін ұлы жаугер Александр Македонский мен оның қолбасшылары да ұшырайды. Түрік-сақтар осылай жойқын жаулардың бетін қайтарып, өз тәуелсіздіктерін қорғап қана қоймай, сыртындағы өзге елдерге де пана бола алған. Бірақ сөйте тұра, өкінішке қарай, ел басқарған хандары мен қағандары ел тәуелсіздігі мен өз басының еркіндігін шатастырып, елінің тәуелсіздігін өз басы мүддесінің бодауына байлап беріп отырған жағдайлар да аз болмаған.

Аңыздарға, археология, лингвистика, тарих деректеріне сүйене отырып, түрік-сақтарды осылай тегі, тілі, құрамы, тармақталуы, атауы, шаруашылығы, қоныстануы, қоныс аударулары тұрғысынан жан-жақты бұтарлап талдап, тарихшы мамандар айтқан алуан пікірлерді тұтастай дерлік қамтып, саралай келе өзінше ой түйіп, тіпті тың пікірлер ұсынған зерттеуші Қ. Салғараұлы «түрік-сақтарда мемлекет болды ма, жоқ па» деген тағы бір түйінді мәселеге де тоқталады. Кеңестік тарихшылар болмаған десе, еуропалық тарихшылар болды деген екен. Кеңестік тарих байырғы тұрғындардың бірлестігі – тайпалар одағы болған деумен шектеледі. Ал сонда осындай бірнеше тайпаның басын біріктірген одақ «төрт құбыланың патшасы» атанған Кирдің, бүкіл Кіші Азияны билеп-төстеген Дарийдің, ұлы жаугер Македонскийдің жасанып келген жорығын қалай қайтара алған деген сауал туындайды. Еуропалық ғалымдар көшкіншілер мемлекетіне «далалық» деген анықтауыш қосып атаған, сол арқылы оның отырықшы елдер ұғымындағы мемлекеттен өзгешелігіне осылай мән берген. Қ. Салғараұлы осыған сүйеніп түрік-сақтарда мемлекет болды деп тұжырады.

Далалық мемлекетте бар билік бір қолға – ұлы ханға (ұлығ хан) шоғырланған. Оның жанында хан кеңесі болған. Ірі мемлекеттік мәселелер осы кеңесте талқыланып шешілген. Ұлы хан мемлекетті үш аумаққа бөліп, оны балалары мен бауырларының басқаруына берген. Олар кіші хан (кішіг хан) деп аталған. Кіші хан қарауындағы аумақ та бірнеше аймаққа бөлінеді, аймақ тайпалардан құралады, тайпалар руларға жіктеледі. Бұл – әр заманада бірінің орнына бір келген түрік-сақ мемлекеттерінің бәріне ортақ белгі. Бұлайша билеу дәстүрі үзілмей келіп, Қазақ хандығы тұсында да үш жүзге бөліну арқылы жалғасын тапқаны белгілі.

Христиан эрасына дейінгі заманалардағы ежелгі түріктер тарихын барлаған Қ. Салғараұлының үш томдық еңбегінің «Ежелгі түріктер» деген бірінші кітабында баяндалған пайымдардың негізгілері осылар. Ежелгі түріктерді осылай жан-жақты талдау, солар арқылы жаңалықты тың ойлар айту оның бұдан кейінгі «Шығыстағы түріктер» және «Ортағасырлық түріктер» деген кітаптарында да алтын арқау болып өріліп жатады.

«Шығыстағы түріктер» кітабы Ұлы Даланың шығысында өмір сүрген мұңғұл және татар, сондай-ақ олармен қоңсылас, аралас-құралас болған басқа да байырғы түрік халықтарының тарихын саралауға арналған.

«Ресми тарихта күллі түрік халықтарының ататегі деп танылған сиуңну (хунну, хун, ғұн) халықтары туралы екі-үш ғасыр бойы үзбей жазылып келе жатқанымен, олардың тарихы толық қамтылып, тегі анықталды, кімнің кім екені ашылды дей алмаймыз» дейді Қ. Салғараұлы. Сиуңну христианша жыл санауға дейінгі III ғасырдағы оқиғаларға қатысты қытайлар берген атау, мағынасы – «өркөкірек құл, кекті құл» дегенге саяды, яғни халықтың төл атауы емес. Сиуңну халқы туралы алғашқы деректер қытай тарихының атасы аталған Сы-ма Чиэннің (Цянь) «Тарихи жазбалар» және Бан Гудің «Хән кітабы» еңбектерінде кездеседі. Сиуңну атауы христиан эрасына дейінгі III ғасырға дейін қытай деректерінде еш жерде бірде-бір рет аталмайды. Демек, көне қытайлардың оған дейін бұл халықты білмегені, ал білмеу себебі – олардың соған дейін қытай жеріне қоңсы қонып, өзара араласқа түспегені деген тың ой туындайды. Талай зерттеуші халықтардың тегін анықтауда қытайлар берген атауларды дыбыс үндестігіне ұқсас сөздерден іздеп адасып жүр. Осыған орай сиуңнулардың тегі түріктер, моңғолдар, финдер, славяндар деген пікірлер бар екендігін көрсетеді.

Қ. Салғараұлы осыған байланысты еңбектерді, оның ішінде Рашид ад-Диннің, Әбілғазының және бірсыпыра ғалымдар еңбегін саралай келе, ежелгі мыңғұлдар әуелгіде қазіргі Қазақстан жерін мекендегенін, жазда Ұлытау мен Кішітауды жайлап, Сырдың сағасын, Борсық құмын қыстағанын алға тартады. Мыңғұлдар мен татарлардың тегі бір түрік тектес халықтар екендігін дәлелдейді. Олар өзара соғысып (Әбілғазы екі халықтың өзара тоғыз рет соғысқанын айтады), бірін бірі ығыстыра жүріп, христиан эрасына дейінгі IV ғасырдың аяғы мен III ғасырдың басында қытай шекарасына жеткенін, қытайлар мыңғұлдарды «сиуңну», татарларды «дунху» («шығыстағы жабайылар») деп атағанын көрсетеді. Қазіргі ресми тарихта айтылып жүргеніндей, «сиуңну» атауының баламасы «түрік» те, «ғұн» да емес, «мыңғұл», яғни сиуңну сөзі осы мыңғұл атауының қытайша аудармасы. Сондықтан ендігі жерде халықтың атауын «ғұн» демей, өзінің төл атауымен «мыңғұл» деп атау керек дегенді айтады автор.

Осы орайда бұл мыңғұлдың қазіргі моңғолдарға қатысы бар ма деген сауал алдан шығады. Мұның екеуі де түбі бір түрік тектес халықтар, бірақ ежелгі мыңғұлдар (сиуңну) бірыңғай түрік текті халықтан құралса, кейін моңғол атанғандар мыңғұл, татар, кидан, тунгус-мәнжур тайпаларынан құралады, тіл ерекшеліктері де айтарлықтай. Ежелгі мыңғұлдар Тәңір дінінде болса, қазіргі моңғолдар Будда дінінде. Ежелгі мыңғұлдардың мемлекеттік тарихы христиан эрасына дейінгі VII ғасырдан басталып, жаңаша жыл санаудың I ғасырының соңында аяқталады.

Мыңғұлдар туыстас татарлармен тайталаса жүріп қытай шекарасына жетіп, дәуірлеген мемлекет құрады, қытайлар бұларға тәуелді болады. Қытайлар қыздарын «император қызы» деп әсіре әспеттеп, мыңғұл-сиуңну билеушілеріне әйелдікке береді, ал ол әйелдерге жүктелген тапсырма – астыртын бүлдіру әрекетімен айналысу, ел билеушілерін өзара қырқыстыру, сөйтіп мемлекеттің түбіне жету болған. Осылайша әлсіреген мыңғұлдарды (сиуңнуларды) жаңаша жыл санаудың 93 жылы қытайлар қырғынға ұшыратады, содан аман қалған олардың бір бөлігі қашып барып, Алтай тауының «Ергене-қон» деп аталған бір қуысын паналайды. Тарихқа «моңғол» деген атпен танылған халықтың тарихы, міне, осыдан, ергене-қондықтардан басталады. «Мыңғұл» сөзін бұрмалап, тіл ерекшелігіне қарай «моңғолға» айналдырып жүрген шетелдік тарихшылар. Мысалы, қытайдың Жыу патшалығын «Джоу» дейтіні сияқты. Кейін ергене-қондықтар тарихы XIII ғасырда негізін Шыңғыс хан қалаған Моңғол империясына жалғасады.

Қытайлар моңғолдарды «сиуңну», татарларды «дунху» деп атағанымен, бүгінгі ресми тарих сиуңнуді «түрік», дунхуды «моңғол» деп таниды. Осы ретте тарихи деректерді салыстыра зерттей келіп, Қ. Салғараұлы мынадай тың ұсыныстар айтады:

- сиуңну – түрік халықтарының ататегі емес, түрік тектес ежелгі көп халықтың бірі ғана!
- қытайша сиуңну мен Шығыс тарихшылары Рашид-ад-Дин, Хондемир, Әбілғазы айтатын мұңғұл – бір халық, екеуінің де мағынасы бір – «мың құл», «кекті, өркөкірек құл» деген мағына береді;
- дунху – татарлар, оны моңғол деу қате. Мұңғұл да, татар да ежелгі түрік тектес халықтар. Ендігі жерде бұларды бір-бірімен шатыстырмай, әрқайсысын өзінің төл атауымен атаған жөн деп түйеді ойын.

Зерттеуші бұдан әрі сиуңнулардың билеушісінің лауазымы «чәниүй» атауына да арнайы тоқталып, оның қазір қазақ тарихшылары қолданып жүрген «тәңірқұт» деген баламасының дұрыс еместігін, нақты баламасы – «тархан» (дархан) екенін дәлелдейді. Дархан (тархан) хан тұқымы емес, қарадан шыққан ел билеушісіне берілетін лауазым. Мағынасы «хан сыйлығы», «хан әмірі» дегенге келеді. Ерте заманда бір ел екінші елді жаулап алып, өз қарауына қосқанда осы елге жаңадан тағайындалған басшыға жаулаушы елдің ханының сыйлығы ретінде осы лауазым берілген. Кейін ол адам елін күшейтіп, өз алдына дербес тәуелсіз хандық құрса да, ол бәрібір хан не қаған аталмай, осы «дархан» (тархан) деген лауазымында қала берген. Әйгілі империя құрса да «хан» делінбей, «әмір» аталып кеткен Ақсақ Темір сияқты.

Бұдан кейін ғалым тоқталып өткен бір мәселе – Моңғол билеушісі Темучинге берілген Шыңғыс атауының анықтамасы. «Шыңғыс» сөзін түрлі ғалымдар «тақ иесі», «нұрдан жаралған», «ұлы хан», «теңіз хан», «телегей хан», «шыңқұз» деген сияқты мағыналарда талдап келеді. Бірақ Қ. Салғараұлы мұның бәрі ғылыми талдау арқылы сөздің тегін танып, терминнің төл болмысын тану емес, тек «осылай болуы керек» деген бопса болжам, дыбыс үндестігінен мән іздеу дейді. Өзі «шыңғыс» сөзін «шың» және «ғыс» (күш) деген екі сөздің бірігуінен шыққан, «Құдайдың күші», «Құдайдың қаһары» деген мағынаны береді деп дәлелдейді. Мұндағы «шың» – таудың биігі. Ежелгі заманда шығыс халықтары, оның ішінде түрік халықтары да Тәңірдің мекені көкте, ол жылына бір рет күн мен түн теңелген күні жерге түсіп, жер бетіндегі тіршілікті тәртіпке келтіреді деп түсінген. Осы күні таудың өздері кие тұтқан жеріне барып, Тәңірге, Жерге, Ата-баба рухына арнап құрбандықтар шалған. Сол кезде бүкіл халық жерге түсіп шың басында отырған Тәңірге, яғни «Шыңға» алақан жайып, тілек тілеген. Осы жай қайталана келе, «Көк Тәңір» деген сияқты «Шың» да «Тәңірдің» баламасына айналған. Мысалы, көне қытайлықтар да «шыңды» Тәңір ұғымының баламасы ретінде қолданған. Ал Тәңір келіп отырған тауды «Тәңірдің тағы» деп таныған. Түрік халықтарының кейбірінің тауды «тағ» дейтіні де осындай танымнан пайда болған. «Шыңғыс» сөзінің «Тәңірдің күші (қаһары)» деген мағынаны беретіні де осыдан. Бір қызығы, заманында Еділ патша (Атилла) да «Шыңғыс» аталған. Еуропалықтардың оны Құдайдың қаһарына («Бич Божий») балауында да осы ұғым жатыр. Атилла өлгеннен кейін ол құрған империяның бас-аяғы жиырма жылдың ішінде тез ыдырап кетуі оның «Шыңғыс» есімінің жалпы әлемге жайылып, жұрт санасына орнығуға мүмкіндік бермеді. Сол себепті оның шіркеу жазбаларында сақталған «Бич Божий» деген аударма мағынасы бізге жеткен.

Сиуңнулар (мұңғұлдар) мемлекетінде ата-баба дәстүріне негізделген өз заңдары болыпты. Қытайдың көне жазбалары арқылы жеткен бұл заңның баптары ортағасырлық түріктерді билеген Бумын қағанның, XIII ғасырдағы Шығыс ханның, XVIII ғасырдағы қазақ Тәуке ханның заңдарымен тамырласып жатуы назар аудартады. Сиуңну (мұңғұл) заңы бойынша: адамды өлімші етіп жаралау өлім жазасына кесіледі; ұрлық жасау – мал-мүлікті тәркілеуге соқтырады; жеңіл қылмыс жасау – бетін тілуге (қазақтың «бетің тілінгір» дейтін қарғысын еске түсіріңіз) ұйғарылады және осы сияқты баптары бар.

Қ. Салғараұлы бұдан әрі көшкіншілер тарихында, оның ішінде бүгінгі қазақ халқының тарихында да Шығыс пен Батыс арасында жосылған жауынгер жұрттардың тұлпарларының ізі сайрап жатыр дей келе, дунху (татарлар) халықтары туралы деректерге де тоқталып, тарих ортақтығын атап өтеді. Сиуңнулармен (мұңғұлдармен) соғыста жеңілген дунхулардың Сиәнби тауына барып паналағандары сиәнби, Ухуән тауына қашқандары «ухуән» аталған халыққа айналғанын айтады. Сиәнби мемлекеті құлаған кезде оның жұртында пайда болған Мужуң және Тоба мемлекеттерінің тарихын да қамти кетеді. Сондай-ақ осы орайда Қ. Салғараұлы Сиуңну және Сиәнби империяларының жұртында пайда болған он алты мемлекеттің тарихынан да мол мәлімет береді. Бұл да қазақ тарихында бұрын-соңды сөз болмаған тың тақырып.

Ресми тарих скиф-сақтармен қатар үнді-еуропалық тілдес халықтарға жатқызғандардың бірі – усұндар. Тіпті оларды герман тайпаларына, орыстардың тегіне жатқызған ғалымдар да баршылық екен. Қытай жазбалары оларды сиуңнуларға ұқсайды деп көрсеткен. Усұндардың көршілерінің бәрі түрік тілдес халықтар екендігін анықтаған зерттеуші усұндарды да түрік халқына жатқызады. Олардың тілінде үнді-еуропа халықтары тілдерінің белгісі, тіпті жекелеген сөздер де жоқ.

Бұдан басқа, қытайша «у-сұн» сөзі «қараның ұрпағы» деген мағына береді екен. Түрік халқы мен усұн халқының бастау тегі туралы далада иесіз қалған сәбиді қасқыр асырайтын аңыздар бірдей. Түрік халықтарының ішінде қыпшақтар ғана өздерін қоныстану ретіне қарай бес түске бөлгені белгілі. Усұндардың бүгінгі ұрпақтары да сары үйсін және қара үйсін болып жіктеледі. Осындай жанама деректерді қорыта келе Қ. Салғараұлы усұндар түрік халқына жатады, солтүстік қыпшақтар бірлестігінен, яғни Қара қыпшақтардан шыққан деген қорытынды жасайды.

Усұндар мемлекетінің құлауына да қытайдың «император қызы» атанған бүлікшіл қыздары басты рөл атқарған. Бұл ретте ғалым кітаптың бір тарауын «Көшкіншілер мемлекетін құлатудағы «император қыздарының» рөлі» деп атап, олардың түрік халықтары мемлекеттерін құлатып, халқын қытайлар боданына қалай айналдырған астыртын әрекеттерін әшкерелеуге арнаған. Автор тарихи оқиғаларды қытай дереккөздері арқылы баяндағанда осынау тарих өресінде бірде өрлеп, бірде құлдыраған тегі бір туыс халықтар билеушілерінің өзара қырқысуына қытайлардың ықпалы көп болғанына, «жабайыларды жабайылардың қолымен қырғынға ұшырату» жымысқы саясатына, олардың мемлекеттерін жойып, өз мемлекеттерін күшейтіп отырғанына, осы ретте арнайы жансыздыққа дайындаған қыздарын «император қызы» еді деп көшкінші елдің билеушілеріне әйелдікке беріп, ел арасында ірткі салу арқылы дәуірлеп тұрған далалық империяларды құлатып, халқын қытайдың боданына айналуына мәжбүр ететінін деректі айғақтармен көз жеткізе дәлелдейді. Осы жайларды ғалым Ресейдің қазақтарды өз бодандығына айналдыруда қолданған, тұтас қазақ елін әуелі бірнеше ұсақ хандыққа, одан әрі хандықты жойып, аймақтарға бөлшектеп, қазақ халқының күшін бытыратып жіберген әдіс-айла-сымен шендестіреді. Тарих сабағы деген осы. Бұл да бұған дейін түріктанушылар қалам тартпаған, арнайы зерттелмеген мәселе.

Енді **«Ортағасырлық түріктер»** кітабына тоқталсақ, бұл әлемге әйгілі Түрік қағанатын құрған түріктер тарихына арналған. Автор мұнда да түпнұсқалық дереккөздерді саралай отырып, осыған дейін қалыптасқан еуропалық таным-түсінік аясынан шығып, соны сүрлеуге түседі. Мұнда да зерттеушілер назарын аударатын тың пайымдаулар, батыл ойлар жетерлік, кітап осынысымен де құнды.

Ресми тарихта YI ғасырда, яғни 545 жылы түріктер құрған мемлекет Түрік қағанаты деп аталғанымен, олар өз мемлекетін «Мәңгі ел» деп атаған. Қағанатты құрушылар ресми тарихта айтылып жүргеніндей Алтай тауының Ергене-қон деген жерінен шыққандар емес екен. Олардың аталары барып паналаған «Алтын тау» Гаушанның сыртында орналасқан Боғда тауы. Осы таудан шығып, атақты Түрік қағанатын құрғандар да ресми тарихта айтылып жүргеніндей, түріктердің ататегі емес, бір бұтағы ғана екенін дәлелдейді. Қағанаттың алғашқы үш билеушісі: Бумын (Момын), Істими (Ысты-би) және Мұқан (Дизабул) қағандар жөнінде де жаңалықты мол деректер береді. Бұлар құрған мемлекет құрылымының, ел басқару тәртібінің Сиуңну империясын арада тоғыз ғасыр өткенде сол күйі қайталауы, өздерін «ежелгі түріктердің ұрпағымыз» деп танып, «түрік халқымыз» деп жариялауы сан ғасыр өтсе де, тарихтың небір аласапыранын бастан кешірсе де тарихи жад сақталғанын, ұрпақтар сабақтастығының үзілмегенін көрсетеді. Өзінен бұрын-соңды болған мемлекеттердің ішіндегі ең үлкені Түрік қағанатының әлсіреуі төртінші қаған Таспар (Тобо) қаған қайтыс болғаннан кейін басталады. Бұған билік төңірегіне «ақылгөй» кеңесшілікке кіріп алған қытай жансыздары зор үлес қосады. Ағайындылар арасында өршітілген тақ таласынын қолдан қолға ауысқан билік Сымо қағанның қолына тигенде ол «өз тайпасының атынан Көк ұлының терістік шекарасын ұрпақтан ұрпаққа Таң мемлекеті үшін ит болып үріп қорғауға уәде беруімен» қағанаттың күнін қараң етеді, тәуелсіздіктері үшін бас көтерген қандастарын итше талап, қансыратып отырды. Қытайлар «жабайыларды жабайылардың қолмен құрту» саясатын осылай дәйекті жүргізген. Орхон ескерткішінің Астанада Еуразия ұлттық университетінде қойылған көшірмесінде жазылған Күлтегін батырдың: «Түрік халқы табғаш жұртына текті ұлдары құл болды, пәк қыздары күң болды. Түрік бектері «түрік» атын жоғалтып, табғаш бектердің табғаш атын тұтынып, табғаш қағанға бағынды. Елу жыл ісін, күшін соған берді» деп күйінетіні сол зар заман. Батыста Византия мен Парсыны дірілдетіп, Шығыста Қытайға салық төлеткізіп, бодандығында ұстап, Шығыста Хинган тауларынан Батыста Қара теңізге дейінгі байтақ жерді алып жатқан Түрік империясының дәурені осылай аяқталады. Ортағасырлық Түрік қағанаты да жалпы алғанда әр заманда өмір сүрген түрлі далалық империялардың ізбасары, заңды мұрагері. Бұл да өз тарапынан көшкіншілердің жалпы тарихының бірігулер мен ыдыраулардан тұратын тағы да айқындай түседі.

Тарихтағы тағы бір таласты мәселе – Түрік қағанатының Шығыс және Батыс қағанаттарына екіге бөліну мерзімі. «Қазақстан тарихында» бұл мерзім 603 жыл деп көрсетілген. Қ. Салағараұлы бұны бір орталыққа, жалғыз қағанға бағыну жойылған 584 жыл деп есептеу керек деген тұжырымын алға тартып, деректі айғағын ұсынады.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін жазылған «Қазақстан тарихында» Бірінші және Екінші Шығыс Түрік қағанаттары және қазақ халқының тарихына тікелей қатысы бар Батыс Түрік қағанаты жөнінде де жаңалықты ештеңе айтыла қоймапты. Осы ретте Екінші Шығыс Түрік қағанатын құрған Құтлыққа ақылшы болған Иуән-жін (Юань-чжен) мен Тоңүкөк (Туньюйгу) бір адам ба әлде екі кісі ме деген сауалға олардың екі кісі екендіктерін дәлелдеп, нүкте қойғандай болады. Сонымен қатар Құтлықтың өлген жылы 693 жыл емес, 691 жыл екендігіне дәлел келтіріледі. Әйгілі тарихшы Г. Е. Грумм-Гржимайло айтқандай, «даңқты түріктердің ақыры»: Тоңүкөк, Білге қаған, Күлтегіндердің Екінші Шығыс Түрік қағанатының дәуірлеуіне сіңірген еңбектері кеңінен талданады. «Ел-етміш Білге қаған» атанған Мойын шораның басына қойылған ескерткіш жазуда Екінші Шығыс Түрік қағанатын құрушылар «түрік-қыпшақтар» еді деп, олардың қай халық екендігі ашып көрсетілген.

Қ. Салғараұлы ұсынатын тағы бір тың ой: «данагөй Тоңүкөк пен Қорқыт ата екеуін бір адам» деген болжам. Ғалым екеуінің өміріндегі ұқсастықтарын және айырмашылықтарын салыстыра отырып, жан-жақты саралайды. Тоңүкөк те, Қорқыт та олардың төл есімдері емес, лақап аты болса керек. Осы реттегі бір қиыншылық – қытай жазбаларында тарихи кісі аттарының бұрмаланып, қытайша берілуінде. Екеуі де бір кезеңнің перзенті – VII ғасырдың орта шенінде туып, VIII ғасырдың басында қайтыс болады. Екеуі де оғыз тайпасынан. Екеуі де үш ханға уәзір-кеңесшілік қызмет етеді. Бұл екеуі уәзір болған хандардың іс-әрекеттері де бірдей. Тек айырмашылықтары: аңыз бойынша Қорқыт Сыр бойында, Тоңүкөк Алтайда көз жұмған. Бірақ Мағжан Жұмабаевтың «Қорқыт» дастанында оның Алтайдан кеткені айтылған. Бүгінгі нақтысы – Қорқыттың мазары Қазақстанда Сыр бойында, Тоңүкөктікі – Моңғолияда. Бірақ түрік халықтарында әйгілі адамдардың мазары бірнеше жерде бола беретінін есте ұстайық. Мәселен осы Қорқыттың мазары Дағыстанда Дербентте де бар. Қобыландының, Манастың мазарлары да бірнешеуі. Жалпы ғалымдар Қорқыттың өмірде болған адам екендігіне күмән келтірмейді. Қ. Салғараұлы айтқан болжамға зерттеушілер мән беріп, ақиқатын ашуға үлес қосып жатса, көне тарих үшін де, бүгінгі мұрагер халықтар үшін де үлкен олжа болары сөзсіз.

Сөзімізді қорыта айтар болсақ, жазушы-тарихшы ғалым Қойшығара Салғараұлының отыз жылдық ізденісінің қорытындысындай үш томдық еңбегі тарихшы мамандар тарапынан сараланып, бағасы берілуге лайық. Бұл еңбектің басты ерекшелігі – түрік халықтарының көне тарихын зерттеген еуропалық та, ресейлік те, кеңестік те тарихшылар айтқан, кесіп-пішілді, ақиқаты осы дейтін тұжырымдарға бірыңғай бас шұлғи бермеуі, әрбір тұжырымды, түрік халқының төл перзенті ретінде ой елегінен өткізе отырып жаңаша пайымдарды алға тартуы және оны нақты тарихи деректермен негіздеп отыруы. Бұл ретте ол шетелдік, әсіресе, қытайлық дереккөздеріне сүйенгенімен, оларға сын көзімен қарайды, астамшыл астарын аңдайды, халықтың ауызша тарихының деректерімен салыстыра қарастырады. Бұрын-соңды айтылмаған тосын пікірлер, батыл болжамдар, жаңа тұжырымдар көп. Енді осы жаңалықтар түріктердің көне тарихын жаңаша пайымдауға, тәуелсіз елдің жаңа ұрпағын жаңаша көзқарастармен тәрбиелеуге қызмет етуі тиіс.

- Мен де әдебиетке өзге жастар секілді өлең жазып келдім. Алайда, Алаш арыстарының шығармаларын оқығаннан кейін, жұртымыздың, әсіресе жастардың санасын жаңаша қалыптастырып, «халқымыздың тегі қайдан шықты, тарихы қалай өрбіді?» деген сауалдар жауабын қазақы әңгімешілдік мәнерде түсінікті етіп баяндап беруге бел будым, мұным бейнеті мол терең ізденістерге бастады. Ал тарихқа бойлаған сайын оның бұрмаланған қиянатты тұстары көп екеніне көз жетті. Осылай тарихшыға айналып кеттім.

Тарих дегеніміз – халықтың ата-бабаларының өмірбаяны, бастан кешкен оқиғалары мен іс-әрекеттерінің шежіресі. Біздің ата-бабаларымыз өмір бойы «Еділ мен Жайық» деп келді! Сол Еділ қазір біздің жеріміз емес. Жайықтың да тек бергі беті болмаса, арғы беті өзге елге қарайды. Кезінде бабаларымыз қандай болған, осы күнге, осы күйге қалай жеттік, қандай құндылықтарын сақтап қала алдық, қаншасынан айырылды, оған не себеп? Бұл сұрақтардың жауабы – тарих тағылымдары. Тарихи түсінік дұрысталмай, сана дұрыс қалыптаспайды.

Түрік – ең көне халық. Тегімізді, кімнің кім екенін кешегі кеңестік үстем саясат білдірмей келді. Түріктің шынайы тарихы енді жазылады. Жалпы, тарихты жаңа көзқарас, жаңа пайымдаумен қайта жазу керек, – дейді Қ. Салғараұлы. Игілікке ұсынылып отырған үш томдық еңбек осы жаңаша жазылар жаңа тарихымызға тірек болып қадалар уықтарға жарары сөзсіз.

МЕРЕЙТОЙЛАР ЮБИЛЕИ ANNIVERSARY

Асылбек М-А.Х.

ҚР ҰҒА академигі, т. ғ. д., профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері

Тарих ғылымының майталманы

Егеменді еліміз бүгінгі таңда төрткүл дүниеге кеңінен танымал. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі бері қазақ тарихшылары еліміздің өткен тарихын жаңа қырынан зерттеп, халықтың тарихи санасының қалыптасуына өзіндік үлесін қосып, қазақтардың да әлемдік өркениетте алар орны қомақты екенін негіздеп жатқаны көпшілік қауымға мәлім. Қазақтың көне тарихын зерттеуде майталман тарихшы Әлімғазы Дәулетханның еңбектері биіктен дараланып тұрады, – десек артық болмайды. Оның еңбектері ғана емес, өміржолы да басқа қазақ тарихшыларынан айырықша екені көңіл аудартпай қоймайды. Басқаша айтқанда, Әлімғазының тарихшы-ғалым ретінде қалыптасуының өзі қазақ тарихынан ойып орын алатындай-ақ.

Әлімғазы Дәулетхан 1943 жылдың 15 қыркүйегінде Шығыс Түркістандағы Шірге жайлауында дүниеге келіп, сонда ер жетіп, білім алды. Оның жастық шағы Қытайда орын алған ірі өзгерістер кезімен тұспа-тұс келіп, сол өзгерістер кезіндегі ауыртпалықтардың дәмін татып өсті. XX ғасырдың ортасында Қытайдағы ауыр саяси-әлеуметтік ахуал жағдайына қарамастан, Әлімғазы 1961 жылы Үрімші қаласындағы «Шинжаң» университетінің қытай филологиясы факультетіне оқуға түсіп, оны 1966 жылы бітіріп шықты. Ол студенттік шағында-ақ белсенділігімен көзге түсіп, қытайдағы аз ұлттардың мүддесін қорғау бағытындағы іс-шаралардың бел ортасынан көріне білді. Сондықтан 1966 жылы бүкіл «Аспан елін» астан-кестен еткен «мәдени революция» кезінде, биліктің қыспағын бастан өткерді. Қазақтар мен ұйғырлардың саяси бостандығын аңсап, осы бағытта әрекет жасағаны үшін Бұратала Моңғол автоном облысына жер аударылған Әлімғазы 1969 жылдың көктемінде бір топ жолдастарымен шекара бұзып, Қазақстан аумағына өтті.

Қазақ жеріне өткен Әлімғазыны кеңестік билік құшақ жая қарсы ала қойған жоқ. Оны мемлекеттік қауіпсіздік комитеті сегіз ай бойы тергеуге салып, «азаматтығы жоқ тұлға» деген төлқұжатпен Көкшетау облысының Уәлиханов ауданына қарасты «Золотая нива» кеңшарында тұруға жер аударды. 1972 жылы Шымкент қаласына қоныс ауыстырған Әлімғазы қара жұмыс істей жүріп, сондағы педагогикалық институттың филология факультетіне оқуға түсіп, оны ойдағыдай тәмамдап шықты. 1976 – 1989 жылдары Ордабасы (бұрынғы Бөген) ауданындағы №146 кәсіптік-техникалық училищеде ұстаз болып істеді. 1986 жылы қыркүйекте ғана Кеңестер Одағының азаматы деген төлқұжат алуға қол жеткізді.

Шырайлы Шымкент өңірінде Әлімғазы өзін екінші қырынан – жазушы ретінде де таныла бастады. 1970 – 1980 жылдары жарияланған «Сырымды айтам», «Арулы ағаш», «Бесінші постулат» повестері оқырымандар тарапанынан жоғары бағаланып жатты.

Әлімғазының жұлдызды сәті 1989 жылы Алматы көшіп келгеннен кейін туды. «Қазақ радиотелевидениесінің» «Алатау» арнасында журналист, «Заман-Қазақстан» газеті редакциясында тілші және аудармашы болып істеп, 1997 жылы тарих ғылымына бет бұрып, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтына қызметке тұрды. Қазақ тарихының ерте ортағасырлық дәуіріндегі өзекті мәселердің бірі – Түркеш қағанатының этносаяси тарихын зерттеуге ден қойды. Осы тақырып бойын-

ша 2002 жылы кандидаттық диссертацияны сәтті қорғап шықты. Соның негізінде отандық тарих ғылымында қытай тіліндегі материалдар, басқа да дерек көздерімен салыстырыла талданып, Түргеш қағанатының этникалық, саяси-әлеуметтік тарихының «ақтаңдақ» беттері ашылды.

Қазақстанның ерте ортағасырлық дәуірін терең зерттеуге Әлімғазыға қытай тілімен қатар түрік тілін білуі де игі ықпалын тигізді. Ол түрік тілінде жазылған тарихи еңбектермен қазақ жұртшылығын танысуына да көңіл бөлді. 1998 жылы Әлімғазының аудармасымен түрік ғалымы Бахаддин Өгелдің екі томдық «Ұлы хун империясының тарихы» атты екі томдық еңбегі қазақ тілінде жарық көрді.

Әлімғазы әдебиет пен тарихты, этнография мен тілді, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап зерттеуді ұштастыра білген түркітанушы ғалым ретінде танылды. Оның қытай, орыс, сондай-ақ түрік, ұйғыр т.б. түркі халықтары тілдерін жақсы білуі ғылыми зерттеу жұмыстарының жоғары деңгейде жазуына айтарлықтай септігін тигізді. Тарихшы-ғалымның «Түркі халықтары әдебиеті тарихы», «Түркеш қағанаты», «Ежелгі және орта ғасырлардағы түркілер» және т.б. еңбектері ғылыми көпшілік қауым арасында отандық тарих ғылымына қосылған сүбелі үлес ретінде бағалануда. Сонымен қатар тарихшы-ғалымның әлеуметтік, саяси мәнге ие публицистикалық мақалалары мен теледидардағы сұхбаттары көкейтестілігімен ерекшеленеді.

Туған жерге оралған оралмандар арасында еліміздің ғылымының, мәдениетінің өркендеуіне үлес қосып келе жатқан тұлғалар аз емес. Солардың арасында Әлімғазы бауырымыздың орны бір төбе деп нық сеніммен айтуға болады.

Еліміздегі тарих ғылымының дамуына бүгінгі таңда ерекше мән берілуде. Бұған Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауында тарихи сана мәселесіне баса көңіл бөлінуі және 2013 жылы 5 маусымда Мемлекеттік хатшы М.М. Тәжиннің Қазақстан Республикасының ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында жасаған баяндамасында тарихты жаңаша зерделей түсу керектігі жөніндегі пікірі дәлел. Осыған орай халқымыздың тарихи санасын қалыптастыру бағытындағы іс-шараларға және тарихи зерттеу жұмыстарын жүргізуге Әлімғазы Дәулетхан секілді білікті ғалымдардың еңбектерінің ғылыми тұжырымдары тірек болары сөзсіз.

Биыл 70 жастық мерейтойын атап өткелі отырған Әлімғазы Дәулетхан тарих ғылымының майталманы болуымен қатар өнегелі әке. Екі ұл, бір қыз тәрбиелеп, немере сүйген үлгілі ата, әрі бәйтеректей үлкен бір әулеттің ақылшы тірегі. Осыған орай Әлімғазы бауырымызға зор денсаулық, қажымас қайрат, шығармашылық табыс және отбасылық бақыт тілейміз. Сексеннің сеңгіріне көтерілгенше, ол әлі де талай ғылыми туындыларды дүниеге әкелеріне күмән жоқ. Қарттары бар ел – қазынасы бар ел екенін өскелең жас ұрпақ әрдайым ұғынады деп сенеміз.

Теленова З.М.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к., доцент

ҒАЛЫМ БАҒЫНДЫРҒАН АСУЛАР

Көрнекті тарихшы-ғалым Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов – 60 жаста

Қазақстанның көрнекті ғалымы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры **Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов** 1953 жылы 11 қазанда Қарағанды облысына қарасты Жаңаарқа ауданының орталығы Атасу елді мекенінде қызметкер отбасында дүниеге келген.

1971 ж. осы аудандағы Ақтау қазақ орта мектебін бітірген кейін Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне түсіп, оны 1976 ж. үздік дипломмен бітіреді. Еліміздің бас жоғары оқу орнында өткізген жылдарында жас ғалымның өзіндік шығармашылық ерекшелігінің қалыптасуына С. Жақыпбеков, Н. Дауылбаев, В.П. Юдин, М. Оразбаев секілді көрнекті тарихшы-ғалымдар зор ықпал етті. Студент шағында жас ғылым докторы Р.Б. Сүлейменовпен танысып, мәдениет тарихын зерттеуге біржолатабет бұрады.

Университет бітірген жас маман өзінің еңбек жолын Целиноград инженерлік-құрылыс институтының философия және ғылыми коммунизм кафедрасының оқытушысы қызметінен бастайды.

Көп ұзамай Р.Б. Сүлейменовтің шақыруымен Алматыға ауысып, 1977-1979 жж. аралығында өзі білім алған С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің КСРО тарихы кафедрасының оқытушысы болды. 1979 ж. Қазақ КСР ҒА Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтына қызметке ауысады. Институт қабырғасында өткізген жылдар аралығында (1979-1993 жж.) ғалым аға лаборанттықтан бөлім меңгерушісіне дейінгі еңбек жолдарынан өтіп, елімізге танымал көрнекті тарихшылар Б.А. Төлепбаев, Р. Сүлейменов, Г. Дахшлейгер, М. Қозыбаев, О. Смағұлов, К. Нұрпейіс, М.Х. Асылбеков және т.б. тарих ғылымының майталмандарымен қызметтес бола жүріп, солардың ғылыми-өмір мектебінен тәлім алды. Содан бері ғылыми жолы мен өмірі академиялық ғылыммен үздіксіз байланыста.

Х.М. Әбжановтың ғылыми өміріндегі алғашқы белесті бағындырған кезеңі 1983 ж. тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін «Рост кадров сельской интеллигенции Казахстана и ее роль в условиях развитого социализма (1961-1980)» атты тақырыпта кандидаттық диссертацияны сәтті қорғауы еді. Ғылыми жетекшілікті кеңінен танымал ғалым, ҚазКСР ҒА корреспондент мүшесі, институттың бөлім меңгерушісі Р.Б. Сүлейменов атқарды.

Х.М. Әбжановтың алғашқы зерттеу еңбектерінің өзінде-ақ ғылыми және зерттеу әдістеріне тән басты бағыттарының нақтылы анықталуы да ғылыми жетекшісінің ықпалымен қалыптасты. Ұзақ әрі тынымсыз еңбектің нәтижесінде «Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма» монографиясы 1988 ж. «Ғылым» баспасынан жарық көрді. Еңбекте социализм жағдайындағы республиканың село интеллигенциясының даму тенденциясы, олардың экономикалық және мәдени құрылысқа қатысуы, орны мен рөлі туралы мәселелер кешенді түрде қарастырылады.

Сондай-ақ бұл еңбек жаңа мұрағаттық құжаттар мен материалдар негізінде жазылды. Монографияда село интеллигенциясының Қазақстанның экономикалық әлеуетінің өсуіне қосқан үлесі нақты көрсетілген және қызғылықты фактілер мен тұжырымдамалар бар. Колхоз секторындағы интеллигенция саны, ұлт интеллигенциясының қалыптасу ерекшеліктері туралы өзіндік пайым-тұжырымдарын дәйектейді. Монографиялық зерттеуді республика жұртшылығының жылы қабылдауы кеңестік билікті дүр сілкіндірген 1986 жылғы желтоқсан оқиғасынан кейін ұлттық интеллигенцияның тарихына арналған мазмұнды еңбектің жарық көруі қайта жаңғырған тарихи сананың көрінісіндей әсер етуіне байланысты.

Ғылым биігін бағындыру жолында өткен ғасырдың 90-жылдарының басында Институт жанында ашылған докторантураға оқуға түседі. Оқу мерзімі аяқталмас бұрын жұмысын жазып бітіреді және де ұстазы Р. Сүлейменовтің өмірден ерте өтуіне байланысты өзі қызмет еткен «Мәдениет тарихы» бөліміне меңгерушілікке тағайындалады

Сол жылдардың рухымен қанаттанған ғалымның жалғастығын тапқан ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 1992 ж. тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін «Сельская интеллигенция Казахстана: исторический опыт формирования и социальной практики (1946-1985 годы)» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Ізденушінің ғылыми кеңесшілері академиктер Р.Б. Сүлейменов пен М.Қ. Қозыбаев болды. Осы тұста тоқтала кетуге болатын айрықша оқиға тәуелсіздік жылдарының басынан өзімізде жұмыс істей бастаған Қазақстан Республикасы Жоғары Аттестациялық комиссиясының 1993 жылғы 7 сәуірдегі шешімінің № 2 хаттамасымен егеменді еліміздің тұңғыш ғылым докторы дипломын (№0000001) Ханкелді Махмұтұлы алды.

Ғалымның еңбектерінің аясы Қазақстандағы мәдени құрылыс тарихына кешенді зерттеу жүргізумен айшықталып, өзіндік тың тұжырымдар мен пайымдаулары ғылыми қауымның қызығушылығын тудырды. Соның айғағы 1987 ж. Мәскеуде жарық көрген «Наука и техника СССР. 1917-1987 гг. Хроника» кітабын, 1989 жылы Алматыда жарияланған «Программа курса истории Казахской ССР для 8-10 (11) классов» әдістемелік дайындауға авторлардың қатарында тартылуы екенін айтқанымыз жөн.

Х. Әбжанов ғылыми ізденістерін ұстаздық қызметпен ұштастыру мақсатында 1993-1999 жылдар аралығында Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде еңбек етті. Институт ғалымдарының ұйымдастыруымен жарық көрген «Қазақстан тарихы. Очерк», «История Казахстана. Очерки» (1993, 1994 жж.) ұжымдық еңбектердің авторлары құрамында бірнеше тарауларды жазды. Олар мол деректік база, сын көзбен талдау және қорыту, қаралған мәселенің айқындылығы, тарих ғылымының соңғы жылдардағы методологиялық жетістіктерін тиімді пайдалану арқылы ұзақ жылдар бойы дискуссиялы мәселелерді ашып көрсетуге, оқиғалар мен фактілерді дұрыс бағалауымен тың ғылыми ізденістер қатарында қабылданды.

XXI ғасырдың қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарға деген сұраныстың күрт артуы, әсіресе, отандық тарих ғылымының ұлттық сана, қоғамдық және мемлекеттік өмірдегі рөлінің күрт артуы нәтижесінде тарихи оқиғалар мен фактілерді баяндаудағы еуроцентристік қағидаттардан, оларды оқшаулап, идеологияландырудан тазаруға қол жеткізіліп, кеңестік жүйе тұсында таптық және партиялық көзқарастарға негізделген тарихи зерттеулер методологиясының түбегейлі өзгеріске ұшырауы барынша ықпал етті. Сондықтан ғалымның соңғы жылдардағы жазылған еңбектері мемлекет тұтастығы, ұлттық бірлік, ұлттық идея және рухани үйлесімділіктің тарихи үрдістерді терең зерттеу негізінде қалыптасатындығы туралы қағидатты берік ұстануымен айшықталып келеді. Бұл отандық тарих ғылымының жаңа кезеңде дамуының айқын көрінісі әрі бұлжымас ақиқатына айналуының бірден-бір шынайы көрінісі. Осындай нақтылы қағидатта жазылған еңбектерінің бірі шәкірті Г. Назарбаевамен бірлескен авторлықта дайындаған «Қазақстан: тарих пен тағдыр» (Алматы, 2003) атты мақалалар жинағынан тұратын кітабында Отан тарихының, қазақ қоғамындағы мәдениет пен интеллектуалдық әлеуметтің өзекті мәселелерін зерделеуге назар аударылған, қазақ зиялыларының тұлғалы өкілдерінің тағдыры мен ой-пікірлері құжаттық негізде ашылған.

Осы кітапта берілген пайымдаулар мен тұжырымдардың жалғастығы осы аталмыш бірлескен авторлықтың қаламынан шыққан «Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория» (Алматы, 2004) кітабында жаңа көзқарастар тұрғысынан ашылады. Мұнда Қазақстан тарихы мен мәдениетінің өзекті мәселелері, ұлт зиялыларының қалыптасу үрдісін ашатын теориялық-методологиялық пайымдаулар бүгінгі қоғам сұранысына қарай зерделенген.

Ұлттық интеллигенция тағдыры мен ұлттық идея мәселелерін терең зерттеуге ден қойған ғалым 1999-2009 жж. аралығында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде профессор, кафедра меңгерушісі, университет құрамындағы «Еуразия» гуманитарлық зерттеулер ғылыми орталығы директорының орынбасары қызметтерін атқара жүріп мемлекеттік тілді дамыту бағытында да мазмұнды ғылыми мақалалары және қоғамдық іс-шараларда белсенділігімен танылады. Оған дәлел университет

ғалымдары мен әдебиет, тіл, тарих саласының танымал мамандарының қазақ тілін өрістету туралы ойларын ортаға салған, мемлекеттік тілдің қолдану аясының кеңейтілуіне үн қосқан 1990-2000 жылдары жазылған мақалалар топтамасы енгізілген «Тіл саясаты: тағлым мен тәжірибе» жинақ (Қамзабекұлы Д., Серғалиев М.) (Алматы, 2005). Сондай-ақ тарихи ізденістерін ана тіліміздің құдіретін дәріптеумен ұшқыр байланыстыра алған ғалым 2008 ж. «Қазақ тілінің жанашыры» Құрмет белгісімен марапатталады.

Аталған тақырыпты кеңейту тұрғысынан және Отан тарихының этномәдени қырлары, ондағы ұлт зиялыларының орны, қазақ тілі мен ономастикасының мәселелері зерделенген «Қазақстан: тарих, тіл, ұлт» (Астана, 2007) атты зерттеу еңбегі де оқырман қауымның сұранысына ие болып келеді.

Х. М. Әбжанов зерттеулерінің тағы бір қыры өзінің рухани әкелері, өмірлік ұстаздары, Қазақстанның көрнекті ғалымдары-тарихшылардың аға буын өкілдерінің еңбегіне үлкен құрметпен қарап, олардың ғылыми мұрасын зерттеуге көп көңіл бөліп келеді. Ғалымның жетекшілік етуімен және тікелей қатысуымен академик Рамазан Бимащұлы Сүлейменовтың өмірі мен ғылыми қызметіне арналған арнайы зерттеу жүргізіліп, соның нәтижесінде шәкірті Б. Исабекпен бірлесіп шығарған «Академик Рамазан Сүлейменов» (Алматы, 2007) монографиялық еңбек жарық көрді. Онда Отандық тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосқан тамаша ғалым, басшы, ұстаз, академик Р. Б. Сүлейменовтың өмірі мен шығармашылық тағдыры зерделенген.

Сондай-ақ Р. Б. Сүлейменовтың өскен ортасы, кәсіби кемелдену кезеңдері, Қазақстан тарихнамасындағы үлесі, ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі бай құжаттық негізде талданады және ұстаздарының, әріптестерінің, шәкірттерінің тұжырымдары мен естеліктері жүйеленіп, ғылыми айналымға енгізілді.

Ғалымның мерзімді баспасөз беттерінде және ғылыми-тәжірибелік конференцияларда жасаған бірнеше баяндамалары да қазақтың біртуар ұлдары, ұлттық ғылымның көшбасшылары болған Қ. Сәтбаев, С. Бейсембаев, М. Қозыбаев, К. Нұрпейісұлының шығармашылығына арналады.

Осы тұлғатану саласындағы ғалымның ұзақ жылдардағы ғылыми ізденістері іргелі ғылыми жобаларда, атап айтқанда «Қазақстанның көрнекті ғалымдары: тағдыры мен ғылыми мұрасы» атты іргелі ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша өзінің жалғастығын табуда.

Өйткені Ұлт тарихын зерделеуде терең де жан-жақты зерттеулер жүргізіп, кейінгі өскелең ұрпаққа ата тарихы туралы келелі ой-тұжырымдарын қалдырған тарихшылар қазақ зиялы қауымының шоқ жұлдыздай жарық шоғырын құрайды. Үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның алар бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны мен қосқан үлесін саралай отырып зерделеу, тағылымдық жақтарын ашып көрсету, бағалау тарих ғылымының маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

2009-2011 жж. Мемлекет тарихы институты директорының бірінші орынбасары қызметін атқара жүріп профессор Х. Әбжанов оқулықтар мен оқу құралдарын шығаруға да атсалысты («Учебное пособие по истории Казахстана с древнейших времен до наших дней» (1992), «Қазіргі Қазақстан тарихы» (2010), «История современного Казахстана» (2010) және т. б.).

Сондай-ақ, Қазақстан тарихы жоғары мектебі мен ғылымының тәуелсіздік тұсындағы түбегейлі өзгерістерге толы тарихын және тағылымын тиянақтауға арналған іргелі монографиялық зерттеулердің қатарын танымал тарихшы Ғ. Кенжебаевпен бірлестікте шығарған «Тәуелсіз Қазақстан: жоғары білім, ғылым, саясат» (Алматы, 2009) еңбектері толықтыра түседі. Мұнда интеллектуалдық әлеуетті арттыруға бағышталған қазіргі мемлекеттік саясаттың жүзеге асу барысы, нәтижелері мен тәжірибесі бай деректік негізде зерделенеді. Білім мен ғылымда сабақтастықты сақтаудың маңызы зор екенін ашу мақсатымен кеңестік жылдардағы ілгерілеу мен іркіліске де қысқаша шолу берілген.

Соңғы жылдары өзінің зерттеу шеңберін кеңейте түскен ғалым көне дәуірден бүгінге дейінгі Қазақстан тарихынан іргелі мәселелерді зерттеудің методологиялық ұстанымдары ғылыми танымның пәрменді құралы ретінде ашып көрсетуге арналған «Түркі әлеміндегі Қазақстан: іргелі тарих және методология» (Петропавл, 2011) атты кітабында тарих үдерісіндегі халық пен тұлғаның, табиғи-ырғақты даму мен сыртқы факторлардың орны, ықпалдастығы, ұлт тағдырына әсері зерделеуге назар аударады. Кітапта көтерілген мәселелер тарихи тілтану, өлкетану, ономастика, ұлттық идея және элита жайлы методологиялық ой-пайымдармен өрнектелген.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей Х. Әбжановтың зерттеу саласы сан-салалы. Оған жауап, отандық тарихтың танымал өкілдері Б. Ғ. Аяған, А. И. Исинмен бірлескен авторлықта жарық көрген «Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы» (Алматы, 2011) атты бүгінгі тәуелсіз елдігіміздің тамырын құрайтын Қазақ хандығының тарихына арналған зерттеу. Онда XV-XIX ғғ. Қазақ хандығы орталықтанған мемлекет екендігі дәлелденіп, сол жылдары қалыптасқан қазақ елінің шекарасы, тілі, салт-дәстүрі мен

мәдениеті сол бастапқы қалпында Үшінші мыңжылдыққа жеткендігі сөз болады. Басылымда Қазақ мемлекетін құру мен нығайту жолында күрескен ірі тарихи тұлғалар мен көрнекті өнер адамдарының орны да айшықталған. Ең бастысы еңбектің мазмұны ұлттық мемлекеттілікті негіздеуге бағытталғандығы.

2011 жылдың мамыр айынан кезінде ғылымдағы еңбек жолын лаборанттықтан бастаған Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры қызметімен жалғастырып келеді.

Х. М. Әбжанов ғылыми, ғылыми-ұйымдастырушылық және педагогикалық қызметтерімен қатар мемлекеттік және қоғамдық өмірге де белсенді араласып келе жатқан ғалым. Ол 2013 ж. 28 ақпанда ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі болып сайланды. ҚР Үкіметі жанындағы мемлекеттік ономастикалық комиссия мүшесі, ЮНЕСКО және ИСЕСКО істері бойынша Қазақстандағы Ұлттық комиссия мүшесі, Қазақстан тарихшылары Ұлттық Конгресі төрағасының орынбасары қызметтерін атқаруда.

Х. М. Әбжанов 600-ге жуық ғылыми және ғылыми-көпшілік зерттеулердің, оның ішінде 10-нан астам монографиялық еңбектің және оқу құралдары мен оқулықтардың авторы. Бұларда ел мен жердің, мәдениеті мен интеллигенциясының тарихи тағдыры, мәселені зерттеудің теориялық-методологиялық негіздері және ұстанымдары, Отан тарихын дәуірлеудің, ұлттық идея мен элитаның, тұлғатанудың өзекті мәселелері көтерілген. Байырғы түркі қоғамының тарихи ой-санасы, әлеуметтік-мәдени құндылықтары, қазақ зиялылары тарихының бастапқы кезеңі, кеңестік Қазақстан мәдениетінің эвфемистік болмысы, мәдени мұра және тәуелсіздік тағылымы мен тәжірибесіне қатысты зерттеулері, ой-түйіндері, тұжырымдары тарих «ақтандақтарын» жоюға қосылған үлес. Еңбектері қазақ, орыс, ағылшын, араб, қытай, ұйғыр, түрік, т.б. тілдерде жарық көрді.

Х. М. Әбжанов ғылыми-педагогикалық жұмыстарға да көп назар аударып келеді. Ол талантты ғалымдардың тұтас бір шоғырын тәрбиелеп шығарды. Оның жетекшілігімен 15 ғылым докторы, 40 ғылым кандидаты даярланды. Әр жылдары докторлық диссертация қорғататын диссертациялық кеңестің мүшесі, кандидаттық диссертация қорғататын диссертациялық кеңестердің төрағасы, ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінде тарих ғылымдары бойынша сараптау кеңесінің төрағасы болды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде ұзақ жылдардан бері дәріс беріп, аспиранттар мен докторанттардың, магистранттардың ғылыми жұмыстарына жетекшілік етті. Осылайша Х. М. Әбжанов тәуелсіз Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттейтін өз ғылыми мектебін қалыптастырып, отандық ғылымның дамуына үлес қосуда.

Қазақстан тарих ғылымының дамуына қосқан сүбелі үлесі республиканың және одан тысқары қоғамдық ғалымдар қауымына кең танымал. Ғалым редакциялық-баспа жұмысына да айтарлықтай үлес қосуда. Мысалға, 2004 жылдан бастап «Қазақ тарихы» журналы ақылдастар кеңесінің мүшесі, 2011 жылдан Институт жанынан шығатын «Отан тарихы» ғылыми журналының бас редакторы. Сондай-ақ көптеген отандық тарихтың өзекті мәселелерін қамтитын монографиялар мен тақырыптық, халықаралық конференциялар жинақтарының редакторы.

Ғалымның гранттар бойынша жұмыс тәжірибесі де мол және нәтижелі. Жетекшілік етуімен 2007-2009 жж. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде орындалған Ғылыми-қолданбалы зерттеу «Ұлттық идея – ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗІ» аясында жүргізілген «Ұлттық идея Қазақстанның тарихи ретроспективасы мен болашағында» атты ғылыми жобаның нәтижесінде А. Сейдімбек, Қ. Салғараұлымен бірлескен авторлықта «Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» (Астана, Фолиант, 2012) жазылған монография жарияланды. Монографияда ұлттық идея мәселесінің мәні ұлттың тілегі, ниеті, ойы болғандықтан да оны ұлт мұраты деп қабылдау қажеттілігі ұсынылған. Мұратсыз ұлттың ұлт болып қалыптасуы да, сақталып қалуы да мүмкін еместігі тарихи негіздермен дәлелденеді. Сондай-ақ тәуелсіздік тұсында ұлттық идеяның мәні мен болмысын шығармашылық бостандық тұрғысынан анықтауға батыл қадам - қазақ даласындағы ұлттық идеяның тууы мен даму белестерін кешенді тиянақтап, оның болашағына көз жүгірткен еңбек.

Ал 2010-2013 жж. аралығында Түркі академиясында «Түркі халықтары мен мемлекеттерінің тарихи-мәдени мұрасы және интеграциялық үдерістер» бағдарламасының аясында жүргізіліп отырған «Түркі дүниесінің көшбасшылары: өткені мен бүгіні» атты ғылыми жобаның жетекшісі болды. Жоба нәтижесінде «Түркі әлемінің көшбасшылары: өткені мен бүгіні» (Астана, 2011) ұжымдық монографияның I кітабы даярланады. Кітапта әлем тарихына зор ықпал еткен, түркі әлемінде ерекше орны бар көшбасшылардың қалыптасуы, олардың әлеуметтік-кәсіби және мәдени-имандық келбетіндегі ұқсастық пен ерекшеліктері зерттелген.

Сонымен қатар 2013-2015 жылдары Қазақстан Республикасы тұңғыш Президентінің Музейінің Ғылыми-зерттеу орталығында «Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә.

Назарбаев: өмірбаяны, бастамалары және саяси ұстанымы» ғылыми бағдарламасы аясында жүзеге асырылатын «Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаев және қазақстандық қоғамды әлеуметтік-саяси жаңғырту стратегиясы» жобасының да жетекшісі ретінде жаңа бағытта жұмыстар жүргізіліп жатыр.

Институт ұжымы жүргізіп отырған 2014-2016 жылдарға арналған бағдарламалық-мақсатты жобалар аясында «Қазақ мемлекеттілігінің тарихы» 10 томдық 20 кітаптан тұратын зерттеу және Гранттық қаржыландырылатын ғылыми жобаларға жетекшілік етумен қатар өзі де тікелей араласады.

Х. М. Әбжанов еңбектерінің негізгі мазмұны жалпыұлттық татулық пен Қазақстан халықтарының бірлігін нығайтуға, өскелең ұрпаққа рухани және патриоттық тәрбие беруге, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан -2050 Стратегиясындағы» және биылғы маусым айындағы Елордада өткен бірлескен ведомствоаралық мәжілісте талқыланып, жүзеге асырыла бастаған «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасындағы идеяларды жүзеге асыруға бағытталған.

Х. М. Әбжановтың отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі мемлекеттік марапаттармен атап өтілген. «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төс белгісімен (2003, 2007); «Қазақ тілінің жанашыры» Құрмет белгісімен (2008); «ЖОО үздік оқытушысы» мемлекеттік грантының иегері атағымен (2008); «10 жыл Астана» медалімен (2008); «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жыл» (2011); «Халық революциясына - 90» (Моңғолия) мерекелік медалдарымен марапатталған.

Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов өзінің 60 жылдық мерейтойын шығармашылық күш-қуаты кемелденген, болашақта жүзеге асыратын мол ойлар мен идеяларға толы шақта қарсы алуда.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұжымы және «Отан тарихы» журналының редакциялық алқасы Ханкелді Махмұтұлы Әбжановты 60 жасқа толған мерейтойымен құттықтай отырып, зор денсаулық, шығармашылық табыс және немерелерінің сүйіктісі атасы ретінде отбасына амандық тілейді!

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93 үй.
Тел.: 269-40-35, 242-47-69, 242-07-90. E-mail: rpik-dauir81@mail.ru,
rpik-dauir2@mail.ru

Басуға 27.09.2013 ж. қол қойылды. Қаріп түрі «Ариал»
Шартты баспа табағы 11. Офсеттік басылым. Офсеттік қағаз.
Пішімі 70x88¹/₈. Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 3.